REVISTA NJINGA & SEPÉ

Revista Internacional De Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras

ISSN: 2764-1244

VOL. 6, Nº ESPECIAL III (2026)

REVISTA NJINGA & SEPÉ

Revista Internacional De Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras

ISSN: 2764-1244

VOL. 6, Nº ESPECIAL III (2026)

® 2021 Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. Todos os direitos reservados. Nenhuma parte desta obra pode ser reproduzida ou duplicada com fins comerciais. Platform & Workflow by OJS/PKP. Acomodado na página: www.revistas.unilab.edu.br

Universidade da Integração Internacional da Lusofonia Afro-Brasileira
Sistema de Bibliotecas da Unilab
Catalogação de Publicação na Fonte

N659

Njinga & Sepé : Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. - Ano 1, n. 1 (2021)- . - São Francisco do Conde, BA: Instituto de Humanidades e Letras dos Malês, Unilab, 2021- .
v.

Editor: Alexandre António Timbane.
Co-editores: Denise Silva, Ezra Alberto Chambal Nhampoca, Kelly Priscila Lóddo Cezar, Manuel da Silva Domingos e Maria Goreti Varela Freire Silva.
ISSN 2764-1244.

1. Linguagem e cultura - Periódicos. I. Timbane, Alexandre António (Ed.).

BA/UF/BSCM | CDD 405

Ficha catalográfica elaborada por Bruno Batista dos Anjos, CRB-5/1693

Apoio: Grupo de Pesquisa África-Brasil: produção de conhecimento, sociedade civil, desenvolvimento e cidadania global

UNILAB
Universidade da Integração Internacional da Lusofonia Afro-Brasileira

Reitor
Roque do Nascimento Albuquerque

Vice-Reitora
Eliane Gonçalves da Costa

Pró-Reitora de Extensão, Arte e Cultura
Ricardo Ossagô de Carvalho

Pró-Reitoria de Graduação
Thiago Moura de Araújo

Pró-Reitoria de Pesquisa e Pós-Graduação
Alexandre Cohn da Silveira

Pró-Reitoria de Relações Institucionais e Internacionais
Sabi Yari Mmoise Bandiri

Pró-Reitoria de Políticas afirmativas e Estudantis
Cláudia Ramos Carioca

Diretora do Instituto de Humanidades e Letras -Bahia
Carla Verônica Albuquerque Almeida

Vice-Diretor do Instituto de Humanidades e Letras -Bahia
Eduardo Ferreira dos Santos

Diretora do Campus dos Malês
Ana Cláudia Gomes de Souza

Editor-Chefe da Revista Njinga & Sepé
Alexandre António Timbane (UNILAB)

Guest Editor
Báyọ̀ Ọmọlọlá (Morgan State University)

Link: https://revistas.unilab.edu.br/index.php/njingaesape/

Equipe Editorial

Editor-chefe
Alexandre António Timbane (Universidade de Integração Internacional da Lusofonia Afro-Brasileira, Brasil)

Coeditores

Denise Silva (Universidade Federal da Grande Dourados e Instituto de Pesquisa da Diversidade Intercultural, Brasil-Línguas e cultura indígenas brasileiras)
Ezra Alberto Chambal Nhampoca (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique-Cultura e Línguas bantu)
Kelly Priscila Lóddo Cezar (Universidade Federal do Paraná, Brasil-Cultura e Línguas de Sinais)
Manuel da Silva Domingos (Universidade Agostinho Neto, Angola-Línguas e culturas africanas)
Maria Goretti Varela Freire Silva (Universidade de Cabo Verde, Cabo Verde-Crioulos de base lexical portuguesa)

Conselho Científico - Membros Honorários

Abdelhak Razky (Universidade Federal do Pará, ILC/PPGL- UFPA, Brasil)
Amália de Melo Lopes (Universidade de Cabo Verde, Cabo Verde)
Angel Humberto Corbera Mori (Universidade de Campinas, Brasil)
Armindo Atelela Ngunga (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Bayo Omolola (Department of World Languages and Cultures, Howard University, USA)
Bento Sitoe (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Cristina Martins Fargetti (Universidade Estadual Paulista Júlio de Mesquita Filho,Brasil)
Cristine Gorski Severo (Universidade Federal de Santa Catarina, Brasil)
Eduardo de Almeida Navarro (Universidade de São Paulo, Brasil)
Elsa Pinto (Universidade de Timor Lorosa'e, Timor Leste)
Eugeniusz Rzewuski (Univ. de Varsóvia, Departamento de Línguas e Culturas Africanas)
Geraldo Manuel Garcia Chinchay (Universidade Nacional Frederico Villarreal, Perú)
Gilvan Müller de Oliveira (Universidade Federal de Santa Catarina, Cátedra UNESCO, Brasil)
Habiba Naciri (Université Mohamed-V, Rabat-Agdal, Marrocos)
Hildo Honório do Couto (Universidade de Brasília, Brasil)
Hildizina Norberto Dias (Universidade Pedagógica de Moçambique)
Isabel A. Santos (Universidade de Coimbra, Portugal)
João Kissunji Artur Alberto João (Ministério da Educação de Angola, Angola)
Luiz Carlos Cagliari (Universidade Estadual Paulista Júlio de Mesquita Filho, Brasil)
Malcolm Coulthard (Aston University/UK & University of Birmingham, Inglaterra)
Marcia Maria Damaso Vieira (Museu Nacional/Universidade Federal do Rio de Janeiro, Brasil)
Margarida Maria Taddoni Petter (Universidade de São Paulo, Brasil)
M'bare N'gom (The James H. Gilliam, Jr.College of Liberal Arts Morgan State University,USA)
Nada El Ahib (Université Mohamed-V Rabat-Agdal, Marrocos)
Nadia Tadlaoui (Université Mohamed-V Rabat-Agdal, Marrocos)
Nélia Maria Pedro Alexandre (Universidade de Lisboa-Portugal)
Paulo Alexandre Castelão Vaz de Carvalho (Universidade Católica Portuguesa, Portugal)
Ozouf Sénamin Amedegnato (University of Calgary, Canada)
Paul O'Neill (University Shiffield, Inglaterra)
Pere Conellas Casanova (Universidade de Barcelona, Espanha)
Peter Paul Welffens Lorenzo (Inst. de Invest. e Desenvolvimento em Política Linguística, Brasil)
Rosane de Andrade Berlinck (Univ. Estadual Paulista Júlio de Mesquita Filho, Brasil)
Ronice Müller de Quadros (Universidade Federal de Santa Catarina, Brasil)
Rosangela Morello (Inst. de Invest. e Desenvolvimento em Política Linguística, Brasil)
Soulymane Bachir Diagne (Columbia University, USA)
Tania Conceição Clemente de Souza (Universidade Federal do Rio de Janeiro, Brasil)
Vicente Paulino (Universidade Nacional de Timor Lorora'e, Timor Leste)

Ximbani Eric Mabaso (University of South Africa, África do Sul)

Conselho Científico

Adriana Viana Postigo Paravisine (Universidade Federal de Mato Grosso do Sul, Brasil)
Afonso Teca (Universidade Agostinho Neto, Angola)
Alexander Yao Cobbinah (Universidade de São Paulo, Brasil)
Altaci Corrêa Rubim (Universidade de Brasília, Brasil)
Ana Karina Tavares Moreira (Universidade de Cabo Verde, Cabo Verde)
Ananda Machado (Universidade Federal de Roraima, Brasil)
Andérbio Márcio Silva Martins (Universidade Federal da Grande Dourados, Brasil)
Antônio Carlos Santana de Souza (Universidade de Estado de mato Grosso, Brasil)
Artinésio Saguate Widnesse (Inst. Sup. de Ciências e Tecnologia de Moçambique)
Artur Garcia Gonçalves (Universidade de Brasília, Brasil)
Áurea Cavalcante Santana (Universidade Federal de Mato Grosso, Brasil)
Basilele Malomalo (Univ.de Integração Internacional da Lusofonia Afro-Brasileira, Brasil)
Bruno Okoudowa (École Creusot & Buffalo University, Canada)
Daniel Perez Sassuco (Universidade Agostinho Neto, Angola)
Davi Borges de Albuquerque (Universidade Federal de Goiás, Brasil)
Delton Aparecido Felipe (Universidade Estadual de Maringá, Brasil)
Dioney Moreira Gomes (Universidade de Brasília, Brasil)
Domingas Monte (Universidade Agostinho Neto, Angola)
Emanuel Correia Pina (Universidade de Cabo Verde, Cabo Verde)
Felix Rondon Adugoenau (Universidade do Estado de Mato Grosso, Brasil)
Fernando Tavares (Centro de Estudos Africanos-UNILAB, Brasil)
Gabriel Barros Viana de oliveira (Universidade de Brasília, Brasil)
Gervásio Absolone Chambo (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Hemerson Vargas Catão (Universidade Federal da Grande Dourados, Brasil)
Henrique Orlando Mateus (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Hounnouvi Christian Coffi (Université de Nantes, Laboratoire CRINI, França)
Ilídio Enoque Alfredo Macaringue (Universidade Estadual do Oeste do Paraná, Brasil)
Inocente Luntadila Nlandu (Universidade Agostinho Neto, Angola)
Jean-Arsène Yao (Université Félix Houphouet-Boigny, Costa de Marfim)
João Muteteca Nauege (Universidade Lueji A´Nkonde, Angola)
Jorge Kapitango (Universidade Agostinho Neto, Angola)
José Gil Vicente (Universidade Federal de Amazonas, Brasil)
Marcelo Nunes (Universidade de Timor Lorosa'e, Timor Leste)
Márcio Undolo (Universidade Lueji A'Nkonde, Angola)
Mateus Cruz Maciel de Carvalho (Inst. Federal de Educação, Ciência e Tecnologia de SP, Brasil)
Maxwell Gomes Miranda (Universidade Federal de Mato Grosso, Brasil)
Nassima Moussaoui (Université Ali Lounici, BLIDA 2, Algérie)
Nelsa João Nhantumbo (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Paulo Jeferson Pilar Araújo (Universidade Federal de Roraima, Brasil)
Priscila Alyne Sumaio Soares (Univ. Estadual Paulista Júlio de Mesquita Filho, Brasil)
Rogério Matis (Universidade Federal do Mato Grosso do Sul, Brasil)
Rosalina Zamora Jorge (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Sabrina Rodrigues Garcia Balsalobre (Univ. de Integ. Internac. da Lusofonia Afro-Brasileira, Brasil)
Silvana Aguiar dos Santos (Universidade Federal de Santa Catarina, Brasil)
Silvia Lucia Bigonjal Braggio (Universidade Federal de Goiás, Brasil)
Valéria Faria Cardoso (Universidade do Estado de Mato Grosso, Brasil)
Wondwonssen Alemayehu Haile (University of Ethiopia)

Consultores ad hoc especializados

Ayawovi Djidjogbe Fanho (Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Togo)
Botelho Isalino Jimbi (Instituto Superior de Ciências da Educação em Benguela-Angola)
Dabana Namone (Pesquisador Independente, Guiné-Bissau)

Davety Mpiuka (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Dinis Vandor Sicala (Instituto Superior de Ciências da Educação em Benguela-Angola)
Ezequiel Pedro José Bernardo (Universidade Onze de Novembro, Angola)
Gervásio Chambo (Universidade Eduardo Mondlane, Moçambique)
Hilário Sabonete Nhambalo (Direção Provincial da Educação de Cunene, Angola)
José Cossa (Academia de Ciências Policiais, Moçambique)
Leandro Andrade Fernandes (Universidade Federal de Uberlândia, Brasil)
Luís Chimuco (Instituto Superior João Bosco, Angola)
Luís Ausse (Universidade Católica de Moçambique)
Manuela Garrett Benedito (Televisão Pública de Angola)
Nanci Araújo Bento (Universidade Federal da Bahia, Brasil)
Narciso Homem (Universidade Agostinho Neto, Angola)
Rajabo Alfredo Mugabo Abdula (Serviço Nacional de Investigação Criminal, Moçambique)
Stanley Cunha Teixeira (Universidade Federal de Juiz de Fora, Brasil)

Tradutores/Intérpretes de Línguas africanas e Brasileiras

Ana Cristina Pereira da Silva (Sec.de Educação de São Francisco de Conde, Bahia, Brasil/Libras)
Andrea Carolina Bernal Mazacotte (Universidade Estadual Oeste do Paraná/Libras)
António Paulo Cuionja (Escola Superior Pedagógica de Bié, Língua Umbundu, Angola)
Cátia Manuel (Universidade Federal de Santa Catarina/ Crioulo)
Danilo da Silva Knapik (Universidade Federal do Paraná/Libras)
Emídio Jeremias Jossué (Escola Superior Pedagógica de Bié/Língua Umbundu, Angola)
Ester Tembe (Hospital Central do Maputo, Língua Moçambicana de Sinais, Moçambique)
Eziom-Geber Emmanuel Gusmão Palmeira Limeira (Libras)
Itaciara de Oliveira do Carmo da Silva (Sec. de Educação de São Francisco de Conde, BA, Libras)
Jéssica Gonçalves Honório (Universidade Federal do Paraná/Libras)
Klicia de Araújo Campos (Universidade Federal do Paraná,Libras)
Laurindo Machado (francês, inglês/ Moçambique)
Marco Barone (Universidade Federal de Pernanbuco/ Francês, inglês, /italiano/ Itália)
Moussa Diabate (Universidade de São Paulo, Université de Bamako, Mali)
Nuno Rodriguez Tchailoro (Universidade de Timor Lorosa'e, Timor Leste)
Pansau Tamba (Universidade Pan-Africana/ crioulo, francês, inglês/ Camarões)
Paulo Henrique Pereira (Universidade Federal do Paraná/Libras)
Segunda Cá (Universidade Federal do Paraná/crioulo e francês/ Guiné-Bissau)
Wagner silva Machado (Universidade Federal do Paraná, Libras)

Design de imagens e capa
Leonardo Fotchizes (UNILAB)
Alexandre Alejota Sapalo (UNILAB)

Logotipo da Revista
Anderson Nowogrodzki da Silva (UnB)

Instituições:

Reviewers of Manuscripts for special editions II and III (2026)

Abidemi Olusola Bolarinwa (University of Ibadan, Ibadan, Nigeria)
Abíọ́dún Oyèsọjí Ọyágbénjó (University of Lagos, Akoka-Yaba, Nigeria)
Adeleke Yinka Ogunfeyimi (Osun State University, Osogbo, Nigeria)
Adéọlá Adijat Fálẹ́yẹ (Obafemi Awolowo University, Ilé-Ifè, Ọ̀ṣun State, Nigeria)
Adewale Lukman Ademuyiwa (Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Nigeria)
Ajíṣhọlá Ọmọjejé (Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria)
Ajíṣọlá Ọmọjẹ́jẹ́ (Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria)
Alfred Fatuase (Yaba College of Technology, Yaba, Lagos, Nigeria)
Ayanniyi M. Ganiyu (University of Alabama, USA)
Ayegoro Racheal Adesewa (University of Ilesa, Nigeria)
Bọ́láriǹwá Edinrin Olúwatóyìn (Federal College of Education, Oyo, Nigeria)
Bongeka Buhle Hlengwa Selepe (Indiana University, Bloomington, USA)
Bonke Xakatha (University of the Western Cape, South Africa)
Chiamaka Ngozi Oyeka (University of Lagos, Lagos, Nigeria)
Clement Adeniyi Akangbe (University of Ibadan, Nigeria)
Damilọla A. Adebonojo (University of Georgia, Athens, USA)
Dave Mutasa (University of South Africa, South Africa)
Ebele E. Okafor (University of Lagos, Nigeria)
Edinrin Olúwatóyìn Bọ́láriǹwá (Federal College of Education, Oyo, Nigeria)
Emanuel Antwi Forjour (Kwame Nkrumah University of Science and Technology)
Esther Títílayọ̀ Òjó (University of Lagos, Akoka-Yaba, Nigeria)
Fairhope Ntokozo Gumede (University of Zululand, South Africa)
Fairhope Ntokozo Gumede (University of Zululand, South Africa)
Hakeem Ọláwálé (Kwara State University, Malete, Nigeria)
Idris Bida (Fati Lami Abubakar Institute for Legal and Administrative Studies, Kpakungu, Minna, Niger State, Nigeria)
Ìlúfóyè Fáwọlé òjó (Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó, Nigeria)
Johannes Funizwe Magwaza (North-West University, South Africa)
Luqman Abísọ́lá Kíaríbẹ̀ẹ́ (Osun State University, Osogbo, Nigeria)
Michael Agboola (Kwara State University, Malete, Nigeria)
Mohammed Baba Kolo (Dr. Umaru Sanda Ahmadu College of Education, Minna, Niger State, Nigeria)

Morónmúbọ̀ Martina Akinseli (Federal College of Education, Ọ̀ṣíẹ̀lẹ̀, Abẹ́òkúta, Nigeria)

Mthokozisi Myeza (University of South Africa, South Africa)

Mustapha Kurfi Hashim (Bayero University, Kano, Nigeria)

Nkosekaya Hlitane (University of the Western Cape, South Africa)

Oluwafemi Emmanuel Bamigbade (Obafemi Awolowo University, Nigeria)

Oluwatobiloba Q. Lawal (Lagos State University, Lagos, Nigeria)

Ọmọlayọ Durotade Ogunlọla (University of Ilọrin, Nigeria)

Rapheal Ayọdeji (Adesuyan Adeyemi Federal University of Education, Nigeria)

Remi Alapo (University of New York, USA)

Ridwan Akinkunmi Rabiu (Department of Linguistics and Nigerian Languages, Kwara State University, Malete)

Roheemat Olabimpe Adeyemi (University of Ilorin, Nigeria)

Samuel Obalolu Oke (University of Ibadan, Nigeria)

Sauban Alade Ishọla (Tai Solarin Federal University of Education, Ijagun, Ogun State, Nigeria)

Shani Omari Mchepange (Institute of Kiswahili Studies, University of Dar es Salaam, Tanzania)

Sunday Adéjùbẹ́ẹ̀ (Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó, Nigeria)

Taiwo Ọpẹyẹmi Akinduti (Ọṣun State University, Oṣogbo, Nigeria)

Taofiq Sa'adu, (Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria)

Taye Gudeta (Department of Afaan Oromoo and Literature Jimma University)

Tolulope Rebecca Ibikunle (National Institute for Nigerian Languages Aba, Nigeria)

Tsitsi Nyoni (University Off Old Great Zimbabwe)

Yemisi Omolola Ilesanmi (Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria)

Yussuf Hamad (University of Cambridge Cambridge, England)

Yusuf Baba Gar (Humboldt-Universität zu Berlin, Germany)

A Revista Njinga & Sepé agradece a todos os avaliadores pela competência, seriedade e responsabilidade na avaliação dos textos. Sem o vosso trabalho não teríamos publicado textos de qualidade. O nosso muito obrigado.

Njinga & Sepé Journal thanks all the reviewers for their competence, professionalism, and sense of responsibility in evaluating the manuscripts. Without your work, we would not have been able to publish high-quality texts. Our sincere thanks.

SUMÁRIO

Capa, conselho científico, avaliadores **03-11**

Primeiras palavras, homenagem e editorial.. **12-30**

1. Kọ́lá Owólabí: akọni akọ́mọlédè àti ajàfẹ́tọ̀ọ́ Èdè Yorùbá, Bọ́lá Akinọlá & Sunday Adéjùbẹ́ẹ̀ **31-41**

2. Ọpẹ Ìjàyè ló le ròyìn ogun Ògúnmọ́lá": Ààrẹ Kúrunmí àti ìjìjàdù rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni málegbàgbé, Luqman Abísọ́lá KÍARÍBẸ̀Ẹ́, ... **42-55**

3.Ìfìwàwẹ̀dá obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àṣàyàn eré-onítàn Yorùbá, Edinrin Olúwatóyìn Bọ́lárìnwá **56-69**

4. Ìlò òwe akọni D.O. Fágúnwà nínú ìwé ìtàn àròsọ *ògbójú ọdẹ nínú igbó irúnmọlẹ̀* , Adesuyan Raphael Ayodeji Adesuyan & Taofiq Sa’adu.................... **70-79**

5. Àfihàn akitiyan akọnibìnrin Mọrèmi Àjàṣorò nínú ìwé eré-onítàn *Mọrèmi* tí Dúró Ládipọ̀ kọ àti ìdàgbàsókè àwọn obìnrin ní àwùjọ Áfíríkà, Ìlúfóyè Fáwọlé Òjó & Mercy Ayọ̀ Fasehun **80-100**

6. Onyeka Onwenu dị ka agụ nwaanyi n’egwu: ikpughe mgba, udo, na nchekwa ncheta omenala igbo maka igwọ mmekọrịta ọha, Adaora Irene **101-115**

7. Ọrọ̀ jẹ́ńdà àti ìjákọní nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù, Adewale Lukman Ademuyiwa.. **116-133**

8. Oríkì gẹ́gẹ́ bí Ìwògbè aṣàfihàn ìṣẹ́ akọni: ìtúpalẹ̀ ìgbòkègbodò Akinlúùsẹ̀ ní Ìsẹ̀-Èkìtì, Taiwo Ọpẹyẹmi Akinduti **134-148**

9. Sísị́ aṣọ lójú eégún àdììtú ẹ̀dá Ọjọmu ńlá (Jọmọn ílá): ìrìnàjò akọni ní ìlú Oǹdó, Akinseli Morónmúbọ̀ Martina & Fasehun, Mercy Ayọ̀ **149-164**

10. Ọba Adéṣòkejì Adérèlé, Tewogboye kejì àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adésànóyè Ósùngbẹ̀dẹ̀lọ̀lá kejì gẹ́gẹ́ bí akọni nínú itàn àwọn Òṣemàwé ìlú Oǹdó, Ajíṣọlá Ọmojẹ́jẹ́ **165-183**

11. Kushandiswa Muuviri Hunopikisana kweNhoroondo yeGambakadzi Nehanda muKuvaka Zimbabwe kubva kuma1960 kusvika Nhasi Uno, Mickias Musiyiwa **184-209**

12. Linkumbulo nenzila kaWinnie Madikizela-Mandela njengegorhakazi lomzabalazo kumbongo kaTA Simayile othi "Ufudukile umama wesizwe, Thulani Simayile **210-222**

13. Mfantse ɔkorsa no, Patience Obeng **223-232**

14. Kuci Etsu Nupe Umaru Sanda Ndayako, Adamu Idris Manarakis **233-239**

15. Guddinaa Tumsa: Goota Sabaa Oromoo, Hambisa Belina **240-242**

16. Àwẹ̀lé àti Ojúọ̀lápé: obìnrin tó Yakin, Olúwakémí Olúwájúẹ̀dálọ̀ Sòmọ̀rín **243-246**

17. Èrò nípa akọni gbére ajẹmóṣèlú nínú orin ìdárò Yorùbá, Paul Akíntúndé Akínwùmí **247-263**

.

Primeiras palavras, homenagem e editorial
Opening remarks, tribute and editorial

A presente publicação do Volume 6, número Especial III (2026) foi organizado pelo querido Professor Bayọ Ọmọlọla, docente do Department of World Languages and International Studies, da Morgan State University (USA). O professor Ọmọlọla tem apoiado bastante na busca por estudos e pesquisas escritos em línguas africanas, o que é muito importante para a Revista Njinga & Sepe, como um espaço privilegiado para divulgação em línguas autóctones. Estamos muito felizes e gratos pela contribuição do professor Ọmọlọla porque as línguas minoritárias (em todo mundo) precisam de apoio para a preservação, revitalização e divulgação além-fronteiras.

This publication—Volume 6, Special Issue III (2026 was organized by the beloved Professor Bayọ Ọmọlọla, professor at the Department of World Languages and International Studies, at Morgan State University (USA). Professor Ọmọlọla has been very supportive of the search for studies and research written in African languages, which is very important for Revista Njinga & Sepe, as a privileged space for dissemination in indigenous languages. We are very happy and grateful for Professor Ọmọlọla's contribution because minority languages (all over the world) need support for preservation, revitalization and dissemination across borders.

A Declaração Universal dos Direitos Linguísticos (1996) defende veemente, por exemplo, no Artigo 26º que “todas as comunidades linguísticas têm direito a um ensino que permita a todos os seus membros adquirirem o perfeito conhecimento da sua própria língua, com as diversas capacidades relativas a todos os domínios de uso da língua habituais, bem como o melhor conhecimento possível de qualquer outra língua que desejem aprender.” Muitos países africanos oficializaram apenas as línguas dos ex-colonizadores europeus e esqueceram-se de valorizar oficializando as suas próprias línguas.

The Universal Declaration of Linguistic Rights (1996) strongly advocates, for instance in Article 26, that “all language communities have the right to an education which enables all their members to acquire a full command of their own language, including the various skills associated with all standard domains of language use, as well as the best possible command of any other language they wish to learn.” Many African countries have granted official status only to the languages of former European colonizers; thus, they do not value their own languages and accord them official status.

A experiência da África do Sul, por exemplo, é um modelo invejável para o continente africano uma vez que a Constituição de 1996 teve a coragem de oficializar 11 línguas: Sepedi, Sesotho, Setswana, siSwati, Tshivenda, Xitsonga, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa and isiZulu (Constituição da República da África do Sul, 1996). Oficializar uma língua é atribuir um “poder”, o que permite que essa língua tenha o uso pleno em todos os espaços formais da vida

em sociedade. Se os países africanos tivessem apostado na oficialização das línguas autóctones, desde as proclamações das independências na década 50 não estaríamos debatendo hoje a problemática das línguas em extinção ou em perigo de extinção em contexto africano.

The experience of South Africa, for example, is an enviable model for the African continent since the 1996 Constitution had the courage to make 11 languages official: Sepedi, Sesotho, Setswana, siSwati, Tshivenda, Xitsonga, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa and isiZulu (Constitution of the Republic of South Africa, 1996). Making a language official means assigning a "power", which allows that language to be fully used in all formal spaces of life in society. If African countries had invested in the officialization of indigenous languages, since the proclamations of independence in the 1950s, we would not be debating today the issue of endangered or endangered languages in the African context.

As políticas linguísticas adotadas pelos líderes independentistas nas décadas 50, 60 & 70 não conseguiram vislumbrar a relevância da oficialização das línguas locais de origem africana. Mais de meio século após as independências, os países africanos ainda não conseguem ter a coragem de oficializar as línguas dos povos tradicionais dando-lhes o devido poder de ser utilizadas e ensinadas nas escolas. Ninguém virá do exterior ao continente valorizar sem que os próprios africanos possam oferecer o devido valor. A diversidade linguística em África jamais constitui um problema para o continente e para os grupos étnicos, pois cada língua terá o seu devido espaço de uso.

The language policies adopted by independence leaders in the 1950s, 1960s, and 1970s failed to recognize the importance of granting official status to local languages of African origin. More than half a century after gaining independence, African countries still lack the courage to officially recognize the languages of traditional peoples, thereby empowering them to be used and taught in schools. No one from outside the continent will value these languages unless Africans themselves accord them their due worth. Linguistic diversity in Africa poses no problem for the continent or its ethnic groups, as each language can find its own appropriate sphere of use.

Estes trabalhos publicados pelo Professor Ọmọlọla visam provar que as línguas autóctones são importantes quanto as oficiais de origem europeia e pode-se publicar estudos e pesquisas nessas línguas. Com estas publicações, o professor Ọmọlọla reforça a relevância da valorização das línguas locais e não existe língua natural inferior, a não ser em contexto de dominação ideológica. Encorajamos a todos os que podem escrever em suas línguas autóctones, a produzir materiais literários, científicos e técnicos para que possam ser publicados nesta revista. Convidamos igualmente os falantes das línguas de sinais para que possam gravar vídeos de 15 a 20min para que esses materiais sejam publicados.

The works published by Professor Omolola aim to demonstrate that indigenous languages are just as important as official languages of European

origin and that studies and research can be published in these languages. Through these publications, Professor Ọmọlọla reinforces the importance of valuing local languages, asserting that no natural language is inferior—except within a context of ideological domination. We encourage everyone capable of writing in their indigenous languages to produce literary, scientific, and technical materials for publication in this journal. We also invite sign language users to record 15- to 20-minute videos for publication.

Homenageamos nesta publicação vol.6, Especial III (2026), o Professor nigeriano **Ọladele Awobuluyi** (1936-2026), pesquisador e pensador africano. O Professor Oládélé Awóbúluyì foi um autêntico representante do povo negro de origem Yorubá. Tratava-se de um professor ilustre, cujo conhecimento, compreensão e sabedoria brilhavam intensamente entre linguistas e aqueles que prezavam o que era correto na comunidade negra, especialmente no que diz respeito à língua materna desse povo. Ele encerrou sua trajetória neste mundo em 5 de agosto de 2026, aos 99 anos de idade.

In this Special Issue III (2026), we pay tribute to the Nigerian Professor Ọladele Awobuluyi (1936–2026), an African researcher and thinker. Professor Oládélé Awóbúluyì was a true representative of the Black people of Yoruba heritage. He was a distinguished professor whose knowledge, understanding, and wisdom shone brightly among linguists and those within the Black community who valued what was right—especially regarding the people's mother tongue. He passed away on August 5, 2026, at the age of 89.

Photo/Foto: Professor Ọladele Awobuluyi

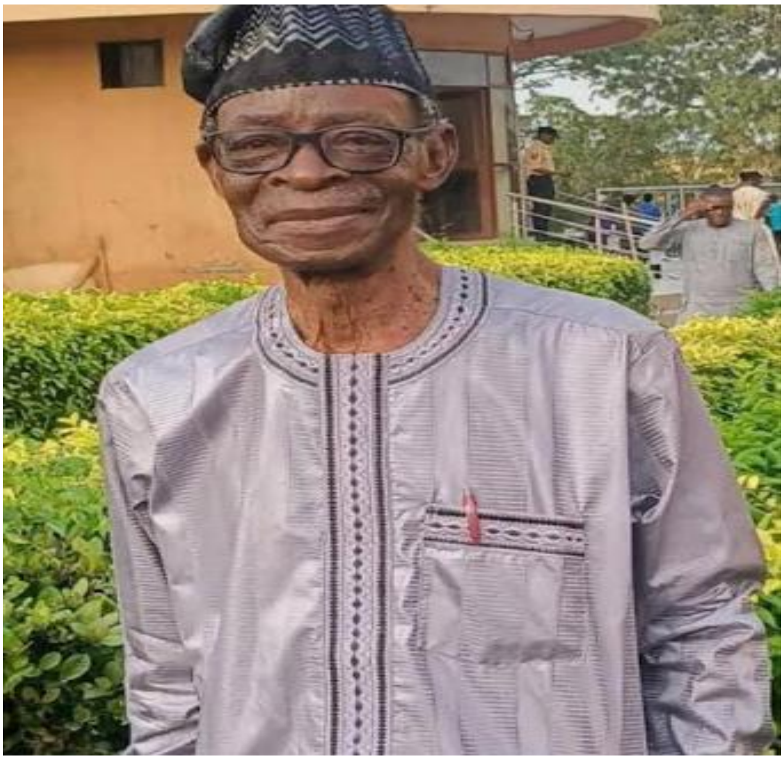

Source: Dr. Tóyìn Awóbùlúyí (2026)

Em homenagem ao Professor Ọladele Awobuluyi, o Editor visitante desta revista, o professor Báyọ̀ Ọmọlọlá escreveu uma poesia. Nenhum estranho valorizará os intelectuais e heróis africanos senão os próprios africanos e seus descendentes. A história está presente e jamais no passado e por isso, jamais saberemos onde vamos se não respeitarmos os heróis e seus intelectuais. Obrigado professor Ọladele Awobuluyi pela sua contribuição em favor do conhecimento. Paz a sua alma!

Agora com vocês, a poesia do professor Báyọ̀ Ọmọlọlá!

In honor of Professor Ọladele Awobuluyi, this journal's guest editor, Professor Báyọ̀ Ọmọlọlá has written a poem. No outsider will value African intellectuals and heroes if Africans themselves and their descendants do not. History lives in the present, never merely in the past; thus, we will never know where we are going if we do not respect our heroes and intellectuals. Thank you, Professor Ọladele Awobuluyi, for your contribution to the advancement of knowledge. Peace to your soul!

And now, here is the poem by Professor Báyọ̀ Ọmọlọlá!

****

Ọ̀ládélé Awóbùlúyì: Akọni Adúláwọ̀ Náà Tún Ṣé Bẹ́ẹ̀ Lọ!

Mo já òwú bọ́'tí ní bí ọjọ́ mẹ́ta ṣẹ́yìn,
Mo fìdí tì níyẹ̀wú,
Mo ń mirí pìkì
Bí òpîìlíkí.
N ò fẹ́ gbọ́ nǹkan kan
Tí ó tún dùn mi mọ́ fọ́jọ́ pípẹ́.

Mo ní ń ò ní ròde òkú mọ́
Lọ́jọ́ tí mo gbọ́ pé akọni Ayọ̀ Bámgbọ́ṣé kú.
Mo ká'rí wọnú nítorí ẹni ire tó lọ
Láti ìgbà ọ̀hún
Lóòlọ́ inú mi ò ti lè lọ̀ mọ́,
Nítorí tẹ̀dún yìí náà ní.

Nítorí t'okun tí kò sí kọ́
Ní ò jẹ́ kí n sí'nu múkọ̀ yangan.
Nítòrí ọ̀nà ọ̀fun tí ń ṣàárẹ̀ kọ́,
Níbi tí àmàlà àtàbùlà tí ń móòórùn wá,
Ní ò jẹ́ kémi ó lè ṣe'hun tó yẹ.

Nítorí àìdàgbà àgbà-ọ̀jẹ̀ kọ́,
Nítorí àṣeyọrí rẹ̀ tó kámọ̀mọ̀
Tó sún ìmọ̀ dé ibi ó lé góńgó
Níbi ó lé kenkà ni.
Ṣé bí a bá rohun tó ju'hun lọ,
Èèyàn a máa mèyí tó kàn.

Ọkànràn wá ti di méjì l’ọ́jọ́ òní,
Ó di ìdí ńlá.
Bàbá nídìí,
Ìyá nídìí,
Ire ibẹ̀ lọmọ.
Akọni Yorùbá di méjì tó sùn ní sáà ká.

Ẹja ńlá tún lọ níbú ọmọ Yorùbá,
Kọ̀ǹkọ̀ ńlá tún lọ l’ódòo wa po!
Erin ńlá fọwọ́ oṣùn lé'lẹ̀.
Àgbà-ọ̀jẹ́ nílé ìmọ́
Nílé òye,
Ìrókò, baba igi;
Ọládélé, atẹ́ẹ́rẹ́kanrí ọmọ Awóbùlúyì, ní ń jẹ́ bẹ́ẹ̀.
Ògúnná gbòǹgbó tí í dátọ́ lẹ́nu ìgbín,
Ò-fọ́wọ́-àrà-gbé-gírámá-kalẹ̀,
Eyínfúnjówó tí í pẹ́gbẹ́ ẹ̀ láyò.

Adúláwọ̀ tí múra bí Òyínbó.

Tíwọṣọ Yorùbá rẹ̀ a sì ṣe dédé ara.

Afédèdárà-fímọ̀dárà

Kí gbogbo álárà ó lè rárà dà bora bí aṣọ.

Ojúmọ̀ tó mọ́ l'ọ́jọ́ òní,

Ọládélé ọmọ Àìnà,

Kín ló dé tó ṣe bẹ́ẹ̀ lọ láìdágbére?

Àkọ̀yìn sí ló kù tá ó máa rí!

Ẹyẹ sí; ẹyẹ lọ!

Ìgunnu ìmọ̀ tó ń tagunnu ẹ̀gbẹ́ ẹ̀ láyà ní gbàgede.

Kò dẹ̀yín nínú ká jáwé ọ̀tún nínú ìmọ̀ ẹ̀dá èdè rí

Tití tỌlọ́jọ́ fi dé!

Ìrókò ni bàba ọ̀bọ̀,

Ọládélé Awóbùlúyì ni bàba wọn ńlé lókò.

Olúọdẹ èdè Yorùbá tí í kọ́mọdẹ àti àgbà ọdẹ rodò ìmọ̀ níbi odò tí jìn,

Tí gbogbo wọn fi í rẹ́ja ńlá pa ni.

Ó mójú àwọ̀n.

Ó mójú ìjẹ pẹ̀lú,

Ó sì mọ ìpọ̀rí Ẹ̀dá-èdè jìnlẹ̀jinlẹ̀.

Kò sánwọ́ wálé rí

Gbogbo ọdẹ tó kó jáde kò sì sánwọ́ wálé rí.

Ọ̀jọ̀gbọ́n tí ń rọ Ọ̀jọ̀gbọ́n kalẹ̀

Bí àgbẹ̀dẹ rọ ọkọ́ rọ àdá kálẹ̀ lágbẹ̀dẹ.

Ọládélé baba wa, dìde!

Ìwóyí àná,

Àwa rẹ ni.

Àgbá-ọ̀jẹ̀ tó lọ́'gi àlọ́yè kalẹ̀

Tí ò leè yingẹ.
Òmìmì akọni ìmọ̀,
Orúkọ Ọládélé Awóbùlúyì gbalégboko ilẹ̀ adúlàwọ̀,
Ó sì rín dókè òkun.
Gíwá tí í pe Gíwá rán níṣẹ́.

Èwo ni ti àǹkóò tikú yìí?
Ayọ̀ríndé, agùntáṣọ̣́ọ́ló lọ kò tó' jọ́ mẹ́ta.
A ò tîì bọ́ nínú ẹ̀dùn-ọkàn takọni kan,
Akọni ọmọ Áfíríkà mîì tún gòkè àlọ̀!
Ọládélé aródòdó-ṣe-wúrà-yílé-ká.
Erin wó!
Ẹrín lọ poo!
Ọládélé, agùntáṣọ̣́ọ́lò náà tún yọ́ wa sílẹ̀ lọ poo!

Ẹ ẹ̀ ráyé wa bí?

Ominú ń kọ́ mí.
Ẹ̀rù ń bá mi.
Kín ní dé tígi ńlá ńlá tá a gbójú lé ṣe wó lé'ra wọn?
Gbogbo akẹ́kọ̀ọ́ àti onímọ̀-èdè Yorùbá,
Ẹ jẹ́ ká máa wure,
Ẹyin ọmọ Yorùbá,
Ẹ má ṣàṣùnpara,
Káwọn baba wa àti àwọn àgbà tó kú ó le pẹ́ fún wa,
Káwa tá wà lẹ́yìn náà ó má sì pèdín.

Ǹjẹ́ bàbá Ọládélé Awóbùlúyì,
Kín loyin ó jẹ gbàgbé afárá?
Kín làyàn o jẹ́ gbàgbé ìlú,
Kín lẹyẹ ó jẹ gbàgbé ìfò?

Kín ni gbogbo ọmọ Yorùbá ó jẹ gbàgbé rẹ̀?

Baba Ẹgbẹ́,

Ibi o bá wà

Ire!

Ó di gbere!

=====Báyọ̀ Ọmọlọlá =====

======= FREE TRANSLATION INTO PORTUGUESE========

Ọládélé Awóbùlúyì: O Herói Negro Ainda Está Aqui?

Quebrei meu cabelo há uns três dias,

Estou tão cansada,

Estou tão cansada

Como um falcão.

Não quero ouvir nada

Que me machuque por muito tempo.

Eu disse que nunca mais pensaria nos mortos

No dia em que soube que o herói Ayo Bamgbose havia falecido.

Fiquei triste pela boa pessoa que partiu;

Desde então,

Meu coração não consegue mais se mover,

Pois este ano também é igual.

Porque o rio que não está lá

Não pode me deixar beber o vinho.
Por causa do caminho da garganta que cansa,
De onde vem o aroma perfumado da montanha esfumaçada,
Não posso fazer o que é certo.

Por causa da imaturidade do sangue,
Por causa de seu conhecido sucesso
Isso traz conhecimento para o objetivo
Aqui são quarenta e nove.
Se pensarmos mais do que isso,
Seremos os próximos.

Os dois tornaram-se um só hoje,
Isso se tornou uma grande razão.
O pai é a razão,
A mãe é a razão,
O bem do lugar é a criança.
O herói iorubá tornou-se dois que dormem no meio da noite.

O grande peixe foi novamente para o povo iorubá,
O grande macaco foi novamente para o nosso rio!
O grande elefante tocou a lua.
O ancião na casa do conhecimento,
Na casa da compreensão,
A árvore, o pai da árvore.
O grande homem, filho de Awóbúluyí, é assim chamado.
O fogo das raízes que está na boca do mar,
O *gram-kale* que se segura na mão,
Os dentes que o acompanham.
O homem negro que se veste como um *Oyínbó*.
Suas vestes iorubás são feitas sob medida para o seu corpo,

O branco que se veste com uma túnica,

Para que todos os sonhos possam ser cobertos como por uma vestimenta.

Neste dia radiante,

Oladele, filho de Aina,

Por que você fez isso e partiu sem se despedir?

A última coisa que ele verá!

Pousa o pássaro; levanta voo!

O conhecimento que está fortalecendo o seu lado está à vista.

Não demora para acertar a natureza da linguagem

Até que Deus venha!

O pai do macaco é um verme,

Ọládélé Awóbùlúyì era o pai deles.

O caçador iorubá que caçava e o velho caçador falavam do conhecimento no rio profundo,

Todos o mataram com um peixe grande.

Ele franziu a testa.

Ele também comeu,

E ele conhece o significado profundo da linguagem.

Ele nunca voltou para casa

Todos os caçadores que ele matou nunca voltaram para casa.

O Professor que abaixa o Professor

Como um ferreiro que abaixa o machado, o ferreiro abaixa o machado.

Nosso pai, levanta-te!

As notícias de ontem,

Somos vossos.

O sangue derramado pelos sábios

Que não pode ser rompido.

A mãe do conhecimento,

O nome de Oládélé Awóbúluyì é amplamente conhecido na terra negra,

E ele viajou para além-mar.

O Gwá que chama Gwá envia uma mensagem.

Quem é este que morreu?

Ayorinde, o pastor ainda não nos deixou,

Outro pastor africano ressurgiu!

O rei de cabelos dourados transformou tudo ao redor em ouro.

Olhem para o elefante!

A alegria se foi!

O pastor também nos deixou!

Você está nos criando?

Meu coração bate forte.

Sinto medo.

Por que as grandes árvores, das quais dependemos, desabam umas sobre as outras?

A todos os estudantes e estudiosos iorubás,

Vamos orar;

Povo iorubá,

Não se deixem embriagar,

Para que nossos pais e anciãos que partiram vivam longamente por nós,

E para que nós, que viemos depois deles, não sejamos diminuídos.

Então, Pai Ọládélé Awóbùlúyì,

O que é que você esquece sobre a ponte?

O que é que você esquece sobre a cidade,

O que é que você esquece sobre o voo?

O que é que todo o povo iorubá esquece?

Pai Ègù,

Onde quer que você esteja,

Está bem!

Acabou!

== =====

Professor Ọladele Awobuluyi* (1936–2026) *nosso homenageado desta edição da Revista Njinga & Sepé

Professor Ọladele Awobuluyi* (1936–2026) *is our honoree in this edition of Njinga & Sepé Journal

Ọjọ́gbọ́n Ọládélé Awóbùlúyì jẹ́ ọ̀kan l'ára àwọn ojúlówó ọmọ Adúláwọ̀ tó tinú ẹ̀yà Yorùbá wá. Ó jẹ́ Ọ̀jọ̀gbọ́n àrífọwọ́mẹ́wẹ̀ẹ́wájúwe tí iná ìmọ̀, òye, àti ọgbọ́n rẹ̀ tàn kedere dáadáa láàrin àwọn onímọ̀ Ẹ̀dá-Èdè àti àwọn tó mọ ohun tó tọ́ láwùjọ Adúláwọ̀, pàápàá nípa èdè abínibí ilẹ̀ ènìyàn dúdú.

O Professor Oládélé Awóbúluyì é um autêntico representante do povo negro de ascendência iorubá. Trata-se de um professor ilustre, cujo conhecimento, compreensão e sabedoria brilham intensamente entre linguistas e entre aqueles que prezam o que é correto na sociedade negra, especialmente no que diz respeito às línguas nativas do povo negro.

Ọjọ́ karùn-ún oṣù Kẹjọ ọdún 2026 ni ó parí Ìrìn-àjò rẹ̀ sí ilé ayé nígbà tí ó ti pé ọdún mọ́kàndínláàádọ́rùn-ún.

Ele completou sua jornada na Terra em 5 de agosto de 2026, aos 99 anos.

Gẹ́gẹ́ bí àkọsílẹ̀ rẹ̀ tí gbójú ìtàkùn àgbáyé ká, pàápàá èyí tí Olúwatúndé Awóbùlúyì, Ọmọtáyọ̀ Bánkọ́lé, àti Olúwatóyìn I. Ameh gbé jáde ní ìrántí Olóògbé náà, orúkọ bàbá Ọládélé ni Elijah Awóbùlúyì nígbà tí ìyá rẹ̀ sì ń jẹ́ Àìná Awóbùlúyì. Oṣù Keje ọdún 1937 ni wọ́n bí i.

Segundo suas memórias, amplamente lidas em todo o mundo — especialmente aquelas publicadas por Oreunatúndé Awóbúluyì, Omotáyo Bánkólé e Oreunatóyin I. Ameh em memória do falecido —, o pai de Oládélé chamava-se

Elijah Awóbúluyì, enquanto sua mãe se chamava Aîna Awóbúluyì. Ele nasceu em julho de 1937.

Ọládélé kàwé dé ibi tí èèyàn ti í gbóríyìn. 1944 ni ó bẹ̀rẹ̀ ilé-ìwé alákọ́bẹ̀rẹ̀ ní ilé ìwé St. George's Primary School. Ó sì parí ẹ̀kọ́ àlákọ́bẹ̀ẹ̀rẹ̀ rẹ̀ ní ilé-ìwé mìíràn tí ń jẹ́ Ìkáràm-Ìbaràm United School ní 1950. Ó yege dáadáa. Eléyìí fún un ní àyè láti tẹ̀ síwájú ní Victoria College ni ìlú Ìkárẹ̀-Àkókó. Ó parí ẹ̀kọ́ oníwèe kọ́lẹ́jì náà ní ọdún 1956. Yíyege rẹ̀ sì sánnà fún un kí ó di olùkọ́ ní ọdún 1957.

Oladelé teve uma formação educacional de destaque. Ele iniciou o ensino primário na St. George's Primary School em 1944 e concluiu essa etapa em outra escola, a Ikram-Ibaram United School, em 1950, graduando-se com distinção. Isso lhe permitiu prosseguir os estudos no Victoria College, em Ikram-Akoko, onde concluiu a graduação em 1956. Sua formação o habilitou a atuar como professor em 1957.

Ọládélé Awóbùlúyì kò jókòó tẹtẹrẹ, ní ọdún 1959 tí ọ̀wọ́ ré ba ẹ̀kọ́ ọ̀fẹ́ Ìjọba Àpapọ̀ Nàìjíríà; ó sọdá sí orilẹ̀-èdè Amẹ́ríkà láti fi ìmọ̀ kún ìmọ́. Kò bú ú ní kékeré. Ó tọ igi ìmọ́ náà dópin ni. Ó gba oyè B.A nínú ẹ̀kọ́ Kílásíìkì ní Yunifásítì tí Colorado ní ọdún 1961. Lẹ́yìn náà ló gbà oyèe M.A. nínú èdè Látìn ni Yunifásítì Columbia ní ọdún 1962. Ṣé ìgbà ara ní à ń búra; èèyàn kan kí í bú Ṣàngó nígbà ẹ̀rùn. Kò jáfara; ó tún gbà oyè M.A. kejì nínú ìmọ̀ Ẹ̀dá-Èdè ní ọdún 1964 ní Yunifásítì Columbia kan náà. Ó wà fi ọba lé e níbè nígbà tó gbà oyè PhD nínú ìmọ̀ Édá- Èdè ní ọdún 1967 ní Yunifásítì náà.

Oladele Awobuluyi não ficou de braços cruzados; em 1959, quando seu pai já era um homem livre na República Federal da Nigéria, ele partiu para os Estados Unidos para ampliar seus conhecimentos. Ele não encarou a tarefa de ânimo leve e foi até o fim da jornada do saber. Obteve o título de bacharel em Estudos Clássicos pela Universidade do Colorado em 1961. Em seguida, conquistou o título de mestre em Latim pela Universidade de Columbia em 1962. Não era hora de hesitar — afinal, não se invoca Xangô em vão durante o verão. Sem vacilar, obteve também um segundo mestrado, desta vez em Humanidades, em 1964, pela mesma Universidade de Columbia. Ele assumiu o cargo após concluir seu doutorado em Linguística na referida universidade, em 1967.

Awóbùlúyì sí kọ fẹ̀rẹ́ padà sí orilẹ̀-èdè Nàìjíríà ní 1969. Ó wà ní Ẹ̀ka Ẹ̀kọ́ Ìmọ̀ Ẹ̀dá-Èdè àti àwọn Èdè Nàìjíríà ní Yunifásítì Ìbàdàn fún ìgbà díẹ̀. Ó sì gba ìṣẹ́ olùkọ́ ní Yunifásítì Èkó ní ọdún 1973. Ọdún 1976 ni ó bọ́dìí sí Yunifásítì tuntun, Yunifásítì Ìlọrin, gẹ́gẹ́ bí Ọ̀jọ̀gbọ́n àti ẹni àkọ́kọ́ tó di ipò Olórí Ẹ̀ka Ẹ̀kọ́ Ìmọ̀ Ẹ̀dá-Èdè àti àwọn Èdè Nàìjíríà mú, tí ó sì bẹ̀rẹ̀ Ẹ̀ka náà. Bákan náà, òun ni ẹni àkọ́kọ́ tó jẹ́ Gíwá Ojúboore àwọn Ẹ̀ka ẹ̀kọ́ ìmọ̀ gbogbo tó wà lábẹ̀ "Arts" níbẹ̀. Yunifásítì Ìlọrin náà ló ti fẹ̀yìn tì ní ọdún 2001, kí ó tó tún lọ mí sí ìmọ̀ ẹ̀kọ́ ní Yunifásítì Adékúnlé Ajáṣin tí ó wà ní Àkùngbá Àkókó. Ọ̀jọ̀gbọ́n Awóbùlúyì tílẹ̀ fi ìgbà kan dípò Adelé Gíwá yunifásítì náà mú.

Awobuluyì retornou à Nigéria em 1969. Por algum tempo, integrou o Departamento de Linguística e Línguas Nigerianas da Universidade de Ibadan. Em 1973, assumiu um cargo docente na Universidade de Lagos. Em 1976, transferiu-se para a recém-criada Universidade de Ilorin como professor e primeiro chefe do Departamento de Linguística e Línguas Nigerianas, sendo

responsável pela implementação do departamento. Ele também foi o primeiro diretor da área de Humanidades (*Arts*) da instituição. Aposentou-se da Universidade de Ilorin em 2001, antes de voltar a lecionar na Universidade Adekunle Ajasin, em Akungba Akoko. O professor Awóbuluyí havia sucedido anteriormente Adele Gíwa no cargo de vice-reitor da universidade.

Olùkọ́ àti òǹkọ̀wé gidi tí kò ṣeé fọwọ́ rọ́ ṣẹ́yìn ni Ọ̀jọ́gbọ́n Ọládélé Awóbùlúyì. Ọpọ̀ àwọn àkẹ́kọ̀ọ́ rẹ̀ ló ti di ọ̀jọ̀gbọ́n káàákiri. Bí Ònírèṣẹ́ kò fíngbá mọ́, èyí tó ti fín kò lè parun. Àwọn ìwé tí Àwóbùlúyì kọ táyé mọ̀ pọ̀. Lára wọn àti èyí tó jẹ́ olóòótú rẹ̀ nìwọ̀nyí:

O professor Oladele Awobuluyì é um professor e escritor verdadeiramente notável. Muitos de seus alunos tornaram-se professores ao redor do mundo. Embora Onirêshe não atue mais como acadêmico, o que ele escreveu não pode ser apagado. Awobuluyì escreveu muitos livros conhecidos mundialmente; entre eles — incluindo uma obra que é de sua autoria e tradução — estão os seguintes:

Awobuluyi, Ọladele. 1978. *Essentials of Yoruba Grammar.* Ibadan: Oxford University Press Nigeria.

Awobuluyi, Ọladele. 1979. *The New National Policy on Education in Linguistic Perspective.* Ilọrin: University of Ilọrin Press. [First inaugural lecture at the University of Ilorin]

Awobuluyi, Ọladele. (Ed.) 1990. *Yorùbá Metalanguage. Volume II. (Èdè-Ìperí Yorùbá).* Ibadan: University Press Limited.

Awobuluyi, Ọladele. 2007/2016. *Ẹkọ́ Ìṣẹ̀dá-Ọ̀rọ̀ Yorùbá.* Àkúrẹ́/Ìbàdàn: Kingdom Arts Publishing.

Awobuluyi, Ọladele. 2013. *Ẹ̀kọ́ Gírámà Èdè Yorùbá.* Òṣogbo: Atman Limited.

Awobuluyi, Ọladele. 2014. *Yoruba Must Not Die Out (Yorùbá Kò Gbọdọ̀ Kú). Faculty Lecture.* Ilé-Ifẹ̀, Nigeria: The Faculty of Arts of Ọbafẹmi Awolọwọ University.

Awobuluyi, Ọladele. 2016. *A Short History of Ancient Afa-Okeagbe. Second Edition. (Ìtàn Àfá-Òkèàgbè Ayé Àtijọ́ ní Ṣókí. Ìjáde Kejì.* Yaba, Lagos: Okeagbe Book Company.

Awobuluyi, Ọladele àti Ọlásopé Oyèláràn. 2017. *Ìléwọ́ Ìkọ̀wé Yorùbá Òde-Òní. (A Handbook for Writing Modern Standard Yorùbá.)* Ilọrin: Kwara State University Press.

Awobuluyi, Ọladele. 2022. *A Modern Grammar of Standard Yoruba. Revised Edition. (Online publication).* Ibadan, Nigeria: Zenith BookHouse Ltd.

Awobuluyi, Ọladele. 2024. *Essentials of Standard Yoruba. 2nd Edition.* Ibadan: University Press Plc.

Ọjọ̀gbọ́n náà wà lára àwọn òpó ìpìlẹ̀ tó gbé ẹgbẹ́ onímọ̀ lóríṣìíríṣìí ró. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, ọ̀kan gbógì ni nínú àwọn Ẹgbẹ́ Onímọ Èdè Yorùbá ní Nàìjíríà. Òun ni Ààrẹ Ẹgbẹ́ náà láti ọdún 1987 sí ọdún 2000.

O professor é um dos membros fundadores de várias associações profissionais. Por exemplo, ele é membro da Associação de Linguística Iorubá, na Nigéria. Ele foi presidente da associação de 1987 a 2000.

Ọládélé dà bí ẹṣin tó mereé sà,
Tí ọ̀ fẹsẹ̀ kọ nígbà kankan.
Ọmọ Àìná dà bí ẹṣin tó mọ ereé sá,
Tí ò wó lúlẹ̀ l'órí ìje rẹ.
Ọmọ Èlíjà dòpómúléró,
Aṣọ lèdìdì èèyàn.

Ẹṣin kan ò ní mereé sá,
Kí ìrùkẹ̀rẹ̀ rẹ̀ ó máa jù lẹ́yìn rẹ̀ yẹyẹ-n-tú-yẹẹ!
Bẹ́ṣin bá kú,
Ìrúkẹ̀rẹ̀ rẹ̀ adàgbéjó,
A dàgbéníyì.
Ọ̀-pa'mọ-bẹ̀ẹ̀rẹ̀-níyì-ká'gboro l Àwóbùlúyì.
Ọdúndún ni ọ́.
Ó ti fàádùn gbalégboko lọ́wọ́ wọn.
Ó ti di ìrèké ìmọ́ kálẹ̀,
kẹ́ni tí ó rà,
Kẹ́ni tí ó tà,
Kẹ́ní tí ó lò,
Kẹ́ní ó mú,
Kí gbogbo wọn ó má ṣàfara.
Dédé ọ̀wọ́ gbogbo wọn kúkú ní.
Ọládélé tí fi ìkòkò Ẹ̀dá-èdè àti gíràmà
Yorùbá ṣe' bẹ̀;
Oyin mọmọ!

Ọrún rẹ, ire Ọjọ́gbọ́n àgbà!

Ibi ó bá iṣẹ́ dé,

Aláwúràbí gan-an gbà pé ó ti dà bírà sílẹ̀

Kóyin ó tó sí

Kóyin ó tó lọ.

Ọrun dẹ̀dẹ̀,

Ilẹ̀ ó dẹ̀!

Njinga & Sepé Issue III
Ọ̀rọ̀ Olóòtú,

Àwọn Akọni Áfíríkà Lọ́kùnrin Lóbìnrin (Apá Kejì)

Bayọ Ọmọlọla, PhD
Professor at Department of World Languages and International Studies
Morgan State University (USA).
E-mail: Bayo.Omolola@morgan.edu
ORCID iD https://orcid.org/0009-0007-0650-7805

Njinga & Sepé ṣáà yìí gbọ́mọ pọ̀. Kín ni ìdí Abájọ? Ẹni àkọ́kọ́ tó gba oyè ọ̀jọ̀gbọ́n nínú ìmọ̀ Ẹ̀dá-Èdè ní Áfíríkà, Ọjọ́gbọ́n Ayọ̀ Bámgbóṣé, jáde láyé. Nítorí náà, kí á tó sọ nípa àwọn tó wà nínú ìdì tàbí abala kejì yìí, ó dára láti láti sọ pé àgbà ọ̀jẹ́ Ọjọ̀gbọ́n náà kọjá mo-rí-nǹkan-kèrémi; bí a bá rí erin, ká sọ pé a rí erin. *Njinga & Sepé* ń sọ pé, "Ó di gbére o, Ọ̀jọ̀gbọ́n Ayọ̀rìndé Bámgbóṣé! Má jọ̀kùnrùn. Má jekòló; ohun wọn bá ń jẹ lájùlé ọ̀run ni kí o máa bá wọn jẹ!"

Lẹ́yìn ìdáró akọni tó lọ, ẹ jẹ́ ká fi jẹ̀lẹ́ńkẹ̀ bọ́ sí ibi ohun tó wà nínú apá kejì jọ́nà sáà yìí. Yorùbá bọ̀, wọ́n ní, "Bí a bá pe orí akọni, à sì fi idà lalẹ̀ gẹrẹrẹ." Èyí túmọ̀ sí pé ènìyàn kò lè sọ̀rọ̀ akọni kó má gbé òṣùbà fún wọn nítorí ohun tó sọ wọ́n di akọni l'áwùjọ wọn ṣe pàtàkì nínú àṣà wọn. Láti jẹ́ kí ayé mọ nípa àwọ́n akọni mìíràn tó jẹ́ ọmọ ilẹ̀ Adúláwọ̀, ìyẹ́ ilẹ̀ Áfíríkà, *Njinga & Sepé* gbé Abala Kejì jáde. Ìdì tàbí abala kejì yìí jẹ́ kìkì bébà ìṣẹ́ ìwádìí àti ewì àtinúdá nípa àwọn akọni ọkùnrin àti akọni obìnrin mìíràn laarin àwọn oríṣìíríṣìí ẹ̀yá tó ní èdè ìbílẹ̀ Áfíríkà.

Àwọn bébà inú Abala Kejì yìí pín sí ìsọ̀rí méjì. Àwọn bébà kan jẹ mọ́ ìṣẹ́ ìwádìí tí àwọn òǹkọ̀wé kọ nípa àwọn akọni nígbà tí àwọn kan sì jẹ́ ewì. Kín wá ní a gbọ́ nínú àwọn bébà náà? Bí Ìlá kò bá jìnnà oko kìí kó.

Bọ́lá Akinọlá àti Sunday Adéjùbẹ́ẹ̀ lo bébà wọn tí wọn pé àkọlé rẹ̀ ní "Kọ́lá Owólabí: Akọni Akọ̀mọlédè àti Ajàfẹ́tọ̀ọ́ Èdè Yorùbá" láti tọ́ka sí àwọn ipa ribiribi tí wọ́n rí i pé Kọ́là Owólabí tí kó láwùjọ alákadá tàbí ní ilé ẹ̀kọ́ gíga àti ní àwùjọ àwọn ènìyàn tí wọ́n gbà pé akọni ni. Wọ́n ṣe àpèjúwe rẹ̀ báyìí: "olùkọ́ ìmọ̀ ẹ̀dá aláìlẹ́gbẹ́ àti Balógun ajàjàgbara fún ìṣelọ́jọ̀, ìgbéga, ìpolongo àti ìgbẹ́kẹ̀lé èdè àti àṣà Yorùbá." Àwòrán Owólabí tí wọ́n fọ̀rọ̀ wọn yà kalẹ̀ yìí mú ní rántí àgbà ọ̀jẹ́ Àyọ̀ Bámgbóṣé tó di olóògbé ní ọjọ́ kẹ̀ẹ̀ẹ́dọ́gbọ̀n oṣù Keje ọdún 2026 yìí. Bámgbóṣé, Adúláwọ̀ àkọ́kọ́ tó gba oyè ọ̀jọ̀gbọ́n nínú ẹ̀dá-èdè ní ilẹ̀ Áfíríkà, jẹ́ akọni àti olùkọ́ Owólabí ní Yunifasiti Ìbàdàn.

Nínú bébà tí àkọlé ré ń jẹ́ "Ọpẹ Ìjàyè Ló Le Ròyìn Ogun Ògúnmọ́la: Ààrẹ Kúrunmi àti Ìjìjàdù Rẹ̀ Gẹ́gẹ́ bí Akọni Málegbàgbé" Luqman Abísọ́lá Kíaríbẹ́ẹ̀ ṣe àgbéyẹ̀wò ìtà, ìwà, àti ìs òtítọ́ Ààrẹ Ọ̀nà Kúrunmí sọ Iba náà akọni ní Ìjàyè àti ní ilẹ̀ Yorùbá.

Ní inú bébà èdè isiXhosa tí Thulani kọ tí àkọlé rẹ̀ ń jẹ́" linumbulo nenzila ka Winnie Madikizela-Mandela njengegorhskazi lomzabalazo kú bongo kaTa Simayile othi" Ufudukile umama wesizwe," ó ṣe àgbéyẹ̀wò àwọn ìwà ìgboyà àti ohùn arífisílẹ̀-yangàn to wà nínú ewì náà. Akọni obìnrin ni bébà yìí fi hàn. Ó wo ìpèdè tó yàwòràn obìnrin náà bí akọni tó ní ìgboyaní àti ẹ̀mí ìrọ́rí ní Áfíríkà, pàápàá ní Gúsù Áfíríkà.

Bébà mìíràn tó tún sọ bí obìnrìn tí di akọni ní "Àfihàn Akitiyan Akọnibìnrin Mọ́remí Nínú Ìwé Eré Ónítàn Mọ́remí tí Dúrò Ládiípọ̀ Kọ àti Ìdàgbàsókè Àwọn

Obìnrín ní Àwùjọ Áfíríkà." Ìlúfóyè Fáwọle Òjó àti Mercy Ayọ̀ Fasehun ṣe ìtúpalẹ̀ ìtàn Mọremí láti wo ipa ribiribi tó kó tó sọ ọ́ dakọni nígbà tí Ìfẹ́ ní ìpèníjà.

Adaora Irene Obi tó kọ bébà èdè Igbo ní abala yìí kọ l'órí obìnrin olórín kan tí ń jẹ́ Onyeka Onyenu náà tẹjú mọ́ akọni obìnrin. Nínú bébà rẹ̀ tí ó pẹ́ àkọ́lé rẹ̀ ní "Onyeka Onwenu Dika Dike, Nwanyi N'Egwu: Ikpughe Mgba, Udo, Na Nchekwa Ncheta Omenala Igbo Maka Igwọ Mmekọrita Ọha," Obi fi ìdí ẹ̀ múlẹ̀ pé lílo orin láti gbé àṣà, ìtàn, ẹ̀rí ọkàn àti fífi orin orin lójú àìṣedéédè àwùjọ àti pípè fún àtúnṣe àti ìfọ̀kànbalẹ̀ àwùjo ló ṣọ olórín náà di akọni táyé mọ̀.

Oríkì Akinlúùṣẹ̀ tí Taiwo Ọpẹ́yẹmí Akindunti tú palẹ̀ nínú bébà rẹ̀, "Oríkì Gẹ́gẹ́ bí Àwogbè Aṣàfihàn Ìṣẹ́: Akọni: Ìtúpalẹ̀ Ìgbòkègbodò Akinlúùṣẹ̀ ní Ìṣẹ̀-Èkìtì" fi àpẹẹrẹ bí oríkì ti lè ṣe àfihàn akọnidòrìṣà obìnrín hàn l'awùjọ àwọn Yorùbá.

Yàtọ̀ sí pé àwọn bébà kan ṣe àgbéyẹ̀wò ìtàn, ìwà, ìjàjàgbara, ẹ̀mí ìrọ́rí, ìfarasìn, orin kíkọ àti ohun-ìní láti fi akọni hàn, bébà mìíràn yẹ ọ̀nà mìíràn tó jẹ́ ọ̀nà ìjákọni wo. Bí òǹkọ̀wé ṣe ń di akọni ní a lè pe l èyí. fún àpẹẹrẹ, Raphael Ayọ̀dèjì Adésuyan àti Taofiq Sa'adu tẹ́jù mọ ìṣọwọ́lo-òwe D. Ó. Fágúnwa nínú ìṣẹ́ wọn tí wọn pé àkọlé rẹ̀ ní "Ìlò Òwe Akọni D. O. Fágúnwà Nínú Ìwé Ìtàn Àrosọ Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmọlẹ̀. Ìlò òwe àti ìgbélárugẹ tí wọn ṣe fún àṣà Yorùbá ni wọ́n gbà pé ó sọ Fágúnwà di gbajúgbajà akọni òǹkọ̀wé. Àpẹẹrẹ mìíràn wà nínú" Ọ̀rọ̀ Jẹ́ndà àti Ìjákọni Nínú Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jú," bébà tí Adewale Lukuman Ademuyiwa kọ. Nípa ṣíṣe àtúpalẹ̀ ewì Adépọ̀jú, ẹni kọ bébà yìí sọ pé àbùdá tó bá mú ojú tó yá èèyàn sọ́tọ̀ lọkùnrín tàbí obìnrin lè dakọni. Ohun tó pè ní abùdá là bá pè ní ohun ìní tó fi èèyàn hàn bí akọni. Lára irú bẹ́ẹ̀ tí ó fà jáde nínu ìṣẹ́ akéwì ni "ògùn, ìjà jíjà, àyà níní, owó níní, òògùn níní, ipò nínú ìṣèlú, ipò nínú ẹ̀ṣìn, àti bẹ́ẹ̀bẹ́ẹ̀ lọ."

Kò tàn síbẹ̀. Nínú bébà tó ní àkọlé "Ṣíṣí Aṣọ Lójú Eégún Àdìítù Ẹ̀dá Ọjọmu Nlá: Ìrìnàjò Akọni Ní Ìlú Òǹdó," Morónmúbọ̀ Martina Akinseli àti Mercy Ayọ̀ Fasehun fẹ́ kí àyè mọ̀ pé àwọn akọni táyé tí ń gbọ́ nípa wọn nìkan kọ́ ló wà, pé àwọn kàn wà tí ìṣẹ́ ìwádìí kò tíì hú jáde ní ilé Adúláwọ̀. Ipenija ní àwọn olùwádìí yìí fi ìṣẹ́ wọn lórí Ọjọmu Nlá ní ìlú Òǹdó ní ilẹ̀ Yorùbá ṣe.

Ohun àrítọ́kasí, àṣeyọrí láàrin ìlú tí ọba ní ní ṣáá ré lè sọ ọba di akọni. Kókó yìí ló jẹ Ajíṣọlá Ọmojẹ́jẹ́ lógún nínú bébà rẹ̀ "Ọba Adésòkèjì Adérèlé Tẹ́wọ́gboyè Kèjì, àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò, Ọṣúngbẹ̀dẹ̀lọ́lá Kèjì Gẹ́gẹ́ Bí Akọni Nínú Ìtàn Ìlú Òǹdó." Ìtàn, àwòrán, àti èdè Yorúbá ló sì fi gbé e kálẹ̀.

Ede Shona ni Mickias Musiyiwa fi kọ bébà rẹ̀, "Kushadiswa Muuviri Hunopikisana KweNhoroondo ye Gambakadzi Neha da muKuvada Zimbabwe kubva kuma 1960 kusvika Nhasi Uno." Ìfojú ọ̀tún wo ipa Nehanda nínú ìṣèlú àti ẹ̀ṣìn láti Ọdún 1960 nígbà tí ìdìgun àti ìjàjàgbara kí Zimbabwe gba òmìnira bẹ́ sílẹ̀ ní Rhodesia. Bébà yìí ni ipa Nehanda mú tí í tìre lọ́wọ́ fún àwọn ará orílẹ̀ Zimbabwe. Ní apá tàbí abala tàbí ìdì kìn-ín-ní jọ́nà, Musiyiwa tí kọ́kọ́ sọ̀rọ̀ nípa akọni Nehanda. Nítorí náà, àfikún nípa Nehanda ni bébà yìí.

Kí á tó fí ọ̀rọ̀ ọ̀lóòtú yìí gúnlẹ̀, ó yẹ kí á sọ pé *Njinga & Sepé* kò fi ìṣe rẹ̀ sílẹ̀. Tí abala kejì yìí náà ní ewì àtinúda tó sọ nípa àwọn akọni Ilẹ̀ Adúláwọ̀ tí Oyinbo mọ̀ sí Áfíríkà. Patience Obeng ní Ghana kọ ewì rẹ̀ lédè Mfantse.a tí àwọn Òyìnbó mọ̀ sí Fante, to jẹ́ èdè Akan. Ó fi ewì yìí ṣe àpèjúwe ìṣe àwọ̀n akọni ògùn àti ìtàn àti nǹkan akọni tí àwọn mẹ́ta ṣe láwùjọ àwọn ẹ̀yà náà. Àwọn ewì mìíràn ni èyí tí Adamu Idris Manarakis kọ ní èdè Nupe. Èdè náà wà ní Nàìjíríà. Ó lo ewì rẹ̀ "Kuci Etsu Nupe Umaru Sanda Ndayako" láti fi ṣe àpọ́nlé ọba Tápà tí ó ti wàjà ní ọdún 2003. Ewì rẹ̀ kejí àkọlé ni rẹ̀ ń jẹ́ "Haja Gogo Nna Yi". Ewì yìí ni Manarakis lò láti yín ìyá gẹ́gẹ́ bí akọni.

Ewì èdè Oromoo náà wà nínú abala kejì jọ́nà yìí. Èdè Oromoo wà ní Ethiopia àti Kenya. Akọ́lè ewì náà ni "Guddinna Tumsaa: Goota Saba Oromoo."

Nínú ewì yìí, Hambisa Belina sọ nípa akitiyan Ẹni-ọ̀wọ̀ Gudina nípa ìtọ́jú àbúrò rẹ̀, akitiyan rẹ̀ lórí ọ̀gbọ́n ìfọ̀rọ̀-ẹ̀ṣìn-kágbo-jọ, ìdúró tí ìdájọ́ òdodo làígba-nnkankan-lọ́wọ́ àwọn tí ń lọ agbára bó ti wù wọ́n, àti ẹ̀mì ìrọ́rí rẹ̀ nígbà tó ń tako Mengistu àti ìpinnu tẹ̀ tó ní tó fi ń ṣe àwọn nígbà ìṣòro wọn, àti bí àwọn ohun tó ṣe sílẹ̀ kò ṣe parun lẹ́yìn ikú rẹ̀ lójú àwọn tó ṣe ikú pà a. L'édè kúkúrú, Belina ń sọ ọ̀nà olórí ẹ̀ṣìn fi ń di akọni.

Ewì tó tún wà ní "Àwẹ̀lé àti Ojúọlápé: Obìnrin Tó Yakin" tí Olúwakẹ́mi Olúwajuẹ̀dálọ Ṣòmọ̀rìn to fi sọ ìṣe àti ìwà tọ́ àwọn obìnrin méjì di àkọni ẹbí àti ìlú wọn. Arídìmú inú ewì yìí ni pé kò sí ibi tí ènìyàn kò lè tí rí akọni.

A kì í gbé àwòrán gẹ̀gẹ̀ ká má fi orí ẹ̀ tì síbì kan. bí oúnjẹ bá ti délẹ̀, tí òòrún títasánsán rẹ̀ bá ti fa èèyàn mọ́ra, kéèyàn má wòran, kéèyàn wọ́ àwo oúnjẹ́ mọ́ra ló kù. Báyìí, ó ti di ẹ w'ojú ọbẹ̀; ẹ mú ìyàn o! Àkàgbádùn o!

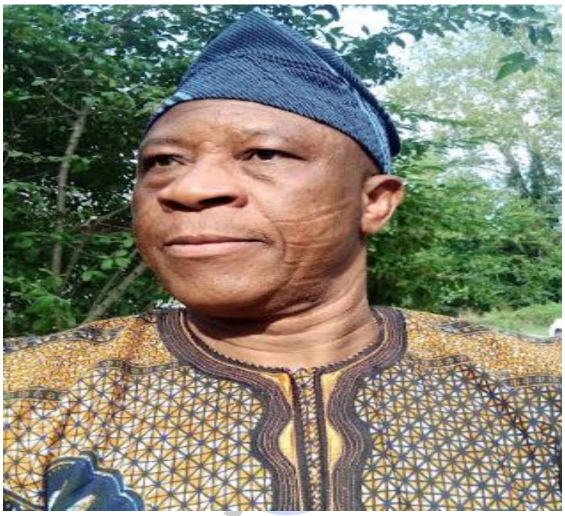

Báyọ̀ Ọmọlọlá, PhD

(Guest Editor)

Language: Yorùbá

Kọ́lá Owólabí: Akọni Akọ́mọlédè àti Ajàfẹ́tọ̀ọ́ Èdè Yorùbá

Bọ́lá AKINỌLÁ (PhD)
Department of Yorùbá
Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó
E-mail: bolawakinola@yahoo.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0004-6215-3587
&
Sunday ADÉJÙBẸ́Ẹ̀ (PhD)
Department of Yorùbá
Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó
E-mail: sadejubee@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0009-0922-7862

ÀṢAMỌ̀
Ìwé àpilẹ̀kọ́ yìí ṣe àgbéyẹ̀wò ipa àti akitiyan Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí gẹ́gẹ́ bí olùkọ́ ìmọ̀ ẹ̀dá aláìlẹ́gbẹ́, àti Balógun ajàjàgbara fún ìṣelọ́jọ̀, ìgbéga, ìpolongo àti ìgbélékè èdè àti àṣà Yorùbá. Ìdí abájọ fún àyẹ̀wò àwọn ipa tí wọ́n kó wọ̀nyìí ni láti mọ̀ bóyá wọ́n dáńgájíá tàbí gbé ìwọn gẹ́gẹ́ bí akọni pẹ̀lú ìrànlọ́wọ́ tíọ́rì oníbejì tí í ṣe: adènà-lílo-èdè-àjòjì àti iró-èdè abínibí-lágbára tí Fishman ṣe agbátẹrù rẹ̀, a ṣe àfihàn iṣẹ́ takuntakun tí Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ṣe bí: olùkọ́ tí ó tayọ nínú fífi ìjìnlẹ̀ ìmọ̀ ẹ̀dá èdè ṣe ìtúpalẹ̀ àwọn àdììtú nínú ìmọ̀ Yorùbá; jíjẹ́ Olùdarí àti Aláàkóso "Ilé Iṣẹ́ Èdè Yorùbá"; jíjẹ́ Olùdásílẹ̀ àti Gíwá "Ilé Iṣẹ́ fún Ìṣàmúlò Èdè Yorùbá"; jíjẹ́ agbátẹrù àpérò àti ìdánilẹ́kọ̀ọ́ àgbáyé lórí lílo àwọn ọ̀nà-ìkọ́ni ìgbàlódé fún kíkọ́ Yorùbá; ṣíṣe ìwádìí lórí àwọn okùnfà ikú èdè àti ọ̀nà láti dènà rẹ̀ fún èdè Yorùbá; jíjẹ́ aṣáájú nínú ogun ìṣàmúlò èdè níbi gbogbo àti nígbà gbogbo; jíjẹ́ atúmọ̀ òfin orílẹ̀ èdè Nàìjíríà àti ìwé ìrìnnà láti èdè Gẹ̀ẹ́sì sí Yorùbá; kíké gbàjarè fún ìṣàmúlò èdè Yorùbá ní ilé ìgbìmọ̀ aṣòfin, ní ibiṣẹ́ ọba abbl; lílo ìkànnì ìtàkùn àgbáyé fún ìlanilọ́yẹ àti ìkọ́ni ní ẹ̀kọ́ Yorùbá; ṣíṣe àmúlò ìmọ̀ ẹ̀rọ ìbánisọ̀rọ̀ fún ìpolongo Yorùbá. Ní àfikún, àwọn èèkan pàtàkì-pàtàkì ní àwùjọ, àwọn àjọ, aláṣẹ ilé iṣẹ́, ilé ìwé àti ilé iṣẹ́ ìròyìn ti gbé òṣùbà bàǹbà fún Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí. Àwọn àbálọbábọ̀ wa fún gbogbo akitiyan wọ̀nyìí fi hàn pé Kọ́lá Owólabí jẹ́ akọni tí ó la ipa rere mánigbàgbé fún ìṣelọ́jọ̀, ìgbéga àti ìdàgbàsókè Yorùbá.

KÓKÓ ỌRỌ̀
Akitiyan Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí, Balógun ajàjà-gba-ra, ilé iṣẹ́ fún Ìṣàmúlò Èdè Yorùbá, ìṣelọ́jọ̀, ìgbéga àti ìdàgbàsókè Yorùbá

Kola Owolabi: um herói literário e um campeão da língua iorubá

RESUMO
Este artigo examina o papel e os esforços do Professor Kola Owolabi como um professor de ciências naturais de destaque e um defensor da promoção, disseminação e avanço da língua e da cultura iorubá. O objetivo de analisar essas contribuições é avaliar sua relevância e seu caráter heroico à luz de duas teorias propostas por Fishman: a barreira da língua estrangeira e a força da língua materna. Destacamos o trabalho árduo realizado por este professor, que inclui: atuação como professor

excepcional, utilizando seu profundo conhecimento linguístico para analisar as nuances do saber iorubá; atuação como diretor e administrador do "Instituto da Língua Iorubá" (do qual também foi fundador); defesa global do uso de métodos modernos de ensino da língua iorubá; realização de pesquisas sobre as causas da extinção linguística e formas de preveni-la no contexto da língua iorubá; liderança na defesa do uso da língua em todos os âmbitos e momentos; tradução de leis e passaportes nigerianos do inglês para o iorubá; defesa do uso da língua iorubá no parlamento, em cortes reais, etc.; utilização da internet para a defesa e o ensino da língua iorubá; e uso de tecnologias de comunicação para a promoção do iorubá. Além disso, figuras de destaque da sociedade, organizações, líderes empresariais, escolas e a mídia prestaram homenagens ao professor. O reconhecimento de todos esses esforços demonstra que Kola Owolabi é uma figura heroica que causou um impacto positivo e inesquecível na sociedade, bem como na promoção e no desenvolvimento do povo iorubá.

PALAVRAS-CHAVE
As atividades do Professor Kola Owolabi; o Instituto da Língua Iorubá; o uso da língua iorubá; a sociedade; a promoção e o desenvolvimento do povo iorubá.

Kọ́lá Owólabí: Proficient Yorùbá Language Teacher and Advocate

ABSTRACT
This present paper explores the role and contributions of Professor Kola Owolabi, a renowned linguistic preceptor and extra-ordinary vanguard in the advocacy for the preservation, propagation, revitilisation, and promotion of Yoruba language and culture. His impact assessment is aimed at determining his eligibility for enlistment as a hero. Anchored on the Fishman's dual theories of Reversing Language Shift and Language Maintenance, the immense contributions of Kola Owolabi were identified to include excellent teaching of Yoruba through the deployment of his vast linguistic ingenuity for resolving topical issues in the language; publishing rigorous academic texts that serve as enduring legacy of the structure of Yoruba language; the Initiator, and the first Director of the Yoruba Language Centre; Founder and Chief Executive, Centre for Yoruba Language Engineering; Convener, international workshop on the teaching of Yoruba with modern instructional resources; investigating the threats to language endangerment and measures to curtail it in relation to Yoruba; crusading the advocacy for the use of Yoruba in all domains; translating the Constitution of Federal Republic of Nigeria (1999) and Traffic Code from English to Yoruba; Vanguard for the use of Yoruba in legislative arms of the south western states and in all public functionaries; promotion of intellectualization and digitalization of Yoruba among others. Eminent personalities, Authorities, Organisations and Media Practitioners have commended his impactful contributions. Without any iota of doubts, Professor Kola Owolabi deserves enlistment in the hall of fame, as an intellectual, literary and cultural hero, as well as living legend for his unequalled leadership, innovation, intellectualization, promotion and development of Yoruba.

KEYWORDS
Linguistic Preceptor, Advocacy, Impact Assessment, Preservation, Promotion, Propagation And Revitilisation, Hero And Living Legend

Ìfáárà

Ẹ̀yà Yorùbá ní àwọn èèkán tí ó gbé ilé ayé ṣe gudugudu méje àti yààyà mẹ́fà, tí wọ́n sì ti ipasẹ̀ bẹ́ẹ̀ ṣe àwọn nǹkan mánigbàgbé nínú ìtàn fún àwọn ìran tí ń bọ̀. Irú àwọn ẹ̀dá wọ̀nyìí ni a mọ̀ sí akọni ní àwùjọ. A lè pín àwọn akọni wọ̀nyìí sí onírúurú ìsọ̀rí. Lára ìsọ̀rí yìí ni:

i. Akọni Ìwásẹ̀ tàbí Ìṣẹ̀ǹdáyé

Àwọn wọ̀nyìí ni babańlá Yorùbá tí wọ́n tẹ ilẹ̀ Yorùbá dó, tàbí tí wọ́n jagun láti ṣe ìfilọ́lẹ̀ orílẹ̀ Yorùbá. Àpẹẹrẹ ni Odùduwà àti Ọ̀rànmíyàn.

ii. Àwọn Akọni Ológun

Àwọn tí ó wà lábẹ́ ìsọ̀rí yìí ni ajagun tí wọ́n fi agbára wọn dáàbò bo ilẹ̀ Yorùbá. Àpẹẹrẹ díẹ̀ nínú wọn ni Lísàbí, Kúnrunmí àti Ògèdèngbé Agbógungbórò.

iii. Àwọn Akọni Obìnrin

Àwọn yìí ni obìnrin bí ọkùnrin tí wọ́n ní ìgboyà, ọgbọ́n, òkìkí àti ìfara-ẹni-jìn tí kò lẹ́gbẹ́ láti jà fún òmìnira, àlàáfíà, ìgbéláruge, ètò-ọrọ̀-ajé àti ìdàgbàsókè ilẹ̀ Yorùbá. Àpẹẹrẹ wọn ni; Mọ́remí Ajasoro, Ẹfúnróyè Tinubu, Fúnmiláyọ̀ Ransome Kútì.

iv. Àwọn Akọni Òṣèlú

Àwọn yìí ni èèkàn tí ó lọ́wọ́ nínú ètò òṣèlú ìjọba àpapọ̀ tí wọ́n sì la ipa rere. Lára wọn ni Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀, Olóyè M.K.O. Abíọ́lá.

v. Àwọn Akọni nínú Àṣà

Lábẹ́ ìsọ̀rí yìí ni àwọn tí ń fi eré ìtàgé àti ìlò èdè gbé àṣà Yorùbá láruge kí ó má baà di àtẹ̀mẹ́rẹ̀. Nínú wọn ni a ti rí òǹkọ̀wé Yorùbá àti oníṣẹ́ ọnà. Àpẹẹrẹ wọn ni Dúró Ládiípọ̀ àti Olóyè Hubert Ogunde.

vi. Àwọn Akọni Ẹ̀sìn àti ti Ẹ̀mí

Àwọn ẹ̀dá wọ̀nyìí ni a máa ń bu ọlá fún nítorí ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ àti agbára mériìírí tí wọ́n ní fún ìṣàkóso àwùjọ. Àpẹẹrẹ, Ọ̀rúnmìlà àti Ṣàngó.

vii. Àwọn Akọni nínú Ìmọ̀ àti Ètò Ẹ̀kọ́

Àwọn yìí ni ọ̀jìmì nínú ìmọ̀ ètò-ẹ̀kọ́ àti àwọn òǹkọ̀wé tí wọ́n sọ ìmọ̀ èdè, àṣà, lítíréṣọ̀ àti àbùdá ẹ̀yà Yorùbá di ìlú-mọ̀-míká. Díẹ̀ nínú àwọn ìsọ̀rí yìí ni Wọlé Sóyinká àti Samuel Àjàyí Crowther.

Tí a bá fi ojú ṣùnnùkùn wo àwọn ìsọ̀rí tí a là kalẹ̀ yìí, a óò ṣe àkíyèsí pé ìsọ̀rí méjì ni a ti lè gbé Kọ́lá Owólabí wọlé gẹ́gẹ́ bí akọni tó múnámúnà. Àwọn ìsọ̀rí méjèèjì ni akọni nínú àṣà àti akọni nínú ìmọ̀ àti ètò ẹ̀kọ́. Lákọ̀ọ́kọ́ ná, Kọ́lá Owólabí jẹ́ olùkọ́ èdè Yorùbá tí ó dátọ́, tí ó sì jẹ́ ọ̀jìmì nínú àṣà àti ìṣe Yorùbá. Gẹ́gẹ́ bí agbáṣàga, kò kóyán èdè Yorùbá kéré, bẹ́ẹ̀ ni ó sì ń fi ìgbà gbogbo bèèrè fún lílo èdè Yorùbá fún gbogbo ọ̀nà ìmédèlò ní àwùjọ.

Lọ́nà kéjì, ó jẹ́ ògúnágbòngbò nínú ìmọ̀ àti ẹ̀kọ́ èdè Yorùbá. Ó ti fi ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ ẹ̀dá èdè ṣe ìdánilẹ́kọ̀ọ́ ìwádìí àti ìpolongo fún ìgbénde àti ìgbélékè èdè Yorùbá. Gẹ́gẹ́ bí a ti ní àwọn akọni tí ó ti rèwàlẹ̀ àṣà, bẹ́ẹ̀ gẹ́gẹ́ ni ọ̀pọ̀ sì wà lórí òkè eèpẹ̀ tí wọ́n ti ṣe gudugudu méje àti yààyà mẹ́fà. Lára wọn ni Wọlé Sóyinká, Wándé Abímbọ́lá, Ayọ̀ Bámgbóṣe, Ọládélé Awóbùlúyì, àti Kọ́lá Owólabí tí a yàn nínú àpilẹ̀kọ yìí.

Tíọ́rì Àmúlò

Tíọ́rì tí a fi yànnàná iṣẹ́ yìí ni tíọ́rì adènà-lílo-èdè-àjòjì àti ìró-èdè-abínibí-lágbára tí Fishman (1991 àti 2001) ṣe àgbékalẹ̀ rẹ̀. Tíọ́rì yìí fi hàn pé ohun tí ó máa ń mú èdè

kan gbèrú, kí ó sì gbìrẹ̀gẹ̀jigẹ̀ kọjá kí irúfẹ́ èdè bẹ́ẹ̀ ni àwọn ènìyàn tí ń sọ ọ́. Ohun tí ó máa ń ró èdè lágbára ni àwọn ète àti aáyan láti ṣe ìtànkálẹ̀, ìpolongo, ìṣelọ́jọ̀, àti ìgbédìde èdè láàárín àwọn iròsírọ̀ àwùjọ àti láti máa lò ó nínú gbogbo ọ̀nà ìmúlò èdè.

Fishman (1991 àti 2001), finú-fíndọ̀ ṣe àgbékalẹ̀ tíọ́rì yìí láti ṣe àlàyé lórí ìdí abájọ tí àwọn èdè abínibí àti èdè tí àwọn ènìyàn kéréje ń sọ, ṣe ń pẹ̀dí, tí wọ́n sì fi ń wọ̀ọ̀kùn nígbà tí àwọn èdè mìíràn sì ń di igi àlọ́yè láti kojú gbogbo ìpèníjà èdè tí àwùjọ kan yàn bí olúborí èdè. Lérò Fishman, èdè abínibí máa ń di àtẹ̀mẹ́rẹ̀ tàbí kú nígbà tí àwọn ènìyàn àwùjọ kan bá bẹ̀rẹ̀sí í ṣe àmúlò èdè àjòjì tí ó jẹ́ èdè abájérìn àti èdè ìjọba. Tíọ́rì yìí dábàá ọ̀nà wọ̀nyìí fún ríró èdè abínibí lágbára.

(i) Fífi èdè Yorùbá kọ́ àwọn ọmọdé nílé, nílé ìwé àti ní àwùjọ.
(ii) Àtìlẹ́yìn àwọn aláṣẹ, ilé iṣẹ́ àti àjọ bí ilé ìwé, yunifásítì, ìjọba, ìjọ/ẹ̀sìn àti ilé iṣẹ́ ìròyìn nípa lílo èdè abínibí.
(iii) Àwọn elédè abínibí gbọ́dọ̀ yònbo èdè náà bí èdè tí ó gbayì, tí ó gbẹ̀yẹ nípa ṣíṣe àmúlò rẹ̀ nínú ètò ẹ̀kọ́, ètò ọrọ̀-ajé, ètò ìṣèlú, ètò ìlera àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ.
(iv) Ìṣelọ́jọ̀ èdè tún jẹ́ àbájáde ìjàjàgbara fún ẹ̀tọ́ èdè, ìlanilọ́yẹ̀, ìgbéga àṣà àti ìfọwọ́sowọ́pọ̀ àwọn ènìyàn àwùjọ.

Lórí dídènà sísọ èdè àjòjì dípò èdè abínibí, Fishman dábàá ọ̀nà wọ̀nyìí:

(i) Ṣíṣẹ̀dá àwọn ohun-èlò-ìkọ́ni
(ii) Kíkọ́ àwọn olùkọ́ elédè abínibí
(iii) Ṣíṣe amóríyá fún aáyan kíkọ àti kíkà èdè abínibí
(iv) Ṣíṣe ìmúlò èdè abínibí nínú gbogbo ọ̀nà àìgbẹ̀fẹ̀
(v) Ṣíṣe àmójútó ìmúlò èdè láàárín àwọn ènìyàn àwùjọ (Fishman 1991 & 2001).

Tíọ́rì òkè yìí ṣe déédé pẹ̀lú akitiyan Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí tí ó jẹ́ olùkọ́ èdè tí ó pegedé àti Balógun ajàfẹ́tọ̀ọ́ èdè. Ìlépa rẹ̀ ni láti ṣe Yorùbá lọ́jọ̀, ró o lágbára àti láti gbé e ga lọ sí ipele tí yóò máa figẹ̀wọngẹ̀ pẹ̀lú èdè àjòjì àgbáyé tí ó lórúkọ.

Ọgbọ́n-Ìṣèwádìí

Ọgbọ́n-ìṣèwádìí tí a yàn láàyò fún iṣẹ́ yìí ni ìlànà alálàyé nípa òjìmì onímọ̀. Ìlànà ìṣèwádìí yìí fààyè sílẹ̀ láti ṣe ìwádìí nípa ìgbésí-ayé, ìrírí, ojúṣe, akitiyan àti ìpèníjà Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí fún àgbéyẹ̀wò aláìṣègbè. Ní ṣókí, àwọn orísun détà wa ni ọ̀rọ̀ tí àwọn kan sọ nípa wọn; àtẹ̀jáde àti ìwé tí wọ́n kọ, àkíyèsí àwọn akitiyan àti ojúṣe wọn káàkiri. A ṣe ìtúpalẹ̀ àwọn détà yìí pẹ̀lú awò tíọ́rì adènà-lílo-èdè-àjòjì àti ìró-èdè-abínibí-lágbára.

Ìtàn Ìgbésíayé Kọ́lá Owólabí

Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí jẹ́ ọmọ bíbí ìlú Òkè-Ìlá Ọ̀ràngún ní ìpínlẹ̀ Ọ̀ṣun. Ó kẹ́kọ̀ọ́ gboyè nínú ìmọ̀ èdè àti ẹ̀dá èdè Áfíríkà ní Yunifásítì Ìbàdàn. Ó gba oyè Ìjìnlẹ̀ Ọ̀mọ̀wé ní ọdún 1975. Ní ilé ẹ̀kọ́ gíga yìí kan náà ni ó ti ṣiṣẹ́ olùkọ́ fún bí àádọ́ta ọdún gẹ́gẹ́ bí olùkọ́ èdè àti lìngúísììkì fún àwọn akẹ́kọ̀ọ́ oyè àkọ́kọ́ nínú ìmọ̀ ẹ̀dá/Bí-Eè, Oyè Ìjìnlẹ̀ Ẹm Eè àti Oyè Ìjìnlẹ̀ Gíga. Ó ti di ipò pàtàkì mú gẹ́gẹ́ bí olórí ẹ̀ka ẹ̀kọ́ ẹ̀dá èdè, ọmọ ìgbìmọ̀ ìṣàkóso Yunifásítì, ó sì ṣiṣẹ́ dé ipò Ọ̀jọ̀gbọ́n kí ó tó fẹ̀yìntì.

Ó ṣe ìdánilẹ́kọ̀ọ́ Ìfini-gàga-ipò-ọ̀jọ̀gbọ́n tí ó pe àkọlé rẹ̀ ní "*Nigeria's Native Language Modernization In Specialized Domains For National Development: A Linguist's Approach. Inaugural Lecture* (2006)". Nínú ìdánilẹ́kọ̀ọ́ yìí ni ó ti ké gbàjarè fún mímú ìgbéga tí ó gbọngbọ́n bá èdè Yorùbá kí ó baà le tẹ̀wọ̀n fún ìṣàmúlò rẹ̀ nínú gbogbo ọ̀nà ìmédèlò bí ìmọ̀ ẹ̀rọ, ètò òṣèlú, ètò ọrọ̀ ajé, ètò ẹ̀sìn, ètò ẹ̀kọ́, ètò ìlera àti ìmọ̀ kọ̀ǹpútà. Àtubọ̀tán ìdánilẹ́kọ̀ọ́ yìí ni ó mú kí àwọn aláṣẹ Yunifásítì Ìbàdàn ṣe àgbékalẹ̀ ẹ̀ka ẹ̀kọ́ kan pàtàkì tí ó jẹ́ àkọ́kọ́ irú rẹ̀ ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ẹ̀ka ẹ̀kọ́ yìí ni wọ́n pè ní: "Ilé Iṣẹ́ Èdè Yorùbá", níbi tí wọ́n ti jẹ́ olùdarí àkọ́kọ́ kí wọ́n baà lè fi àwọn èròngbà rere tí ó súyọ ninú ìdánilẹ́kọ̀ọ́ náà sí ojúṣe. Ipò yìí ni wọ́n wà lẹ́yìn ìfẹ̀yìntì wọn fún sáà méjì

ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀. Ní báyìí, Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ni "Olùdásílẹ̀ àti Olùdarí *Ibi Iṣẹ́ fún Ọ̀nà Ìṣàmúlò Èdè Yorùbá (Centre for Yorùbá Language Engineering)*" tí ń bẹ ní ọgbà Yunifásítì Ìbàdàn.

Kọ́lá Owólabí gẹ́gẹ́ bí Àgbà-Ọ̀jẹ̀ Olùkọ́ Èdè

Ìmọ̀ ẹ̀dá-èdè (lingúísíìkì) tí Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ní mú kí ó tayọ nínú ẹ̀kọ́ àti àtúpalẹ̀ èdè Yorùbá àti àwọn èdè mìíràn. Èyí ni ó sì ṣe àmúlò rẹ̀ fún kíkọ́ ẹ̀ka ìmọ̀ Fọ̀nẹ́tíìkì, Fonọ́lọ́jì, Mofọ́lọ́jì àti Síńtáàsì ní gbogbo ipele ẹ̀kọ́. Ìmọ̀ yìí ràn án lọ́wọ́ gidigidi láti wá ojútùú sí àwọn àdììtú tí ń bẹ nínú ìtúpalẹ̀ àwọn orí ọ̀rọ̀ kan ní àwọn ẹ̀yà gírámà Yorùbá.

Nínú ẹ̀kọ́ ìmọ̀ fọ̀nẹ́tíìkì bí àpẹẹrẹ, àtẹ̀jáde ìwé rẹ̀ tí ó pè ní *Ìjìnlẹ̀ Ìtúpalẹ̀ Èdè Yorùbá 1 Fọ̀nẹ́tíìkì Àti Fonọ́lọ́jì*, tí wọ́n kọ́ tẹ̀ jáde ní ọdún 1989 ni ó gba àwọ̀ọ̀dù lọ́dọ̀ Àjọ UNESCO fún ìjìnlẹ̀ ìmọ̀ tí ó sodo sínú rẹ̀ àti àtúpalẹ̀ tí ó bá fọ̀nẹ́tíìkì àti fonọ́lọ́jì káríayé mu. Ìwé kan náà ti di títẹ̀ jáde bí ìgbà méje ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀. Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ṣe àgbékalẹ̀ rẹ̀ lọ́nà tí yóò gbà wúlò fún gbogbo ipele akẹ́kọ̀ọ́ àti olùkọ́ ilé ìwé girama àti ti ẹ̀kọ́ àgbà Yunifásítì. Gẹ́gẹ́ bí òun náà ti sọ nínú rẹ̀, Owólabí (1989:264):

> Ìwé yìí gbìyànjú láti ṣe àpèjúwe Fọ̀nẹ́tíìkì àti Fonọ́lọ́jì èdè Yorùbá, tí ó jinlẹ̀ ju èyí tí ó wà nínú àwọn ìwé lórí èdè Yorùbá ṣáájú rẹ̀. Irú àpèjúwe bẹ́ẹ̀ di kàn-ńpá pé ipò tí fọ̀nẹ́tíìkì àti fonọ́lọ́jì wà nínú èdè Yorùbá bẹ̀rẹ̀ láti ọdún kìíní ní ilé ìwé sẹ́kọ́ńdìrì títí dé yunifásítì ṣe pàtàkì púpọ̀. Bẹ́ẹ̀ ni ìjìnlẹ̀ ìmọ̀ tí akẹ́kọ̀ọ́ àti olùkọ́ bá ní nípa lílo ìwé yìí yóò ṣe ìrànlọ́wọ́ gidigidi láti mú wọn borí ìṣòro (èyí tí kò kéré rárá) tí ó máa ń wà fún wọn bí wọ́n bá ń kọ fọ̀nẹ́tíìkì àti fonọ́lọ́jì èdè Yorùbá ní ilé ìwé wọn gbogbo.

Ní apá kejì ìwé yìí tí ó dá lórí fonọ́lọ́jì, èyí ni ẹ̀kọ́ nípa ìhùwàsí ìró nínú ọ̀rọ̀. Ọ̀pọ̀lọpọ̀ èdè-àìyedè tí ó ti súyọ láàárín àwọn onímọ̀ gírámà Yorùbá ni Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí fi ọ̀rínkínniwín àlàyé yanjú rẹ̀. Àwọn ìṣòrí ọ̀rọ̀ bí ìyọ́pọ̀ fáwẹ́lì àti ìpajẹ fáwẹ́lì, bí a ṣe lè yanjú wàhálà tí ohùn ìsàlẹ̀ amòòkùn dá sílẹ̀, ìyàtọ̀ tó wà láàárín ìjẹyọpọ̀ fáwẹ́lì àti àǹkóò fáwẹ́lì tí àwọn kan kó pọ̀ bí ọ̀kan-ṣoṣo abbl. Gbogbo awuyẹwuyẹ tí ń da lúúrú pọ̀ mọ́ ṣàpà nínú ìmọ̀ fonọ́lọ́jì Yorùbá ni akọni onímọ̀ ẹ̀dá èdè yìí yanjú nínú ìwé yìí.

Nínú ẹ̀kọ́ Mofọ́lọ́jì bákan náà, èyí tí ń ṣe ẹ̀kọ́ ìmọ̀ nípa ìhun ọ̀rọ̀, iṣẹ́ Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí (1995:92-112) tí ó pe àkọlé rẹ̀ ní "More on Yorùbá Prefixing Morphology" ni kò ì tíì lẹ́gbẹ́. Ṣáájú àkókò yìí, irú-wá-ògìrì-wá ìtúpalẹ̀ ló ń bẹ lórí àtẹ. Àmọ́ nínú iṣẹ́ ọ̀jọ̀gbọ́n yìí, ó pín gbogbo mọ́fíìmù àfòmọ́ tí à ń lò fún ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ sí ọ̀nà méjì gbòógì, tí ó pè ní Ọwọ́ 1 àti Ọwọ́ 2 báyìí:

Ọwọ́ 1
à- è- ẹ̀- ì- ò- ọ̀- ù-
a- e- ẹ- i- o- ọ-
àì- òn- oń- àti-
Ọwọ́ 2
oní- oni-

Nínú ìtúpalẹ̀ rẹ̀, ó fi hàn pé àwọn mọ́fíìmù abẹ́ ọwọ́ 1 ni à ń so pọ̀ mọ́ ọ̀rọ̀ ìṣe, àpólà ìṣe tàbí ìdíófóónù ajúwe, nígbà tí àwọn mọ́fíìmù abẹ́ ọwọ́ 2 ni a máa ń so mọ́ ìbẹ̀rẹ̀ ọ̀rọ̀ orúkọ tàbí àpólà orúkọ. Díẹ̀ nínú àpẹẹrẹ tí ó mú jáde ni:

Afb1	+	Is/Apis/IdAj	→	OR
à		lọ		àlọ
è		rò		èrò
ẹ̀		rín		ẹ̀rín
ò		ṣìṣẹ́		òṣìṣẹ́
a		pẹja		apẹja
o		yún		oyún
òn		kọ̀wé		òǹkọ̀wé

oń		dè		ońdè
àti		lówó		àtilówó
Afb2	+	OR/APOR	→	OR
oní		gbèsè		onígbèsè
oní		epo		elépo
oní		àgbà		alàgbà
oní		ọ̀tẹ̀		ọlọ̀tẹ̀

Síwájú sí i, ọ̀jọ̀gbọ́n yìí fi ìyàtọ̀ márùn-ún hàn láàárín ìlò mọ́fîìmù abẹ́ ọ̀wọ́ kìíní àti ọ̀wọ́ kejì, bákan náà ni ó tún fi hàn pé mọ́fîìmù méjèèjì abẹ́ ọ̀wọ́ kejì yàtọ̀ sí ara wọn nípa àbájáde ìtúmọ̀ tí wọ́n ń mú jáde nínú ìlò wọn. Dájúdájú, onímọ̀ èdè tó yanranntí ni ó lè walẹ̀ jìn bí èyí. Nípa àlàyé ìjìnlẹ̀ ọ̀jọ̀gbọ́n yìí, àwọn fàá-ká-ja èrò lórí iye mọ́fîìmù inú mọ́fîìmù àfòmọ bí i: àì-, àti-, oní- tí àwọn kan ń gbà bí igbá ẹmu ti di àfiṣẹ́yìn tí eégún ń fi aṣọ. Lábẹ́ ọ̀wọ́ 1 àti ọ̀wọ́ 2, ọ̀jọ̀gbọ́n yìí fi wọ́n hàn gẹ́gẹ́ bí mọ́fîìmù kan ṣoṣo. Ó tún fi ìmọ̀ ẹ̀dá èdè gbe ẹ̀rí rẹ̀ lẹ́sẹ̀ pé orí ni wọ́n jẹ́ fún ọ̀rọ̀ ìpìlẹ̀ tí a bá so wọ́n mọ́ nítorí pé wọn a máa yí ìsọ̀rí síntáásì ọ̀rọ̀ ìpìlẹ̀ padà tàbí kí wọ́n ṣe àfikún ìtumọ̀ fún wọn. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ:

	Afb1	+	Is/Apis	→	OR
(a)	àì-		sùn		àìsùn
(b)	àti-		lówó		àtilówó
	Afb2	+	OR/APOR	→	OR
(d)	oní-		gbèsè		onígbèsè
(e)	oní-		ọ̀ṣì		olọ̀ṣì

Nínú àpẹẹrẹ (a) àti (b), àfòmọ́ ìbẹ̀rẹ̀ ọ̀wọ́ 1 ni ó yí ìsọ̀rí ọ̀rọ̀ ìṣe tàbí àpólà ìṣe *'sùn'* àti *'lówó'* di ọ̀rọ̀ orúkọ – *àìsùn* pẹ̀lú *àtilówó*. Nítorí náà, *àì-* pẹ̀lú àti- ni wọ́n jẹ́ orí. Bákan náà, ni àpẹẹrẹ inú (d) àti (e) níbi tí *oní-* àti *oni-* ṣe àfikún ìtumọ̀ sí ọ̀rọ̀ ìpìlẹ̀ *'gbèsè'* àti *'ọ̀ṣì'* tí a so wọ́n mọ́. Nítorí náà, wọ́n jẹ́ orí tí a kò pín sí méjì gẹ́gẹ́ bí *o-* àti *ni-*.

Akọni ọ̀jọ̀gbọ́n yìí kò dáale lórí fònẹ́tíìkì, fonọ́lọ́jì àti mofọ́lọ́jì Yorùbá nìkan o, ọwọ́jà rẹ̀ lórí ìmọ̀ síntáásì tún wá pelemọ! Àtúpalẹ̀ iṣẹ́ ìwádìí rẹ̀ lórí síntáásì Yorùbá, tí ń ṣe ẹ̀kọ́ ìmọ̀ nípa ìtúpalẹ̀ gbólóhùn ni ó jẹ́ kí á mọ̀ wí pé àwọn ìsọ bí i ti ìsàlẹ̀ yìí kì í ṣe àpólà orúkọ bíkòṣe gbólóhùn:

(a) Olè ni ó jí owó Òjó.
(b) Jíjí ni olè jí owó Òjó.
(d) Owó Òjó ni olè jí.
(e) Òjó ni olè jí owó rẹ̀.

Ṣáájú kí ọ̀jọ̀gbọ́n yìí tó fọhùn akọni, àwọn onímọ̀ kan ti ń fọnrere pé àpólà orúkọ ni ẹ̀hun inú àpẹẹrẹ (a) sí (e) nítorí pé wọ́n fara jọ ẹ̀hun tí ó jẹ́ ojúlówó àpólà orúkọ gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ (ẹ) sí (gb).

(ẹ) Olè tí ó jí owó Òjó
(f) Jíjí tí olè jí owó Òjó
(g) Owó Òjó tí olè jí
(gb) Òjó tí olè jí owó rẹ̀

Àwọn tí ó ní èrò yìí fi hàn pé ẹ̀hun kan náà ni a lè fi ṣe ìtúpalẹ̀ àpẹẹrẹ (a) sí (gb). Wọ́n sì fi wọ́n hàn nínú àwòrán atọ́ka ẹ̀hun igi báyìí:

(h)

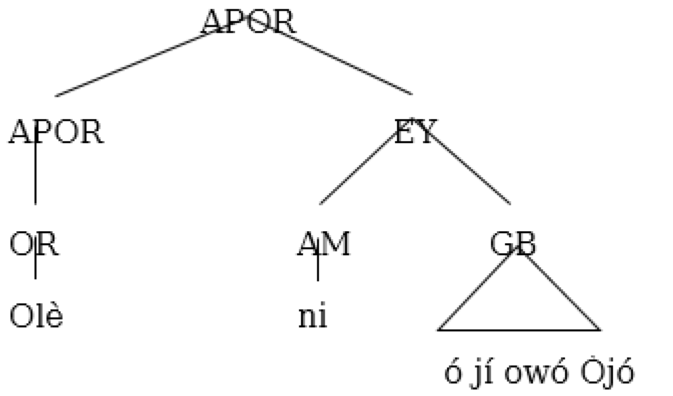

(i)

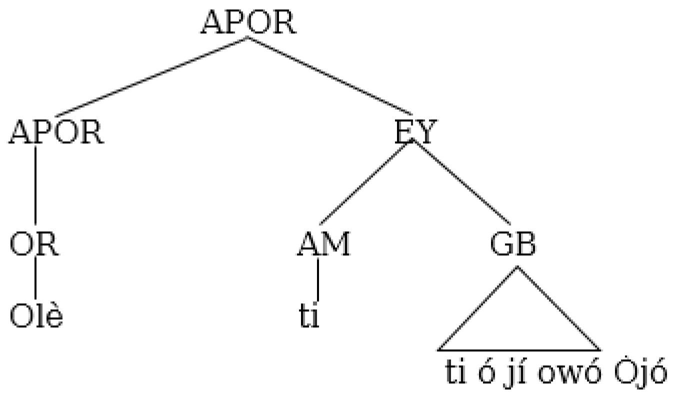

Ṣùgbọ́n nígbà tí ọ̀jọ̀gbọ́n yìí fèsì, ọ̀rọ̀ pèsì jẹ <u>lẹ́nu</u> láti ìgbà náà lọ. Ó fi hàn pé èèpo ẹ̀pà kàn jọ pósí ẹlírí ni, wọn kì í ṣèkan náà. Ó fi ẹ̀rí bí i mẹ́fà hàn pé ẹ̀hun (a) sí (e) yàtọ̀ sí (ẹ) sí (gb). Àmọ́ nítorí ààyè tí kò tó, a óò fi ọ̀kan nínú rẹ̀ hàn, èyí tí ó gbé kalẹ̀ bí ìbéèrè. Ìbéèrè náà ni pé kí ni èsì tí a óò rí nínú ẹ̀hun igi (h) àti (i) sí ìbéèrè (j)?

(j) Ta ni ó jí owó Ọ̀jó?

Ìdáhùn tí (h) yóò fún wa ni:

Olè ni

nígbà tí ìdáhùn tí (i) yóò fún wa yóò jẹ́

*Olè tí

Èyí fi hàn pé ẹ̀hun (h) àti (i) kì í ṣe ọ̀kan náà rárá. Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí wá fi hàn pé, nígbà tí ẹ̀hun (h) jẹ́ gbólóhùn, àpólà orúkọ ni ẹ̀hun (i) jẹ́.

Lára àtiyanjú aáwọ̀ tí onírúurú àbá mú wọ ìtúpalẹ̀ síntáàsì Yorùbá ló tún mú ọ̀jọ̀gbọ́n yìí gbé ìpolongo rẹ̀ lórí gírámà Yorùbá dé òkè òkun níbi tí ó ti ka àpilẹ̀kọ rẹ̀ kan tí ó pe àkọlé rẹ̀ ní “The Nonexistence of Topical Qualifiers in Yorùbá” ní ẹ̀ka imọ̀ Afrika, SOAS, Yunifásitì Lọ́dọ̀ọ̀nù, ọjọ́ kẹfà, oṣù Belu ni 1981. Nínú àpilẹ̀kọ rẹ̀ yìí ni ó ti tún tan ìmọ́lẹ̀ ńlá sí i pé kò sí ẹ̀yán alátẹnumọ́ ní èdè Yorùbá. Ó fi hàn pé ẹ̀hun tí ó wà ni ẹ̀hun aláwẹ́ gbólóhùn aṣàpèjúwe.

Nínú àwọn ọ̀gọ̀ọ̀rọ̀ akẹ́kọ̀ọ́ ipele gíga tí ọ̀jọ̀gbọ́n yìí jẹ́ alábojútó fún ìwé àpilẹ̀kọ gbígba oyè ìjìnlẹ̀ láti Bí Eè dé oyè ìjìnlẹ̀ gíga, kò ya ni lẹ́nu pé ọ̀pọ̀ nínú wọn ni wọ́n ṣiṣẹ́ ìwádìí ní èdè mìíràn, tí ó jẹ́ pé ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ló sìn wọ́n dé èbúté ògo. Lára wọn ni A.H. Amfani lórí síntáàsì èdè Hausa, èyí tí àkòrí iṣẹ́ ìwádìí imọ̀ ìjìnlẹ̀ gíga (PhD) rẹ̀ jẹ́ “Aspect of Agreement Relation in Hausas Clause Structure, PhD thesis, University of Ìbàdàn”. Akẹ́kọ̀ọ́ yìí ti di ọ̀jọ̀gbọ́n báyìí ní Usman Dan Fodio University, Sokoto.

Kàkà kéwé àgbọn dẹ̀ pípele ló tún ń pele sí i, bẹ́ẹ̀ ni tàwọn akọni rí. Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí kò sinmi lórí ìkọ́ni, ìkọ̀wé àti ìwádìí lórí gírámà Yorùbá. Ohùn rẹ̀ tún dún kíkankíkan ní ṣíṣe àmúlò imọ̀ ẹ̀dá èdè (Applied Linguistics) láti fa èdè Yorùbá jáde nínú ọ̀fin tí Yorùbá fẹ́ jìn sí, ó sì ń jà raburabu fún ìgbélékè rẹ̀.

Kọ́lá Owólabí gẹ́gẹ́ bí Ajàfẹ́tọ̀ọ́ Èdè

Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí jẹ́ akínkanjú abẹnugan fún ìṣelọ́jọ̀, ìdàgbàsókè, ìmúgbòòrò, ìṣàmúlò, ìpolongo àti ìtànkálẹ̀ èdè Yorùbá kárí ilé àti kárí oko. Ó kó ipa tí kò kèrémí láti dóòlà Yorùbá kúrò nínú ewu ìparun kí ó baà lè di igi àlọ́yè tí àwọn ewé yóò máa yònbo rẹ̀, tí yóò sì tún wúlò fún àwọn àyè ìṣàmúlò èdè lóde òní. Ọwọ́jà ìjà ajàjàgbara rẹ̀ tàn dé ìlanilọ́yẹ, iṣẹ́ ìdàgbàsókè èdè, jíjà fẹ́tọ̀ọ́ èdè, ríró ilé ẹ̀kọ́ èdè lágbára àti ìgbéga ẹ̀kọ́ Yorùbá ní òkè òkun. Ní ṣẹ́ẹ́rẹ́jogí, àwọn ọ̀nà wọ̀nyìí ni ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ti fi ìwà akin hàn gẹ́gẹ́ bí Balógun èdè Yorùbá.

Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ti tẹ ìwé púpọ̀ jáde láti mú kí ẹ̀kọ́ Yorùbá rọrùn láti kọ́ fún àlejò àti onílé. Àwọn onírúurú àbọ̀ ìwádìí lórí fònẹ́tíìkì, fonọ́lọ́jì, mofọ́lọ́jì àti síńtáàsì tí ọ̀jìmì onímọ̀ yìí gbé jáde jẹ́ àmù ìmọ̀ fún ìṣelọ́jọ̀ ìhun èdè. Bákan náà ni àkọsílẹ̀ wọ̀nyẹn jẹ́ òpó amúléró fún ìṣelọ́jọ̀ èdè àti àṣà. Ìwé tí ó pe àkọlé rẹ̀ ní "Ìjìnlẹ̀ Ìtúpalẹ̀ Èdè Yorùbá" (1989) gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ jẹ́ èyí tí ó gba oríyìn àjọ UNESCO gẹ́gẹ́ bí ìwé kò-ṣe-é-máà-ní tí ó la ipa rere fún fífi ìlànà sáyẹ́ǹsì kọ́ èdè.

Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí tún lo ipò rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí olùdarí "Ilé Iṣẹ́ Èdè Yorùbá" láti ṣe àtìlẹyìn àti amóríyá fún àwọn ilé ẹ̀kọ́ láti káràmásìkí kíkọ Yorùbá gẹ́gẹ́ bí èdè abínibí àti èdè àkọ́kúnteni. Wọ́n ṣe agbátẹrù àpérò àti ìdánilẹ́kọ̀ọ́ àgbáyé lórí lílo àwọn ọ̀nà ìkọ́ni ìgbàlódé fún kíkọ́ Yorùbá ní ọdún 2013. Àpérò yìí túnbọ̀ gbé ògo Yorùbá yọ, ó sì jẹ́ kí ìṣepàtàkì rẹ̀ ní agbo èdè àgbáyé túnbọ̀ tàn kálẹ̀ sí i. Yàtọ̀ sí èyí, àpérò yìí pe àwọn tí ó wòye pé èdè Áfríkà kò ní àwọn èròjà fún ṣíṣe àmúlò rẹ̀ ní àwọn òde àìgbẹ̀fẹ̀ níjà pé ìwòye wọn lòdì lọ́pọ̀lọpọ̀. Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ṣí àwọn ènìyàn níyè pé àparò èdè kan kò ga ju àparò èdè míràn àyàfi èyí tó bá gorí ebè. Èyí sì ṣe wẹ́kú pẹ̀lú àlàkalẹ̀ àjọ UNESCO (2003) tí ó fọnrere rẹ̀ pé a níláti ṣe àmúlò èdè abínibí gẹ́gẹ́ bí èdè fún ìkọ́nilẹ́kọ̀ọ́ àti ìgbélárugẹ àṣà (UNESCO, 2003).

Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí tún ń wàyá ìjàkadì pẹ̀lú àwọn ọṣẹ́ tí ó ń ṣe ṣùtá sí Yorùbá tí wọ́n sì ń fi í làkàlàkà. Àwọn ọṣẹ́ wọ̀nyìí fẹ́ sọ èdè Yorùbá di òkú. Nínú ìwádìí ọ̀jọ̀gbọ́n yìí, nínú àádọ́ta mílíọ̀nù àwọn ọ̀dọ́ tí ó jẹ́ ẹ̀yà Yorùbá, ó kọni lóminú pé àádọ́ta-lé-ní-ẹgbẹ̀ta péré ni ó fi ìfẹ́ wọn hàn sí Yorùbá (PMParrot, 2023). Àkíyèsí yìí fi hàn pé ewu ikú ń rọ̀ dẹ̀dẹ̀ lórí Yorùbá. Ìdí abájọ ni pé èdè tí àwọn ọmọdé kò sọ, tí ó jẹ́ pé àgbà nìkan ní ń sọ ọ́, yóò wọ̀ọ̀kùn nígbà tí àwọn àgbàlagbà tí ó bá sọ ọ́ bá ti ta téru nípàà tán.

Owólabí (2007) túnbọ̀ wá fin-ín ìdí kókò lórí "àrùn" tí ó lè pa èdè kíákíá. Gẹ́gẹ́ bí ọ̀rọ̀ rẹ̀:

> Bẹ́ẹ̀ ni ohun kan pàtàkì tí ó fi èdè abínibí wéwu, tí ó tilẹ̀ lè mú kí èdè abínibí parun pátápátá ni àìṣe ìmúlò rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ó ṣe tọ́, àti bí ó ṣe yẹ, pàápàá ní ọ̀nà báwọ̀nyìí: àìṣe ìmúlò èdè abínibí ní ìgbésí ayé tẹni, àti ní àwùjọ, àìṣe ìmúlò èdè abínibí fún mímú iṣẹ́-ìjọba-ṣe,… nínú ètò ìdájọ́,… ẹ̀kọ́ kíkọ́;… àṣà, ẹ̀sìn abbl;… iṣẹ́ ìròyìn;… ẹ̀ka ọrọ̀-ajé, ìwòsàn, ìṣe-ohun-jáde abbl.

Lórí àìṣe ìmúlò èdè Yorùbá yìí gẹ́gẹ́ bí ó ti tọ́, tí ó sì yẹ, ọ̀jọ̀gbọ́n yìí kò bẹ̀ṣù bẹ̀gbà láti bẹnu àtẹ́ lu àwọn tí aje ìbàjẹ́ èdè yìí ṣí lórí. Àwọn náà ni ìjọba amúnisìn, tí ó sọ èdè Gẹ̀ẹ́sì di olúborí èdè fún Áfríkà; ìhà àìtọ́ àwọn Bọ̀rọ̀kìnní Yorùbá lórí ìṣàmúlò èdè Yorùbá sí ọmọ wọn, àti ní àwùjọ, ìkọ̀sílẹ̀ èdè Yorùbá àti kíkọ́ ọ bí èdè àkọ́kúnteni. Ó dábàá ìgbésẹ̀ akin tí Yorùbá fi lè di olúborí èdè nípa ṣíṣe adínàgboòkú fún àwọn bọ̀rọ̀kìnní, "òyìnbó dúdú" àárín àwa Yorùbá àti ẹmẹ̀wà wọn láti sọ Yorùbá di àtẹ̀mẹ́rẹ̀. Ó wòye pé ọ̀rọ̀ dídóòlà Yorùbá kì í ṣe ojú bọ̀rọ̀ tí a lè fi gbọmọ lọ́wọ́ ẹ̀kùrọ́. Ogun ńlá ni a níláti jà pẹ̀lú àwọn ọ̀tá Yorùbá. Nínú ìpè gbàjarè fún ìdojúkọ àwọn ìpèníjà tí ó fẹ́ sọ Yorùbá di òkú, Owólabí (2007) gẹ́gẹ́ bí olórí ogun, fun ipè èkùtù pé: *"Ó tó Gẹ́ẹ́ Ọmọ Odùduwà: Ogun Ìṣàmúlò Èdè Yorùbá ní Ibikíbi, Ní Ipòkípò àti ní Àyèkáyè di Jíjà Wàyí"*. Ọ̀nà láti jagun yìí nìwọ̀nyìí:

(i) Mímú ìdàgbàsókè bá èdè Yorùbá
(ii) Ṣíṣe àfikún ọ̀rọ̀-èdè Yorùbá
(iii) Ṣíṣe ìtumọ̀-èdè àwọn ohun-àmúlò tí a kọ sílẹ̀ ní èdè mìíràn
(iv) Mímú ìmọ̀ọ́nṣe gbòòrò nípasẹ̀ ìmúlò-èdè
(v) Ṣíṣe ìpolongo ìmúlò-èdè (Owólabí, 2007:4-19).

Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ti ṣe ìpàdé pẹ̀lú àwọn aláṣẹ ìjọba bi gómìnà, kọmíṣọ́nnà, aṣòfin àti àwọn lọ́balọ́ba fún ìgbéga Yorùbá àti fún lílò ó fún ìmú-iṣẹ́-ṣe nílé iṣẹ́ ìjọba.

Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí tún jẹ́ aṣáájú tí ó ṣe é mú yangàn nínú ìdàgbàsókè èdè Yorùbá. Gẹ́gẹ́ bí Olùdásílẹ̀ àti Alákòóso *Ilé iṣẹ́ fún Ìṣàmúlò Èdè Yorùbá*, wọ́n ṣe ọ̀pọ̀lọpọ̀ akitiyan láti ṣe àmúlò Yorùbá nínú ìmọ̀ ẹ̀rọ ìbánisọ̀rọ̀ àti kọ̀ǹpútà. Mímú ìdàgbàsókè bá èdè yòówù nílò kí a ṣẹ̀dá àwọn èròjà àti ohun èlò bí atúmọ̀ èdè díjítáálì, ìlànà fún ìṣàkọsílẹ̀ ọ̀rọ̀ àti àwọn fọ́nrán fún àkọtọ́. Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí làkàkà láti rí i pé Yorùbá náà rọ́wọ́ mú gẹ́gẹ́ bí èdè ìbánisọ̀rọ̀ nínú ìtàkùn àgbáyé. Crystal (2000) náà ṣe àkíyèsí pé ìbáṣepọ̀ ń bẹ láàárín ìṣàmúlò èdè nínú ìtàkùn àgbáyé àti ìwàláàyè èdè náà.

Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí ṣe àfihàn èdè gẹ́gẹ́ bí òpómúléró àṣà, ìṣẹ̀ṣe, èrò ìjìnlẹ̀ àti ojú àmúwayé Yorùbá. Ṣíṣe ìṣelọ́jọ̀ èdè jẹ́ ọ̀nà láti dáàbò bo ìmọ̀ àdáyébá ẹ̀yà Yorùbá. Nípa ṣíṣe ìmúlò èdè Yorùbá ní àwùjọ nínú ètò ẹ̀kọ́ àti ìgbé ayé àwọn ènìyàn lójoojúmọ́, à ń ṣe adínàgbòókù fún ìjẹgàba èdè àti àṣà Gẹ̀ẹ́sì lórí wa.

Akitiyan ọ̀jọ̀gbọ́n yìí láti fìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé “kò sí bí ọ̀bọ ti ṣorí, tí ìnàkí kò ṣe” ni ó fi ṣe agbátẹrù ṣíṣe ìtumọ̀ ìwé òfin orílẹ̀ èdè Nàìjíríà láti èdè Gẹ̀ẹ́sì sí Yorùbá. Pẹ̀lú iṣẹ́ lààkàyè yìí, ó fi hàn kedere pé Yorùbá ní gbogbo èròjà tí a lè fi máa lò ó nínú ètò ìgbẹ́jọ́, ilé ìgbìmọ̀ aṣòfin àti ní gbogbo àyè yòókù. Èyí tí ó tún dàbí irú rẹ̀ ni ìtumọ̀ ìwé ìlànà ìrìnnà láti èdè Gẹ̀ẹ́sì sí èdè Yorùbá. Èyí tún jẹ́ ẹ̀rí máa-jẹ́-mi-nìṣó pé Yorùbá yáyì fún lílò nínú ètò ìrìnnà àti ìgbòkègbodò ọkọ̀.

Lákòótán, Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí lo gbogbo ìṣura àti ẹ̀bùn rẹ̀ fún ìgbéga àti ìdàgbàsókè Yorùbá. Ọ̀gọ̀ọ̀rọ̀ ènìyàn ń lo ìkànnì wọn fún àǹfààní ara wọn. Níti ọ̀jọ̀gbọ́n yìí, ohun tí ó ń fi léde nínú ìkànnì rẹ̀ ni ẹwà àti adùn ẹ̀ka èdè, àṣà, ìṣẹ̀ṣe, ìtàn ẹ̀yà àti àwọn ìlú Yorùbá; ìran Yorùbá tí ń bẹ nílùú òkèèrè, àwọn akọni Yorùbá àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Ìkànnì rẹ̀ tún jẹ́ ìtẹ̀síwájú ọ̀nà láti ṣe ìṣelọ́jọ̀, ìtànkálẹ̀, ìgbéláruge àti ìgbédìde Yorùbá kí ó lè di èdè ìlú-mọ̀-mí-ká ní gbogbo àgbáyé.

Àwọn èèkan àwùjọ ti gbé òṣùbà bàǹbà fún Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí nínú akitiyan rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí Balógun ajàfẹ́tọ̀ọ́ èdè. Díẹ̀ nínú wọn ni: Ọ̀jọ̀gbọ́n Wándé Abímbọ́lá, àgbà ọ̀jẹ̀ nínú ìmọ̀, àṣà àti ẹ̀sìn Ifá, Olórí àwọn Aṣòfin tí ó pọ̀ jù ní ilé ìgbìmọ̀ aṣòfin àpapọ̀ nígbà kan, yòǹbo ipa ribiribi tí *“Ilé Iṣẹ́ Èdè Yorùbá”* ń kó lábẹ́ àkóso rẹ̀ fún dídóòlà Yorùbá lọ́wọ́ ewu ìparun, ó sín àwọn ọmọ Yorùbá ní gbẹ́rẹ́ ìpàkọ́ láti wá wọ̀rọ̀kọ̀ fi ṣàdá kí èdè náà máà baà parun. Kò tán síbẹ̀, àwọn ìkànnì PMParrot náà ṣe àkíyèsí àwọn akitiyan rẹ̀ lórí jíja ìjà àjàgbara fún èdè, wọ́n sì ṣe àpèjúwe rẹ̀ bí “ọ̀jìmì onímọ̀ àti agbé-Yorùbá láruge”. Ní àfikún, àgbáríjọ àwọn àjọ ajàjàgbara méjìlélógún fún èdè àti àṣà Yorùbá fi ìdùnnú wọn hàn sí akitiyan rẹ̀ fún ìdàgbàsókè àti ìgbéláruge Yorùbá, wọ́n sì fi àwọn èròǹgbà rere rẹ̀ ṣọwọ́ sí àwọn Gómìnà Gúsù-Ìwọ̀-Oòrùn Nàìjíríà fún àgbéyẹ̀wò. Ilé-ìwé Yunifásítì tí ó gba àlejò àpérò àti ìdánilẹ́kọ̀ọ́ àgbáyé tí Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá ṣe agbátẹrù rẹ̀ náà ṣe àpọ́nlé rẹ̀ nígbà tí Gíwá Yunifásítì náà wí pé àpérò náà jẹ́ ètò pàtàkì fún ìgbéga ìmọ̀ àti àṣà Yorùbá láti sọ èdè Yorùbá di èdè àgbáyé. Ilé iṣẹ́ ìròyìn *“Daily Sun”* náà sọ pé “àìsí níbẹ̀ ni àìdá sí i”; òun náà ṣe àpèjúwe Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí gẹ́gẹ́ bí onímọ̀ ẹ̀dá èdè tí ó yanrantí àti alágbàwí tí ó ṣàfẹ́rí ìgbéga àti ìdàgbàsókè èdè Yorùbá. Ní ṣókí, Ọ̀jọ̀gbọ́n Owólabí jẹ́ ọ̀mọ̀ràn àti amọ̀ye tí ó ń dáàbò bo èdè. Ẹ̀rí àrígbámú pé iṣẹ́ ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ń so èso rere ni pé yunifásítì mẹ́rìndínlógójì ní orílẹ̀ èdè Amẹ́ríkà ni wọ́n ti ń kọ́ ẹ̀kọ́ Yorùbá. Èyí fi hàn pé ilé ni àkùkọ kò ti níyì. Ọ̀pọ̀lọpọ̀ ìgbà ni ìtọ́kasí èyí fi hàn pé iṣẹ́ Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí ń so èso rere tó bẹ́ẹ̀ gẹ́ẹ́ tí àwọn yunifásítì òkè òkun náà fi ń súgbàá ẹ̀kọ́ Yorùbá.

Tíọ́rì Àmúlò àti Akitiyan Kọ́lá Owólabí

Àwọn akitiyan àti aápọn Kọ́lá Owólabí lórí ẹ̀kọ́, ìṣelọ́jọ̀ àti ìgbéga èdè Yorùbá ni a lè fi àwọn tíọ́rì adènà-lílo-èdè-àjòjì àti ìró-èdè-lágbára yànnàná rẹ̀. Níwọ̀n ìgbà tí ìparun èdè ń rọ̀ dẹ̀dẹ̀ nígbà tí àwọn elédè bá pa èdè náà tì, tí wọ́n sì ń lo èdè àjòjì (èdè ìjọba àti èdè abájérìn bí Gẹ̀ẹ́sì), a níláti gbé ìgbésẹ̀ akin láti mú àgbéǹde bá irú èdè bẹ́ẹ̀.

Àwọn akitiyan Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí léréfèé, lójúnà àtidẹ́kun ìparun èdè Yorùbá nìwọ̀nyìí:

(i) Ṣíṣe aápọn láti rí i pé èdè Yorùbá kò di àtàmọ́rẹ̀ láàárín àwọn èwe ìwòyí nípasẹ̀ ìtanijí, ìdánilẹ́kọ̀ọ́, àpérò àti ìlanilọ́yẹ̀ lórí ewu tí ń bẹ nínú pípàdánù èdè àti àṣà.

(ii) Bíbẹnu àtẹ́ lu sísọ èdè àjòjì dípò èdè Yorùbá nínú ilé. Ilé ni a ti ń kẹ́ṣọ̀ọ́ ròde.

(iii) Ṣíṣe ìmúlò èdè Yorùbá ní àwọn ọ̀nà-ìmúlò-èdè òde òní bí: sáyẹ́ǹsì, ìmọ̀ ẹ̀rọ, ìṣirò, ẹ̀kọ́, ilé ìgbìmọ̀ aṣòfin, ilé iṣẹ́ ìròyìn, ilé iṣẹ́ ìjọba, ilé ẹjọ́, ilé ìwòsàn abbl.

Àwọn ète tí Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí tún ń pa láti ró èdè Yorùbá lágbára láti lè kojú gbogbo ìpèníjà èdè olúborí àti láti lè yáyì gẹ́gẹ́ bí ọ̀nà ìbánisọ̀rọ̀ fún lílò ní gbogbo ipòkípò àti àyèkáyè ni ìwọ̀nyìí:

(i) Ìkópa àwọn aláṣẹ, ìjọba àti àjọ bí ilé iṣẹ́ fún Ìṣàmúlò Èdè Yorùbá, Ẹgbẹ́ Ọmọ Odùduwà, Ìjọba Gúsù Ìwọ̀-Oòrùn Nàìjíríà, Ẹgbẹ́ Onímọ̀, Ẹgbẹ́ Akọ́mọlédè, abbl láti lọ́wọ́ sí àkọsílẹ̀ ìtàn Yorùbá, ìṣelọ́jọ̀, àti ìgbéga rẹ̀.

(ii) Ìdánilẹ́kọ̀ọ́ fún àwọn olùkọ́ èdè àti kíkọ èdè Yorùbá gẹ́gẹ́ bí èdè àkọ́kúnteni fún àwọn àjòjì.

(iii) Ìpèsè àwọn ohun èlò àti èròjà ìkọ́nilẹ́kọ̀ọ́ bí ìwé atúmọ̀ èdè àwọn ọ̀rọ̀ ìperí, àti sísọ ẹ̀kọ́ èdè àti ìmọ̀ ẹ̀rọ di ìgbín àti ìkarahun rẹ̀.

(iv) Gẹ́gẹ́ bí ajàjàgbara fún ìgbéga àti ìṣelọ́jọ̀ àṣà àti èdè Yorùbá, akitiyan Kọ́lá Owólabí wà ní ìbámu pẹ̀lú ìlépa àjọ àgbáyé fún ìdàgbàsókè tí ó lóòrìn ní àwùjọ tí ó pè fún ìmọrírì ìṣepàtàkì àṣà kí á sì mú ìgbéga bá a fún àǹfààní ètò ẹ̀kọ́ aláìṣègbè; ìgbéláruge ẹ̀kọ́ èdè abínibí, àti lílo èdè ìbánisọ̀rọ̀ tí ó máa mú ìgbọ́ra-ẹni-yé bá àwọn ènìyàn àwùjọ kí wọn baà lè lọ́wọ́ sí ètò àti ìdàgbàsókè àwùjọ wọn.

Àbálọ̀bábọ̀

Nínú iṣẹ́ àpilẹ̀kọ yìí, a finú-fíndọ̀ ṣe àyẹ̀wò fínnífínní lórí akitiyan Ọ̀jọ̀gbọ́n Kọ́lá Owólabí gẹ́gẹ́ bí àgbà ọ̀jẹ̀ olùkọ́ àti Balógun ajàjàgbara fún Yorùbá. A fi tíọ́rì Fishman lórí adènà-ìṣàmúlò-èdè-àjòjì, ìṣelọ́jọ̀ àti ìrólágbára èdè yiiri akitiyan rẹ̀ wò, a sì ṣàkíyèsí pé ó jẹ́ èèkan pàtàkì tí ó gbéyán fẹ́gbẹ́, tí ó gbàwo bọ̀, ó sì ní gbogbo àmúyẹ tí àwọn akọni ń ní. Mélòó ni kí a kà nínú eyín Adépèlé, Ọ̀jọ̀gbọ́n yìí jẹ́ akọ̀wé-kọ-wúrà lórí ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ Yorùbá tí kò ní bayo-báyó nínú; olùkọ́ ìmọ̀ ẹ̀dá èdè tí ó pegedé, olùdánilẹ́kọ̀ọ́, àti agbátẹ̀rù àpérò, aṣèwádìí, àti Balógun ajàfẹ́tọ̀ọ́ Yorùbá kí ó baà le di igi àlọ́yè fún ìmúlò ní "ibikíbi, ní ipòkípò àti ní àyèkáyè".

Ìwé Ìtọ́kasí

Amfani, A.H. (1997). Aspect of Agreement Relation in Hausas Clause Structure, An Unpublished PhD Thesis, University of Ìbàdàn, Ìbàdàn.

Bámgbóṣé, A. (1991). *Language and the nation: The language question in Sub-Saharan Africa*. Edinburg University Press.

Fishman, J.A. (1991). *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Multilingual Matters.

Fishman, J.A. (2001). *Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: A 21st century perspective*. Multilingual Matters.

Owólabí, K. (1989, Àtúntẹ̀...). *Ìjìnlẹ̀ Ìtúpalẹ̀ Èdè Yorùbá (Vol. 1): Fònẹ́tíìkì àti Fonọ́lọ́jì*. Ìbàdàn: Oníbọnòjé Press & Book Industries (Nig.) Ltd.

Owólabí, K. (2007). Ó tó gẹ́ẹ́, ọmọ Odùduwà: Ogun Ìṣàmúlò èdè Yorùbá ní ibikíbi, ní ipòkípò àti ní àyèkáyè di jíjà wàyí.

PMParrot (2023, January 26). Out of about 50 million Yorùbá youths, only 650 interested in the language – Prof Kọ́la Owólabí.

UNESCO (2003). *Education in a Multilingual World*. Paris: UNESCO.

University of Ìbàdàn (2013). Teaching Yorùbá as a second foreign language: One-week international workshop report. University of Ìbàdàn, Yorùbá Language Centre.

Author's Bios

Dr. Bọ́lá Akinọlá is an associate Professor in the department of Yoruba, Adeyemi Federal University, Ondo, Nigeria. He holds a B.A (Ed) in Yoruba at the Obafemi Awolowo University, Ile Ife, with Masters and PhD in Linguistics at the Premier University of Ibadan, Nigeria. He has about three decades of cognate experience in teaching and research activities both within the University and outside as sabbatical and adjunct staff as well as external moderator to other Institutions. He is a member of various professional bodies in Nigeria. His area of specialization includes, Morphology, Syntax and applied Linguistics.

Dr. Sunday Adéjùbẹ́ẹ̀, reader, is an emerging scholar and linguist with about 28 years of cognate experiences in teaching, administration and research. He bagged B.A. (Ed) Yoruba of the prestigious Obafemi Awolowo University, Ile-Ife; M.A., and PhD in the Department of Linguistics and African Languages from the Premier, University of Ibadan, Ibadan, Nigeria. His areas of specialization include syntax and dialectology. His research interests traverse syntax, applied linguistics/sociolinguistics and pragmatics. He is currently lecturing in the Department of Yoruba, Adeyemi Federal University of Education, Ondo.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): AKINỌLÁ, Bọ́lá; ADÉJÙBẸ́Ẹ̀, Sunday. Kọ́lá Owólabí: Akọni Akọ́mọlédè àti Ajàfẹ́tọ̀ọ́ Èdè Yorùbá. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.31-41, agosto 2026.

To cite this text (APA): Akinọlá, Bọ́lá; Adéjùbẹ́ẹ̀, Sunday (august 2026). Kọ́lá Owólabí: Akọni Akọ́mọlédè àti Ajàfẹ́tọ̀ọ́ Èdè Yorùbá. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 31-41.

Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras
São Francisco do Conde (BA) | vol. 6, nº Especial III | p.42-55 | agosto 2026

Language: Yorùbá

Ọpẹ Ìjàyè ló le ròyìn ogun Ògúnmọ̀lá": Ààrẹ Kúrunmí àti ìjìjàdù rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni málegbàgbé

Luqman Abísọ́lá KÍARÍBẸ̀Ẹ̀ (PhD)
College of Humanities and Culture
Osun State University, Osogbo, Nigeria
E-mail: luqman.kiaribee@uniosun.edu.ng & luqman.abisola@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0000-00019894-8251

ÀṢAMỌ̀
Òfin tí ó de ipò lọ́balọ́ba ní Ìpínlẹ̀ Ọ̀yọ́ kò to Oníjàyè ìlú Ìjàyè sí ipò Ọba Onípò Kìn-ín-ní gẹ́gẹ́ bí Olúbadàn, tí ó sì jẹ́ pé ipò pàtàkì ni ìpò yìí látijọ́ rí. Ohun tí èyí tọ́ka sí ni pé ojú yẹpẹrẹ ni àwọn ènìyàn àsìkò yìí fi wo àwọn alágbára tí ó jẹ́ pé ìlú wọn kò tóbi mọ́ ní òde-òní. Òtítọ́ ni pé ìlú Ìjàyé kò tóbi báyìí ṣùgbọ́n ìwádìí yìí fi múlẹ̀ pé ipò pàtàkì ni ipò Baálẹ̀ ìlú náà lásìkò Kúnrunmí Àjàdí Ìdẹ. Ìdí nìyí tí ìwádìí náà ṣe yàn láti walẹ̀jìn lórí bí ìṣòtítọ́ àti ìwà akínkanjú ṣe sọ Kúrunmí di akọni málegbàgbé ní ilẹ̀ Yorùbá. Láti inú àwọn ìwé ìtàn ilẹ̀ Yorùbá àti ìtàn ogun wọn ni olùwádìí ti ṣe àkójọ àwọn détà ìpílẹ̀ tí a túpalẹ̀ nínú ìwádìí yìí. A ṣe àmúlò ohùn tí a gbà sílẹ̀ náà fún àfikún. Orí tíọ́rì ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò ni olùwádìí gbé àlàyé détà lé. Ìlànà agbàròkọ pọ́nńbélé sì ni a fi ṣe àlàyé àwọn détà náà. Àbọ̀ ìwádìí fi hàn pé olùgbèjà ìran àti àṣà Yorùbá ni Kúrunmí; ó jẹ́ olùgbèjà mẹ̀kúnnù; olódodo àti atẹ̀lénimáyà. Orí ìṣòdodo yìí ni ó sì kú lé gẹ́gẹ́ bí akọni málegbàgbé. Ìwádìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìtàn ìlú Ìbàdàn, ìtàn oyè Aláàfin àti ti ilẹ̀ Yorùbá kò tí ì pé láì mẹ́nu bá ìjìjàdù Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ gẹ́gẹ́ bí Ààrẹ-ọ̀nà Kakaǹfò ilẹ̀ Yorùbá. Ìwádìí dábàá pé àmúlò ẹ̀rọ awalẹ̀pìtàn máa jẹ́ kí á ní ìdánilójú lórí àwọn ìtàn àtẹnudẹ́nu tí a ti dàkọ lóde-òní.

KÓKÓ-ỌRỌ̀
Ààrẹ Kúrunmí, akọni málegbàgbé, ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò, ìjìjàdù, Yorùbá

"A Palma da Vitória Pode Contar a História da 100ª Guerra": O Presidente Kurunmi e Sua Luta como Herói de Malegbage

RESUMO
A lei que estabeleceu o status das chefias tradicionais no Estado de Oyo não elevou o Onijaye de Ijaye ao status de Chefe Supremo, como o Olubadan — uma posição de grande importância no passado. Isso indica que, naquela época, as pessoas menosprezavam figuras poderosas locais porque a cidade já não era mais grande. Embora a cidade de Ijaye não seja grande atualmente, esta pesquisa confirma que o cargo de chefe da cidade era de grande importância durante a época de Kurunmi Ajadi Idde. Por isso, a pesquisa buscou aprofundar-se em como a lealdade e a bravura de Kurunmi o transformaram em um herói lendário nas terras iorubás. O pesquisador compilou os dados básicos analisados neste estudo a partir de livros históricos iorubás e relatos de suas guerras. Registros de relatos orais foram utilizados para obter informações adicionais. A análise dos dados baseou-se na teoria da observação histórica, utilizando-se o princípio da análise narrativa. A pesquisa revelou que Kurunmi foi um defensor da raça e da cultura iorubá, bem como dos pobres; era um homem justo e corajoso. Ele morreu por essa retidão, tornando-se um herói imortal.

Ficou estabelecido que a história de Ibadan, a história do Alaafin e a história das terras iorubás estão incompletas se não mencionarem a luta de Kurunmi Ajadi Idde como o Kakañfo (comandante militar supremo) da região. A pesquisa sugere que o uso de tecnologias arqueológicas permitirá validar as histórias orais registradas atualmente.

PALAVRAS-CHAVE
Kurunmi, um herói do Máleggbebbe; perspectiva histórica, luta, povo iorubá

It is the Palmtrees of Ìjàyè that Can Give the Accounts of Ògúnmọ́lá's War Offesnsive: Ààrẹ Kúnrunmí and His Struggle as a Memorable Hero

ABSTRACT
The law governing chieftaincy affairs in Ọyọ́ State does not recognise Oníjàyè of Ìjàyè as a First Class Ọba like Olúbadàn, and this throne was an important position in the past. This points to the fact that the people nowadays have underrated the impacts of the powerful heroes which their towns are not prominent in this modern period. Truely, Ìjàyé might be minute now but this study affirmed that the position of Baálẹ̀ Ìjàyè was significant during the lifetime of Kúnrunmí Àjàdí Ìdẹ. As a result, this study researched on how his loyalty and heroic character made Kúrunmí a memorable hero in Yorùbáland. The researcher gathered primary data from the Yorùbá history and war textbooks analysed in this study. Recorded historical accounts were also employed as additional information. The researcher based the study's analysis on historicism. The data analysis approach was basically qualitative. The findings revelaed that Kúrunmí was an advocate of Yorùbá race and culture; he was and advocate of the poor people; he was a truthful and a loyal person. He died as a memorable loyal hero. This study affirmed that the history of Ìbàdàn, the history of Aláàfin chieftaincy and the history of the Yorùbáland are incomplete without mentioning Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ's contributions as a Yorùbáland generalissimo. The study suggested that the use of archeological machines will enable the confirmation of the oral historical accounts that have been documented in this modern period.

KEYWORDS
Ààrẹ Kúrunmí, memorable hero, historicism, struggle, Yorùbá

1.0 Ìfáárà

Oríṣìíríṣìí iṣẹ́ ni àwọn onímọ̀ ti ṣe lórí ìtàn ìgbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ, ẹni tí í ṣe Ààrẹ-Ọnà Kakaǹfò ilẹ̀ Yorùbá lásíkò Aláàfin Àtìbà àti ní abala àsìkò ìṣèjọba àrẹ̀mọ rẹ̀, Adélù tí ó jẹ Aláàfin lẹ́yìn tí Àtìbà kú. Johnson (1921) ṣe àfihàn Kúrunmí gẹ́gẹ́ bí jagungagun, tí ó wà lára àwọn tí ó jàjàgbara láti gba Ọyọ́ sílẹ̀ nínú ogun Elédùwẹ̀. Johnson kò ṣàì tún ṣe àpèjúwe rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó jẹ́ kí Ìbàdàn ja àjàṣẹ́gun nínú ògun Gbánámú. Ogun Gbánámú yìí ni ogun tí Máyẹ̀ Okùnadé gbé ti Ìbàdàn lẹ́yìn tí wọ́n lé e kúrò nínú ìlú (Ọdẹbọ̀dé, 2010). Ògúnníran (2000) tilẹ̀ ṣe àlàyé èyí lẹ́kùn-ún-rẹ́rẹ́ bí ó ti sọ pé nígbà tí wọ́n fi tó Kúrunmí léti pé ọwọ́ ti tẹ Máyẹ̀ àti àwọn ìjòyè ogun rẹ̀ nínú èyí tí Dégẹṣin àti Ọgínní wà, níṣe ni ó ráńṣẹ́ padà lẹ́sẹ̀kẹsẹ̀ pé "kí wọn ó pa á tàbí kí wọn ó mú un wá" (30) fún òun láti pa. Kúnrunmí tún ni akọni tí ó dáàbò bo Ọyọ́ àti àwọn ìlú tí ó wà ní apá Gúsù ilẹ̀ Yorùbá lẹ́yìn tí Àtìbá pín ojúṣe láàárín rẹ̀ àti Baṣọ̀run Olúyọ̀lé. Johnson, Ògúnníràn àti Oyèbíyí (2008) fìdí èyí múlẹ̀. Gẹ́gẹ́ bí Ògúnrẹ̀mí (2000) ti ṣe fi hàn, Kúrunmí kì í ṣe jagunjagun lásán, ẹni ọ̀wọ́ tí Balógun Ìbíkúnlé kọ̀ jálẹ̀ fún Ògúnmọ́lá láti gbé iná wo ojú rẹ̀ ni. Gbogbo àwọn òpìtàn tí a kọ́kọ́ mẹ́nu bà náà ló gbà pé àgbàlagbà jagunjagun tí ó gbọ́n féfé, tó sì láyà, tí kì í bẹ̀rù ẹnìkẹ́ni, tí tí ó fi dé orí

Aláàfin Àtìbà àti Aláàfin Adélù ọmọ rè ni Kúrúnmí í ṣe. Bí àwọn onímọ̀ yìí bá gbà báyìí, ńjẹ́ kò wa yẹ kí á ṣe àkójọpọ̀ àwọn ìwà akínkanjú Ààrẹ Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ, èyí tí ó sọ ọ́ di jagunjagun málegbàgbé láwùjọ ilẹ̀ Yorùbá? Ìdáhùn sí ìbéèrè yìí ni pé, ó yẹ kí á ṣe àkójọpọ̀ àwọn ìtàn ìwà málegbàgbé Ààrẹ Kúrunmí, èyí yóò wúlò fún ìgbìyànjú ìfimọ̀kúnmọ̀ láwùjọ. Torí náà, ọ̀nà láti ṣe àkójọpọ̀ àwọn ìwà àkínkanjú Ààrẹ Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ ni ìṣẹ́-ìwádìí yìí jẹ́.

1.1 Èróńgbà Ìwádìí

Iṣẹ́ ìwádìí yìí gbérò láti ṣe àgbéyẹ̀wò ìtàn ìgbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ, tí ó jẹ́ Ààrẹ-ọ̀nà Kakaǹfò ilẹ̀ Yorùbá lásìkò Aláàfin Àtìbà, àti abala àkọ́kọ́ nínú ìṣàkóso Aláàfin Adélù, lọ́nà àtiṣe àfàyọ àwọn ìwà àti ìṣesí tó fi Kúrunmí hàn gẹ́gẹ́ bíi akọni jagunjagun málegbàgbé olótìítọ́ ní ilẹ̀ Yorùbá.

1.2 Ọgbọ́n Ìwádìí

Agbàròkọ pọ̀nńbélé ni ìwádìí yìí, àgbéyẹ̀wò àwọn ìṣẹ́-ìwádìí ìṣàájú ló sì jẹ mọ́ jùlọ. Torí náà, àwọn ìwé ìtàn ogun ní ilẹ̀ Yorùbá àti àwọn tó sọ nípa Ààrẹ Kúrunmí gẹ́gẹ́ bí akọni jagunjagun, èyí tí olùwádìí rí kó jọ ni détà ìpílẹ̀ iṣẹ́-ìwádìí yìí. Bákan náà ni ìwádìí ṣe àmúlò ọ̀rọ̀ ẹnu òǹpìtàn gẹ́gẹ́ bí àfikún détà. Àwọn ìtàn ogun àti tí àwọn jagunjagun nínú èyí tí Kúrunmí ti jẹ yọ ni ààlà iṣẹ́-ìwádìí. Tíọ́rì ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò ni olùwádìí ṣe àmúlò fún àtúpalẹ̀ détà. Orí ẹ̀rí láti inú ìwé ìtàn àti àwọn ọ̀nà alohùn nípa ìtàn Kúrunmí ni àwíjàré inú iṣẹ́-ìwádìí yìí dúró lé. Ìlànà ajẹmálàyé sì ni a sì fi ṣe àgbékalẹ̀ àlàyé détà ní kíkún.

1.3 Yorùbá ni Àwùjọ Àwọn Ènìyàn Orílẹ̀-èdè Àgbáyé

Ìlú mọ̀-ọ́n-ká ni àwọn ènìyàn ilẹ̀ Yorùbá láti ìgbà àtijọ́ wá, òdú wọn kì í sì í ṣe àìmọ̀ fún olóko àwọn ẹ̀yà ènìyàn ilẹ̀ Áfíríkà yòókù tí ó múlé gbè wọ́n. Àwọn ẹ̀yà ènìyàn ilẹ̀ Áfíríkà tí a le pè ní àwọn alámùúlégbè àwọn Yorùbá ni Bogu, Nupe, Benin, Dahomey, Egun àti Hausa. Johnson (1921) sọ pé sàkání ibi tí ilẹ̀ Yorùbá wà sún mọ́ Odò Ọya (River Niger), ó wà ní Gúsù Kwara, ilẹ̀ Dahomey sì wà ní Ìwọ́-Òòrùn àwùjọ yìí. Látítùùdù rẹ̀ tó 6° àti 9° sí Àríwá, lọ́ńgítúùdù rẹ̀ sì tó 2° 30' àti 6° 30' sí Ìlà-Oòrùn. Ilẹ̀ Yorùbá wà ní Ìlà-Oòrùn ilẹ̀ Dàhọ̀mì, jíjìn rẹ̀ sí ilẹ̀ náà sì tó 70,000 *sq. miles* (o.i. 1.). Gẹ́gẹ́ bí àlàyé Fádípẹ̀ (1970), ojú-ọjọ́ àti àyíká ilẹ̀ Yorùbá kò yàtọ̀ sí ti àwọn alábàágbé rẹ̀, bíi ti ilẹ̀ Ghana ló ṣe rí. Ọ̀pọ̀lọpọ̀ àwọn odò ní ilẹ̀ Yorùbá ni ó máa ń gbẹ ní àsìkò òjò. Eyí jẹ àwọn ilẹ̀ Yorùbá tó wà nínú igbó àti àwọn tí ó wà ní ààrín ọ̀dàn títí kan Odò Ọya. Orí ilẹ̀ omi ni àwọn tí ó wà ní etíkun Àtìláńtíìkì tẹ̀dó sí. Etíkun kan náà yìí sì ni ó so ilẹ̀ Yorùbá pọ̀ mọ́ etíkun Benin, Porto-Novo, Cotonou, Lome, Accra, Takoradi, títí tí ó fi dé Abidjan. Ohun tí a fẹ́ fi múlẹ̀ níbí ni pé ilẹ̀ Yorùbá kò so mọ́ àwọn ènìyàn ilẹ̀ Áfíríkà nípa orí-ilẹ̀ nìkan, òkun kan ṣoṣo náà ni ó tún so òun àti àwọn orílẹ̀-èdè tí ó ní etíkun ní Ìwọ̀-Òòrùn ilẹ̀ Áfíríkà pọ̀. Ìwádìí Johnson (1921), Fádípẹ̀ (1970), Àtàndá (2007) àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ tilẹ̀ fi hàn pé lọ́jọ́ pípẹ́, kí òyìnbó tó dé ni Yorùbá ti ní àṣepọ̀ tó lóòrìn pẹ̀lú àwọn alámùúlégbè rẹ̀ wọ̀nyí, yálà nípa ogun, ìbátán tàbí nípa okòwò. Irúfẹ́ àwọn ẹranko tí a le rí ní apá Ìwọ̀-Òòrùn ilẹ̀ Áfíríkà náà ni a le rí ní ilẹ̀ Yorùbá. Òunjẹ wọn kò sì fi bẹ́ẹ̀ yàtọ̀ sí ti àwọn alábàágbé wọn. Àgbàdo, ẹ̀fọ́, erèé, iṣu, ànàmọ́ àti ọkà bàbà tí àwọn ènìyàn Ìwọ̀-Òòrùn ilẹ̀ Áfíríkà ń jẹ ni àwọn náà ń jẹ, àṣà, ẹ̀sìn àti ìṣesí àwọn ènìyàn wọ̀nyí sì sún mọ́ra.

A kò tí ì rí òpìtàn tí ó sọ ìtumọ̀ ohun tí orúkọ ìran yìí jẹ gan-an ní pàtó. Ohun tí ó dáni lójú ni pé, lẹ́yìn tí àwọn Òyìnbó Amúnisìn/Olówò-ẹrú dé ilẹ̀ Yorùbá ni a tó ń tọ́ka sí àwọn ènìyàn yìí gẹ́gẹ́ bí ẹ̀yà Yorùbá, orúkọ ọ̀kan (Ọyọ́, tí a tún mọ̀ sí Yorùbá) nínú àwọn ẹ̀yà yìí ni a rà bọ àwọn ìyókù lọ́rùn (Àtàndá, 2007). Orúkọ ẹka tí àwọn ẹ̀yà yìí pín sí ni a ti fi ń pe ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn tẹ́lẹ̀ rí. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, a ní àwọn Ìjẹ̀bú, Ìjẹ̀ṣà, Ìjúmù, Owé, Ugbò, Ìbọ̀lọ́, Òǹkò, Yewa, Àwòrí, Èkìtì, Òǹdó, Àkókó, Ọwọ̀, Ẹ̀gbẹ̀, Okun àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Àwọn

òpìtàn kan gbà pé Odùduwà ni ìpílẹ̀ṣẹ̀ ìràn Yorùbá. Abẹnugan kan nínú àwọn onímọ̀ tó fara mọ́ èrò yìí ni Johnson (1921). Bákan náà, a tún rí àwọn onímọ̀ tí ó gbà pé Odùduwa bá ìràn Ọbàtálá ní Ilé-Ifẹ̀ ni, ibẹ̀ ni ó sì ti gba ìjọba ilẹ̀ Yorùbá. Àtàndá (2007) jẹ́ ọ̀kan gbòógì tí ó fìdí àwíjàre yìí múlẹ̀. Yálà Odùduwà ni ó ṣẹ àwọn ìràn Yorùbá sílẹ̀ tàbí pé òun náà dara pọ̀ mọ́ ìran yìí ni, òhun tí ó dájú ni pé alágbára ènìyàn ni Odùduwà, òun sì ni ó fẹjú ìjọba ilẹ̀ Yorùbá fún ìgbà àkọ́kọ́, òun ni à ń pe àwọn àrọ́mọdọ́mọ rẹ̀ ní Ọba Alayé tó tàn ká ilẹ̀ Yorùbá, apákan ilẹ̀ Benin, Togo, Ghana, Gambia àti Seirra Leone lóde-òní.

1.4 Ogun àti Ọ̀tẹ̀ láwùjọ Yorùbá Ṣíwájú Àkókò Ìmúnisìn

Kò sí àwùjọ kan láyé tí kò ní ìgbà ìṣòro, torí náà ọ̀kọ̀ọ̀kan àwùjọ ọmọ ènìyàn ló ní àkókò ìpèníjà tirẹ̀. Èyí kò yọ àwùjọ ìlẹ̀ Yúróòpù àti Àríwá Amẹ́ríkà tí gbogbo ayé gbà pé ó lajú jùlọ lónìí sílẹ̀. Ìtàn àwọn ènìyàn Gíìikì, Róòmù, Gẹ̀ẹ́sì, Pàyán-àn àti Faransé fi hàn pé dúkùú tí ó máa ń wáyé láti ipasẹ̀ ààlà ilẹ̀ tàbí òyè dídù, pẹ̀lú òṣèlú ẹlẹ́kùnjẹkùn kò mọ ní àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá nìkan. Gẹ́gẹ́ bí Johnson (1921) ti fi hàn, ìjìjàdù agbára àti ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn ló le Odùduwà dé ilẹ̀ Yorùbá. Lára àwọn ogun/aáwọ̀ ìpìlẹ̀ ìran Yorùbá ni èyí tí Àtàndá (2007:11) tọ́ka sí pé ó mú Odùduwà já agbára gbà lọ́wọ́ Ọbàtálá, tí ó sì dá ìlànà ìṣèjọba ìran "Ìkédù" dúró. Ogun mìíràn tí Àtàndá tọ́ka sí ni èyí tí ó wáyé ní ààrín àwọn Ifẹ̀ àti ìràn Ùgbò tí ó ń wá láti gba ẹ̀sàn ogun tí Odùduwà fi jà wọ́n. Mọrèmí Àjàsọrò ni ìtàn fìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ó ra Ifẹ̀ padà. Bákan náà ni ogun Òwu, níbi tí gbogbo ilẹ̀ Yorùbá ti pawọ́pọ̀ tú Òwu Ìpọ̀lé ká. Ọdẹbọ̀dé (2010) jẹ kí ó yé wa pé oríṣìíríṣìí okùnfà ní ó máa ń mú àwọn Yorùbá bá ara wọn jagun, àti pé láti ipasẹ̀ àwọn okùnfà wọ̀nyí ní Yorùbá ti sọ àwọn ogun kan lórúkọ. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, torí pé Òwu ni gbogbo ilẹ̀ Yorùbá gbógun tì ni wọ́n ṣe pe ogun náà ní ogun Òwu/Olówu. Lára ogun tí Yorùbá tún jà gẹ́gẹ́ bí Ọdẹbọ̀dé àti àwọn onímọ̀-ìtàn mìíràn ti mẹ́nubà wọ́n ni ọ̀tẹ̀ Máyẹ̀/ogun Gbánámú, ogun Batẹ̀dó, ogun Ìjàyè, ogun Jálumi, ogun Mùgbámùgbá, ogun Ọ̀ṣú, ogun Kútújẹ̀, ogun Emùré, ogun Èkìtìparapọ̀ àti ogun Bùdó Ọ̀fà. Gbogbo ogun wọ̀nyí wáyé láti ipasẹ̀ ìfọwọ́sowọ́pọ̀ àwọn ìran Yorùbá kan lórí ìran mìíràn tí wọ́n fẹ́ láti jà lógun. Ìrú ogun yìí ni ó wáyé ní ààrín Ifẹ̀ àti Ìjẹ̀bú ní ọdún 1821 láti tú Òwu; èyí tí ó wáyé ní ààrín Ìjàyè àti Ẹ̀gbá láti gbógun ti Ìbàdàn ní ọdún 1860; àti ogun Èkìtìparapọ̀ ti ọdún 1878 láti dá ọwọ́ ìjẹgaba àwọn ọmọ ogun Ìbàdàn dúró (Ifamoṣe, 2004:98). Láti Sẹ́ńtíúrì Kọkàndínlógún tí ogun abẹ́lé Yorùbá ti ń ṣẹlẹ̀ yìí náà ni àwọn òyìnbó aláwọ̀ funfun, pàtàkì jùlọ àwọn Potòkí olówò ẹrú, ajíhìnrere àti àwọn arìnrìn-àjò ti wà ní àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá. Johnson (1921:509-511) tilẹ̀ fi àkóónú lẹ́tà tí Gómìnà Alfred Meloney kọ sí àwọn jagunjagun ilẹ̀ Ìbàdàn àti ti àwọn ilẹ̀ Èkìtì parapọ̀ láti dákẹ́ ogun ní ọjọ́ kẹtàdínlọ́gbọ̀n, oṣù kejì, ọdún 1886 hàn. Ògúnníran (2000) náà fi ẹ̀dà lẹ́tà yìí hàn ní èdè Yorùbá ní ojú ìwé 232 sí 234.

Ohun tí olùwádìí gbìyànjú láti fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ ní abala ìwádìí yìí ni pé Yorùbá a máa jagun. Ìdí sì nìyí tí wọ́n fi máa ń pa á lówe pé "Arẹ́májà kan kò sí." Yorùbá a tún máa sọ nípa ogun pé "Ogun kò rí bí iyán, kò sì rí bí ẹ̀kọ." Bí ọ̀rọ̀ bá kan ti ogun, Yorùbá a tún máa pa òwe pé "Ogun di ogun àjùmọ̀jà, o ní tiẹ̀ kò ì yá, tó bá di ti alánìkanjà, ṣé agbára rẹ̀ ó sì ká a?" Yorùbá kan náà ni ó máa ń pa òwe pé "Ọmọdé kò mogun, ó ní kógun ó dé." Aburú àti ìparun tí ogun jíja máa ń mú bá ìran ọmọnìyàn ni àwọn ìpèdè wọ̀nyí tọ́ka sí. Kì í ṣe pé àríjàgbá kan ṣá ni àwọn Yorùbá ṣùgbọ́n nígbà mìíràn ló jẹ́ pé pẹ̀lẹ́ kì í yanjú ọ̀rọ̀. Torí náà, ọ̀rọ̀ ogun abẹ́lé tó ṣẹlẹ̀ ní àwùjọ Yorùbá ní ààrín Sẹ́ńtíúrì Kọkàndínlógún kì í ṣe torí ìríjàgbá nìkan, ìjà ààlà, ẹ̀gbin kíkọ̀ àti dídáwọ́ ìwà ìkà dúró wà lára òkùnfà wọn.

1.5 Ojú-ìwòye Àwọn Ènìyàn Ilẹ̀ Gíríìkì nípa Akọni

Stevanović (2007) jẹ́ kí á mọ̀ pé ojú méjì ni a le fi wo ìtumọ̀ akọni nínú èdè àti àṣà àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríìkì. Àkọ́kọ́ ni ènìyàn tí ó jẹ́ ẹni abọ̀wọ̀, tí ó gbé ìgbésí-ayé, tí ó sì kù ṣùgbọ́n tí ó jẹ́ pé ó ṣe iṣẹ́ mériìíyìírí láyé, èyí tí ó mú wa sọ ẹni náà di òrìṣà lẹ́yìn ikú rẹ̀.

Irúfẹ́ àwọn ènìyàn báyìí ni a le fi wé àwọn akọnidòrìṣà ilẹ̀ Yorùbá. Ìtumọ̀ kejì tí akọni túmọ̀ sí nínú àṣà àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríìkì ni ẹni tí ó hu ìwà akọni nípa fífi ẹ̀mí rẹ̀ lélẹ̀ kí àwọn ènìyàn le là kúrò lọ́wọ́ ewu, tí ìgbésẹ̀ yìí sì sọ ẹni náà di akọni mélegbàgbé. Ní ti akọ́kọ́, Stevanović ṣe àlàyé pé àwọn wọ̀nyí ni àwọn ènìyàn mérìíyìírí, tí ó ti di òkú, tí a sì ń rántí wọn láti ṣe àyẹ́sí wọn lẹ́yìn ikú wọn. Ìtumọ̀ akọni tí ó jẹ́ jagunjagun ni èkejì fi hàn. Irúfẹ́ àwọn akọni wọ̀nyí ni Stevanović sọ pé àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríìkì máa ń kì nínú *epic,* ewì tí a fi ń sọ àṣeyọ̀rí wọn. Àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríìkì máa ń ṣe orò ìfinimawo fún àwọn òkú akínkajú, èyí tí wọ́n fẹ́ láti tò sí ipò akọni. Petraki (2021) náà kín àbá yìí lẹ́yìn nígbà tí ó sọ pé awo ni àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríìkì ka ipò akọni sí, ojú òrìṣà, tí ó le ṣeni ní oore, tàbí tí ó le fi ìnira kanni ni wọ́n fi ń wò wọ́n. Wei and Xu (2012) náà gbà pé Ọlọ́run kékeré/òrìṣà ni àwọn Gíríìkì ka àwọn akọni tí ó fi ẹ̀mí wọn lélẹ̀ sí, àwọn ènìyàn wọ̀nyí sì gbà pé níṣe ni a gbé ipò yìí wọ̀ wọ́n nípa ìlànà ìjọsìn ilẹ̀ Gíríìkì. Wei and Xu tún ṣe àlàyé kíkún nípa pé ìgbésẹ̀ sísọ ẹni di akọni yìí jẹ́ ọ̀kan nínú ìlànà ìjọ́sìn ilẹ̀ Gíríìkì tí ó ṣe pàtàkì jùlọ. Àpẹẹrẹ àwọn ẹ̀dá-ìtàn alohùn ilẹ̀ Gíríìkì tí a tipasẹ̀ ìlànà ìjọsìn yìí sọ di akọni gẹ́gẹ́ bí Wei and Xu ṣe tọ́ka sí i ni Heracles àti Achilles (o.i. 1459). Ekroth (2002) tilẹ̀ ṣe àlàyé àwọn ìgbésẹ̀ orò ìsọnidakọni yìí lẹ́kún-únrẹ́rẹ́ ni. Ohun tí èyí ń tọ́ka sí gẹ́gẹ́ bí a ti ṣe yán an ṣíwájú ni pé abala ẹ̀sìn àwọn ènìyàn ilẹ̀ Gíríìkì ni ìgbésẹ̀ yìí àti pé ọwọ́ yẹpẹrẹ kọ́ ni àwùjọ fi mú un. Duo àti Zhang (2025) fi ojú ìwòye Odysseus, ẹni tí ó jẹ́ akọni pàtàkì kan nínú ìtàn àtẹnudẹ́nu ilẹ̀ Gíríìkì, nípa ikú àti akọni hàn. Gẹ́gẹ́ bí àlàyé àwọn òǹkọ̀wé wọ̀nyí, Odysseus gbà pé gbogbo ènìyàn ló dá agbádá ikú torí náà àwọn akọni ilẹ̀ Gíríìkì kú tán kí á tó sọ wọ́n dakọni málegbàgbé; Odysseus gbà pé ayé àìrí mìíràn tún wà lẹ́yìn ikú àti pé ìṣípòpadà lọ sí ayé mìíràn ni ikú jẹ́. Odysseus kò rí ikú gẹ́gẹ́ bí òṣebí, torí náà ohun tí a le ṣe sílẹ̀, tí ikú ò le pa títí láyéláyé ní ó máa ń lépa. Lára àwọn àbùdá akọni tí Odysseus tọ́ka sí gẹ́gẹ́ bí Duo àti Zhang ṣe fi hàn ni ìgboyà, ọgbọ́n àti ìfaradà/àforítì. Ohun kan tí ó ṣe pàtàkì, tí a kò sì gbọdọ̀ má tọ́ka sí ni àlàyé Duo àti Zhang pé Odysseus kò gbà pé nípa ipá, okun tàbí agbára mérìíyìírí lílò lójú ogun nìkan ni a fi le to ènìyàn sí ipò akọni, ó ní a le mọ akọni bákan náà nípa àmúlò ọgbọ́n àti ìgboyà. Rappa (2023) tilẹ̀ sọ àsọyánnu pé a kò le fi ti àwọn akọni ìgbà-ìwáṣẹ̀ ilẹ̀ Gíríìkì nìkan ṣe òdiwọ̀n jíjẹ́ akọni. Onímọ̀ yìí sọ pé dandan kọ́ ni kí àwọn akọni òde-òní ní ipá tàbí agbára mérìíyìírí kí wọ́n tó le ṣe ohun málegbàgbé tí ó le sọ wọ́n di akọni fún àwùjọ wọn.

1.6 Ojú-ìwòye Yorùbá nípa Akọni

Ó yẹ kí á fìdí rẹ̀ múlẹ̀ láti ìbẹ̀rẹ̀ abala yìí pé a kò le ṣàlàyé ìwòye Yorùbá nípa akọni láì jẹ́ pé a ṣe àgbéyẹ̀wò àwọn ìpèdè/ọ̀rọ̀ ìjìnlẹ̀ ẹnu Yorùbá tó sọ irúfẹ́ ẹni tí akọni jẹ́. Ẹyọ ọ̀rọ̀ méjì tí a pa pọ̀ di ọ̀kan nínú akọni ni:

Akọ + ẹni = Akọni.

Ìgbésẹ̀ gírámà tí ó ṣẹlẹ̀ nínú ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ yìí ni ìpàró fáwẹ́lì [ɛ] inú "ẹni" tí ó túmọ̀ sí ènìyàn jẹ, àti ìsúnkì ọ̀rọ̀ méjèèjì di ọ̀kan (Akọni). Bí a bá gbà pé ènìyàn ni "ẹni" dúró fún nínú akọni, a jẹ́ pé okùn ọ̀rọ̀ mìíràn tí a le fi ṣe àlàyé ọ̀rọ̀ orúkọ yìí ni "akọ ènìyàn." Bí a bá wá ní akọ ènìyàn, ó yẹ kí á le ní abo èníyàn náà torí Yorùbá gbà pé "Lákọ lábo ní a dá ilé ayé." Ìbéèrè tí ó yẹ kí á tún bini pẹ̀lú àlàyé yìí ní pé, tani akọ ènìyàn, ta sì ni abo ènìyàn? Bí a bá ṣe àrọ̀hùndá ìbéèrè yìí, ohun tí a sọ ni pé tani akọ ẹni, ta sì ni abo ẹni?

Gẹ́gẹ́ bí àsopọ̀ ọ̀rọ̀ inú rẹ̀ ṣe fi í hàn, akọni, tí a tún pè ní akọ ẹni ni ènìyàn tí ó yakọ, tí kì í ṣe abo. Kì í ṣe ènìyàn nìkan ni Yorùbá máa ń lo akọ láti fi ṣàpèjúwe. Wọ́n a máa lo akọ láti fi ṣe àpèjúwe ẹranko náà gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ akọ ajá, akọ àparò, akọ pẹ́pẹ́yẹ, akọ ẹran (akẹran) àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Wọ́n lo èyí láti fi hàn pé akọ ni àwọn ẹranko náà nípa àbùdá ìrísí wọn, wọn kì í ṣe abo. Bákan náà ni àwọn ohun tí kò lẹ́mìí gẹ́gẹ́ bí igi àti òkúta. Àpẹẹrẹ èyí ni akọ ìbẹ́pẹ̀, èyí tí kì í so gẹ́gẹ́ bí ọkùnrin kò ṣe le dá oyún ní, kí ó sì bímọ̀. Bákan náà ni pé Yorùbá máa ń pe òkúta tí ó le tayọ òkúta mìíràn ní òkúta akọ. Yàtọ̀ sí pé a lo akọ láti fi àbùdá ìrísí ẹni nígbà tí ènìyàn bá jẹ́ ọ̀kùnrin hàn, Yorùbá tún

máa ń lo akọ láti fi hàn bí ohun kan ṣe le koko ju ẹgbẹ́ rẹ̀ lọ sí. Bí ọdún kan bá le koko, tí ó kún fún ìdààmú àti wàhálà, Yorùbá a ní ọdún náà yakọ, àti pé kò ya abo rárá. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa ń kí ara wọn ní ìbẹ̀rẹ̀ ọdún pé "Ọdún á yabo." Ìwúre ọdún titun ni ìpèdè yìí tún jẹ́. Ìgbágbọ́ Yorùbá nípa pé ọdún yabo ni kí ọdún mú ìdẹ̀kùn/ayọ̀ wá gẹ́gẹ́ bí àwọn ohun tí ó yabo tí máa ń rọjú, tí wọ́n sì ń máa ń mú ìrọ̀rùn wá ju àwọn ohun tí ó yakọ lọ. Ó yẹ kí á mẹ́nu bà á pé abo igi ni ó máa ń so èso jíjẹ, bí igi bá yakọ, kò ní í so rára. Ìtumọ̀ tí abo mú wá ní ibí yìí ni ìtumọ̀ ìrọ̀rùn, èyí sì jẹ́ ìtumọ̀ ìjásí (*conotative meaning*) fún ọ̀rọ̀ náà. Ní ọ̀nà kejì, ìtumọ̀ ìjásí tí akọ fi hàn ni líle-koko, àìgbẹ̀fẹ́ àti àìgbawẹ́wa. Torí náà, bí a bá pe ẹnìyàn ni akọni, ohun tí ó fi hàn ni pé ẹni náà jẹ́ ènìyàn tí ó le koko, tí kò gbà àwàdà, tí kò sì ṣe é gbéná wò lójú.

Yorùbá tún gbà pé ọlọ́gbọ́n àti olóye ni àwọn akọni. Ìdí nìyí tí wọ́n fi máa ń pa á ní òwe pé "Màjàmàsá ni à á mọ akin lójú ogun; akin tó bá mọ̀jà tí kò mọ̀sá ní máa ń bógun lọ." Ohun tí èyí ń tọ́ka sí ni pé àwọn akọni máa ń gbọ́n féfé. Wọ́n máa ń mọ ọ̀nà àti ète tí wọ́n le fi kojú ọ̀tá tí kò ní í sọ wọ́n di ẹni ẹbọra ní kíákíá. Ìpèdè yìí tún fi hàn pé àwọn akọni náà máa ń kú torí pé ènìyàn ni àwọn náà. Ìgbàgbọ́ Yorùbá tún fi hàn kedere pé àwọn akọni máa ń di ẹni málegbàgbé. Èyí a sì máa mú kí á sọ àwọn kan di òrìṣà nínú wọn. Ẹsẹ Ifá mẹ́nu ba èyí nínú odù Èjì-Ogbè gẹ́gẹ́ bí ó ti sọ pé:

Ọ̀rúnmìlà wí ènìyàn ní í dòrìṣà
Ifá ní ènìyàn ní í dòrìṣà
Ó ní Ògún tẹ́ ẹ rí yan
Ènìyàn ni
Ó wáyé
Ó gbọ́n
Ó ṣe rere láyé
Ìgbà tó kù là ń bọ ọ́
Ní à ń rántí rẹ̀
Ènìyàn ní í dòrìṣà
Ọ̀rúnmìlà wí ènìyàn ní í dòrìṣà
Ifá ní ènìyàn ní í dòrìṣà
Ó ní Ọbàtálá tí ẹ rí yẹn
Ènìyàn ni
Ìgbà tó wáyé
Ó gbọ́n
Ó ṣe rere láyé
Nígbà tó kú
Là ń rántí rẹ̀
Là ń bọ ọ́
Ènìyàn ní í dòrìṣà
Ifá ní gbogbo Irúnmọlẹ̀ tí ẹ rí yẹn
Ènìyàn ni wọ́n
Wọ́n wá sílé ayé
Wọ́n ṣe rere láyé
Wọ́n kú tán là ń bọ wọn
Ènìyàn ní í dòrìṣà

Bí a bá wo àwọn akọnidòrìṣà tí a dárúkọ nínú ẹsẹ Ifá yìí, ènìyàn ni Ifá pè wọ́n ṣùgbọ́n nígbà tí wọ́n kú tán ni a bẹ̀rẹ̀ sí ní í rántí wọn torí ìwà akọni tí wọ́n ti gbé ilé ayé wọn hù, tí a sì ń bọ wọ́n. A rí àwọn jagunjagun tí ó lójúbọ, yàtọ̀ sí Ògún àti Ṣàngó tí a

dárúkọ nínú ẹsẹ Ifá òkè yẹn. Àpẹẹrẹ àwọn wọ̀nyí ni Ọ̀ránmíyàn àti Mọrèmí tí ojúbọ wọn wà ní Ilé-Ifẹ̀ títí di òní yìí.

Yorùbá ka àwọn jagunjagun ayé àtijọ wọn sí akọni, wọn sì gbà pé ẹni tí a kò le fi ọwọ́ pa ìdà rẹ̀ lójú ni wọ́n. Ìdí nìyí tí wọ́n fi máa ń pa á lówe pé, "Bí a bá porí akọni, à sì fi idà lalẹ̀ gàáràgà." Ohun tí èyí ń tọ́ka sí ni pé, bí a bá ti ń sọ̀rọ̀ akọni, ọ̀rọ̀ ogun kì í wọ́n ní sàkáání wọn; ogun ni idà tí a fi lalẹ̀ gàáràgà nínú òwe yìí tọ́ka sí. Yorùbá tún gbà pé "Akọ igi kì í ṣoje." Akọ igi tí a lò nínú òwe yìí, akọni náà ni ó dúró fún, omijẹ̀ sì ni ojè tí a sọ pé akọ igi kò gbọdọ̀ ṣe nínú òwe yẹn tọ́ka sí. Nínú ètò ogun jíjà nílẹ̀ Yorùbá, ní pàtàkì jùlọ láàárín àwọn Ọ̀yọ́, Ààrẹ-Ọ̀nà Kakaǹfò ni olórí ogun, òun sì ni akọni arógunmátìdì. Gẹ́gẹ́ bí àlàyé Johnson (1921) àti Ògúnníran (2000), Kakaǹfò ni olórí ogun Aláàfin, ọdún mẹ́taméta sì ni ọba gbọ́dọ̀ ṣígun fún un. Kakaǹfò kò gbọdọ̀ ságun, bí ogun bá burú, dandan ni kí ó bá ogun lọ. Kò sí Kakaǹfò kan tí ó fọwọ́ rọrí kú rí, ìdí nìyí tí a tún fi là á mọ́lẹ̀ ní ẹ̀ẹ̀kan sí i pé akọni ni Àfọ̀njá ìlú Ìlọrin, Ọyaabí ti Jàbàtá, Òjó Aburúmákùú Ògbómọ̀ṣọ́, Ààrẹ Látòósà àti Kúnrunmí Àjàdí Ìdẹ Ìjàyè tí ìwádìí yìí dá lé.

Bí a bá wo ìjíròrò wa lórí ojú ìwòye méjèèjì nípa akọni tí a fi hàn ní òkè yẹn, àwọn àbùdá kan pa àwọn akọni ilẹ̀ Gíríìkì àti ti ilẹ̀ Yorùbá pọ̀. Díẹ̀ lára wọn nìyí:

i. Ènìyàn ni akọni
ii. Wọ́n máa ń kú ṣùgbọ́n iṣẹ́ tí wọ́n gbáyé ṣe máa ń sọ wọ́n di málegbàgbé
iii. A máa ń sọ wọ́n di òrìṣà
iv. Akínkanjú alágbára ipá, òògùn tàbí mérìíyìírí ni wọ́n
v. Wọ́n máa ń ní ìgbòyà, àforítì, wọ́n sì máa ń gbọ́n féfé

1.7 Tíọ́rì Ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò (*Historicism*)

Nígbà tí Hamilton (2005) ń ṣe àlàyé ohun tí *historicism*, tí a pè ní ìfòjú-ìmọ̀-ìtàn-wò nínú iṣẹ́ yìí, jẹ́, ó sọ pé *historicism* ni ìkọ̀ elérò ìjìnlẹ̀ kan tí ó ń ṣe àgbátẹrù wíwo ìtàn ìpilẹ̀ ìṣẹ̀lẹ̀ ohun tàbí iṣẹ́-ọnà kan. Láti ìgbà tí àwọn onímọ̀ ti ń gbìyànjú láti fi onírúurú ìwòye wo àwùjọ ọmọnìyàn ní nǹkan bí Sẹ́ńtíúrì Kẹtàdínlógún (17 *Century*) ni èrò ìjìnlẹ̀ yìí ti ń lalẹ̀ hù. Oríṣìíríṣìí àwọn ìlànà ìwòye Kant àti Hegel ni Hamilton (2005) sọ pé ó jẹ mọ́ èrò ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò yìí. Ó ní ìyàpa pọ̀ nínú ayé ju kí á máa fi ojú kan ṣoṣo wo òfin àti àṣà ènìyàn àgbáyé lọ. Igger (1995) ṣe àlàyé pé láti ìbẹ̀rẹ̀ pẹ̀pẹ̀, oríṣìíríṣìí onímọ̀ ni ó ti fi oríṣìíríṣìí ojú wo tíọ́rì ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò. Igger tẹ̀ síwájú pé àkọsílẹ̀ Friedrich Schlegel ní ọdún 1797 ni ìwádìí òun kọ́kọ́ ṣe àwárí nínú iṣẹ́ àwọn aṣíwájú lórí tíọ́rì yìí. Àtakò sí ìlànà ìrònú alábùmọ́ ti Winckelmann, ẹni tí ó jẹ́ gbajúgbajà onímọ̀ àròjinlẹ̀ nínú Sẹ́ńtíúrì Kejìdínlógún (18 *Century*), ni iṣẹ́ Friedrich Schlegel yìí jẹ́. Àwọn onímọ̀ ilẹ̀ Jamaní ni Igger tún ṣe ní àlàyé pé wọ́n lo àkọ́lé yìí *Historismus* láti tọ́ka sí tíọ́rì ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò láàárín ìdákejì ìdáméta Sẹ́ńtíúrì Kọkàndínlógún (19 *Century*). Lára àwọn onímọ̀ tí Igger tọ́ka sí pé wọ́n lo tíọ́rì yìí ni Ludwig Feuerbach, Christoph J. Braniss, I. H. Fichte (ọmọ J. G. Fichte), àti Carl Prantl. Akitiyan láti fi èrò kálukú tí a le gbáralé lélẹ̀ yàtọ̀ sí títẹ̀lé ìṣẹ̀lẹ̀ inú ìtàn lásán ni àfòjúsùn àwọn abẹnugan yìí. A lérò pé akitiyan láti gbọn ìtàn yẹbẹ́yẹbẹ́ ní ó bí ìlànà yìí. Ó yẹ kí á ti rí i kedere níbí pé bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ìtàn náà ni tíọ́rì ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò ń pàárà, ojú tí àwọn onímọ̀ kọ̀ọ̀kan fi wò ó àti ohun tí wọ́n lò ó fún yàtọ̀ díẹ̀ díẹ̀ sí ara wọn.

Gẹ́gẹ́ bí àlàyé Reynolds (1999) àti (2008), ọ̀nà márùn-ún ni a le pín ojú ìwòye àwọn tí ó ti ṣe ìwádìí lórí ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò sí. Àwọn wọ̀nyí ni àwọn tí ó gbà pé láti ní ìmọ̀ kíkún nípa ohun kan, a ní láti fi ojú ìtàn wo ohun náà. Àwọn kejì gbà pé àṣetúnṣe ni ìwádìí ajẹmọ́ ìmọ̀-ìjìnlẹ̀ sáyẹ́ǹsì ṣùgbọ́n ti ìmọ̀ ìtàn kò rí bẹ́ẹ̀ torí pé a le má rí bí ìṣẹ̀lẹ̀ àgbàyanu kan ṣe ṣẹlẹ̀ mọ́ títí ayérayé. Àwọn onímọ̀ ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò kan tún ni àwọn tó gbà pé òfin àti ìlànà kárí-ayé a máa jẹyọ nínú ìtàn, èyí sì le mú wa dábàá ọjọ́ ọ̀la. Àwọn onímọ̀ ìfojú-ìtàn-wo mìíràn tún ni àwọn tí wọ́n gbà pé ẹ̀tọ́ àjọgbà kò dúró sí ojú kan títí ayérayé, ìgbà a máa yí padà, báyìí sì ni àwọn òfin àti ẹ̀tọ́ wọ̀nyí náà ṣe ń yí. Ọwọ́ àwọn

onímọ̀ ìfojú-ìmọ̀-ìtàn-wò tí ó ṣe ìkárùn-ún gbà pé ẹnikan kì í jẹ́ àwádé nínú ìtàn, èrò a sì máa ní í ṣe pẹ̀lú àwùjọ tàbí àṣà ìbílẹ̀ kan. Ohun tí àwọn onímọ̀ yìí ń sọ yìí jẹ́ kí á mọ̀ pé ìmọ̀ ìfojú-ìtàn-wò kò dúró sí ojú kan ṣoṣo, ẹnikan ṣoṣo kì í sì í dá agbára ìtàn ni. Èrò karùn-ún yìí ni olùwádìí tẹra mọ́ nínú àlàyé rẹ̀ nínú iṣẹ́ ìwádìí yìí. Láti le sọ ìtàn Kúrunmí ní àsọyé, olùwádìí ní láti kó àkóyawọ́ oríṣìíríṣìí ìtàn, àwọn tí a rí kà nínú ìwe, àti àwọn tí a gbọ́ láti ẹnu àwọn àgbà òpìtàn. Èyí ran ìwádìí yìí lọ́wọ́ láti ṣe àtúpalẹ̀ détà ní kíkún.

1.8 Àbọ̀ Ìwádìí àti Àgbéyẹ̀wò Détà

Nínú abala ìwádìí yìí ni a ti sọ ìtàn ìgbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ, Baálẹ̀ Ìjàyè, tí ó sì tún jẹ́ Àarẹ-ọ̀nà Kakaǹfò ilẹ̀ Yorùbá nígbà ayé rẹ̀, àti àwọn àbùdá tí ó fi í hàn gẹ́gẹ́ bí akọni málegbàgbé.

1.8.1 Ìtàn Ìgbésí-ayé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ Gẹ́gẹ́ bíi Akọni Jagunjagun

Ìtàn kò sọ pàtó bí a ṣe bí Kúrúnmí ṣùgbọ́n àrídájú wà tí ó fi í hàn gẹ́gẹ́ bí ọ̀kan lára àwọn ènìyàn tí ogun Fúlání lé kúrò ní ìlú Ọyọ́ Kátúnga. Èyí tọ́ka sí i pé lẹ́yìn tí Aláàfin Abíípa, tí a tún mọ̀ sí ọba Amọ́rọ̀ kó àwọn aṣàtìpó padà sí ìlú Ọyọ́ ni a bí i. Ìgbà àkọ́kọ́ tí a gbọ́ ìró Kúrunmí ni ipa tí ó kó láti ṣe àtìlẹyìn fún ilẹ̀ Yorùbá lásìkò Aláàfin Olúéwù lórí ìlàkàkà rẹ̀ láti gba ilẹ̀ Yorùbá sílẹ̀ lọ́wọ́ Bello, ọmọ Alimi, tí ó dojú àkóso Àfọ̀njá délẹ̀, tí ó sì fi bẹ́ẹ̀ gba ìjọba ìlú Ìlọrin. Akitiyan yìí náà ló di Ogun Elédùwẹ̀ (Ògúnníran, 2000:75), níbi tí Aláàfin Olúéwù ti wá àtìlẹyìn Elédùwẹ̀ ọba Ìbàrìbá. Johnson (1921) fi Kúrunmú hàn gẹ́gẹ́ bíi jagunjagun tí kò ja ọba níyàn, tí ó sì fọwọ́ sowọ́pọ̀ pẹ̀lú rẹ̀ láti bá ogun Fúlàní jà:

> *It was in the month of March 1830, that Elédùwẹ̀'s accompanied by Prince Àtìbà of Àgọ́ Ọ̀já and Jato, Elédùwẹ̀'s general joined the garrison at Ọtẹ́fan.... Kúrunmí of Ìjàyè, the Aséyìn of Ìṣẹ́yìn, the Ṣàbigànná, the Ọ̀kẹ̀rẹ̀ of Ṣakí and others of the western province met them there.* (o.i. 262)

Ohun tí a kọ ní Gẹ̀ẹ́sì yìí ni pé, nínú oṣù kẹjọ, ọdún 1830 ni Elédùwẹ̀ kó àwọn jagunjagun bíi Ọmọ-ọba Àtìbà ti Àgọ́ Ọ̀já àti Jato, olórí ogun rẹ̀ jọ ní Ọtẹfan. Kúrunmí, Aséyìn ti Ìṣẹ́yìn, Ṣàbigànná ti Ìgànná, Ọ̀kẹ̀rẹ̀ ìlú Ṣakí àti àwọn jagujagun yòókù tí ó wá láti ẹkùn ìwọ̀-òòrùn ilẹ̀ Yorùbá pàdé wọn níbẹ̀. Èyí tọ́ka sí pé ní agbègbè Ọyọ́, ní ẹkùn ìwọ̀-òòrùn ilẹ̀ Yorùbá, ni Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ ti wá. Balógun Ìbíkúnlé kò ṣe aláì tọ́ka sí èyí nígbà tí ó ń kìlọ̀ fún àwọn ogun Ìbàdàn láti fi ọ̀wọ̀ fún Kúrunmí gẹ́gẹ́ bí jagunjagun kan ṣoṣo tí ó ṣẹ́kù nínú ogun Fúlàní tí ó ja Ọyọ́ Kátúnga, tí a tún mọ̀ sí Ọyọ́ Ilé (Ológùró, 2000: 443).

Lẹ́yìn tí Ọyọ́ Ilé tú, Kúrunmí àti àwọn jagunjagun kan kóra wọn jọ sí abẹ́ ikọ̀ ogun Dado, wọ́n bẹ̀rẹ̀ sí ní í kọ lu àwọn Ìlọrin tí ó fẹ́ máa kó àwọn Ọyọ́ lẹ́rú, Ìká-Ọ̀dàn ni wọ́n tẹ̀dó sí ní àsìkò yìí. Gbogbo bí wọ́n ṣe ń ṣe ìwọ̀nyí náà ni wọ́n ń kọlu oko àwọn Ẹ̀gbá tí ó wà ní Ìjàyé. Dado tí ó jẹ́ Balogún ikọ̀ náà kọlú Ìjàyé, tí ó sì lé àwọn Ẹ̀gbá inú ìlú náà lọ sí Ìká-Igbó. Ogun àdájà ni Dado fi èyí ṣe. Ó ṣe bẹ́ẹ̀ lẹ́yìn tí Kúrunmí ti jẹ́ kí ó mọ irú ewu tí ó le tibẹ̀ jáde. Lẹ́yìn tí Dado ṣẹ́gun yìí ni ó tó ké sí Kúrunmí àti àwọn jagunjagun yòókù, ìṣẹ̀lẹ̀ yìí ni ó sì sọ jagunjagun náà di olùgbé ìlú Ìjàyè. Lẹ́yìn tí Kúrunmí dé Ìjàyè, òun àti àwọn jagunjagun yòókù bẹ̀rẹ̀ sí ní í ṣe iṣẹ́ oko àyàfi Dado nìkan tí ó sáà ń fi ipa ogun yọ àwọn akẹgbẹ́ rẹ̀ lẹ́nu. Ó ń kó wọn lẹ́rù, ó ń kó wọn nírè oko. Èyí mú inú bí Kúrunmí, ó sì ṣígun abẹ́lé fún àwọn jagunjagun tó kù, ó ṣíwájú wọn láti lé Dado, Balógun wọn kúrò nílùú lọ sí Tọbalogbó. Ìlú kan ní agbègbè Ìbàràpá, tí ó wà létí Ìbẹ̀rẹ̀kòdó (Johnson, 1921:273) ni Tọbalogbó. Báyìí ni Kúrunmí di Balogún ikọ̀ àwọn jagunjagun ìlú Ìjàyè, ìṣẹ̀lẹ̀ yìí sì sọ ọ́ di ẹ̀rùjẹ́jẹ́ fún gbogbo ilẹ̀kílẹ̀.

Ìṣẹ̀lẹ̀ tó mú òkìkì Kúrunmí tún tàn káàkiri ilẹ̀ Ẹ̀gbá àti Ẹ̀bá-Ọ̀dàn, tí ó di Ìbàdàn lónìí ni bí Kúrunmí ṣe gba àwọn jagunjagun Ọyọ́ tí ó ń gbé ní Ẹ̀bá-Ọ̀dàn lọ́wọ́ ogun Máyẹ̀. Ọ̀kan nínú àwọn ọmọ ogun Òwu, tí orúkọ rẹ̀ ń jẹ́ Améjìogbè (Johnson, 1921:239) ni ó ń bá ọ̀kan nínú àwọn ọmọ ogun Lákanlẹ̀, tí ó jẹ́ Balógun àwọn ògun Ọyọ́ jà. Máyẹ̀ tí ó jẹ́ Ifẹ̀ ran Òwu yìí lọ́wọ́, ó sì bẹ́ orí ọmọ ogun Ọyọ́ náà. Èyí bí Lákanlẹ̀ àti àwọn Ọyọ́ yòókù nínú, wọ́n sì bẹ̀rẹ̀ ìjà ìgboro tí ó le Máyẹ̀ kúrò ní Ẹ̀bá-Ọ̀dàn, tí ó fi sá tọ àwọn Ẹ̀gbá alábàágbé Ẹ̀bá-Ọ̀dàn lọ. Máyẹ́ pè fún ìrànlọ́wọ́ àwọn Ẹ̀gbá, Ifẹ̀ àti àwọn Òwu. Àwọn ìlú bíi Ẹrùnmu, Ìkirè, Apòmù àti Ìpetumodù sì dìde ogun sí Lákanlẹ̀ àti àwọn ènìyàn rẹ̀. Lákanlẹ̀ náà kò fi àkòkò ṣòfò, ó sá tọ Kúrunmí, tí òun náà jẹ́ Ọyọ́ bí i tirẹ̀ lọ fún ìrànlọ́wọ́. Ìjá yìí wá di ẹlẹ́yàmẹyà ní ààrín àwọn Ifẹ̀, Òwu, Ẹ̀gbá àti àwọn Ọyọ́. Kúrunmí bá Ẹ̀bá-Ọ̀dàn ja ogun yìí ní àjàṣẹ́gun, ibẹ̀ sì ni ó ti gba oríkì yìí "Ó pa Máyẹ̀, ó pa Ọ̀gíní, ó pa Dégẹṣin, ó fi ọ̀kọ̀ ti Ifẹ̀ láíyà" (Johnson, 1921:242).

Láti mú kí ipò rẹ̀ jẹ́ ẹ̀rùjẹ̀jẹ̀, kí ààbò àti ọ̀wọ̀ sì wà fún un ju Aláàfin Olúéwu tí ó kú sí inú ogun Elédùwẹ̀ ní ọdún 1830 lọ, Àtìbà jẹ Aláàfin sí Àgọ́-Ọjá, ó sì fi Kúrunmí jẹ Ààrẹ-ọ̀nà Kakaǹfò. Ó tún fi Olúyọ̀lé jẹ oyè Baṣọ̀run, tí í ṣe olórí ogun Aláàfin sí Ìbàdàn lẹ́yìn tí Olúyọ̀lé fìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé Baṣọ̀run Yàǹbà ló ṣẹ òun sílẹ̀ àti pé Aláàfin Abíọ́dún Adégoólú ni ó bí ìyá òun. Ní àsìkò yìí, Àláàfin Àtìbá pín ilẹ̀ Yorùbá sí ẹ̀kùn méjì kí ó má baà sí ìforígbárí láààrín Kúrunmí àti Baṣọ̀run Olúyọ̀lé. Baṣọ̀run Olúyọ̀lé ni ó ń dáàbò bo Ẹ̀kùn Àríwá sí Àríwá-Ìlà-Oòrùn nígbà tí Kúrunmí, tí ó jẹ́ pé Kakaǹfò ni ó ń ṣàkóso Ọyọ́ àti Ẹ̀kùn Ìwọ̀-òòrùn (Ògúnníran, 2008:11). Ojúṣe Kúrunmí ní àkókò yìí ni láti tẹrí àwọn Ṣábẹ̀ẹ́ àti Pópó tí wọ́n fẹ́ kọ ìsìn Aláàfin ba àti láti mú ìjọba ilẹ̀ Yorùbá dúró ṣinṣin (Oyebiyi, 2000:75-76).

Dídìtẹ̀ mọ́ Kúrunmí bẹ̀rẹ̀ nígbà tí Baṣọ̀run Olúyọ̀lé gbèrò láti jọba tí ó sì ń wá ojú Kúrunmí mọ̀ra. Èrò Baṣọ̀run Olúyọ̀lé yìí kò yẹ̀ lẹ́yìn bí àwọn onílù rẹ̀ ṣe máa ń kì í pé "Iba kúkú jọba; Má ṣe bí ọba mọ́" (Ògúnníran, 2008:86). Kùrunmí rí èyí gẹ́gẹ́ bí ọ̀tẹ̀ sí Aláàfin, ó sì kọ̀ láti ṣe àtìlẹ́yìn fún Olúyọ̀lé. Ní àsìkò yìí ni Aṣú, tí ó jẹ́ olóyè ogun kan ní Ìjàyè hùwà tí ó lòdì sí Kúrunmí, Ààrẹ sì lé e kúrò ní ìlú. Aṣú sálọ sí Fìdítì, ó sì ránńṣẹ́ àtìlẹ́yìn sí Olúyọ̀lé láti gbè é níjà. Baṣọ̀run Olúyọ̀lé rí èyí gẹ́gẹ́ bí àǹfààní láti gbẹ̀san bí Kúrunmí kò ṣe ṣàtìlẹ́yìn fún un láti di Aláàfin. Balógun Ọdẹ́rìnlọ àti Ìbíkúnlé ni Olúyọ̀lé ṣígun fún láti ko ọmọ ogun lọ sí ogun náà. Ogun yìí ni a mọ̀ sí Ogun Bátẹ̀dó, ní ààrín ọdún 1844 sí 1846 (Ògúnníran, 2000:90) ni ògun náà wáyé. Nínú ogun Bátẹ̀dó yìí ni Kúrunmí ti mú Ògúnmọ́lá lẹ́rú, tí ó sì so ó mọ́ ìdí òpó ní gbàgede, tí ó tún fún un ní eérú lá. Aláàfin Àtìbà ni ó parí ogun náà nígbà tí ó fi oṣé Ṣàngó ránńṣẹ́ sí àwọn ikọ̀ méjèèjì, èyí tí ó túmọ̀ sí pé bí ó bá fi ọba ayé bẹ̀ wọ́n tí wọn kò bá gbà, kò yẹ kí ó fi ọba Ṣàngó, tí ó sán àrá láti ọ̀run bẹ̀ wọ́n tì.

Kò jọ pé ìjà yìí rọlẹ̀ lára àwọn jagunjagun Ìbàdàn, pàtàkì jùlọ lára Ògúnmọ́lá, ó sì ń wá gbogbo àǹfààní tí ó le lò àti àwọn ọ̀nà mìíràn láti dojú agbára Kúrunmí bolẹ̀. Lẹ́yìn tí Àláàfin Àtìbà, tí í ṣe Aláàfin àkọ́kọ́ ní Àgọ́-Ọjá, tí a tún mọ̀ sí Ọyọ́ Àtìbà, ti dàgbà, ó ṣètò pé kí àwọn Ọyọ́mèsì àti àwọn jagunjagun fi Adélù tí í ṣe Àrẹ̀mọ rẹ̀ jẹ́ lẹ́yìn ikú rẹ̀. Èyí tako ìlànà oyè Aláàfin tí ó jẹ́ pé bí ọba kan bá ti kú, Àrẹ̀mọ rẹ̀ náà gbọ́dọ̀ kú tẹ̀ lé e, kí oyè náà má baà di àjẹwọ̀ fún ìdílé kan ṣoṣo. Gbogbo àwọn jagunjagun àti àwọn Ọyọ́mèsì ni ó tẹ́wọ́ gba ìgbésẹ̀ yìí àyàfi Kúrunmí nìkan. Wọ́n fi Adélù jẹ Aláàfin ní ọdún 1859 A.D ṣùgbọ́n Kúrunmí kọ̀ ọ́ gẹ́gẹ́ bí Aláàfin tirẹ̀ (Johnson, 1921:331). Kúrunmí ní òun kò le sin baba (Àtìbà), kí òun tún sin ọmọ rẹ̀ Àdélù (Ògúnníran, 2000:104). Ó ní kí àwọn afọbajẹ wá ọmọ oyè titun lọ sí Kìṣí àti Ìgbòho tí àwọn ọmọ Òfinràn àti àwọn ọmọ ọba tí ó jẹ ní Ọyọ́ Ìgbòho wà láti yan ọ̀kan fi jẹ ọba. Báyìí ni Kúrunmí kọ̀ láti tẹ̀ lé àṣẹ Aláàfin Adélù, kò sì lọ sí Ọyọ́ láti búra àtìlẹyìn fún Aláàfin titun. Kúrunmí tilẹ̀ ń dúnkòkò mọ́ Aláàfin torí tí ó rán àwọn ọmọ ogun rẹ̀ láti gba gbogbo ẹrù obìnrin ọlọ́rọ̀ (Àbú) tí ó kú ṣùgbọ́n tí kò bímọ ní ìlú Ìgànná, tí Aláàfin Adélù pàṣẹ pé kí àwọn ogun ọba lọ kó dúkìá rẹ̀ wá gẹ́gẹ́ bí àṣà ilẹ̀ Yorùbá nígbà náà. Balógùn Kúrunmí tí a mọ̀ sí Àmọ́dù tilẹ̀

tún kó àwọn ogun ọba yìí lẹ́rú wá sí Ìjàyè láti fi wọ́n fún olùwa rẹ̀ Kúrunmí. Ìṣẹ̀lẹ̀ yìí ba gbogbo ènìyàn ilẹ̀ Yorùbá lẹ́rù débi pé wọ́n ń fi Aláàfin gbá yẹ̀yẹ́ nínú orin ìsàlẹ̀ yìí pé:

Àtìbà má tí ì lọ
Dúró de Adélù o! (Johnson, 1921:331)

Ikú gbígbóná tí Aláàfin Adélù le bá pàdé lọ́wọ́ Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ ní ìgbàkìgbà, èyí tí àwọn ènìyàn ń níran rẹ̀ ló fa orin ẹ̀fẹ̀ yìí.

Nígbà tí Aláàfin Adélù rí eléyìí, óránńṣẹ́ àtìlẹ́yìn sí àwọn ogun Ìbàdàn ní abẹ́ Balógun Ìbíkúnlé. Kúrunmí náàránńṣẹ́ àtìlẹ́yìn sí àwọn Ẹ̀gbá, Ìjẹ̀bú, Ìjẹ̀ṣà àti Ìlọrin torí pé orí òtítọ́ ni ọ̀pọ̀lọpọ̀ àwọn ènìyàn wọ̀nyí gbà pé ó wà. Kódà, Ògúnníran fi hàn pé Ọba Àwùjalẹ̀ ti Ìjẹ̀bú Òde ránńṣẹ́ lọ sí Òde Ìbíní láti wá ran Kúrunmí lọ́wọ́. Ìbíkúnlé kò kọ́kọ́ fara mọ́ kí Ìbàdàn bá Kúrunmí jà torí pé ó ti fi ìgbà kan ràn wọ́n lọ́wọ́ nínú ogun Gbánámú àti pé òun ni jagunjagun àgbà tí ó ṣẹ́kù, tí ó ja ogun Elédùwẹ̀, bí ẹgbẹ́ baba wọn sì ni ó ka Kúrunmí sí. Ó ní àrẹ̀mọ rẹ̀ Aráwọlé ni ẹgbẹ́ àwọn. Ìgbésẹ̀ yìí kò tẹ́ Ògúnmọ́lá lọ́rùn, ó sì kó àwọn ọmọ ogun Ìbàdàn sòdí láti dìtẹ̀ mọ́ Ìbíkúnlé. Báyìí ni Ìbíkúnlé tí ó jẹ́ Balógun Ìbàdàn ṣígun Ìjàyè kejì tí ó wáyé láàárín ọdún 1860 sí 1862 A.D. Lẹ́yìn tí Ìbàdàn ṣí ogun yìí, Akínjọ́gbìn (1998) fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé "*The Ìbàdàn suggested that Kúrunmí should concede some areas in Òkè-Ògùn area, but conceded no part of its own territory*" (o.i. 48). Ohun tí èyí túmọ̀ sí ni pé kí Kúrunmí jọ̀wọ́ àwọn ìlú kan tí ó wà ní abẹ́ rẹ̀ ní Òkè-Ògùn fún àkóso Aláàfin ṣùgbọ́n Ààrẹ kò gbà. Báyìí ni ogun náà bẹ̀rẹ̀.

Bí àwọn ogun Ìbàdàn ti jà tó, wọn kò rí Ìjàyè wọ̀, èyí ló mú Ògúnmọ́lá láti máa ja àwọn ìlú tí ó ṣe àtìlẹ̀yìn fún Kúrunmí lógun kiri. Kò fẹ́rẹ̀ sí ìlú Òkè-Ògùn kan tí kò ṣe àtìlẹ̀yìn fún Kúrunmí. Lára àwọn ìlú tí ó jẹ́ alátìlẹ́yìn Kúrunmí ni Ìwáwun tí kò jìnnà sí Ìsẹ́yìn àti Àwáyè, ìbí sì ni àwọn ọmọ ogun rẹ̀ àti àwọn ọmọ bíbí rẹ̀ wà jùlọ lẹ́yìn Ìjàyè. Baṣọ̀run Ògúnmọ́lá kọ lu ìlú yìí, ìbẹ̀ sì ni ó ti ṣe ikú pa Aráwọlé tí í ṣe àrẹ̀mọ Kúrunmí àti àwọn ọmọ rẹ̀ mẹ́rin mìíràn. Nígbà tí èyí ṣẹlẹ̀ ni Kúrunmí tó mọ̀ pé ǹǹkan ti ṣe òun, inú ìrònú yìí sì ni ó ti ju awà sílẹ̀, tí ó sì ronú kú. Olórí-ẹrú rẹ̀, Abógunrìn ni ó gbé e sin sí ibi tí ẹnikẹ́ni kò mọ̀. Ògúnníran tún fi kún àlàyé rẹ̀ pé ẹrú méjì ni Abógunrìn mú lẹ́yìn láti bá a gbẹ́ ilẹ̀ jínjìn, bí ó sì ti sin Ààrẹ tán ni ó pa àwọn ẹrú méjèèjì náà, kí wọ́n má ba à ṣe òfófó ibẹ̀ fún ẹnikẹ́ni (o.i. 120-121). Ògúnniran tilẹ̀ tún fi kún àlàyé rẹ̀ pé ó jọ pé Ààrẹ Kurunmí ti bá a sọ̀rọ̀ náà tẹ́lẹ̀ lójú ayé rẹ̀. Lótìítọ́ ni àwọn Balógun Ìbàdàn gẹ́gẹ́ bíi Ìbíkúnlé korò ojú sí ìgbésẹ̀ Ògúnmọ́lá yìí, pàtàkì jùlọ bí ó ṣe pa àwọn ọmọ Kúrunmí márààrún ṣùgbọ́n ìjà ìlara ni ogun. Èyí sì ni ohùn ìlù ogun Kúrunmí fúnra rẹ̀ máà ń tọ́ka sí pé:

Ìjà orogún korò, orogún!
(Ògúnníran, 2000:119)
Ìjà ogogún ò wọ̀
Orogún
Ìjà ogogún ò wọ̀
Orogún... (Kíaríbẹ̀ẹ́, 2021:83-84)

Ìjà orogún tí ó ti bẹ̀rẹ̀ lẹ́yìn ogun Elédùwẹ̀ láàárín Aláàfin Àtìbà, Baṣọ̀run Olúyọ̀lé àti Ààrẹ Kúrunmí ni kò tán, òun náà sì ni ó dojú agbára Kúrunmí bolẹ̀. Ìjà àjàdijú yìí ló bí ohun tí ó di òwe Yorùbá tí ó sọ pé "Ọ̀pẹ Ìjàyè ló le ròyìn ogun Ògúnmọ́lá."

1.8.1 Àwọn Ìwà Akínkanjú tí Ó Sọ Ààrẹ Kúrunmí Di Akọni Málegbàgbé

Ní abẹ́ ìsọ̀rí yìí ni a ti tọ́ka sí àwọn ìwà akínkanjú tí ó sọ Ààrẹ Kúrunmí di akọni málegbàgbé títí di òní. Lára àwọn ìwà wọ̀nyí ni a fi hàn ní ìsàlẹ̀ yìí:

i. Kúrunmí kópa takuntakun nínú ogun Elédùwẹ̀ láti kojú ẹgbààgbèje àwọn ọmọ ogun Fúlàní tí ó ti Òkè-Ọya wá pẹ̀lú àwọn agbàlagbà jagunjagun bí Àtìbà fúnra rẹ̀ àti Olúyọ̀lé láti gba ilẹ̀ Yorùbá sílẹ̀ lọ́wọ́ ìjẹgàba Fúlàní. Torí náà, ipò àgbà ni Balógun Ìbíkúnlé tò ó sí, ó sì fi ọ̀wọ̀ yìí wọ̀ ọ́ títí ọjọ́ ikú rẹ̀. Nígbà tí Kúrunmí kú tán, Ìbíkúnlé kò yéé fi ọ̀wọ̀ yìí wọ̀ ọ́. Àpẹẹrẹ kan ni bí ọwọ́ àwọn ọmọ ogun Ìbàdan ṣe tẹ Olú-ọ̀dẹ Ìkòyí nínú ogun Ìjàyè kejì. Torí pé ó jẹ́ ọ̀rẹ́minú Kúrunmí ni Ìbíkúnlé ṣe dọ̀bálẹ̀ fún jagunjagun náà, tí ò sì forí ẹ̀ṣẹ̀ rẹ̀ jìn ín fún ìgbà àkọ́kọ́. Nígbà tí ọwọ́ tún tẹ jagunjagun náà ní ìgbàkejì, ó pàṣẹ pé kí Ògúnmọ́lá pa á ṣùgbọ́n òun gangan kò fọwọ́ ara rẹ̀ pa ọkùnrin náà (ka Johnson, 1921: 350-351 fún ìtàn yìí ní kíkún).

ii. Kúrunmí ni ó gba àwọn jagunjagun abẹ ikọ̀ Dado sílẹ̀ lọ́wọ́ ọkùnrin náà nígbà tí kò rí ogun jà mọ́, tí ó sì ń ja àwọn jagujagun abẹ́ rẹ̀, tí ó ń ṣe iṣẹ́ oko lógun fúnra rẹ̀. Kúrunmí ni ó kó àwọn ikọ̀ sòdí láti lé Dado lọ sí apákan Òkè-Ògùn, ní agbègbè tí a mọ̀ sí Ìbàràpá.

iii. Nígbà tí ó dé sí agbègbè yìí, Dado fi àìmoore hàn sí àwọn ènìyàn Tọbalogbó tí ó fẹ́ láti gbà á ní àlejò, ó sì bẹ́ orí Baálẹ̀ ìlú náà bí oníyẹn ṣe dọ̀bálẹ̀ kí i kú àbọ̀. Kúrunmí gbèjà àwọn ènìyàn yìí nípa bí ó ṣe gba ẹ̀san lára Dado nígbà tí Dado padà wá sí Ìjàyè láti bẹ̀bẹ̀ torí pé kò rí ìlú kankan tí ó tẹ́ ẹ lọ́rùn gbé. Kúrunmí bẹ́ Dado lórí bí ó ṣe pàṣẹ́ fún un kí ó dọ̀bálẹ̀, ó sì gbẹ̀san bí ó ṣe bẹ́ orí Baálẹ̀ Tọbalogbó tí kò ṣẹ̀ ẹ́, tí ó tún ṣe tán láti gbà á lálejò, lára rẹ̀. "*Thus the same measure was meted on him, as he once meted to his host of Tọbalogbó*" (Johnson, 1921: 238). Ohun tí Gẹ̀ẹ́sì yìí túmọ̀ sí ni pé a gbẹ̀san ohun tí ó ṣe fún Baálẹ̀ Tọbalogbó lára rẹ̀. Pẹ̀lú ìhùwàsí yìí, a ó rí i pé kì í ṣe ogun jíjà ló jẹ Kúrunmí lógún jùlọ, kíkọ ìwà ìrẹ́nijẹ àti ìjẹgàba jẹ ẹ́ lógún púpọ̀.

iv. Bí kò bá sí ti Kúnrunmí, ó ṣe é ṣe kí agbára àwọn Ọ̀yọ́ má ṣe ká àpapọ̀ ogun Ifẹ̀ lábẹ́ àkóso Máyẹ̀, àwọn Òwu tí ó gbèjà àti àwọn Ẹ̀gbá, tí ó ran Máyẹ̀ lọ́wọ́ nínú ogun Gbánámú. Kúrunmí náà ni ó pàṣẹ kí wọn ó bẹ́rí Máyẹ̀, Ọgíní àti Dégẹṣin nínú ogun yìí. Torí náà, Kúrunmí ló gba Ẹ̀bá-Ọdàn fún àwọn Ọ̀yọ́ nínú ogun Gbánámú.

v. Ìwà akínkanjú Kúrunmí tí ìtàn kò le gbàgbé ni bí ó ṣe kọ̀ jálẹ̀ fún Baṣọ̀run Olúyọ̀lé láti dojú ìjọba Àtìbà bolẹ̀. Èyí sì díwọ́ ogun ńlá mìíràn tí kò bá tún pa ìran ọmọ Yorùbá run. Baṣọ̀run Olúyọ̀lé ti ń ṣe bí Aláàfin, èyí jẹyọ nínú ìlù tí àwọn àyàn rẹ̀ fí máa ń pọ́n ọn pé:

 Iba, kúkú jọba
 Má ṣe bí ọba mọ́ (Ògúnníran, 2000:86)

Iba Olúyọ̀lé mọ̀ dájú pé Kúrùnmí nìkan ni ó le dá òun lọ́wọ́ kọ́ láti mú èrò rẹ̀ náà ṣẹ. Bí Ààrẹ Kúrunmí kò ṣe gbà yìí jẹ́ àfihàn ìṣe òtítọ́, ìfẹ́ ìlú ẹni, bíbọ̀wọ̀-fún-ipò-ọba àti ìbọ̀wọ̀fáṣà. Èyí sì ni àwọn akọni tòótọ́ máa ń lépa.

vi. Kúrunmí kò tún gbà fún Àtìbà náà láti máa dá ipò ọba nìkan jẹ, kí ó sì yọwọ́ àwọn ọmọ ọba Aláàfin yòókù kúrò. Kí oyè Aláàfin má baà jẹ́ àjẹwọ̀ ni òfin kí Àrẹ̀mọ́ máa bá baba rẹ̀ kú fi wáyé. Àtìbà fẹ́ láti pa àṣà yìí run ṣùgbọ́n ọmọ rẹ̀ ni ó fẹ́ kí ó jẹ ọba lẹ́yìn ín rẹ̀. Kúrunmí kọ èyí jálẹ̀, ó sì sọ fún Àtìbà kó foyè sílẹ̀, kí àwọn afọbajẹ wá ọmọ oyè lọ sí Kìṣí àti Ìgbòho níbi tí àwọn àrọ́mọdọ́mọ Òfinràn wà, tí ọba mẹ́ta ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ sì ti jẹ. Bí a bá wo ìgbésẹ̀ yìí, ó fi Kúrunmí hàn gẹ́gẹ́ bí olótìítọ́ tí kò fẹ́ tara rẹ̀ nìkan. Bí Kúrunmí kò ṣe rí ogun láti dá Adélù lọ́wọ́ kọ́ gẹ́gẹ́ bí Aláàfin jà yọrí ni ó sọ ipò náà di ti àwọn àrọ́mọdọ́mọ Àtìbà nìkan, àwọn ọmọ ọba yòókù tí ó fọ́nká agbègbè Òkè-Ògùn kò sì rí oyè náà jẹ mọ́ títí di oní olónìí yìí.

vii. Kúrunmí gbà láti kú ju kí ọwọ́ àwọn jagunjagun Ìbàdàn tẹ̀ ẹ́ lọ. Àwọn Yorùbá bọ̀ wọ́n ní "Ẹ̀yìn àgbà nìyí, ó sàn ju ojú àgbà nìyí lọ." Kúrunmí fi èyí ṣe nígbà tí ó gbọ́ pé ogun ti mú àwọn ọmọ òun lọ ni Ìwáwun. Ó ronú kú, ó sì bá olórí-ẹrú

rẹ̀, Abógunrìn dì í pé kí ó sin òkú òun sí ibi tí ẹnikẹ́ni kò le mọ̀. Ìdí nìyí tí Abógunrìn fi pa àwọn ẹrú méjì tí ó ràn án lọ́wọ́ láti gbẹ́ ilẹ̀ ìsìnkú àgbà-ogun náà. Èyí tún fi Kúrunmí hàn gẹ́gẹ́ bí ẹni ìbẹ̀rù. Ògúnníran tilẹ̀ jẹ́ kí á mọ̀ pé Adélù yan ikọ̀ tí ó ṣàwàrí ojú orórì Kúrunmí, wọ́n sì mú agbárí rẹ̀ lọ fún un. Èyí wà fún ohun ètùtù láti yan Ààrẹ-ọ̀nà Kakaǹfò mìíràn. Gbogbo ìwọ̀nyí tún fi Kúrunmí hàn gẹ́gẹ́ bí akọni alágbára.

viii. Ó yẹ kí á tún yán an pé Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ bá ogun Ìjàyè lọ gẹ́gẹ́ bí àwọn Ààrẹ tí ó ṣíwájú rẹ̀ náà ṣe bá ogun lọ. Èyí jẹ́ àmì kan pàtàkì tí àwọn Yorùbá fi lélẹ̀ láti mọ ojúlówó akọni jagunjagun. Nínú ìtàn Yorùbá, a kò gbọ́ pé Ààrẹ-ọ̀nà Kakaǹfò kan fi ọwọ́ rọrí kú rí. Kúrunmí ti di arúgbó ṣíwájú ogun Ìjàyè kejì, síbẹ̀ ogun náà ni ó bá lọ. Ní orí jíjà fún àṣà ọba jíjẹ ìlú Ọyọ́ ni ó sì kú lé. Èyí fi í hàn gẹ́gẹ́ bí abẹnugan ajàfẹ́tọ̀ọ́/àṣà àwùjọ rẹ̀.

1.9 Àgbálọgbábọ̀

Kò sí bí a ṣe máa sọ̀rọ̀ ìfẹsẹ̀múlẹ̀ ilẹ̀ Ìbàdàn, Ọyọ́ àti àwọn ilẹ̀ Ọyọ́ mìíràn bí Ìjàyè tí a kò ní í mẹ́nu ba ọ̀rọ̀ Kúrunmí. Kò sì sí bí a ó ṣe sọ ìtàn ipò ọba Aláàfin Ọyọ́, tí a máa yọwọ́ Kúrunmí Àjàdí Ìdẹ sẹ́yìn. Kúrunmí kì í ṣe jagujagun alágbára nìkan bí kò ṣe jagunjagun ajàfẹ́tọ̀ọ́ àwùjọ rẹ̀. Lórí ìjàfẹ́tọ̀ọ́ yìí sì ni ó pàdánù àwọn akínkanjú tó tó ẹ̀yìn ín ṣe nínú àwọn ọmọkùnrin rẹ̀ sí. Àgbàlagbà jagunjagun ni Kúnrunmí, ìdí nìyí tí Balogún Ìbíkúnlé kì í fi í kóyán rẹ̀ kéré. Bí a bá wo ìtàn Kúrunmí láti ìpìlẹ̀, kò sí ìgbà kankan tí a le sọ pé ó lo ipá láti fi jẹ gàba lórí àwọn ènìyàn. Ohun tí a tún rí nínú ìwà rẹ̀ ni agídí. Bí Ìbíkúnlé ṣe gbé ọwọ́ àlàáfíà tó, tí Adélù náà tún gbé tirẹ̀, láti bẹ Ààrẹ Kúrunmí, kò gba ẹ̀bẹ̀ ọ̀kankan nínú wọn. A le sọ pé ipò agbára tí ó wà ní ó ń tì í, kí ó le jẹ́ pé ogun ni ó máa bá lọ. Ká sọ pé ogun Ìjàyè kejì yìí kò bá ṣẹlẹ̀ ni, bóyá Kúrunmí kò bá fọwọ́ rọrí kú torí tí ó ti darúgbó ní àkókò náà, kò bá sì jẹ́ Ààrẹ-ọ̀nà Kakaǹfò àkọ́kọ́ tí ó fọwọ́ rọrí kú láti ìgbà tí Aláàfin Àjàgbó Ẹ̀dú ti dá oyè náà sílẹ̀.

1.10 Àbá Fún Ọjọ́ Iwájú

Àwọn àbá wọ̀nyí ni ìṣẹ́-ìwádìí yìí dá fún àwọn olùwádìí nípa ìtàn lọ́jọ́ iwájú:

i. Ó yẹ kí àṣà wíwalẹ̀pìtàn àti àmúlò àwọn ẹ̀rọ tí ó le ṣàwárí àwọn ohun tí ó ti rìn mọ́lẹ̀ nínú ìwádìí ajẹmọ́tan ti búrẹ́kẹ́ ju bí ó ṣe wà ní orílẹ̀-èdè yìí lọ. Torí náà, àwọn olùwádìí fún ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ gbọ́dọ̀ rí i pé kì í ṣe ìtàn àtẹnudẹ́nu nìkan ni wọn yóò máa gbé ara lé nínú ìwádìí wọn. Ó yẹ kí wọ́n sowọ́ pọ̀ pẹ̀lú àwọn awàlẹ̀pìtàn láti le fìdí àwọn ìtàn àtẹnudẹ́nu tí a ti gbà sílẹ̀ múlẹ̀, kí àrídáju le wà lórí wọn.

ii. Ìwádìí ìjìnlẹ̀ kò ṣe é dá ṣe ní ọ̀pọ̀lọpọ̀ ìgbà. Torí náà, ìjọba àti àwọn ilé-iṣẹ́ olùwádìí gbogbo ní láti máa ran ìwádìí àwọn onímọ̀ lọ́wọ́ nípa ìpèsè owó àti àwọn ohun èlò tí ó yẹ láti ṣe ìwádìí ìjìnlẹ̀.

iii. Ó yẹ kí á ṣe ìwádìí lórí àwọn ìlú tí ogun ti tú ṣùgbọ́n tí a dárúkọ nínú iṣẹ́-ìwádìí yìí. Àpẹẹrẹ èyí ni Ìwáwun àti Tọbalogbó. Ìwádìí ìjìnlẹ̀ lórí àwọn ìlú wọ̀nyí á tún jẹ́ kí á mọ̀ bí ogun náà ṣe rí gẹ́lẹ́ ní àkókò tí ó wáyé àti ọṣẹ́ tí ogun yìí ṣe láwùjọ.

Ìwé ìtọ́kasí

Adé-Àjàyí, J.F. and Smith, R. (1971). *Yorùbá Warfare in the Nineteenth Century.* Ìbàdàn: Ibadan University Press.

Akínjọ́gbìn, A. (1998). *War and Peace in Yorùbáland (1793-1893).* Ìbàdàn: Heinemann Educational Books (Nigeria) PLC.

Àtàndá, J. A. (2007). *A Comprehensive History of the Yorùbá People up to 1800*. Ibadan: John Archers (Publishers) Limited.

Dou, P. àti Zhang, K. (2025). "Odysseus' View on Death and Heroism through his Dialogue with the Ghost of Archilles," *Proceedings of the 2024 International Conference on Social Sciences and Educational Department (ICOSSED 2024), Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, o.i. 490-497.

Ekroth, G. (2002). *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-cults in the Archaic to the Hellenistic Period.* Liège: University of Liège.

Fádípẹ̀, N.A. (1970). *The Sociology of the Yorùbá.* Ìbàdàn: Ibadan University Press.

Hamilton, P. (2005). *Historicism.* London àti New York: Routledge.

Iggers, G. G. (1995). "Historicism: The History of the Term," *Journal of the History of Ideas*, vol. 56, no. 1, o.i. 129-152.

Ifamoṣe, F. O. (2004). "Twientieth Century Inter-Group Relations in Yorùbáland: A Retrospective and Perspective Analysis," *Nsukka Journal of Humanities,* no. 14, o.i. 95-108.

Johnson, O. S. (1921). *The History of the Yorùbá: from the Earliest Time to the Beginning of the British Protectorate.* London: Routledge and Kegan.

Kíaríbẹ̀ẹ́, L. A. (2021). "Ewì Gẹ́gẹ́ Bí Ètè Ogun Jíjà Láwùjọ Yorùbá", *Yorùbá Studies Review*, Falola Toyin, Akintunde Akinyemi àti Adejumo Arinpe (Eds), vol. 6., no. 1., o.i. 73-90.

Ọdẹ́bọ̀dé, I. (2010). "Naming System During Yorùbá Wars: A Sociolinguistics Study," *Names*, vol. 58, no. 4, o.i. 209-218.

Ògúnníran, L. (2000). *Ìbàdàn Mèsìọ̀gọ̀: Kìnnìún Ilẹ̀ Yorùbá* (1829-1893). Ìbàdàn: Vantage Publishers.

Ológùró, S. (2020). "Balógun Ìbíkùnlé: A Warrior Hero of Ìbàdàn," *Ìbàdàn: A Historical Culture and Socio-economic Study of an African City*, Ògúnrẹ̀mí, G.O. (olóòtú), o.i. 434-447.

Oyèbíyí, O. (2008). *1810-2007 The Traditional Rulers of a Great City-Ìbàdànland & Notabe Events*. Ìbàdàdàn: Boom Art/Printing Co.Ibadan.

Petraki, Z. (2021). "Hero-cult in Plato's *Phaedo, Republic and the Law,*" *Synthesis*, vol. 28, no. 2, e. 106.

Rappa, A. L. (2023). "The Concept of the Heroin Modernity," *Bohr International Journal of Science and Humanities Research*, vol. 2, no. 1, o.i. 131-133.

Reynolds, A. (1999). "What is Historicism," *International Studies in the Philosophy of Science,* vol. 13, no. 3., o.i. 275-287.

Stevanović, L. (2007). "Human or Superhuman: the Concept of Hero in Ancient Greek Religion and/in Politics," *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LVI* (2), o.i. 7-22.

Wei, X. àti Xu, J. (2012). "A Comparative Study on Heroism in *Shooter and Water Margin,*" *Theory and Practice in Language Study*, vol. 2, no. 7, o.i. 1458-1464.

Author's Bio

Luqman Abiṣọ́lá KÍARÍBẸ̀Ẹ́ lectures at the Linguistics and Nigerian Languages department, Faculty of Culture, College of Humanities and Culture, Ọ̀ṣun State University, Nigeria. As a specialist in Yorùbá oral poetry, he focuses his research on African oral performatives and sustainable development. Kíaríbẹ̀ẹ́ has publications in reputable journals across the global world.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): KÍARÍBẸ̀Ẹ́, Luqman Abísọ́lá. Ọ̀pẹ̀ Ìjàyè ló le Ròyìn Ogun Ògúnmọ́lá": Ààrẹ Kúrunmí àti Ìjìjàdù Rẹ̀ Gẹ́gẹ́ bí Akọni Málegbàgbé. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.42-55, agosto 2026.

To cite this text (APA): Kíaríbẹ̀ẹ́, Luqman Abísọ́lá (august 2026). Ọ̀pẹ̀ Ìjàyè ló le Ròyìn Ogun Ògúnmọ́lá": Ààrẹ Kúrunmí àti Ìjìjàdù Rẹ̀ Gẹ́gẹ́ bí Akọni Málegbàgbé. Njinga & Sepé: *Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 42-55.

Language: Yorùbá

Ìfiwàwẹ̀dá obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àṣàyàn eré-onítàn Yorùbá

Edinrin Olúwatóyìn BỌLÁRÌNWÁ (PhD).
Department of Yoruba
Federal College of Education (Special), Oyo
E-mail: edinrinbolarinwa@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0002-0602-4030

ÀṢAMỌ̀
Iṣẹ́ ìwádìí yìí ṣe àgbéyẹ̀wò ipa obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àwọn àṣàyàn ìwé eré-onítàn Yorùbá. Ó ṣe àfàyọ ipa tí àwọn obìnrin kó àti ipò tí wọ́n wà, èyí tí ó fi wọ́n hàn gẹ́gẹ́ bí akọni bí ó ṣe jẹ yọ nínú àwọn ìwé eré-onítàn tí a ṣà yàn fún iṣẹ́ yìí. Èrèdí ṣiṣe èyí láti ṣe àgbéyẹ̀wò irúfẹ́ àwọn ipò tí ó jẹ́ ipò akọni tí àwọn òǹkọ̀wé eré-onítàn Yorùbá to àwọn ẹ̀dá-ìtàn tí wọ́n jẹ́ obìnrin sí nínú àwọn àṣàyàn iṣẹ́ wọn. Àwọn ìwé eré-onítàn tí iṣẹ́ yìí ṣe àmúlò jẹ́ mẹ́fà, àwọn ìwé eré-onítàn náà sì ni Mọrèmi, Ẹfúnṣetán Aníwúrà, Olú Ọmọ, Baṣọ̀run Gáà, àti Orí Mẹ̀kúnnù. Ìtupalẹ̀ iṣẹ́ yìí gbára lé ìlànà tíọ́rì ìṣẹ̀tọ́fábo. Iṣẹ́ yìí jẹ́ kí ó hàn pé àwọn òǹkọ̀wé eré-onítàn Yorùbá gbé àwọn obìnrin kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni láàrin àwùjọ nínú aáyan ogun jíjà àti ètò ìṣèlú àwùjọ, èyí jẹ yọ nínú ipa tí àwọn òǹkọ̀wé jẹ́ kí àwọn ẹ̀dá-ìtàn tí wọ́n jẹ́ obìnrin kó nínú àwọn ìwé eré-onítàn náà. Àwọn kókó-ọ̀rọ̀ tí ó fojú hàn nípa obìnrin ní ipò akọni ni obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni jagunjagun, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni olóògùn, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni ajìjàgbara, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni-dòrìṣà àti obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nípa ìlò agbára ẹ̀mí àìrí. Iṣẹ́ yìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé fífi àwọn obìnrin hàn gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àwọn ìwé eré-onítàn Yorùbá jẹ́ ọnà láti fa ògo ìjobìnrin yọ, ó sì jẹ́ àfihàn àwòràn bí àwọn obinrin ṣe rí gan-an nínú àwùjọ Yorùbá.

KÓKÓ-ỌRỌ̀
Akọni, Eré-onítàn, Ìṣẹ̀tọ́fábo, Obìnrin, Yorùbá

The portrayal of women as heroines in a selection of Yoruba historical dramas

ABSTRACT
This study examines women's roles as heroines in selected Yorùbá plays. It identified the women roles and their postions as potray in the selected plays for this study with a view to examining the various heronic positions that the Yorùbá playwrights give to female characters in their works. The study examines six Yorùbá plays, which are: Mọrèmi, Ẹfúnṣetán Aníwúrà, Olú Ọmọ, Baṣọ̀run Gáà and Orí Mẹ̀kúnnù and it employed the theory of womanism for the analysis. Findings of the study revealed that Yorùbá playwrights potray women as heroines in war organisation and social politics, as it is evident in the roles that women play in the selected Yorùbá plays. The themes identified were women as heroine in war fighting, charm casting, activism, legendary and the use of spiritual power. This study affirms that potraying women as heroines in Yorùbá plays exhumes women glory and depicts their true picture in Yorùbá society.

KEYWORDS
Heroines, Play, Womanism, Women, Yorùbá

A representação de mulheres como heroínas em uma seleção de dramas históricos iorubás

RESUMO
Esta pesquisa examina o papel das mulheres como heroínas em romances iorubás selecionados. O estudo explora os papéis e as posições que retratam essas mulheres como heroínas nas obras escolhidas. O objetivo é analisar os tipos de papéis heroicos atribuídos às personagens femininas pelos romancistas iorubás nas obras selecionadas. Os seis romances utilizados neste estudo são: *Moremi*, *Efunsetan Aniwura*, *Olu Omomo*, *Bashorun Gaa* e *Ori Mekunnu*. A análise baseia-se na teoria da justiça social. O trabalho demonstra que os autores iorubás apresentam as mulheres como heroínas na sociedade — em contextos de guerra e política social —, o que se evidencia nos papéis atribuídos às personagens femininas nessas obras. Os temas que emergem quanto ao papel heroico feminino incluem a mulher como guerreira, curandeira, deusa e detentora de poderes sobrenaturais. Conclui-se que retratar mulheres como heroínas nos romances iorubás é uma forma de exaltar a grandeza feminina e constitui uma representação de como as mulheres são verdadeiramente vistas na sociedade iorubá.

PALAVRAS-CHAVE
Herói, Romance, Virtude, Mulher, Iorubá

Ìfáárà

Lítíréṣọ̀ jẹ́ iṣẹ́ ọnà àtinúdá ajẹmáwùjọ tí ó ń ṣe àwòjíji ìgbésí ayé ẹ̀dá àti àwùjọ lápapọ̀ lórí gbogbo ohun tí ó kan ẹ̀dá gbọ̀ngbọ̀n; àwọn nǹkan bí ètò ọrọ̀ ajé, ìṣèlú, ẹ̀sìn, àṣà àti ọ̀rọ̀ ìgbáyé-gbádùn ọmọnìyàn. Iṣẹ́ ọnà lítíréṣọ̀ ni a lè pè ní irinṣẹ́ pàtàkì tí a lè lò láti fi ṣe àfihàn àwọn àyípadà tí ó ń bá ẹ̀dá ènìyàn àti àwùjọ lápapọ̀. Inú àwùjọ ni lítíréṣọ̀ ti hù jáde, tí ó sì ń dàgbà nínú àwùjọ, tí ó ń ṣe àfihàn èrò àtinúdá onísẹ́ ọnà ajẹmọ́ àyíká rẹ̀. Ọ̀rọ̀ nípa àwọn obìnrin ní àwùjọ jẹ́ ọ̀kan pàtàkì nínú ohun tí àwọn onísẹ́ ọnà lítíréṣọ̀ ń ṣe àgbéyẹ̀wò, pàápàá ni ọ̀rúndúrun tí a wà yìí. Kò sí àní-àní pé obìnrin ṣe pàtàkì ní àwùjọ, ìdí nìyí tí ọ̀rọ̀ nípa àwọn obìnrin ṣe jẹ́ kókó pàtàkì nínú àwọn ìjíròrò káàkiri àgbááyé.

Àfihàn àwọn obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nípa ṣíṣe àgbéyẹ̀wò ipa tí wọ́n ń ko nínú àwọn ìwé eré-onítàn Yorùbá ni a gbé yẹ̀wò nínú iṣẹ́ yìí. Èyí ni ojúṣe àwọn obìnrin gan-an gẹ́gẹ́ bí ẹ̀dá-ìtàn nínú àwọn àṣàyàn ìwé eré-onítàn náà. Adébọ̀wálé (1999) ṣe àlàyé nípa ipá àwọn ẹ̀dá-ìtàn nínú àwọn ìwé lítíréṣọ̀ àpilẹ̀kọ. Àlàyé tí Adébọ̀wálé (1999) ṣe fi hàn iṣẹ́ tí ó bá wu òǹkọ̀wé ni òǹkọ̀wé lè rán ẹ̀dá-ìtàn, gbogbo ohun tí ẹ̀dá-ìtàn sì lè ṣe nínú ìtàn jẹ́ àwọn ohun tí ó lè ṣẹlẹ̀ nínú àwùjọ. Èyí ni ó máa ń sokùnfà irú ìfiwàwẹ̀dá tí òǹkọ̀wé máa ń gbé wọ ẹ̀dá ìtàn kọ̀ọ̀kan. Àrífàyọ́ inú èyí ni pé ẹ̀dà àwọn ẹ̀dá inú àwùjọ ní àwọn ẹ̀dá-ìtàn inú lítíréṣọ̀ àpilẹ̀kọ jẹ́, nítorí pé àwọn ènìyàn àwùjọ ni òǹkọ̀wé ń fi wọ́n sín jẹ. Èyí ni ó jẹ́ kí ó jẹ́ pé a lè fi àwọn ẹ̀dá-ìtàn wọ̀nyí ṣe àwòjíji àwùjọ.

Onírúurú ọ̀nà ni ènìyàn lè gba jẹ́ akọni, kì í ṣe kì í ṣe ìdí iṣẹ́ ogun jíjà nìkan. Adémùyíwá (2014) tọ́ka sí i pé àwọn akọni òṣèlú wà. Iṣẹ́ Àjùwọ̀n (2017) náà jẹ́ ko hàn pé ènìyàn lè jẹ́ akọni níbi ogun jíjà, ètò ìṣèlú, ìṣòwò àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. ‘Akọni’ ní ìpìlẹ̀ jẹ́ èdè tí ó jẹ mọ́ àwọn ọkùnrin, nítorí ìtumọ̀ rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí Adémùyíwá (2014) ṣe ṣe àlàyé nípa ìhun ìṣẹ̀dá rẹ̀ ni ‘akọ ẹni’, èyí tí ó túmọ̀ sí ‘akọ ènìyàn’ tàbí akíkanjú ènìyàn. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àlàyé yìí fi hàn pé kí a tó lè pe ẹnìkan ní akọni, a gbọdọ̀ fi ojú ọkùnrin wò ó, síbẹ̀, Àjùwọ̀n (2017: 277) fi hàn pé jíjẹ́ akọni kò yọ ẹ̀yà takọ-tabo kankan sílẹ̀. Ó sọ pé:

> …Ohun tí èyí ṣàfihàn ni pé kò sí bí igun ṣe ṣe orí tí ọbọ kò ṣe ìdí, igún pá lórí, ọ̀bọ náà sì pá ní ìdí. Kò sí ojú àbùdá ìjákọni tí a le fi wo àwọn akọnikùnrin tí a kò le fi wo àwọn akọnibìnrin náà. Wọ́n

> sì ń lo agbára ìjákọni wọn láti ṣàgbágbè ara wọn láàárín àwùjọ ni.

Àwọn akọni ni àwọn obìnrin tí wọn jẹ́ akíkanjú nípa fífí ìwà akin hàn lórí ohun kan pàtó. Èyí ṣáábà máa ń wáyé láti ohun tí irúfẹ́ ẹ̀dá-ìtàn bẹ́ẹ̀ ti gbé ṣe ni àwùjọ tí ó wà.

Tíọ́rì Ìṣẹ̀tọ́fábo

Ìjìjàgbara kúrò lọ́wọ́ ipá àti ìrẹ́nijẹ tí ó ń wáyé fún obìnrin káàkiri àgbáyé ni ó ṣokùnfà àwọn tíọ́rì ajẹmábo bí i Ìṣègbèfábo àti Ìṣẹ̀tọ́fábo. Ọ̀rọ̀ ìfojú tẹ́mbẹ́lú, ìtẹ́nimẹ́rẹ̀ àti àìkanikún pàtàkì tí ó ń ṣẹlẹ̀ sí àwọn obìnrin káàkiri àgbáyé yìí, ni ó mú kí àwọn obìnrin gbé ìgbésẹ̀ láti jà fún ẹ̀tọ́ wọn, tí ọ̀rọ̀ tíọ́rì ajẹmóbìnrin fi wáyé. Adágbádá (2005: 12) fi àìṣedéédé láàárín akọ̀nìyàn àti abonìyàn hàn nínú àlàyé rẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

> The fact that the female gender is denigrated and thus oppressed by the opposite gender appears to be universal. In almost all the nations of the world, the male dominates the society in virtually all aspects.
>
> (Òkodoro pé wọn kò ka obìnrin sí pàtàkì tí àwọn ọkùnrin sì n jẹ gàba lé wọn lórí, jẹ́ èyí tí ó farahàn kárí ayé. Ó fẹ́rẹ̀ ẹ́ jẹ́ pé ní gbogbo orílẹ̀-èdè àgbáyé, ni àwọn ọkùnrin ti jẹ gàba nínú ohun gbogbo.)

Ohun tí onímọ̀ yìí ń sọ ni pé bákan náà ni ọmọ ṣe orí bí a bá n sọ̀rọ̀ ìdojúkọ tí àwọn obìnrin n fi ojú winá rẹ̀ káàkiri àgbáyé. Àpẹẹrẹ tí Adágbádá (2005) mẹ́nu bà nínú àlàyé rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọ̀nà tí ìfiyàjẹni ń gbà wáyé fún àwọn obìnrin ní ilẹ̀ Áfíríkà ni pé, ọkùnrin lè fẹ́ iye ìyàwó tí ó bá wù ú, obìnrin sì jẹ́ ara òṣùwọ̀n tí wọn fi máa ń mọ bí ọrọ̀ ọkùnrin ti pọ̀ tó. Ọkùnrin lé kọ obìnrin sílẹ̀ kí wọ́n lé e jáde lórí ẹ̀sùn tí kò lẹ́sẹ̀ nlẹ̀ bí àìlè-dáná oúnjẹ tó dára, àìgbádùn ìbálòpọ̀ àti àìfàáyè gba orogún. Èyí tún kan ṣíṣe ìpààlà láàrin iṣẹ́ tí ọkùnrin àti obìnrin lè ṣe àti ní ipò àṣẹ.

Ohun tí ó jẹ́ kí a yan tíọ́rì Ìṣẹ̀tọ́fábo láàyò ni bí ó ṣe jẹ mọ́ èròngbà àti ìran rere àwọn obìnrin Áfíríkà àti àwùjọ wọn láti kọ́wọ̀ọ́ ṣiṣẹ́ pọ̀ pẹ̀lú àwọn akọ, láti mú kí ìtẹ̀síwájú àti ìdàgbàsókè bá àwùjọ, láìná-án-ní rírí àwọn abo èrò ẹ̀yìn tí kò gbọ́n tàbí lèṣe akitiyan olóókan. A wòye pé ohun tí ó bá jọra ni a fi í wé ara wọn, ọ̀rọ̀ nípa àwọn obìnrin, ipa àti ipò wọn nínú ètò ìṣèlú, bí ó ti hàn nínú àwọn ìwé eré-onítàn tí ọmọ Yorùbá kọ, ni iṣẹ́ yìí dá lé. Erò wa ni pé lílo irú tíọ́rì tí ó jẹ mọ́ àwọn obìnrin Adúláwọ̀ yìí ni yóò rọrùn láti ṣe ìtúpalẹ̀ irú kókó ọ̀rọ̀ yìí, dípò lílo irú tíọ́rì tí ó jẹ mọ́ tíọ́rì ajẹmóbìnrin ní àwùjọ ilẹ̀ òkèèrè.

Ìjẹyọ Obìnrin gẹ́gẹ́ bí Akọni nínú àwọn Àṣàyàn Ìwé

Nínú àgbéyẹ̀wò ìjẹyọ àwọn obìnrin gẹ́gẹ́ bí ẹ̀dá-ìtàn inú àwọn eré-onítàn Yorùbá, àrífàyọ iṣẹ́ yìí ni àwọn obìnrin tí ó fojú hàn gẹ́gẹ́ bí akọni ni obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni jagunjagun, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni olóògùn, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni ajìjàgbara, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni-dòrìṣà àti obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nípa ìlò agbára ẹ̀mí àìrí.

Obìnrin gẹ́gẹ́ bí Akọni Jagunjagun

Ogun ni ìjà ńlá èyí tí ó máa ń wáyé láàárín ènìyàn méjì, ẹgbẹ́ sí ẹgbẹ́, ọgbà sí ọgbà, agboolé sí agboolè, àdúgbò sí àdúgbò, ìlú sí ìlú tàbí orílẹ̀-èdè sí orílẹ̀-èdè. Àwọn tí ó bá ń ja ogun yìí ni àwọn Yorùbá máa ń pé ni jagunjagun. Adéoyè (2010: 295) ṣe àlàyé nípa ogun jíjà ní àwùjọ Yorùbá pé:

> Oríṣìí nǹkan l'ó ń fa ogun, àwọn nǹkan bíi sùnmọ̀mí gbígbé; ẹ̀mí ìlara àti ìrẹ́jẹ ìjà ààlà ilẹ̀; ìjà fún igi owó (bíi kòkó, ọ̀pẹ, obì, orógbó, ataare, awùsá, òroǹbó); ojúṣe Ààrẹ gẹ́gẹ́ bíi ipò rẹ̀; gbígbìjà ìlú tí a ní ìfẹ́ sí; bí Aláàfin tàbí ọba aládé tàbí Ààrẹ-Ọ̀nà Kakaǹfò bá fẹ́ yẹjú akínkanjú tàbí olóríkunkun ìjòyè kan; láti wá ìlú ìmọ́nà kúnra; láti fi jagunjagun hàn bíi olókìkí, olóògùn tàbí akọni; láti kó owó àti dúkìá jọ.

Adéoyè (2010) jẹ́ kó dàbí ẹni pé obìnrin kì í ni ipa nínú ogun jíjà ní àwùjọ ní ilẹ̀ Yorùbá. Ìdí tí èyí fi rí bẹ́ẹ̀ ni pé ojú tí ọ̀pọ̀ ènìyàn máa ń fi wò ó ni pé iṣẹ́ ọkùnrin ni ogun jíjà jẹ́, àti pé kò sí ohun tí ó kan obìnrin tí wọ́n jẹ́ ohun èlò ẹlẹgẹ́ nínú ètò ogun jíjà, nítorí ẹ̀dá tí o jẹ́ nǹkan ẹlẹgẹ́ ni wọn. Ìdí sì nìyí tí wọ́n fi máa ń rí àwọn ọkùnrin gẹ́gẹ́ bí akọni lójú ogun. Èyí hàn nínú àlàyé Àjùwọ̀n (2017: 27) tí ó sọ pé:

> Iṣẹ́-ogun ló máa ń sáábà sọ àwọn ọkùnrin di akọni. Lóòótọ́, kì í ṣe gbogbo àwọn Balógun tó ti jẹ ní ilẹ̀ Yorùbá ni a mọ̀ sí akọni, ṣùgbọ́n, gbogbo àwọn tí wọ́n jẹ́ Ààrẹ-Ogun láyé àtijọ́ ni wọ́n jẹ́ akọni. Àwọn akọni ọkùnrin yìí ni wọ́n máa ń gba ìlú wọn sílẹ̀ lọ́wọ́ ogun, ọ̀tẹ̀ tàbí làásìgbò tó bá wọ ìlú wọn wá.

Àlàyé Àjùwọ̀n (2017) òkè yìí fi hàn pé iṣẹ́ ọkùnrin ni àwọn Yorùbá ka iṣẹ́ ogun jíjà sí, wọ́n sì gbà pé ohun tí obìnrin kò le dáwọ́ lé ni, ṣùgbọ́n àkíyèsí Àjùwọ̀n (2017) fi hàn pé àwọn obìnrin ti kó ipa tí ó jọjú nínú ogun jíjà ní àwùjọ Yorùbá. Ó sọ pé Mọrèmi kópa nínú ogun Ifẹ̀ àti Ùgbò, Ẹfúnroyè Tinúubú náà sì kópa nínú ogun Ẹ̀gbá àti Ìdàhọ̀mì.

Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn ìwé eré-onítàn ajẹmọ́-ọ̀ṣèlú ni àwọn ìwé eré-onítàn tí à ń ṣe ìtúpalẹ̀ wọn nínú iṣẹ́ ìwádìí yìí, síbẹ̀ àwọn ọ̀rọ̀ nípa ogun jẹ yọ nínú àwọn ìwé eré-onítàn kan. Lára àwọn ìwé eré-onítàn tí ọ̀rọ̀ nípa ogun tí ṣú yọ ni *Mọrèmi*, *Baṣọrùn Gáà*, *Olú Ọmọ*, *Ògún Lákáayé* àti *Orí Mẹ̀kúnnù*. Yàtọ̀ sí àwọn ìwé eré-onítàn wọ̀nyí, ìjà lásán ni a lè pé gbódó-n-róso tí ó wáyé nínú àwọn ìwé eré-onítàn yòókù bí *Ibú Owó*, *Etíògbejì*, *Ládépọ̀ Ọmọ Àdánwò*, *Ẹfúnṣetán Aníwúrà*, *Àtàrí Àjànàkú*, *Gbọ̀nǹkáà Ẹkùn Abìjàwàrà* àti *Ààrẹ Àgò Aríkúyẹrí*.

Nínú àṣà Yorùbá, ohun tí ó máa ń fojú hàn ni pé iṣẹ́ ọkùnrin ni iṣẹ́ ogun jíjà, kì í ṣe iṣẹ́ tàbí ohun tí obìnrin lè dágbá lé, ṣùgbọ́n nínú àwọn ìwé eré-onítàn tí a sọ pé ó ni ọ̀rọ̀ ogun nínú wọ̀nyí, obìnrin kópa nínú àwọn ogun tí ó wà níbẹ̀ gẹ́gẹ́ bí jagunjagun. Nínú *Orí Mẹ̀kúnnù*, Ìyálóde ni ó ṣíwájú ogun tí wọ́n gbé kojú Ọba Adékànḿbí àti àwọn ìjòyè tí wọ́n jọ ń jẹ́ àjẹbánu. Ohun tí ó jẹ́ kí ó ku Ìyálóde nìkan gẹ́gẹ́ bí àṣíwájú ogun náà ni pé wọ́n ti pa olóyè Jagun tí ó yẹ kí ó jẹ́ aṣíwájú ogun náà ṣaájú kí ìjìjàgbara tó wayé. Bí Ìyálóde sì ṣe jẹ́ obìnrin kò pé kí ó kú sí ojú ogun yìí. Àjàyé ni ó ja ogun náà nítorí pé òun ni ó rẹ́yìn Ọba Adékànḿbí. Gbogbo agbara òògùn tí Ọba Adékàḿbí lò kò tó ti Ìyálóde. Èyí sì fi Ìyálóde hàn nínú eré-onítàn náà gẹ́gẹ́ bí akọ lójú ogun.

Nínú *Olú Ọmọ*, obìnrin wa lára àwọn ọmọ ogun Idọ̀ọ̀mì, èyí tí àwọn náà sì jagun gẹ́gẹ́ bí àwọn ọkùnrin. Àwọn obìnrin náà jagun dé ibi pé àwọn ogun Ẹ̀gbá kò mọ̀ pé obìnrin ni wọn, àyàfi ìgbà tí ọwọ́ tó tẹ méjì nínú wọn. Yàtọ̀ sí èyí, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn obìnrin Ẹ̀gbá kò ja ìjà lójú ogun, sìbẹ̀ wọn kó ipa tí ó ran àwọn ọkùnrin tí ó ń jà lọ́wọ́. Lára ipa tí wọn kó ni pé wọn ń pọn omi fún àwọn tí ó ń jagun, wọn ń tọjú àwọn tí ó bá fara pa lójú ogun, wọ́n sì ń mú ọkàn àwọn ọkùnrin tí ó ń jagun le. Bákan náà ni ó jẹ́ pé Tinuúbú ni ó fún àwọn ọkùnrin ní ìṣírí láti ja ogun, ó le àwọn ọkùnrin tí ó sá padà sí ojú ogun, ó sì pèsè gbogbo àwọn ohun-èlò ogun tí wọ́n lò pátá. Àwọn òṣìṣẹ́ ilé rẹ̀ tún pẹ̀lú àwọn obìnrin tí ó ṣe iṣẹ́ lójú ogun. Bí a ba wo gbogbo akitiyan Tinúubú lórí ogun Idọ̀ọ̀mì yìí, ó hàn pé ẹni tí ó ní ọ̀pọ̀ ìrírí nínú ogun jíjà ni Tinúubú, jagunjagun ni a lè kà pẹ̀lú.

Nínú *Mọrèmi*, nígbà tí gbogbo àwọn ọkùnrin Ifẹ̀ ń tàdí mẹ́yìn láti kojú ogun Ùgbò, tí Ọba ìlú gan-an ń ṣojo láti dojú ogun kọ àwọn Ùgbò, Mọrèmi ní ó fara rẹ̀ kalẹ̀ láti kojú ogun. Àlàyé tí Mọrèmi ṣe ni pé:

Mọrèmi: Yèé mo wi Ọranmiyan gbọ́ o
Akin ọrun
Kò si ṣíṣe, kò láìṣe
K'ẹ́nikẹ́ni má so wipé
Kini tí obìnrin ti jẹ́
Bi ọkùnrin ri ejò
Ti obìnrin sí pa á
Ṣebi kí ejò sà ti má lọ ni
Ǹkan tí ó wá níbẹ̀ ní pé
Mo ṣetan láti fi ara mi di ogun
Bi kíkú ni, bi yíyé ni
Kí àwọn ará ìlú mi
Sà ti bọ l'óko-ẹrú
Ohun tí mo fẹ́ gbọ bàyí ni pé
Kí ẹ fún un mi l'áṣẹ
Kí ń lọ, kì ń sì bọ̀
Kí ń lọ ṣe ìwàdí ohun tí ńkó Ifẹ̀ lo.

Lóòótọ́ ni ó jẹ́ pé Mọrèmi kò kó ọta, ibọn, idà tàbí èròjà ogun mìíràn láti ja ogun, ṣùgbọ́n bí ó ti jẹ́ ìgbàgbọ́ àwọn Yorùbá pé obìnrin ni ó ni ètè, Mọrèmi lo ètè àti ìṣẹ̀dá rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí abo láti fi bá àwọn Ùgbò ja ogun. Ète tí ó lò ni pé, ó fi ara rẹ̀ sílẹ̀, wọ́n sì kó o mọ́ ogun. Nígbà tí wọ́n kó o mọ́ ogun, tí wọ́n sì mú un dé ọhún, ẹwà rẹ̀ wọ Ọba Ùgbò lójú, Ọba sì fẹ́ ẹ. Nígbà tí ó di ayaba ni ọ̀hún tán, kó bẹ̀rù, kò ṣojo, ó lo ọgbọ́n àti ète láti mọ àṣírí àwọn Ùgbò tí ó ń kó ogun jà Ifẹ̀. Bí ó ṣe rí ìdí àṣírí wọn tán ni ó fi ibẹ̀ sílẹ̀ tí ó sì sá padà wá sí Ifẹ̀. Nígbà tí ó dé Ifẹ̀, ó sọ àṣírí àwọn Ùgbò fún àwọn ara Ifẹ̀. Nígbà tí àwọn Ìgbò sì tún gbé ogun tọ̀ àwọn ara Ifẹ̀ wá, àwọn ara Ifẹ̀ dá iná sun wọn, wọ́n sì ṣẹ́gun wọn. Èyí fí hàn pé Mọrèmi ni ó jagun ṣẹ́gun fún wọn. Bí kò bá forí la ikú ogun, títí ni àwọn Ugbò kì bá máa ko ogun ja àwọn ara Ifẹ̀.

Nítorí pé Mọrèmi jẹ́ gbajúgbaja nínú ìṣòwò ni wọn fi fi jẹ oyè Ìyálọ́jà Ifẹ̀. Nígbà tí àwọn Ìgbò gbé wàhálà wọn dé, tí àwọn ọkùnrin sá ogun, èdè tí Mọrèmi pè láti fa ara rẹ̀ kalẹ̀ fún kíkojú ogun fi hàn pé akọni ènìyàn ni. Àpẹẹrẹ tí ó fi ìdí èyí múlẹ̀ ni àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

Mọrèmi: E é é é é !
Gbogbo Ifẹ̀, ẹ dákẹ́ ni?
Etí nyin melo?
Ẹ ńjó, ẹ ńyọ̀, ẹ ńjẹ, ẹ ńmu
Ogun tí kó kete Ifẹ̀
Ẹ dákẹ́ ni, ẹ ńwò ni?
Ogun ti kó kete aya, ọmọ nyin lọ!
Ọ̀gẹ̀dẹ̀ ḿbàjẹ́, ẹ ni ńpọ́n
Aiyé ń t'ojú nyin bàjẹ́, ẹ ni ńdára
Nígbà aiyé ọkọ mì Ọ̀rànmíyàn
Kò mà s'ʼhun t'ó jọ ''ú èyí o
À ń fi ilé pọnti, à ńfọ̀nà rokà
Àkàrà wá d'órí a-ka-hin
Ó d'eegun

(*Mọrèmi*: 12)

Mọremí: Yèé mo wí Ọranmiyan gbọ́ o
kAkin ọrun
N'ilé, l'óko, Ọ̀rànmíyán gbọ́ o

Akin ọrun
Kò ni ṣiṣe, kò láìṣe
K'ẹ́nikẹ́ni má sọ wipe
Kini ti obìnrin ti jẹ́
Bí ọkùnrin rí ejò
Ti obìnrin sì pa á
Ṣebí kí ejò sá tí má lọ ni
Ǹkan tí ó wá níbẹ ni pé
Mo ṣetan láti fi ara mi di ogun
Bí kíku ni, bí yíyè ni
Ki àwọn ará ìlú mi
Sà ti bọ l'óko-ẹrú
Ohun ti mo fẹ gbọ bàyí ni pé
Kí ẹ fún mi l'áṣẹ
Ki ng lọ ṣe ìwádí ohun ti ńkó Ifẹ̀ lọ
(*Mọrèmi*: 14)

Nígbà tí Ọ̀ọ̀ni Aláíyémọrẹ àti àwọn ìjòyè Ifẹ̀ fẹ́ máa pàrọwà fún Mọrèmi láti má lọ kojú àwọn Ìgbò, ọ̀rọ̀ tí Mọrèmi sọ fi hàn pé ó ti pinnu gẹ́gẹ́ bí akọni ni ọkàn ara rẹ̀, ó sì gbà pé kò sí ohun kan tí ó lè yí ìpinnu òun po. Ọ̀rọ̀ tí Mọrèmi sọ láti fi ipinnu ara rẹ̀ hàn lọ báyìí:

Mọrèmi: Bí kò bá ní ìdí
Obìnrin kì í jẹ kúmólú
Mo ti mura tán láti lọ
Ẹnikẹni kò sì lè dá mi lèkun
Ohun pàtàkì ti mo fẹ ni...Àṣẹ
Àṣẹ mánámáná l'ó mbẹ l'ẹ́nu ọká
Àṣẹ kọ̀lọ̀bọ̀ l'ó mbẹ l'ẹnu ìlákọ̀ṣẹ
Ọ̀rọ̀ tí òkété ba sọ fún ilẹ̀
Ni ilẹ̀, ọ̀gẹ́rẹ́ afọkọ́yẹrí, ńgbọ́!
Kabiyesi, fún mi ni a àṣẹ láti lọ
Bi mo ba lọ, ẹ máṣe dárò mi
Ẹ ṣe ìtọ́jú ọmọ mi kanṣoṣo náà
Olúrorogbo
Èyí nìkan tó mi, bi ng kò bọ mọ́
Ẹni ọmọ sin l'ó bímọ
(*Mọrèmi*: 16)

Mọrèmi tilẹ̀ dábàá kí wọ́n yan ọkùnrin lọ bí wọn kò bá fẹ́ kí òun lọ nígbà tí wọ́n ń gbìyànjú láti yí ní ọkàn padà, ṣùgbọ́n kò sí ọkùnrin tí ó fa ara rẹ̀ kalẹ̀. Mọrèmi sọ pé:

Kini ọkùnrin fi ṣe orí
Yàtọ̀ si obìnrin
Ẹ maṣe bomi tútù si àniyàn mi
Bi ọkùnrin bá lè lọ, ẹ yan ẹnikan
Bi ẹ kò bá fura pé
Ifẹ̀ lè parun nípa àìkíyèsára nyin
Yè é, mo wi Ọ̀rànmíyàn gbọ́ o
Akin-ọ̀run, tì mí lẹ́hìn ki ng lè lọ
(*Mọrèmi*: 16-17)

Nígbà tí Mọrèmi sọ ọ̀rọ̀ òkè yìí, kò sí ọkùnrin tí ó ṣe tán láti kojú ìjà yìí. Èyí fi àwọn ọkùnrin Ifẹ̀ hàn gẹ́gẹ́ bí ojo, tí wọ́n kì í ṣe akọni. Èyí yàtọ̀ sí gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú *Olú Ọmọ*. Nínú *Olú Ọmọ*, àwọn ọkùnrin ibẹ̀ kì í ṣe ojo, ènìyàn tí kò lè kojú ogun. Jagunjagun tilẹ̀ ni wọ́n, ọ̀tẹ̀ àti ìfẹ́ owó ni ó jẹ́ kí wón kọ ẹ̀yìn sí ogun, tí wọ́n sì tún ṣí àwọn tí ó ń jagun lọ́wọ́. Yàtọ̀ sí èyí, àwọn ọkùnrin Ẹ̀gbá nínú ìwé *Olú Ọmọ* kò dá Tinúubú dá ọ̀rọ̀ yìí gẹ́gẹ́ bí àwọn ọkùnrin Ifẹ̀ nínú *Mọrèmi* ṣe dá Mọrèmi dá ogun. A rí àwọn bí Fásànyà tí wọ́n tako Ajíbógun àti àwọn ènìyàn rẹ̀, tí wón sì gbárùkù tí Tinúubú, wọ́n fohinrere ogun, wọ́n sì kojú ogun. Bí wọn ti ṣe àfihàn Fásànyà gẹ́gẹ́ bí bí akúṣẹ̀ẹ́ ènìyàn tó, síbẹ̀, owó àwọn Ajíbógun kò wọ̀ ọ́ lójú láti da ilẹ̀ Ẹ̀gbá. Nínú *Mọrèmi*, jagun-àso ni ọ̀rọ̀ Mọrèmi jẹ́, nítorí òun nìkan ní ó dá a pa, òun nìkan ni ó da kun, òun nìkan ni ó sì dá a pín. Èyí túmọ̀ sí pé Mọrèmi nìkan ni ó dá ṣe gbogbo ètò ogun tí ó jà. Ó hàn nínú *Mọrèmi* pé Mọrèmi gan-an mọ̀ pé ìwà akọni ni òun ń hù, àti pé orúkọ oùn kò ní parẹ́ gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin ilẹ̀ Ifẹ̀. Ó sọ nínú ọ̀rọ̀ rẹ̀ pé:

Mo ń lọ o
Enyin kò si ní rí oju mi mọ
Titi ng ó fi padà wá
Láti wá fi àṣirí àwọn Ìgbò hàn
Ṣùgbọ́n a ó máa sọ nínú ìtàn
Fún àwọn àrọ́mọdọ́mọ wa pé
Ni ìgbà aiyé Ọ̀ọ̀ni Aláiyémọrẹ
Obìnrin kan wà, ti o mu idà
Tí ó sì dé adé
Tí ó sì tún ṣe olotitọ
Si Odùduwà Ọba
(*Mọrèmi*: 15)

Àyọlò òkè yìí fi hàn pé Mọrèmi gan-an mọ̀ pé ìwà akọni ni òun ń hù, orúkọ òun kò sì lè parẹ́ nínú ìwé ìtàn Ifẹ̀ pé obìnrin kan wà tí ó fi ara di ogun. Irúfẹ́ ìpinnu Mọrèmi yìí ni ó máa sọ ènìyàn di akọni-dòrìṣà. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ìpinnu Mọrèmi yìí dáàbò bo àwùjọ àwon ènìyàn Ifẹ̀; síbẹ̀ ó fi Mọrèmi náà lọ́lẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni ní àwùjọ Yorùbá.

Obìnrin gẹ́gẹ́ bí Akọni Olóògùn

Nínú *Ẹfúnṣetán Aníwúrà*, ó hàn pé akọnibìnrin tí ó jẹ́ olóògùn ni Ẹfúnṣetán. O ni owó, ó ní òògùn, ó sì ní ìgboyà. Owó tí ó ní ni ó fi ra ẹrú jọ, òògùn tí ó sì nì ni kò jẹ́ kí ipá tètè ká a. Bákan náà ni ó jẹ́ pé ìgboyà tí o ní ni ó fi kojù Àarẹ Látóòsà. Nígbà tí àwọn ẹrú rẹ̀ dọ́gbọ́n fi májèlé sí inú oúnjẹ Ẹfúnṣetán, láti gbà ẹ̀san Adétutù tí ó pa, òògùn ìfura tí ó ti wà lára Ẹfúnṣetán jẹ́ kí ó mọ̀ pé wọ́n ti fi nǹkan sí inú oúnjẹ òun. Ohun tí Ẹfúnṣetán sọ lọ báyìí:

Ìyálóde: Ha! Ara kan mà nfu mi!
Mo mà ti ńjẹun báyìí ti pé
Ara kò mà fu mi báyi rí
Kín ló dé?
Àbí ǹkan wà nínú ońjẹ yì ni?
Taa ni yíó tilẹ̀ fi í síbẹ̀?
Àwọn ọmọ wọ̀nyí mà le ṣèrú!
Iró ni, òògùn kini? Nínú ońjẹ tèmi?
Bi wọn tilẹ̀ fi i ṣíbẹ̀ ńkọ?
Apá ọmọdé ha ká igi oṣè?
Òògùn ta ni yíó mú Ẹfúnṣetán Aníwúrà?
Àbí yẹ̀yẹ́ i bá ká
Bí àwọn gaan dúró, ng ó jẹ wọ́n mọ

Ẹ dúró ná o, ǹjẹ́ èèdì kọ́ nìyí
Mo rí ọlọ́yùnbẹ́rẹ́ létí àwo
Ó gbè ìkóódẹ hánu
Èèwọ̀, mo ti jẹ àjẹṣára òògùn
Mo sì jẹ ti èèdì mọ́ ọ pẹ̀lú
Ṣé ẹni ti yíó ti ilẹ̀kùn gbọingbọin
Olúwarẹ̀ yíó ti ilẹ̀kùn gbọingbọin
Orí ẹyẹ ni kò pa ẹyẹ
Ìwọ̀ tí à ńwo àparò
Bí i ká fi dálá ni
Bí kò bá sí ti àjẹsára mi
Àwọn ará ìlú gaan ìbá ti pa mi
Ṣùgbọ́n taa ni ó dan irú èyí wò?
Àwẹ̀ró!
(*Ẹ́fúnṣetán Aníwúrà*: 64-65)

Àyọlò òkè yìí fi hàn pé Ẹfúnṣetán ni òògùn, akọni-èniyàn sì ni. Bí kì í bá ṣe akọni ni, májèlé tí wọ́n fi sí inú òògùn fún un kò bá ti pa á. Yàtọ̀ sí èyí, Ìtáwuyì tún gbìyànjú láti lọ fi àdá bẹ Ẹfúnṣetán lórí, ṣùgbọ́n Ẹfúnṣetán lo àgbéró fún Ìtáwuyì, ó pa ọ̀fọ̀ báyìí pe:

Dúró níbẹ̀, àgbéró ni ikún gbọ́wọ́
À-rù-másọ̀ ni ṣìgìdì í ru igbá ọṣẹ
A kì í ṣíwọ́ lu imi, a kì í fẹ̀ṣù jókò
A-fọpo kì í rọwọ họri
À-rí-ta-gìrì ni tejò
Bíná bá rómi, a gbàgbé ilé tó fẹ́ jó
Bẹ́tù bá rómi, a gbàgbé ariwo tó fẹ́ pa
Mú àdá ọwọ́ rẹ wa! (Ìtáwuyì fún un ládà)
Amẹmu kì í bọ́tí rójọ́
Wàràwàrà lọmọdé i toko èèsì bọ̀
Aṣọ tó ya kì í bá abẹ́rẹ́ jìjàkadì
Òrí kò lè dúró níwájú iná
Ọjọ́ ti àkéréjùpọ́n bá ta egbò
Ni ó ńkan ìlẹ̀pa
Jókolẹ̀ kí ìwọ ná lá díẹ̀ nínú ọbẹ̀
Ṣebí ẹ jọ de tàkúté ná ni.
(Ẹ́fúnṣetán Aníwúrà: 69)

Gbogbo ipa tí wọ́n sà láti pa Ẹfúnṣetán ni ó já sí pàbo nítorí agbára tí Ẹfúnṣetán ní. Nígbà tí Ààrẹ Látóòṣà gan-an lọ ko ogun ja ilé Ẹfúnṣetán, bí Ààrẹ Látóòṣà ṣe ní agbára tó, ó ṣe wàhálà jìnnà kí ó tó di pé agbára rẹ̀ ká Ẹfúnṣetán, nítorí pé alágbára àtí ògbójú olóògùn ni àwọn méjèèjì. Nígbà tí apá Ààrẹ Látóòṣà tún ká Ẹfúnṣetán, tí ó sì mú un lẹ́ru sí inú ààfin rẹ̀, ikú akọni ni Ẹfúnṣetán kú, nítorí pé ó gbé májèlé jẹ ni ó fi pa ara rẹ̀. Gbogbo àwọn ìwà tí Ẹfúnṣetán hù nínú ìwé eré-onítàn *Ẹfúnṣetán Aníwúrà* fi hàn pé akọni ẹ̀dá ni. Oríkì tí òǹkọ̀wé tilẹ̀ fi kì í nínú ọ̀rọ̀ àkọ́sọ gan-an fi jíjẹ́ akọni Ẹfúnṣetán hàn. Ó lọ báyìí pé:

Ẹfúnṣetán Aníwúrà, obìnrin mẹ́ta
Adé-káyà-ó-já!
Ẹ̀rùjẹ̀jẹ̀ tí í fẹrú paléya!
Ẹfúnṣetán ọ̀kan, Ìbàdàn ọ̀kan
Abàyà-gbàǹgbà tí í p'Olódumarè lẹ́jọ́
Ọba-Òkè kò tètè dáhùn
Ẹfúnṣetán gbéra láyé, ó lọ bá A lọ́run

(*Ẹfúnṣetán Aníwúrà*: V)

Ọ̀rọ̀ òǹkọ̀wé tí ó jẹ yọ ni òkè yìí fi hàn pé òǹkọ̀wé gan-an gbé Ẹfúnṣetán si ipò akọni olóògùn. A kò si tún lè sọ pé àtinúdá rẹ̀ ni èyí nítorí pé apá kan nínú ìtàn ìṣẹ̀lẹ̀ tí ó ṣẹlẹ̀ ní ìlú Ìbàdàn ni ó sọ di eré-onítàn. Ìwọ̀nba ni ó ní àǹfààní mọ láti yapa kúrò lórí ìtàn gidi bí ó ti ṣẹlẹ̀ gan-an; pàápàá nípa àwọn ohun tí ó bá jẹ mọ́ àbùdá ẹ̀dá-ìtàn.

Obìnrin gẹ́gẹ́ bí Akọni Ajìjàgbara

Ìjìjàgbara jẹ́ jíjà fún ohun tí ó bá bá ẹ̀tọ́ ẹni, tí ẹnìkan tàbí ọwọ́ àwọn ènìyàn kan sì fi ń duni. Àkíyèsí Ajíbádé (2005) fi hàn pé láti ìgbà ìwáṣẹ̀ ni ìjìjàgbara àwọn obìnrin kúrò lábẹ́ ìjẹgàba àwọn ọkùnrin ti bẹ̀rẹ̀. Ó kín àlàyé rẹ̀ yìí lẹ́yìn pẹ̀lú ìtàn ìwáṣẹ̀ inú ẹsẹ-ifá láti inú odù Ọ̀ṣẹ́ẹ̀túrá (Ọ̀ṣẹ́ ní ọ̀tún, Òtúrá ní òsì), èyí tí ó sọ ìtàn nípa Ọ̀ṣun àti àwọn akọ̀rìṣà yòókù, nígbà tí wọ́n ń ti ìkọ̀lé ọ̀run bọ̀ wá sí ìkọ̀lé aye. Nígbà tí àwọn òrìṣà wọ̀nyí de ilé-ayé, wọn kò fi ti Ọ̀ṣun ṣe mọ́ nítorí pé aborìṣà ni Ọ̀ṣun. Nígbà tí Ọ̀ṣun rí i pé wọn ti yọ ọwọ òhun kúrò nínú ètò wọn, Ọ̀ṣun náà da gbogbo iṣẹ́ tí àwọn akọ̀rìṣà ń ṣe rú, gbogbo àdáwọ́lé wọn kò sì yọrí sí bí wọ́n ṣe fẹ́. Nígbà tí àwọn akọ̀rìṣà wọ̀nyí rí i pé gbogbo ohun tí àwọn ń ṣe ni ó yí àwọn lọ́wọ́, wọ́n gbéra, wọ́n padà sí ọ̀dọ̀ Olódùmarè ní òde-ọ̀run. Olódùmarè wá bí àwọn akọ̀rìṣà yìí léèrè pé ta ni ó wà lẹ́yìn tí wọ́n kò fi tirẹ̀ ṣe, wọ́n sì dá Olódùmarè lóhùn pé Ọ̀ṣun Àwárá-olú ni. Olódùmarè wá jẹ́ kí àwọn akọ̀rìṣà yìí mọ̀ pé dandan ní kí wọ́n fi ti Ọ̀ṣun ṣe. Àwọn akọ̀rìṣà yìí padà wá sí ilé-ayé, wọ́n sì bẹ Ọ̀ṣun kí ó dáríjì àwọn fún fífojú rénà tí àwọn fi ojú rénà rẹ̀. Ìtàn yìí jẹ́ kí a lè fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé Ọ̀ṣun ni o jẹ́ aṣíwájú àwọn obìnrin nínú ìjìjàgbara.

Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé gbogbo ẹni tí ó bá jẹ́ ajìjàgbara ni ó wà ní pò akọni, ṣùgbọ́n kì í ṣe gbogbo akọni ló máa ń jẹ́ ajìjàgbara. Yàtọ̀ sí èyí, ọ̀rọ̀ nípa ajìjàgbara ṣe pàtàkì, ó sì fi ojú hànde nínú àwọn ìwé eré-onítàn tí a ṣà yàn. Ìdí nìyí tí a fi ṣe àgbéyẹ̀wò kókó-ọ̀rọ̀ yìí lọ́tọ̀, tí a kò fi wò ó lábẹ́ gbìgbé obìnrin sí ipò akọni. Nígbà tí a bá ń sọ̀rọ̀ nípa ìjìjàgbara láàárín àwùjọ, ó gbọ́dọ̀ jẹ́ pé òun tí ó ń jẹ ìjẹgaba tí ń wáyé. Èyí ni pé a kò le ja ìjàgbara láìjẹ́ pé ẹnìkan tàbí ọwọ́ àwọn ènìyàn kan ń jẹ gàba leni lórí. Nípasẹ̀ ìjìjàgbara yìí ni ẹ̀dá àwùjọ sì ti máa ń jàjàbọ́ kúrò lọ́wọ́ ẹni tàbí àwùjọ tí ó jẹ gàba léni lórí. Ìtumọ̀ èyí ni pé lááríjà ìjìjàgbara ni láti ja àjàbọ́ kúrò nínú ajaga arẹ́nìjẹ.

Nínú *Orí Mẹ̀kúnnù*, Ọba Adékàḿbí àti àwọn ìjòyé mẹ́ta tì í ṣe Líṣà, Àró àti Ọ̀dọ̀fin, jẹ gàba lé ìlú Tìkàlójú lórí. Jagun tí ì bá dúrò bí agbẹnusọ àwọn Mẹ́kúnnù, wọ́n fi ọkọ̀ rún un ni egungun. Ìyálóde tí ó jẹ́ obìnrin nìkan ni ó wá kù tí ó dá ìjà náà jà pẹ̀lú àwọn mẹ̀kúnnù, tí ó sì ṣẹ́gun Ọba Adékàḿbí àti àwọn ìjòyè tí wón jọ jẹ́ jẹgúdújẹrá.

Nínú *Etíògbejì*, àwọn ìdílé Mágbìpẹ̀ gbàgbọ́ pé Ọba Adépégba jẹ gába lé àwọn lórí nípa gbígbé ẹsẹ̀ lé ilẹ̀ tí àwọn àti ìdílé Arọ̀mọyọ̀ ń jà sí, wọ́n sì gbagbọ́ pé àwọn gbọdọ̀ ja ìjàgbara kúrò lábẹ̀ àjàgà Ọba Adépégba. Ìgbàgbọ́ àwọn ìdílé Mágbìpẹ̀ yìí gbára lé ìtànjẹ́ tí Ọpálàbà tí ó jẹ́ Bọ́bagbégà, tí wọ́n kò sì mọ̀ pé òun gan-an ni ó ń da ọ̀rọ̀ àwọn ru. Láti fi ẹhónú hàn sí Ọba, àwọn ìdílé Mágbìpẹ̀ kọ lẹ́tà sì Ọba, Ọpálàbà náà ni ó bá wọn kọ ọ́. Wọ́n bu Ọba Adépégba sí inú lẹ́tà náà, wọ́n sì jẹ́ kí ó yé e pé àwọn ṣe tán láti ja ìjàgbara. Obìnrin tí ó jẹ́ ọmọ ìdílé wọn tí ó sì jẹ́ ààyò Ọba Adépégbà, ni wọ́n tì síwájú; èyí ni Àìnà. Àìnà ni wọ́n fi ọ̀bẹ òògùn ran kí ó fi gún Ọba pa. Lóòótọ́ ni ó jẹ́ pé ìwà tí Àìnà hù kò dára, ṣùgbọ́n ohun tí yóó wà ní ìtẹ́lẹ̀ ọkàn Àìnà ni pé òun ń ja ìjàgbara láti kó ìdílé òun kúrò ní abẹ́ ajaga Ọba Adépégba tí ó jẹ́ ọkọ òun.

Nínú *Mọrèmi*, ìjìjàgbara ni Mọrèmi jà láti fún Ifẹ̀ ni òmìnira. Àwọn Ifẹ̀ ti bọ́ sí ọwọ́ àjàgà amúnisìn. Àwọn tí ó sì jẹ gàba lé wọn lórí ni àwọn Olúyáre Ìgbò nípa kíkó wọn lẹ́rù, kíkó wọn lẹ́rù àti kíkó ogun jà wọn. Mọrèmi ni ó lérò pé àwọn gbọdọ̀ ja ìjàgbara láti gba Ifẹ̀ la. Nígbà tí gbogbo àwọn ọkùnrin sì ń tàdí mẹ́yìn, Mọrèmi ni ajìjàgbara kan ṣoṣo tí ó yọjú, óun náà ni ó sì ṣe gbogbo ètò kí ó lè lọ àlọbọ̀ ní ojú ogun tí ó ń lọ láìní ìbọn tàbí èròjà ogun kankan.

Nínú *Olú Ọmọ*, ajìjàgbara tàárà ni Tinúubú, kì í sì í sá ogun bí ó bá di ọ̀rọ̀ ká ja ìjà omìnira. Nígbà tí Aṣọgbọ́n àti Adéyẹyè lọ bá Tinúubú pé kí ó padà wá sí Èkó, kí àwọn lè

jọ ja ìjàgbara, Tinúubú nì òun kò le kó padà lọ sí Èkó mọ́, ṣùgbọ́n òun ṣe tán láti tì wọ́n lẹ́yìn nínú gbogbo ìjà tí ó bá jẹ mọ́ ìjìjàgbara. Èyí hàn nínú àyọlò ìṣàlẹ̀ yìí:

Tinúubú: Níbikíbi tí ẹnikẹni bá ti fẹ́ẹ́ ja àjàgbara lọ́wọ́ àwọn ọ̀kánjúà òyìnbó wọ̀nyí, èmi ń bẹ lẹ́yìn irú ẹni bẹ́ẹ̀. Ẹni tí ó bá rò pé òyìnbó kan gọ̀ tàbí pé ó lójú àánú, aròbó ni olúwa rẹ̀.
(*Olú Ọmọ*: 5)

Àyọlò òkè yìí fi hàn pé Tinúubú kàn ní ifẹ̀ sí gbogbo ohun tí ó bá ti jẹ mọ́ ìjìjàgbara ni. Ìdí sì ni pé ó kọ ìwọ̀sí àti ìjẹgàba àwọn amúnìsìn.

Ó hàn pé Àlááàjà Tèmiladé gba pé gbobo ipò ti wọ́n bá to ọkùnrin sí ni wọn gbọdọ̀ to obìnrin náà sí. Ipò jẹ́ńdà ni ìjìjàbara Àlááàjà Tèmiladé gbara lé nínú *Ibú Owó*. Èyí ni ó sì jẹ́ kí ó máa bá Lákátabú ta kàǹgbọ̀n. Lákátabú gbé owó ńlá kalẹ̀, Àlááàjà Tèmiladé náà gbé owó ńlá kalẹ̀, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé owó ti Àlááàjà Tèmiladé kò tó owó ti Lákátabú dá. Lákátabú wà nínú àwọn ìgbìmọ̀, Àlááàjà Tèmiladé náà wà nínú ìgbìmọ̀. Wọ́n fẹ́ fi Lákátabú jẹ oyè, Àlááàjà Tèmiladé náà lọ du oyè. Èrò Àlááàjà Tèmiladé ni pé kò sí ohun tí ọkùnrin ń ṣe tí obìnrin kò le ṣe. Èyí si jẹ ìjìjàbara tí ó jẹ mọ́ jẹ́ńdà. Èyí hàn nínú ọ̀rọ̀ Àlááàjà Tèmiladé tí ó sọ ní ààfin láti bèère pé kí wọ́n fi òun náà jẹ oyè:

Àlááàjà Tèmiladé: Kò sí nǹkan pẹ̀lú nǹkan ló ń rìn ń. Ìjà ni mo wá ba yín jà. Ẹ ti fi ọmọde àti tatẹ̀yìntọ̀ tí mi jẹ́ rẹ́ mi jẹ. Ẹ jọ́wọ́ báwo nìnàkì ti ṣorí tọ́bọ ò ṣe e? Ǹjẹ́ ó dára kí ẹ tojú mi yàn mí mẹ́bọ? Kín lẹgbẹ́ mi ń ṣe fún ìlọsíwájú ìlú tí ń ò dá sí? Kí á wá pa ibẹ̀un ti, ògbìn ni mi nílè yìí, mi kì í ṣẹ̀ló. Orí ni Láwọyin bab baba baba mi, Òkò Àlàkẹ́ ọmọ Afogbóralú, ọmọ Arówoóóla... Obukọ lo ni toun di méjì lọ́dọ̀ ìyá òun. Tèmi Àyínkẹ́ mo jó jù bẹ́ẹ̀ lọ.
(*Ibú Owó*: 103-104).

Àlááàjà Tèmiladé: Bẹ́ẹ̀ ni Kábìyesí. Báwo ni oyè ò ṣe tọ́ sémi. Mo jẹ́ ọmọ ìlú Ayékalẹ̀ lọ́tùn-ún lósì, ọkọ ààrọ̀ tí mo bímọ fún, ọmọ ìlú yìí náà ni. Mo tilẹ̀ ti kọ̀ ọ́ sílẹ̀, n ò kúkú fẹ ẹlòmíràn
(*Ibú Owó*: 105)

Àyọlò ọ̀rọ̀ tí Àlááàjà sọ lókè yìí fi hàn pé odù ni Àlááàjà Tèmiladé láàárín ìlú, gbajúmọ̀ ènìyàn sì ni pẹ̀lú. Kì í ṣe ìlú Ayékalẹ̀ nìkan ni wọ́n ti mọ̀ ọ́n, ó tún gbajúmọ̀ dé ìlú Èkó náà, nítorí ìlú Èkó ni ó ń gbé.

Obìnrin gẹ́gẹ́ bí Akọni-dòrìṣà

Ìjẹyọ àwọn obìnrin tí wọ́n jẹ akọni-dòrìṣà hàn nínú *Gbòǹǹkáà Ẹkùn Abìjàwàrà*. Àwọn ìyàwó Ọba Aláàfin Ṣàngó mẹ́tẹ̀ẹ̀ta tí wọ́n hàn nínú ìwé yìí ni wọ́n di odò nígbà tí wọ́n tẹ̀lé Aláàfin Ṣàngó tí ó bínú jáde kúrò ní Ọ̀yọ́. Ọya di odò Ọya sí Irá, Ọbà di odò ọbà sí Ìwó, Ọ̀ṣun náà sì di odò Ọ̀ṣun ni Osogbo. Èyí hàn nínú ọ̀rọ̀ Abọ́bakú nígbà tí ó ń ṣe àlàyé ohun tí ojú rẹ̀ rí nínú ìrìn-àjò wọn fún àwọn ìjòyè ìlú. Báyìí ni ọ̀rọ̀ náà ṣe lọ:

Abọ́bakú: Tóò, a gbéra látòde Ọ̀yọ́, a forí lé ilẹ̀ Tápà. Ọba Ṣàngó àtàwọn aya rẹ̀ mẹ́ta, wọ́n jẹ́ mẹ́rin. Èmi

Abọ́bakú pẹ̀lúu wọn, gbogbo wa jẹ́ márùn-ún. Tóò, à ń lọ, à ń lọ. Nígbà tá a dé Ìwó, Ọbà aya Ṣàngó lóun ò lọ mọ́. Ìlú tí wọ́n bí òun sí lòun máa dúró. A bẹ̀ ẹ́, kò gbọ́, a pàrọwà, kò gbà. Ọbà gbéra yílẹ̀, ó sì di omi lẹngbẹ. Ni Ọbà bá di odò tí ń ṣàn rẹrẹrẹ!

Gbogbo: Háà! Ọbà di odò ní Ìwó?

Abọ̀bakú: Bẹ́ẹ̀ ni o, Ọbà di odò tí ń ṣàn yùùù. Tí ń ṣàn yààà. Ní Ìwó! Ó wá ku àwa mẹ́rin, a sì ń bá ìrìn-àjò wa lọ sílẹ̀ẹ Tápà. Nígbà tó yá, a dé ìlú Òṣogbo, Ọ̀ṣùn, aya Ṣàngó yarí, ó lóun ò lọ mọ́, ibi wọ́n bí òun sí lòun máa dúró. Ká wí ká fọ̀, Ọ̀ṣun gbéra ṣánlẹ̀, ó sì di omi lẹngbẹ. Ní Ọ̀ṣun bá di odò tí ń ṣàn rẹ, rẹ, rẹ ní Òṣogbo.

Gbogbo: Hẹ̀ẹ́! Ọ̀ṣun di odò ní Òṣogbo? Ó wá ń ṣàn lọ yààà, ó ń ṣàn lọ yùùù. Nílùú Òṣogbo, Òṣogbo Òròkí, lọ́dọ̀ Ọba Atẹ́wọ́gbẹja!

Abọ́bakú: Tóò, ó ku àwa mẹ́tá; Ṣàngó, Ọyà àti èmi Abọ́bakú. Nígbà tá a súnmọ́ Ilẹ̀ ọ̀dàn lọ́hùn-ún, Ṣàngó lóun ò lọ mọ́! Ọya ló ṣe déédé lára òun, ká kúkú jùmọ̀ dúró síbẹ̀, ká máa gbé nílé Irá ìlú òun. Ṣàngó gbóju sókè, ó wo ọ̀run, ọ̀run funfun, kò rí ìtọ́ni kankan látòkè. Ó fọwọ́ gbá orí ẹ̀ mú, ó ń kígbe hìíì, ;hìíì, hìíì! Ọya dúró tì í, ó ń pàrọwà fún un, ó ń rẹ̀ ẹ́ lẹ́kún. Nígbà tó yá, Ṣàngó ní ẹbọ ń le kò ju ikú. Ikú náà ló kàn, ikú yá jẹ̀sín lọ. Ló bá pe Ọya, ó ní 'N ó mọ̀ so ò'. Ọyá ní, 'Má so!'. 'N ó so!' 'Má so!'. 'N ó mọ̀mọ̀ so ò!' 'Má mà so ò!'
'N ó so sẹ́ẹ̀!'
'Mo ni kó o má so!'
Àfi wùyà tí Ṣàngó yà sídìí igi àyàn kan tó sì pokùn so! Mo ni,
'Háà, Ọba mi, Olówó mi!
Èyí kọ́ làdéhùn pé à ń lọ
O ò sọ fún mi pé ò ń bọ̀ wá so ni
Kí la ó ti ṣèyí sí?'

(*Gbònǹkáà Ẹkùn Abìjàwàrà*: 55-56)

Baṣọ̀run: Ṣe ìwọ pẹ̀lú Ọya lẹ jọ dé báyìí? Ṣé Ọya ti dé sỌ̀yọ̀ọ́?

Abọ́bakú: Rárá o! Ọya kò padà sỌ̀yọ̀ọ́. Ńṣe ló yà ni Ilé Irá. Ó gbára ṣánlẹ̀, ó sì di omi lẹngbẹ. Ni Ọya bá di odó tí ń ṣàn yààà, tí ń ṣàn yùùù.

(*Gbònǹkáà Ẹkùn Abìjàwàrà*: 57)

Ó hàn nínú àyọlò òkè yìí pé gbogbo àwọn ìyàwó Ọba Ṣàngó mẹ́tẹ́ẹ̀ta ni wọ́n fi ìwà akọni hàn. Ìlú bàbá àwọn mẹ́tẹ́ẹ̀ta ni àwọn mẹ́tẹ́ẹ̀ta wọlẹ̀ sí. Èyí náà ni ó sì sọ wọ́n di òrìṣà àkúnlẹ̀bọ ni ìlú kọ̀ọ̀kan. Irúfẹ́ àwọn àkọni tí àwọn obìnrin wọ̀nyí sì jẹ́ ni akọni-dòrìṣà. Wọ́n ń bọ Ọbà ni Ìwó, wọ́n ń bọ Ọ̀ṣun ní Òṣogbo, wọ́n sì ń bọ Ọya ní Irá. Akínyẹmí (2013 :1) ṣe àlàyé nípa ohun tí ó máa ń fa kí àwọn ènìyàn tàbí ẹ̀dá tí ó ti wáyé di akọni-dòrìṣà nígbà tí ó sọ pé:

> The desire of the Yorùbá people to find mythical origin for their beliefs and the existence of their numerous deities known as òrìṣà encouraged them to formulate different kinds of myths… Ṣàngó, the Yorùbá hero-deity is one of these highly respected divinities.
>
> (Èròngbà tí àwọn Yorùbá ní láti ṣe àgbékalẹ̀ àgbékalẹ̀ wọn tí yóò fi lóòrin àti oríṣìirísìí àwọn Òrìṣà tó wà láwùjọ wọn, ló mú wọn máa hun ìtàn-ìwàṣẹ̀ tí yóò ṣe ègbè fún èrò àti ìgbàgbọ́ wọn yìí… Ṣàngó, tí ó jẹ́ ọ̀kan lára Akọni-Òrìṣà ilẹ̀ ; Yorùbá, ni a mọ ará sísán mọ́, èyí ni ó jẹ́ ọ̀kan pàtàkì lára àwọn Òrìṣà náà).

Àrífàyọ inú àyọlò Akínyẹmí (2013) òkè yìí ni pé nǹkan pàtàkì tí ó máa ń jẹ́ kí ènìyàn di akọni-dòrìṣà ni ìlépa àwọn tí wọ́n ní ìgbàgbọ́ nínú wọn láti fi ìtàn àti ìlànà ẹ̀sìn lọ́lẹ̀. Èyí sì ni ó bí jíjẹ́ akọnibìnrin Mọrèmi, Ọya, Ọbà àti Ṣàngó gẹ́gẹ́ bí ẹ̀dá-ìtàn tí wọ́n di akọni-dòrìṣà nínú àwọn ìwé eré-onítàn tí à ń yẹ wò.

Nínú *Gbòǹkáà Ẹkùn Àbìjàwàrà*, àwọn ìyàwó Ọba Aláàfin Ṣàngó jẹ́ alátilẹ́yìn fún un. Nigbà tí ó ń dán fún un, wọ́n dúró tí i, nígbà tí ó sì le fún, wọn kò padà lẹ́yìn rẹ̀. Nígbà tí Ọba Ṣàngó ń kọ ominú lórí agbára àti òkìkí Gbọ̀nǹkáà ní ilẹ̀ Ọ̀yọ́, àwọn ìyàwó rẹ̀, Ọya, Ọ̀bà àti Ọ̀ṣun ni o fún un nI ìgboyà pé Ọba ní í ṣe, kò sí gbọdọ̀ bẹ̀rù ẹnikẹ́ni láàárín ìlú. Wọ́n jẹ́ kí ó mọ̀ pé gẹ́gẹ́ bí Ọba, iṣẹ́kíṣẹ́ tí ó bá wù u ni ó lè rán ẹnikẹni. Ìdí nìyí ti wọn fi ni ki Ọba Ṣàngó rán Gbọ̀nkáà láti lọ ba Tìmì já ni Ẹdẹ. Ìdí ni pé ẹni a fẹ́ sun jẹ́ ni Tìmì náà tẹ́lẹ̀. Èyí ti o bá sí lè pa ara wọn ni kó pa ara wọn. Ọ̀rọ̀ iṣẹ́ ikú rírán yìí ni ó di ohun tí ó yí Ọba Ṣàngó lọwo tí ó fi fi ìlú Ọ̀yọ́ sílẹ̀. Nígbà ti ọ̀rọ̀ yíwọ́, tí Ọba Ṣàngó bínú pa àwọn ènìyàn Ọ̀yọ́, àwọn ìyàwó ko padà lẹ́yìn rẹ, ní í ṣe ni wọ́n dúró tí í. Nígbà tí Ọba Ṣàngó sí jáde kúrò ni ìlú, àwọn ìyàwó rẹ̀ yìí náà bá jadè. Wọn ko jẹ́ kí ó jẹ ohun nikan. Ọkan nínú àwọn ìyàwọ́ Ọba Ṣàngó, Ọya sì dúró títí di ìgbà tí Ọba Ṣàngó fi pokùnso.

Obìnrin gẹ́gẹ́ bí Akọni nípa Ìlò Agbára Ẹ̀mí Àìrí

Nínú *Baṣọ̀run Gáà*, akọni ni Ìyá Ilé-Orí. Agbára tí Ìyá Ilé-Orí ni yìí ni ó fí máa ń ṣègbè fún àwọn Aláàfin tí ó bá jẹ. Orísun agbára tí Ìyá Ilé-Orí ń lò ni agbára àjẹ́, èyí tí ó jẹ́ ọ̀kan nínú àwọn agbára ẹ̀mí àìrí tí àwọn Yorùbá gbàgbọ́ pé àwọn obìnrin lè ní. Agbára àjẹ́ yìí ni Ìyá Ilé-Orí fi ń wúre fún ọba. Bákan náà, nígbà tí Òbé bẹ́ aláàárù rẹ̀ lórí nítorí pé ó sọ pé ọrùn wọ òun, tí Sàmù àti Akínkúnmi mú Òbé lọ sí ọ̀dọ̀ Baṣọ̀run Gáà, tí wọ́n sì ń fi ìyà jẹ́ Òbé lọ tọ̀nàtọ̀nà. Nígbà tí wọ́n dé ọ̀dọ̀ Baṣọ̀run Gáà, inú bí ọ̀dọ̀ Baṣọ̀run Gáà, wọ́n sì mú Sàmù kalẹ̀. Wọ́n fi ìyà jẹ Sàmù tí ó mú ẹjọ́ Òbé wá sí iwájú Basọ̀run, wọ́n sì fi Sàmù sí yàrá èéfin. Akínkúnmi lọ sí ààfin láti lọ fi ọ̀rọ̀ náà tó Ọba Aláàfin Abíọ́dún Adégoólú létí, Sàmù náà sì sa kúrò nínú túúbú Baṣọ̀run Gáà, ó sì bá wọn ní ààfin. Ní àsìkò tí Ọba Aláàfin Abíọ́dún Adégoólú, Ìyá Ilé-Orí àti Kúdẹfù ń sọ náà lọ́wọ́ ni Gbagì tí Baṣọ̀run Gáà dé ààfin, ṣùgbọ́n kí Gbagì tó wọnú ààfin, ará fu Ìyá Ilé-Orí, agbára àjẹ́ jẹ́ kí ó ní òǹmọ̀ láti mọ̀ pé ẹnìkan ń bọ̀. Bí ara ti fu Ìyá Ilé-Orí yìí ni ó sọ pé kí wọ́n dúró ná nítorí pé 'ọ̀gbọ̀n ń rùn', kíá ni wọ́n sì yí ọ̀rọ̀ tí wọn ń sọ padà. Ọ̀rọ̀ tí wọn ń sọ lọ́wọ́ yìí ni Gbagì bá lẹ́nu wọn. Ìyá Ilé-Orí fi agbára àjẹ́ yìí hàn ní àsìkò tí Ìyá Ilé-Orí ń fi ọkàn Ọba Aláàfin Abíọ́dún Adégoólú pé àwọn wà lẹ́yìn rẹ̀. Èyí hàn nínú àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

> A wa lẹhin rẹ
> Gbogbo irumọlẹ aafin yi wa lẹhin rẹ
> Àwọn Ìyàmi wa lẹhin rẹ……
> Osòronga-a-pa-ni-ma-wá-gún
> Olokiki oru at'orí jẹran
> At'idi j'ẹ̀dọ̀ enia
> Àwọn l'ọlọbẹ idẹ

Àwọn l'ọ̀gàlantà tí mu 'mi tàlótàló
Àwọn n'ifá, àwọn l'Odu-aiye-Iya ooo!
(Baṣọ̀run Gáa: 29)

Irúfẹ́ agbára tí Ìyá Ilé-Orí lò yìí ni Ìyámọdẹ kò ní, tí wọ́n fi sọ ọ̀rọ̀ sí ọwọ́ Gbagì nígbà tí Ọba Aláàfin Abíọ́dún Adégoólú ń sọ pé kí wọ́n fi Àgbọ̀nyín jẹ ọba lẹ́yìn òun.

Àgbálọgbábọ̀

Iṣẹ́ ìwádìí yìí ṣe àfàyọ ipò tí àwọn obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àṣàyàn ìwé eré-onítàn Yorùbá. Èrèdí ṣíṣe èyí ni láti lè mọ ipò tí àwọn òǹkọ̀wé eré-onítàn Yorùbá ń gbé àwọn obìnrin sí nínú àwọn ìwé eré-onítàn Yorùbá tí wọ́n ń gbé jáde. Èyí sì jẹ́ kí a mọ irúfẹ́ àwòrán àwọn obìnrin tí àwọn òǹkọ̀wé wọ̀nyí ń fi iṣẹ́ wọn yà sí àwùjọ.

Nínú àgbéyẹ̀wò ìjẹyọ àwọn obìnrin gẹ́gẹ́ bí ẹ̀dá-ìtàn inú àwọn eré-onítàn Yorùbá, àrífàyọ ìjẹyọ àwọn obìnrin tí ó fojú hàn gẹ́gẹ́ bí akọni ni obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni jagunjagun, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni olóògùn, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni ajìjàgbara, obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni-dòrìṣà àti obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nípa ìlò agbára ẹ̀mí àìrí. Àfàyọ àwọn nǹkan wọ̀nyí fi hàn pé àwọn obìnrin ti kó ipa ribiribi ní àwùjọ Yorùbá, èyí tí ó máa ń fi wọ́n hàn gẹ́gẹ́ bí akọni. Iṣẹ́ yìí sì fi hàn pé àwọn nǹkan wọ̀nyí máa ń fara hàn nínú àwọn ìwé eré-onítàn tí àwọn òǹkọ̀wé oníṣẹ̀-ọnà aláwòmọ́-lítíréṣọ̀ Yorùbá ń gbé jáde.

Pàtàkì gbígbé obìnrin sí ipò akọni nínú àwọn ìwé eré-onítàn Yorùbá ní láti jẹ́ kí ó hàn pé àwọn obìnrin kò sí ní ipò ọ̀lẹ tàbí aláìlágbára ní àwùjọ Yorùbá. Èyí jẹ́ ohun tí ó ni ipa lórí ojú-àmúwayé àwọn obìnrin ní àwùjọ Yorùbá nípa ṣíṣe àfihàn pé àwọn obìnrin kò wà gẹ́gẹ́ bí ohun-èlò lásán láàrin àwùjọ, àti pé àwọn obìnrin wà gẹ́gẹ́ bí akọni tí ó ń kópa nínú ìlọsíwájú àwujọ.

Ìwé Ìtọ́kasí

Adágbádá, O. (2005). "Womenfolk in Yorùbá film industry". Unpublished Ph.D.Thesis Submitted to the Department of Linguistics and African Languages, University of Ibadan, Ibadan.

Adébọ̀wálé, O. (1999a). *Ọgbọ́n Òǹkọ̀wé alátinúdá*. Ìbàdàn: The Capstone Publishers.

Adémúyìwá, A. (2014). "Àgbéyẹ̀wò Ọ̀rọ̀ Jẹ́ńdà nínú Ewì Ọlánrewájú Adépọ̀jù". Unpublished B.A. Long Essay submitted to the Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ilé-Ifẹ̀.

Adéoyè, C. L. (2010). *Àṣà àti Ìṣe Yorùbá.* Ìbàdàn: University Press PLC.

Ajíbádé, G. O. (2005). *Negotiating Performance: Osun In Verbal and Visual Metaphor.* Bayreuth: University of Bayreuth.

Àjùwọ̀n, J. (2017). "Ìtúpalẹ̀ Àṣàyàn Oríkì àwọn Akọnikùnrin àti Akọnibìnrin Yorùbá ní Ìwọ̀ Oòrùn Gúúsù Orílẹ̀-Èdè Nàìjíríà". Unpublished PhD. Thesis submitted to the of Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.

Akínlàdé, K. (2006). *Gbọ̀nǹkáà Ẹkùn Àbìjàwàrà*. Ìbàdàn: Providence Multi-Publisher.

Akínyẹmí, A. (2004a): "Yorùbá oral literature: A Source of Indigenous Education for Children".

Owólabí àti Dasylva (ol.) *Form and Functions of English and Indigenous Languages in Nigeria*. Ìbàdàn: Group Publishers.

Fálétí, A. (1976). *Baasọ̀run Gáá*. Ìbàdàn: Onibon-Oje Press and Book Industries.

Fánílọlá, K. (1999). *Orí mẹ̀kúnnù*. Ìbàdàn: Tafak Publications.

Ìṣọ̀lá, A. (1970). *Efúnṣetán Aníwúrà*. Ìbàdàn: University Press Ltd.

Iṣọ̀lá, A. (1983). *Olú Ọmọ*. Ìbàdàn: Onibon-Oje Press and Book Industries.

Ládipọ̀, D. (1971). *Mọrèmi*. Lagos: Macmillan and Co. Nigeria Ltd.
Ògúnníran, L. (1977). *Àtàrí Àjànnàkú*. Ìbàdàn: Onibon-Oje Press and Book Industries.
Ògúnníran, L. (2006). *Ààrẹ Àgò Aríkúyẹrí*. Ìbàdàn: Macmillian Nigeria Publishers Ltd.

Author's Bio

Edinrin Oluwatoyin BOLARINWA PhD jẹ́ olùkọ́ ní Ẹ̀ka-ẹ̀kọ́ Yorùbá (Department of Yorùbá) ní ilé-ẹ̀kọ́ Olùkọni Àgbà ti Àkàndá-Ẹ̀dá (Federal College of Education (Special)) ní ìlú Ọyọ́, ìpínlẹ̀ Ọyọ́, Nàìjíríà. Ó gbà oyè B.A nínú Yorùbá ní ilé-ẹ̀kọ́ Yunifásítì Ilorin, oyè M.A. nínú Lítíréṣọ̀ Yorùbá ní Yunifásítì Ìbàdàn àti Ph.D. nínú Lítíréṣọ̀ Yorùbá ní Yunifásítì Ọlábísí Ọnàbánjọ. Iṣẹ́ Ìwádìí àti ìkọ́ni rẹ̀ jẹ mọ́ Lítíréṣọ̀ àti Àṣà Yorùbá.

Edinrin Oluwatoyin BOLARINWA Ph.D, is a Chief Lecturer at the Department of Yorùbá, Federal College of Education (Special), Oyo, Oyo state Nigeria. She has her B.A in Yorùbá from University of Ilorin, M.A. and Ph.D. in Yorùbá Literature from University of Ibadan Olabisi Onabanjo University respectively. Her research and teaching focus majorly on Yorùbá Literature and Culture.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): BỌ́LÁRÌNWÁ, Edinrin Olúwatóyìn. Ìfìwàwẹ̀dá obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àṣàyàn eré-onítàn yorùbá.*Njinga & Sepé*: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.56-69, agosto 2026.

To cite this text (APA): Bọ́lárìnwá, Edinrin Olúwatóyìn. (august, 2026). Olúwatóyìn. Ìfìwàwẹ̀dá obìnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú àṣàyàn eré-onítàn yorùbá. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 56-69.

Language: Yorùbá

Ìlò òwe akọni D.O. Fágúnwà nínú ìwé ìtàn àròsọ *ògbójú ọdẹ nínú igbó irúnmọlẹ̀*

Raphael Ayodeji ADESUYAN (Prof.)
Department of Yorùbá, Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria
E-mail: radesuyan1@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0006-2088-9136

&

Taofiq SA'ADU (Dr.)
Department of Yorùbá, Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria
E-mail : taofiqsaadu@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0000-1708-2805

ÀṢAMỌ̀
Ohun tí iṣẹ́ àpilẹ̀kọ yìí dá lé lórí ni àwọn òwe inú ìwé ìtàn àròsọ *Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmalẹ̀* (*Ògbójú*, láti ìsisìyìí lọ) tí akọni òǹkọ̀wé Daniel Ọlọ́runfẹ́mi Fágúnwà kọ. Ohun tó sì jẹ wá lógún ni ṣíṣe àfihàn pàtàkì àti ìlò wọn gẹ́gẹ́ bí ohun èlò ajẹmọ́ èdè, àṣà àti ọ̀nà ìgbàsọ̀tàn nínú ìwé *Ògbójú*. Gẹ́gẹ́ bí a ṣe mọ̀, ní àwùjọ Yorùbá àti ilẹ̀ Adúláwọ̀ lápapọ̀, òwe ni kókó nínú ìbáraẹnisọ̀rọ̀, ojú àmúwayé àti àmúlò fún ìsọ ajẹmọ́ ọgbọ́n, ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ àti ìwà-ẹ̀tọ́ láàrin àwùjọ. Nínú *Ògbójú*, àwọn òwe wọ̀nyí jẹ́ ohun èlò pàtàkì tó mú kí ó jẹ́ gbajúgbajà òǹkọ̀wé ìtàn-àròsọ. Ìṣọwọ́lò àwọn òwe wọ̀nyí ló sì mú kí Fágúnwà di akọni òǹkọ̀wé Yorùbá láwùjọ àwọn akẹgbẹ́ rẹ̀. Tíọ̀rì àmúlò fún ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí jẹ́ ti ọlọ́pọ̀ ìmọ̀. Àkọ́kọ́ ni tíọ̀rì tó jẹ́ ẹ̀kọ́ nípa ìrísí, ìtumọ̀, orísun, ìpínsísọ̀rí, ìhun àti ìwúlò wọn. Èkejì ni tíọ̀rì ajẹmọ́ àṣà alohùn tó níí ṣe pẹ̀lú àmúlò àwọn òwe nípa ìlànà àtẹnudẹ́nu dípò àkọsílẹ̀. Tíọ̀rì kẹta ni èyí tó ń ṣàlàyé ohun gan-an tí òwe ń ṣe nínú ìsọ yàtọ̀ sí ìtumọ̀ rẹ̀ lérèfé. Èyí fún wa ní òye nípa ìgbéayé ènìyàn, àyànmọ́, ìgboyà, ìwà-ẹ̀tọ́, ipò àwọn àgbà láwùjọ, ìkìlọ̀, ìmọ̀ràn àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Ọgbọ́n ìwádìí tí a mú lò fún iṣẹ́ yìí ni ṣíṣe àkójọ àwọn òwe inú *Ògbójú*. A óò ṣe àlàyé nípa bí D.O. Fágúnwà ti ṣe àmúlò wọn, èyí tí ó mú kí ìwé náà jẹ́ gbajúgbajà láàrin àwọn ìwé ìtàn àròsọ D.O. Fágúnwà àti àwọn ìwé ìtàn àròsọ mìíràn ní ilẹ̀ Adúláwọ̀. A óò wo iṣẹ́ àtinúdá nípa àmúlò òwe tí Fágúnwà ṣe tó mú kí ó jẹ́ akọni òǹkọ̀wé lágbàáyé. A kò ṣàìní wá àwọn ìwé ìtàn àròsọ mìíràn àti átíkù tó dá lórí òwe àti ìwúlò wọn láwùjọ. Wọn yóò ràn wá lọ́wọ́ láti lè ṣe àtúpalẹ̀ iṣẹ́ àpilẹ̀kọ yìí tẹ́rùn. Àbájáde iṣẹ́ yìí jẹ́ ká ní ìmọ̀ nípa oríṣìíríṣìí òwe Yorùbá tó wà nínú *Ògbójú* àti ìwúlò wọn, èyí tó mú kí ìwé *Ògbójú* ó gbayì. Ó tún túbọ̀ fikún ìmọ̀ wa nípa òwe Yorùbá bí ó ti ṣe kan, ìrísí, oríṣìí, ìhun àti ìlò wọn nípa àṣà, ìṣe àti ìgbàgbọ́ àwọn Yorùbá.

KÓKÓ-Ọ̀RỌ̀
Òwe, Fágúnwà, Ìtàn-Àròsọ, Ògbójú-Ọdẹ, Irúnmalẹ̀.

O uso do provérbio "Akoni d.o. Fágúnwà" na história "Ogbogu Odey", na floresta da selva

RESUMO
O tema deste artigo são os provérbios presentes na obra *Ogbojou Odê nínú Igbó Irúnmale* (doravante denominada *Ogbojou*), escrita por Daniel Olorunfemi Fágúnwa. Nosso objetivo é destacar a importância e o emprego desses provérbios como recursos linguísticos, culturais e retóricos na obra. Como é sabido, na sociedade iorubá e no continente africano em geral, os provérbios constituem a base da comunicação, servindo como meio de expressão e veículo para transmitir sabedoria, conhecimento e valores morais à comunidade. Em *Ogbojou*, tais provérbios são um elemento fundamental que contribuiu para a popularidade do autor. O uso dessas expressões consagrou Fágúnwa como uma figura de destaque na literatura iorubá entre seus pares. A abordagem teórica adotada para esta análise é multifacetada. A primeira vertente teórica concentra-se no estudo da forma, significado, origem, distribuição, conteúdo e uso dos provérbios. A segunda aborda a tradição oral, analisando como os provérbios são empregados oralmente, em contraposição à forma escrita. A terceira teoria explica a função do provérbio no discurso para além de seu sentido literal, proporcionando uma compreensão sobre a vida humana, o destino, a coragem, a moralidade, o papel dos anciãos na sociedade, bem como sobre advertências, conselhos, entre outros aspectos. A metodologia de pesquisa consiste em compilar os provérbios presentes em *Ogbojou*. Examinaremos a maneira como D.O. Fágúnwa os utilizou — fator que conferiu grande popularidade à obra, tanto em relação aos demais livros do autor quanto no contexto literário do continente africano — e analisaremos a criatividade de Fágúnwa no emprego desses provérbios, o que o projetou como um escritor de renome mundial. Também analisaremos outras obras e artigos que abordam provérbios e seu uso social, subsidiando assim a análise proposta neste artigo. Os resultados deste trabalho permitem ampliar o conhecimento sobre os diversos provérbios iorubás presentes em *Ogbojou* e suas funções, elementos que contribuíram para o sucesso da obra. Além disso, o estudo aprofunda a compreensão dos provérbios iorubás no que tange à sua forma, variedade, conteúdo e aplicação, relacionando-os à cultura, às práticas e às crenças do povo iorubá.

PALAVRAS-CHAVE
Provérbios, Fágúnwá, Ítán-Árósó, Ógbojú-Ódé, Irúnmale.

The use of the proverb "Akoni d.o. Fágúnwà" in the story "Ogbogu Odey" in the forest of the jungle

ABSTRACT
This paper examines the use of proverbs by the legendary author, Daniel Ọlọ́runfẹ́mi Fágúnwà in his classic work, *Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmalẹ̀* (The Forest of a Thousand Daemons) (*Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmalẹ̀* will henceforth be referred to as *Ògbójú* in this paper). Our main concern in this work is to show the significance and functions of these proverbs as linguistic, cultural and narrative devices in the novel. Proverbs are central to Yorùbá communication and worldview, functioning as concise expressions of communal wisdom and moral philosophy. The proverbs serve as tools for conveying meaning. Fagunwa's story-telling technique sets him aspart from other authors, which earned him wide fame and solidified his status as legendary writer.

Theories adopted are paremiology, oral tradition and functional stylistics to show how these proverbs operate within the text. Paremiology studies the form, meaning, source, classifications and functions of proverbs. Oral tradition is about how knowledge and cultural values are transmitted through spoken forms such as folktales, myths, song and proverbs. Functional stylistics studies how language functions in literary texts to produce meaning and aesthetic effects. Methodology adopted includes collection of proverbs in *Ògbójú*, examining how each proverb functions within specific narrative situations. We would look into Fagunwa’s works that also made him to be a legendary writer. Other works and articles on proverbs would be looked into for deeper analysis of these proverbs. This work enriches our knowledge more on forms, types, structures and functions of proverbs on Yorùbá culture, belief and philosophy.

KEYWORDS
Proverb, Fágúnwà, Novel, Brave-Hunter, Daemons.

Tíọ́rì Àmúlò

Àwọn onímọ̀ kò kó iyán tíọ́rì kéré nínú iṣẹ́-ọnà bí ó ti wù kí ó mọ. Tíọ́rì ni àgbékalẹ̀ èrò tó jinlẹ̀ nípa ohunkóhun lẹ́yìn àwòfín àti ẹ̀rí tó dájú. Ó jẹ́ àlàyé nípa nǹkan, èyí tó ṣe é gbẹ́kẹ̀lé. Tíọ́rì tí a fẹ́ẹ́ mú lò fún iṣẹ́ yìí ni ti ẹ̀kọ́ tó jẹ mọ́ òwe nípa ìrírí, ìtumọ̀, ìhun, orísun, ìlò ajẹmọ́ èdè àti àṣà àti ògbufọ̀ wọn. Ó jẹ́ ẹ̀kọ́ nípa ìlò nínú ìbáraẹnisọ̀rọ̀ nípa ẹ̀kọ́, ìkìlọ̀, ìmọ̀ràn abbl. Agbátẹrù tíọ́rì yìí ni Mieder (2004), tó rí òwe gẹ́gẹ́ bí ọ̀rọ̀ ṣókí tí a fi sọ òkodoro ọ̀rọ̀. Tíọ́rì yìí ràn wá lọ́wọ́ nínú àtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí.

Tíọ́rì kejì ni ti lítíréṣọ̀ alohùn tó níí ṣe pẹ̀lú ìlò òwe ní ìlànà àtẹnudẹ́nu dípò kíkọ sílẹ̀. Èyí jẹ́ ọ̀nà kan gbòógì tí àwọn ènìyàn àwùjọ ń gbà ṣe ohun ìní wọn lọ́jọ̀ kí ó má ba parun. Ìlànà àtẹnudẹ́nu ni wọ́n ń lò láti ìran kan sí òmíràn. Èyí hàn nínú *Ògbójú* nípa ìlànà àwítúnwí àti ìtàn sísọ láti ẹnu àwọn àgbà. Finnegan (1970) ni agbátẹrù rẹ̀.

Tíọ́rì kẹta ni èyí tó jẹ mọ́ iṣẹ́ tí à ń fi òwe ṣe gan-an nínú àyọkà yàtọ̀ sí ìtumọ̀ eréfèé rẹ̀. Ó tẹpẹlẹ mọ́ iṣẹ́ òwe àti èrèdí lílò rẹ̀ bó ti ṣe jẹ mọ́ ìgbéayé ènìyàn, àyànmọ́, ìwà ẹ̀tọ́, ojúṣe àgbàlagbà, ìkìlọ̀, ìmọ̀ràn, ìwà àìtọ́ láwùjọ bíi ojúkòkòrò, àìnítẹ̀lọ́rùn abbl. Agbátẹrù rẹ̀ ni Halliday (1978).

Ọgbọ́n Ìṣèwádìí

Ọgbọ́n ìṣèwádìí tó jẹ mọ́ ìlànà àtúpalẹ̀ inú àyọkà tó péye ni a lò láti ṣe àyẹ̀wò àwọn òwe ìwé *Ògbójú*. Ó fún wa ní àǹfààní àtúpalẹ̀ tó jinlẹ̀ lórí ìwúlò òwe tó jẹ mọ́ èdè, àṣà àti ìṣọwọ́lò-èdè nínú ìwé *Ògbójú*. A óò ṣe àwárí àti àfihàn gbogbo àwọn òwe ìwé *Ògbójú*. A óò wo ìtumọ̀ àti ìlò wọn ní ọ̀gangan ipò tí a ti lò wọ́n. *Ògbójú* ni orísun àkọ́kọ́ fún àkójọpọ̀ èdè fáyẹ̀wò wa. Òmíràn ni àwọn ìwé lítíréṣọ̀ Yorùbá, átíkù, iṣẹ́ àtẹ̀yìnwá tí Fágúnwà ti ṣe. A óò ṣe àkójọpọ̀ àwọn òwe inú *Ògbójú* bí wọ́n ṣe ṣe kókó sí. Àtúpalẹ̀ wọn yóò jẹ mọ́ kókó àti iṣẹ́ wọn.

Ìfáárà

Iṣẹ́ àpilẹ̀kọ lórí òwe Yorùbá jẹ́ èyí tí àwọn onímọ̀ ti ṣe àgbéyẹ̀wò rẹ̀ lọ́pọ̀lọpọ̀ káàkiri ẹ̀ka-ẹ̀kọ́ bí fọ́kìlọ̀ọ̀, ìmọ̀ ẹ̀dá-èdè, ẹ̀kọ́ ìtàn àti lítíréṣọ̀ bíi Délànọ̀ (1966), Bámgbóṣé (1968), Finnegan (1970), Beier (1967), Owólabí (2001) abbl. Ní àwùjọ Yorùbá àti ilẹ̀ Adúláwọ̀, òwe jẹ́ ohun èlò pàtàkì fún ṣíṣe àtaré àṣà, ìṣe àti ìgbàgbọ́ wọn láti ìran dé ìran. Òwe jẹ́ kókó fún ìbánisọ̀rọ̀ àti ọgbọ́n ojoojúmọ́ láàrin wọn. Èyí ló bí òwe, “Òwe lẹṣin ọ̀rọ̀; bí ọ̀rọ̀ bá sọnù, òwe la fi í wá a”. Ó ṣe pàtàkì nínú lítíréṣọ̀

àtẹnudẹ́nu àti alákọsílẹ̀. Ọ̀pọ̀ òǹkọ̀wé ló ti ṣe àmúlò òwe nínú iṣẹ́ wọn, yálà ìtàn àròsọ, eré-oníṣe àti ewì. Lára wọn ni Fágúnwà (1938; 1949; 1954 àti 1961), Fálétí (1970), Òkédìjí (1971), Ìṣọ̀lá (1983) abbl. *Ògbójú* ni èyí tí iṣẹ́ yìí dá lé lórí, tó sì jẹ́ ìwé ìtàn-àròsọ rẹ̀ àkọ́kọ́. Àwọn onímọ̀ ti ṣe iṣẹ́ akadá jìnnà lórí àwọn òwe Fágúnwà, ṣùgbọ́n ìlò òwe nínú iṣẹ́ rẹ̀ jẹ́ kókó, èyí tí a sì fẹ́ẹ̀ gbé yẹ̀ wò. A ṣe àtúpalẹ̀ oríkì, ìrísí, oríṣìí, ìtumọ̀, ìhun àti ìlò àwọn òwe nínú *Ògbójú*. Ọgbọ́n ìwádìí tí a lò jẹ́ kí á ní ẹ̀kúnrẹ́rẹ́ òye òwe tó jẹ mọ́ àṣà àti ìṣọwọ́lò-èdè nínú *Ògbójú*.

Nínú iṣẹ́ yìí, a wo ẹni tí akọni òǹkọ̀wé D.O. Fágúnwà jẹ́ àti ìwé ìtàn àròsọ *Ògbójú*. A ṣe àkójọpọ̀ àwọn òwe inú rẹ̀. Kókó tí àwọn òwe wọ̀nyí jẹ mọ́ ni ìmọ̀ràn, ìkìlọ̀, fífi ẹ̀mí ìmoore hàn, ìṣítí àti ìbáwí. Iṣẹ́ yìí fi kún ìmọ̀ nípa pípèsè àtúpalẹ̀ alákòóyawọ́ ìlò àwọn òwe nínú *Ògbójú*. A ṣe èyí nípa àmúlò tíọ́rì ìgbàlódé fún ṣíṣe àlàyé tó jinlẹ̀ lórí iṣẹ́ òwe bí kókó ìtàn àròsọ. Èyí ṣe àfihàn Fágúnwà bí òǹkọ̀wé tó lo ìmọ̀ rẹ̀ nínú àṣà, ìṣe, ìgbàgbọ́ àti ìrírí rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí olùkọ́ àti ẹlẹ́sìn Kírísítì hàn. Ọgbọ́n ìsọ̀tàn ojú-mi-ló-ṣe, ìbánisọ̀rọ̀ tààrà, ìtàn nínú ìtàn, ète àlá àti ìtọ́ka síwájú àti sẹ́yìn nínú *Ògbójú* mú kí Fágúnwà yàtọ̀ sí àwọn akẹgbẹ́ rẹ̀, èyí tó mú kó jẹ́ akọni òǹkọ̀wé.

D.O. Fágúnwà àti *Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmalẹ̀*

A bí D.O. Fágúnwà ní ọdún 1903. Oròwọlé ni orúkọ àbísọ rẹ̀ kí ó tó yí i padà sí Ọlọ́runfẹ́mi ní kété tí àwọn òbí rẹ̀ di ẹlẹ́sìn Kírísítì. Ìlú Òkè-Igbó ni ó ti lọ sí ilé-ìwé alákọ̀ọ́bẹ̀rẹ̀ ní ọdún 1916-1924. Ó kọ́ ẹ̀kọ́ olùkọ́ni ní St. Andrew’s College, Ọ̀yọ́ ní ọdún 1926-1929. Ó ṣiṣẹ́ olùkọ́ ní oríṣiríṣi ìlú kí ó tó gba iṣẹ́ ní ilé iṣẹ́ ìtẹ̀wé Heinemann ní Ìbàdàn. Ó kọ ọ̀pọ̀lọpọ̀ ìwé ìtàn àròsọ àti àwọn ìwé mìíràn nínú èyí tí *Ògbójú* jẹ́ ọ̀kan, tó sì jẹ́ àkọ́kọ́. Ó kú ní ọjọ́ keje, oṣù kejìlá, ọdún 1963 sínú Odò-Ọya ní Baro (Olújìnmí, 2011; Adébọ̀wálé, Adélékè àti Adéjùmọ̀, 2016). Ọmọ ọ̀dọ̀ àgbà ni Fágúnwà. Inú ìjìnlẹ̀ àṣà Yorùbá ní Òkè-Igbó ni a bí i sí. Ó gbọ́ èdè Yorùbá dáradára. Ó mọ òwe, ó sì lò ó bó ti tọ́ àti bó ti yẹ nínú *Ògbójú* àti àwọn iṣẹ́ rẹ̀ mìíràn gẹ́gẹ́ bí àwọn onímọ̀ èdè ṣe jẹ́rìí sí i (Beier, 1965 àti 1967; Liindfors, 1982; Bámgbóṣé, 2007a àti 2007b, Irele 1981, Òjó 2015). Wọ́n rí D.O. Fágúnwà gẹ́gẹ́ bí ẹni tó máa ń hun òwe pọ̀ mọ́ ìtàn àròsọ rẹ̀. Wọ́n tún rí i bí ẹni tó ń lo òwe ní ìgbà àti àsìkò tó yẹ pẹ̀lú àwọn ọnà-èdè mìíràn bíi àfiwé tààrà, àfiwé ẹlẹ́lọ̀ọ́ àti àwòrán ọ̀rọ̀. Ìrírí rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ojúlówó ọmọ Yorùbá, àwùjọ tó gbé dàgbà, iṣẹ́ olùkọ́ tó ṣe, ẹ̀sìn Kírísítì tó gbà àti àwọn ìwé tó kà ni wọ́n ràn án lọ́wọ́ láti tayọ ju àwọn akẹgbẹ́ rẹ̀ lọ nínú ìwé ìtàn-àròsọ kíkọ àti ṣíṣàmúlò òwe. Èyí ló jẹ́ kí ó di akọni òǹkọ̀wé láwùjọ Yorùbá, ní ilẹ̀ Adúláwọ̀ àti ní àgbáyé. Bámgbóṣé (2007a) sọ pé Fágúnwà ni ẹni àkọ́kọ́ nínú ẹ̀kọ́ ìtàn àròsọ ní èdè Yorùbá. Ṣáájú rẹ̀ kò sí ẹnikẹ́ni, lẹ́yìn rẹ̀ kò sí bákan náà. Aṣáájú tí àwọn òǹkọ̀wé lítíréṣọ̀ Yorùbá ń tọ̀ lẹ́yìn ni.

Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmalẹ̀ (The Brave Hunter in the Forest of a Thousand Spirits (or Deities)) jẹ́ ìwé ìtàn-àròsọ ilẹ̀ Adúláwọ̀ tó gbajúgbajà, tí a tẹ̀ jáde ní ọdún 1938. Ṣóyínká ṣe àtẹ̀jáde rẹ̀ ní èdè Gẹ̀ẹ́sì ní ọdún 1968, tí àtúntẹ̀ rẹ̀ jáde ní 2013, èyí tí ó mú kí àwọn òǹkàwé yìí pọ̀ si jákèjádò àgbáyé. *Ògbójú* jẹ́ ìwé ìtàn-àròsọ tó ṣàpèjúwe Àkàrà-ogùn gẹ́gẹ́ bí ọdẹ tó gbójú gbóyà, tó rin ìrìnàjò sí igbó burúkú níbi tí àwọn abàmì ènìyàn, ẹranko, ẹyẹ àti iwin fi ṣe ibùgbé. Ní gbogbo ìrìnàjò rẹ̀, àwọn abàmì ẹ̀dá wọ̀nyí ló bá pàdé, tí wọ́n sì máa ń wọ ìyá ìjà, ṣùgbọ́n lẹ́yìnòrẹyìn, ó borí, ó sì dé láyọ̀. Akọni ọdẹ ni.

Àwọn Òwe inú *Ògbójú* àti Àtúpalẹ̀ wọn

Àpẹẹrẹ 1:
Bí e̋gun ẹni bá jőre, orí a yá ni (o.i. 1)
(Bí eégún ẹni bá jóore, orí a yáni)

Òwe ìmọ̀ràn lèyí láti máa ṣe ohun tó tọ́. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí láti mú kí olùgbọ́ ìtàn rẹ̀ pa gbogbo ohun tí wọ́n ń ṣe tì láti gbọ́ ìtàn tí ó fẹ́ẹ́ sọ. Eégún jẹ́ ọ̀kan nínú àwọn irúnmalẹ̀ ní àwùjọ tí wọ́n ń bọ ní ìrántí baba tó kú, tí ó sì máa ń jó tí wọ́n bá gbé e jáde. Tí ó bá jó dáadáa, inú atọ́kùn àti àwọn òǹwòran yóò dùn, tí kò bá sì jó dáadáa, inú wọn kò níí dùn. Èyí ń kọ́ wa pé kí a máa hùwà dáadáa kí a ba lè rí ojúrere àwọn èniyàn gbà.

Àpẹẹrẹ 2
Ọwọ́ ara ẹni ni a mà fi ntun ọ̀ràn ara ẹni ṣe (o.i. 9-10)
(Ọwọ́ ara ẹni ni a máa fi ń tún ọ̀rọ̀ ara ẹni ṣe)
Híhu ìwà rere láwùjọ jẹ Yorùbá lógún. Èyí jẹ́ ìwà-ẹ̀tọ́. Àìhùwà rere kì í jẹ́ kí èniyàn bá ojú rere pàdé tàbí kó rí àánú gbà. Òwe yìí jẹ́ òwe ìmọ̀ràn pé kí èniyàn hu ìwà rere, kí ó pa ìwà burúkú tì. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí nígbà tí ó ń wá ìrànlọ́wọ́ láti ọ̀dọ̀ iwin tí kò jẹ́ kó rẹ́ran pa. Ṣáájú ni Àkàrà-oògùn ti sọ òkò ọ̀rọ̀ síi. Òun náà sì fèsì padà si pé oníbàjẹ́ èniyàn ni. Ṣùgbọ́n, ó padà bẹ iwin yìí kí ó ṣe òun lóore, ó sì gbọ́ ẹ̀bẹ̀, ó sì ṣe é lóore kó tó lọ.

Àpẹẹrẹ 3
Yọyọ ni ẹni araiye ndà (o.i. 10-11)
(Yọ̀yọ̀yọ̀ lẹnu ọmọ aráyé)
Òwe yìí ni ẹbọra Aládé-Igbó pa fún Àkàrà-oògùn nípa bí àwọn èniyàn ṣe ń fi ẹnu wọn sọ ohun tó dára àti èyí tí kò dára nípa èniyàn tàbí ohunkóhun. Òwe ìkìlọ̀ lèyí pé ká ṣọ́ra fún èniyàn, kí a má sì gbẹ́kẹ̀lé èniyàn.

Àpẹẹrẹ 4
Ẹniti o ṣe ohun ti ẹnikan kò ṣe rí, oju rẹ̀ na̋ yío ri nkan ti enikan ko rírí (o.i. 21-22)
(Ẹni tí ó ṣe ohun tí ẹnìkan kò ṣe rí, ojú rẹ̀ yóò rí nǹkan tí ẹnìkan kò rí rí)
Òwe ìkìlọ̀ lèyí pé kí a ro ìgbèyìn ọ̀rọ̀ kí a tóó dáwọ́lé ṣíṣe ohunkóhun kí a má ba kábàámọ̀ nípa rẹ̀. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí nígbà tó fẹ́ẹ́ bẹ̀rẹ̀ ìtàn sísọ lórí ìgbà èkejì rẹ̀ nínú igbó irúnmalẹ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ó jìyà ní ìgbà àkọ́kọ́ nínú igbó, síbẹ̀, ó tún pinnu láti lọ lẹ́ẹ̀kejì.

Àpẹẹrẹ 5
Ọpẹ́lọpẹ́ ejika ti kò jẹki ẹwu k'o bọ (o.i. 29)
(Ọpẹ́lọpẹ́ èjìká tí kò jẹ́ kí ẹ̀wù kó bọ́)
Òwe fífi ẹ̀mí ìmoore hàn lèyí. Èjìká ni ẹ̀yà ara tí kì í jẹ́ kí aṣọ tí a bá wọ̀ já lọ́rùn ẹni. Bí a bá ṣeni lóore, ọpẹ́ ló yẹ kí a dá. Ìyàwó Ọba ló pa òwe yìí láti fi tàbùkù ọba tó jẹ́ ọkọ rẹ̀ lójú àwọn ará ìlú pé kì í tọ́jú òun. Ó fi hàn pé ìyá òun ló ń ṣe gbogbo ohun tí ó yẹ kí ọba ṣe fún òun.

Àpẹẹrẹ 6
Ẹniti o ba da erű ni erű itọ̀ (o.i. 30)
(Ẹni tí ó bá da eérú ni eérú ń tọ̀)
Òwe ìkìlọ̀ pé kí á ta kété sí ìwà ìkà sí ọmọnìkejì wa nítorí pé ẹni bá pète ibi, bópẹ́ bóyá, ibi yóò padà wá bá irú ẹni bẹ́ẹ̀. Ìyàwó ọba tó gbìmọ̀ ibi pọ̀ pẹ̀lú àwọn ará ìlú láti pa ọba (ọkọ rẹ̀), òun gan-an ni àwọn ìránṣẹ́ ikú pa láìmọ̀.

Àpẹẹrẹ 7
Ajẹ ke lana ọmọ ku loni, tani kò mọ̀ pe ajẹ ana lo pa ọmọ jẹ (o.i. 35)
(Àjẹ́ ké lánàá, ọmọ kú lónìí, ta ni kò mọ̀ pé àjẹ́ àná ló pọmọ jẹ)

Yorùbá ní ìgbàgbọ́ ní ẹ̀mí àjẹ́. Tí àjẹ́ kan bá pariwo tàbí bá ẹnìkan jà ní agboolé kan ní àná, tí ọmọ kan sì fò ṣánlẹ̀ kú ní inú agboolé náà ní ọjọ́ kejì, ìgbàgbọ́ Yorùbá ni pé, kò sí àníàní, àjẹ́ tí ó ké ní àná ni ó pa ọmọ jẹ. Òwe ìkìlọ̀ ni èyí jẹ́ láti tẹ̀ mọ́ ẹni bẹ́ẹ̀ létí kí ó rọra ṣe nítorí bí ohunkóhun bá ṣẹlẹ̀ lẹ́yìn ìbínú rẹ̀, ó dájú pé òun ni wọn yóò fi irú ọ̀ràn bẹ́ẹ̀ kọ́ lọ́rùn. Òwe yìí wúlò fún fífi ìdí ohun tí a lérò pé ẹnìkan ṣe múlẹ̀. Ọ̀rẹ́ tímọ́tímọ́ Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí láti fihàn pé Àkàrà-oògùn ló jí ajá ọba tó sọnù. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé lẹ́yìn ò rẹyìn, ó hàn pé irọ́ ló pa.

Àpẹẹrẹ 8
Labalaba ti o ba digbo lu ẹgun aṣọ rẹ yio faya (o.i. 36)
(Labalábá tí ó bá dìgbò lu ẹ̀gún, aṣọ rẹ̀ yóò fà ya)
Kòkòrò tó ń fò ni labalábá, tí aṣọ rẹ̀ sì máa ń fúyẹ́ débi pé tí ó bá dìgbò tàbí kọ lu ẹ̀gún, yóò ya ni, kò sì níí sí èyí tí yóò fi máa fò mọ́. Òwe ìkìlọ̀ ni èyí kí ènìyàn rọra ṣe, nínú ohunkóhun kí ó má ba kábàámọ̀. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí nígbà tí ó ṣetán láti pa ọ̀rẹ́ rẹ̀ tó parọ́ mọ́ ọn.

Àpẹẹrẹ 9
Ọpọlọpọ alangba ni o da ikùn de ilẹ a ko mọ eyiti inu nrun (o.i. 48)
(Ọ̀pọ̀lọpọ̀ aláǹgbá ni ó da ikùn dé ilẹ̀, a kò mọ èyí tí inú ń run)
Òwe ìkìlọ̀ ni èyí jẹ́ pé kí ènìyàn rọra ṣe nítorí ọ̀pọ̀ ènìyàn ni wọ́n máa ń ṣe bí ọ̀rẹ́ síni, ṣùgbọ́n tí wọ́n jẹ́ ìkà ènìyàn tí wọ́n sì lè ṣebi síni nígbàkúùgbà. Ó ṣòro láti mọ èrò ènìyàn. Èyí ni Àkàrà-oògùn fi wé aláǹgbá tó ń da àyà délẹ̀ ní gbogbo ìgbà, tí kò sì rọrùn láti mọ èyí tí inú ń run láàrin wọn. Ó pa òwe yìí láti fi gba àwọn tó wá gbọ́ ìtàn tó fún fẹ́ẹ̀ sọ nípa àwọn èrò Òkè Láńgbòdó níyànjú.

Àpẹẹrẹ 10
Bi ọmọde ni aṣọ bi agba ko ni ile ni akisa bi agba (o.i. 50)
(Bí ọmọdé bá láṣọ bí àgbà, kò lè ní àkísà bí àgbà)
Òwe yìí ń ṣe àfiwé ọmọdé àti àgbàlagbà nípa ìrírí, ọgbọ́n, ìmọ̀ àti òye. Èyí fi hàn pé ìrírí, ọgbọ́n, ìmọ̀ àti làákàyè àwọn àgbàlagbà ju ti ọmọdé lọ. Àgbàlagbà ló ṣàgbà ọmọdé. Ó jẹ́ ìmọ̀ràn fún ọmọdé kó má rí àgbà fín bíí ti wù ó mọ. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí láti fèsì sí ìpàrọwà ọba sí i láti lọ sí Òkè Láńgbòdó.

Àpẹẹrẹ 11
Bi ina ko ba tan laṣọ ẹjẹ ko le tan le̍kan (o.i. 52)
(Bí iná kò bá tán láṣọ, ẹ̀jẹ̀ kò lè tán léékán)
Òwe ìmọ̀ràn láti má káàárẹ̀ tàbí fàsẹ́yìn lórí ohunkóhun lèyí. Ọwọ́ la fi ń mú iná orí tí a óò sì fi èékánná pa á. Tí a bá pa á, ẹ̀jẹ̀ rẹ̀ á ṣàn sí èékánná. Ó dìgbà tí iná náà bá tán lórí kí mímú àti pípa rẹ̀ tóó tán. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí sí Kàkó láti ṣe ìpinnu láti lọ sí Òkè Láńgbòdó.

Àpẹẹrẹ 12
Ki ilẹ to pa òṣìkà, ohun rere yio ti bajẹ (o.i. 54)
(Kí ilẹ̀ tó pa òṣìkà, ohun rere yóò ti bàjẹ́)
Òwe ìkìlọ̀ lèyí. Ó túmọ̀ sí pé kí ènìyàn tètè gbé ìgbésẹ̀ lórí nǹkan tó bá yẹ, kí ohun tó dára má ṣe bàjẹ́. Èyí ni òwe tí Kàkó pa nígbà tí ìyàwó rẹ̀ dì í mú nígbà tí ó ń tẹ̀lé Àkàrà-oògùn padà sí ìlú wọn ní ìgbaradì fún lílọ sí Òkè Láńgbòdó. Ó rí obìnrin yìí gẹ́gẹ́ bí ẹni tí kò fẹ́ẹ́ jẹ́ kí òun lọ. Ó pa obìnrin yìí kí ó ba lè tètè tẹ̀lé Àkàrà-oògùn.

Àpẹẹrẹ 13
Ọwọ meji ni igbe ẹru de ori, ọmọ ika ọwọ mararun ni si igbe onjẹ de ẹnu (o.i. 57)
(Ọwọ́ méjì níí gbé ẹrù dé orí, ọmọ ìka ọwọ́ máràárún ní sì ń gbé oúnjẹ dé ẹnu)
Òwe ìmọ̀ràn lèyí, tó túmọ̀ sí pé ìfọwọ́sowọ́pọ̀ máa ń mú nǹkan rọrùn. Ẹyí ni pé ẹnìkan ṣoṣo kò lè dá nǹkan ṣe, bí kò ṣe rọrùn láti fi ọwọ́ kan gbé ẹrù dé orí. Bàbá arúgbó kan ló pa òwe yìí nígbà tí ó bá àwọn ọdẹ tó ń lọ Òkè Láńgbòdó sọ̀rọ̀ pé kí wọ́n fi ìmọ̀ ṣọ̀kan kí wọ́n ba lè ṣe àṣeyọri nínú iṣẹ́ takuntakun tí wọ́n gbé lé wọn lọ́wọ́. Ó jẹ́ kí wọ́n mọ pàtàkì ìfọwọ́sowọ́pọ̀.

Àpẹẹrẹ 14
Ohun tí a fi ẹ̀sọ̀ mú kí ibajẹ ohun ti a fi agbara mu ni ile ni lara kokoko (o.i. 60)
(Ohun tí a fi ẹ̀sọ̀ mú kì í bàjẹ́, ohun tí a fi agbára mú níí leni lára kokooko)
Òwe ìmọ̀ràn lèyí tó sọ pé kí a ṣe sùúrù nínú ṣíṣe ohunkóhun tí a bá dáwọ́ lé, nítorí ìkánjú a máa ba nǹkan jẹ́. Ohun tí a bá fi sùúrù ṣe máa ń yọrí sáyọ̀. Àkàrà-oògùn ló pa òwe yìí ní kété tí wọ́n gba òmìnira lọ́wọ́ Ẹ̀rù. Orin lásán ni wọ́n fi lé Ẹ̀rù, ẹni tí ìbọn àti ọfà kò ràn.

Àpẹẹrẹ 15
Ẹyin ni o ndi àkùkọ, ọmọde oni si ni baba ọla (o.i. 72)
(Ẹyin ni ó ń di àkùkọ, ọmọdé òní sì ni baba ọ̀la)
Òwe ìṣítí lèyí, tó túmọ̀ sí pé ọjọ́ ọ̀la máa dára, nítorí pé bó pẹ́, bó yá, ẹyin adìẹ òní yóò di àkùkọ. Ó túmọ̀ sí pé kí a ní àforítì. Bákan náà, ó túmọ̀ sí pé kí a má ṣe fi ojú tẹ́ńbẹ́lú ẹnikẹ́ni nítorí pé òní la rí, kò sẹ́ni tó mọ̀la. Ẹni tí a lérò pé kò lè já mọ́ nǹkan lónìí lè di ẹni ńlá lọ́la. Òwe yìí ni Ìrágbèje pa nígbà tí ó ṣetán láti sọ̀rọ̀ nípa àwọn ọmọdé fún àwọn àlejò rẹ̀ (Àkàrà-oògùn àti àwọn yòókù).

Àpẹẹrẹ 16
Ẹniti o gun ọpẹ ti o dorikodo, ohun ti oju wa ni oju iri (o.i. 80)
(Ẹni tí ó gun igi ọ̀pẹ, tí ó dorí kodò, ohun tí ojú wá ni ojú rí)
Òwe ìkìlọ̀ lèyí pé kí ènìyàn kọjú sí ohun tó bá ń ṣe láti dènà ìjàm̀bá. Òkè ni akọ̀pẹ máa ń wò nígbà tí ó bá ń gun ọ̀pẹ, kì í ṣe ìsàlẹ̀ nípa dídorí kodò. Ìtumọ̀ òwe yìí ni pé ibi tí a bá ń lọ ni à á kọjú sí. Ìkòokò ló pa òwe yìí lẹ́yìn tí Àjàtàńlá ti lù ú, tí ó sì tún ní kó di òun padà sínú ẹrù kí ó sì tẹsẹ̀ mọ́ ìrìn láti lọ bá àwọn ẹranko ẹgbẹ́ rẹ̀ tókù níwájú.

Àpẹẹrẹ 17
Ile ni a nwo kí a to sọ ọmọ loruko (o.i. 82)
(Ilé ni à ń wò, kí a tó sọ ọmọ lórúkọ)
Òwe ìṣítí lèyí. Ìtumọ̀ rẹ̀ ni pé ìpìlẹ̀ nǹkan ni a máa ń wò kí a tó ṣe ìpinnu lórí irú nǹkan bẹ́ẹ̀. Ẹyí fi hàn pé ó yẹ kí a wo sàkun ọ̀rọ̀ dáadáa kí a tóó ṣe ìpinnu. Ìrágbèje ló pa òwe yìí nígbà tí ó ń sọ̀rọ̀ lórí àwọn àgbà aláṣejù. Ó ní àṣejù nǹkan kò dára, ẹ̀tẹ́ àti àbùkù ló máa ń fà bá ènìyàn.

Àpẹẹrẹ 18
Ebi ki iwọ inu ki ọran miran tun wọ ibẹ (o.i. 83)
(Ebi kì í wọ inú, kí ọ̀rọ̀ mìíràn tún wọ ibẹ̀)
Òwe ìkìlọ̀ àti ìmọ̀ràn lèyí. Ó túmọ̀ sí pé ọ̀kan ni a máa ń fi sílẹ̀ ṣe òmíràn ní ìbámu pẹ̀lú bí wọ́n bá ṣe ṣe pàtàkì sí. Kìnìún, ọba àwọn ẹranko ló pa òwe yìí nígbà tó ń gba àwọn ẹranko ẹgbẹ́ rẹ̀ nímọ̀ràn láti máa yọ̀ọ̀da ara wọn sílẹ̀ fún pípajẹ.

Àpẹẹrẹ 19
Ọkẹrẹ gun ori iroko oju ọdẹ da (o.i. 88)
(Ọ̀kẹ́rẹ́ gun orí ìrókò ojú ọdẹ dá)
Òwe ìbáwí lèyí. Ó túmọ̀ sí pé ìṣẹ̀lẹ̀ kan ti ṣẹ̀, tí kò sì ní àtúnṣe mọ́. Ó já sí pé ènìyàn ti ṣe ohun tó fẹ́ẹ́ ṣe, ojú rẹ̀ sì ti já a, kò sí àtúnṣe mọ́. Ó ye ká yẹra fún irú nǹkan bẹ́ẹ̀. Ìrágbèje ló pa òwe yìí níbi tí ó ti ń sọ ìtàn fún àwọn ọdẹ ní ilé rẹ̀. Ọkùnrin tó ta ìpá síwájú tó sì ba gbogbo nǹkan tó fi ọgọ́rùn-ún pọ́nùn rà jẹ́ lẹ́sẹ̀kẹsẹ̀.

Àpẹẹrẹ 20
Oṣe ni ipari ẹkun abamọ ni igbẹhin ọran gbogbo (o.i. 88)
(Òṣé níí parí ẹkún, àbámọ̀ níí gbẹ̀yìn ọ̀rọ̀ gbogbo)
Òwe ìkìlọ̀ àti ìbáwí lèyí. Ìtumọ̀ rẹ̀ ni pé àbámọ̀ tàbí òṣé ni ó máa ń gbẹ̀yìn ọ̀rọ̀ tàbí ohun tí a kò bá rò jinlẹ̀ kí a tó ṣe é. Ìkìlọ̀ ni pé kí a rò ó dáradára kí a tó ṣe nǹkan, kí a má ba kábàámọ̀. Èyí ni òwe tí bàbá Ìrágbèje pa fún àwọn ọdẹ nípa ìwà ènìyàn. Ó sọ pé àbámọ̀ jẹ́ ọ̀kan lára àbàwọ́n tó wà lára àwọn ènìyàn, tí kò sì sí ẹni tí ó lè fọ̀ ọ́ mọ́ lára wọn.

Nínú àtúpalẹ̀ àwọn òwe wọ̀nyí, kókó tí wọ́n jẹ mọ́ ni ìmọ̀ràn, ìkìlọ̀, ẹ̀mí ìmoore fífi hàn, ìṣítí àti ìbáwí. Àwọn kókó wọ̀nyí ni Fágúnwà ṣe àgbékalẹ̀ wọn láti lè mú kí àwọn òǹkàwé rẹ̀ mú wọn lò. Èyí yóò mú kí àlàáfíà bá ènìyàn àti àwùjọ lápapọ̀. Ìwà ẹ̀tọ́ máa ń mú ìdàgbàsókè bá àwùjọ.

Àgbálọgbábọ̀

A ti gbìyànjú láti wo àwọn òwe D.O. Fágúnwà nínú ìwé *Ògbójú*. A wo Fágúnwà gẹ́gẹ́ bí òǹkọ̀wé *Ògbójú*. A wo ìtàn ìgbésíayé rẹ̀. A wo ìwé *Ògbójú* tó jẹ́ ìtàn-àròsọ àkọ́kọ́ tí Fágúnwà kọ. A ṣe àkójọpọ̀ àti àfihàn àwọn òwe inú *Ògbójú*. A wo àwọn ìlò wọn bí ó ti ṣe jẹ mọ́ ìkìlọ̀, ìbáwí, ìmọ̀ràn, ìṣítí, fífi ẹ̀mí ìmoore hàn àti àwọn ìwà ẹ̀tọ́ mìíràn tí wọ́n lè mú àyípadà rere bá ènìyàn àti àwùjọ Yorùbá. A wo ẹ̀kọ́ tí a rí kọ́ nínú wọn. A fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé àgbékalẹ̀ ọgbọ́n ìsọ̀tàn tí Fágúnwà mú lò ló jẹ́ kí ìwé *Ògbójú* ó di gbajúgbajà káàkiri àgbáyé. A tún fi hàn pé iṣẹ́ yìí mú kí Fágúnwà yàtọ̀ sí àwọn òǹkọ̀wé ẹgbẹ́ rẹ̀, èyí tó sọ ọ́ di akọni òǹkọ̀wé lágbàáyé. Iṣẹ́ yìí jẹ́ kí a mọ pàtàkì òwe Yorùbá, tí a sì gbọdọ̀ pakítí mọ́ra nípa ṣíṣe àwárí àti àmúlò wọn níbi gbogbo, nígbà gbogbo àti lọ́nà gbogbo. Ohun ìní àwùjọ Yorùbá tí kò gbọdọ̀ kú ni.

Àwọn Ìwé Ìtọ́kasí

Adébọ̀wálé, O. àti D. Adélékè (2021). *Àkọ̀tun Èdè Ìperí Yorùbá (New Yorùbá Metalanguage)*. Ìbàdàn: Graceville Publishers.

Adébọ̀wálé, O. àti D. Adélékè àti A. Adéjùmọ̀ (2016). *Ọ̀tun Ìmọ̀ Nínú Ìtàn-Àròsọ D.O. Fágúnwà (Findings in the Novels of D.O. Fágúnwà)*. Lagos: The Capstone Publications.

Adéyẹmí, L. (2012). "Proverbs and Narrative Meaning in Yorùbá Literature". *Paremia Journal*, 21, 245-256.

Awóbùlúyì, O. àti O.O. Oyèláràn (2017). *Ìléwọ́ Ìkọ̀wé Yorùbá Òde-Òní*. Ìlọrin: Kwara State University Press.

Bámgbóṣé, A. (1968). "The Form of Yorùbá Proverbs". *Odu: A Journal of West African Studies*, 5, 25-32.

Bámgbóṣé, A. (2007a). *The Novels of D.O. Fagunwa: A Commentary*. Ìbàdàn: Nelson Publishers Ltd.

Bámgbóṣé, A. (2007b). Symbolism in D.O. Fagunwa's Novels. *Modern Research Studies*, 1, 89-90.

Barber, K. (2017). *Celebrating D.O. Fágúnwà: Aspect of African and World Literary History*. Ìbàdàn: Bookcraft.
Bascom, W. (1969). *Ifá Divination: Communication between Gods and Men in West Africa*. Bloomington: Indiana University Press.
Beier, U. (1965). *The Yorùbá Novel: D.O. Fagunwa. In Introduction to African Literature*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
Beier, U. (1967). *Yorùbá Poetry: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
Délànọ̀, I.O. (1966). *Òwe Lẹ̀ṣin Ọ̀rọ̀*. Ìbàdàn: Oxford University Press.
Fágúnwà, D.O. (1938). *Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmalẹ̀*. Lagos: CMS Bookshop.
Fágúnwà, D.O. (1949). *Igbó Olódùmarè*. London: Thomas Nelson.
Fágúnwà, D.O. (1949). *Ìrèké Oníbùdó*. London: Thomas Nelson.
Fágúnwà, D.O. (1954). *Ìrìnkèrindò Nínú Igbó Elégbèje*. London: Thomas Nelson.
Fágúnwà, D.O. (1961). *Àdììtú Olódùmarè*. London: Thomas Nelson.
Fálétí, A. (1970). *Ọmọ Olókùn Ẹṣin*. Ìbàdàn: Heinemann.
Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
Halliday, M.A.K. (1978). *Language as Social Semiotic*. London: Edward Arnold.
Irele, A. (1981). *The African Experience in Literature and Ideology*. Ìbàdàn: Heinemann.
Ìṣọ̀lá, A. (2009). *Ayé Yẹ Wọ́n Tán*. Ìbàdàn: D.G. Mortoy Books.
Lindfors, B. (1982). *Critical Perspectives on Nigerian Literatures*. London: Heinemann.
Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Westport: Greenwood Press.
Ojo, E.T. (2015). Structure of Proverbs in Selected Yorùbá Written Literature. *Ihafa: A Journal of African Studies*, 7(1) 161-191.
Òkédìjí, O. (1971). *Àgbàlagbà Akàn*. Ìbàdàn: Longman Nigeria Ltd.
Owólabí, K. (2001). *Essential of Yorùbá Grammar*. Ìbàdàn: University Press Plc.
Soyinka, W. (1968/2013/(Trans.) *Forest of a Thousand Daemons: A Hunter's Saga*. London/Ìbàdàn: Thomas Nelson and Sons/Bookcraft.
Unilag Stylistic Study (2015). A Stylistic Study of Proverbs and Idioms in the translated Novels of D.O. Fágúnwà.

Bio's

Prof. Raphael Ayọ̀ Adésuyan is a distinguished scholar of Yorùbá linguistics and dialectology at the Department of Yoruba, Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria. His research focuses on the morpho-syntactic and socio-cultural characteristics of Yoruba dialects, particularly the Ondo dialect, to enrich scholarly understanding of their forms and functions. Prof. Adesuyan has contributed significantly to the field through his publications on pronouns in the Ondo dialect and the creative use of language in Yorùbá proverbs.

Ọ̀jọ̀gbọ́n Raphael Ayọ̀ Adésuyan jẹ́ onímọ̀ ẹ̀dá èdè Yorùbá àti ìmọ̀ nípa ẹ̀ka èdè ní Ẹ̀ka-Ẹ̀kọ́ Èdè Yorùbá, ni Yunifásítì Olùkọ́ni tí Ìjọba Àpapọ̀ ní Adeyemi, Ondó, ní Orílẹ̀ èdè Nàìjíríà. Ìwádìí rẹ̀ dá lórí àbùdá mọ́fọ́lọ́jì, ati gírámà, àti àṣà àwùjọ ẹ̀ka-èdè Yorùbá, pàápàá jù lọ ẹ̀ka-èdè Òndó. Ọ̀jọ̀gbọ́n Adesuyan ti ṣe àfikún ńlá sí ìmọ̀ nípasẹ̀ àwọn àpilẹ̀kọ rẹ̀ lórí ọ̀rọ̀ arọ́pò orúkọ nínú ẹ̀ka-èdè Òndó àti òwe Yorùbá.

Dr. Taofiq Saadu, Ph.D. in Yoruba Language and Literature from Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Nigeria, specializes in Yoruba oral poetry with a special interest in the poetry of Yoruba deities to shape cultural identity. As a lecturer at Adeyemi Federal University of Education, Ondo, and Deputy Director of Postgraduate Studies, he blends ancient wisdom with modern scholarship. With over two decades in broadcasting, he transforms Yoruba folklore into accessible media, promoting cultural preservation.

Ọ̀mọ̀wé Taofiq Saadu, tí ó kẹ́kọ̀ọ́ gboyè Ph.D. nínú Èdè àti Lítíréṣọ̀ Yorùbá, láti Yunifásítì Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ tí ilé-Ifẹ̀ ní Orílẹ̀ èdè Nàíjíríà, ìwádìí rẹ̀ gbájúmọ́ ewì alohùn ajẹmọ́rìṣà Yorùbá láti mú ìgbòòrò bá àwùjọ Yorùbá. Gẹ́gẹ́ bí olùkọ́ni ní Yunifásítì Olùkọ́ni tí Ìjọba Àpapọ̀ ní Adeyemi, Òǹdó, àti igbákejì adarí fún ẹ̀ka ẹ̀kọ́ gíga, ó so ọgbọ́n ìjìnlẹ̀ Yorùbá pọ̀ mọ́ ìmọ̀ ìwádìí òde òní. Pẹ̀lú iríri tí ó lé ní ogún ọdún nínú ìgbóhùn-sáfẹ́fẹ́, ó máa ń yí àwọn ìtàn àròsọ Yorùbá sí àwọn ètò tí ó rọrùn láti gbọ́ àti láti wò, báyìí ló ṣe ń gbé àṣà lárugẹ.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): ADESUYAN Raphael Ayodeji, SA’ADU Taofiq. Ìlò òwe akọni d.o. Fágúnwà nínú ìwé ìtàn àròsọ *ògbójú ọdẹ nínú igbó irúnmọlẹ̀*. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.70-79, agosto 2026.

To cite this text (APA): Adesuyan Raphael Ayodeji; Sa’adu Taofiq (august 2026). Article title. Ìlò òwe akọni d.o. Fágúnwà nínú ìwé ìtàn àròsọ *ògbójú ọdẹ nínú igbó irúnmọlẹ̀*. Njinga & Sepé*: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 70-79.

Language: Yorùbá

Àfihàn Akitiyan Akọnibìnrin Mọrèmi Àjàṣorò Nínú Ìwé Eré-Onítàn *Mọrèmi* tí Dúró Ládipọ̀ Kọ àti Ìdàgbàsókè Àwọn Obìnrin ní Àwùjọ Áfíríkà

Ìlúfóyè Fáwọlé ÒJÓ, PhD
Department of Yorùbá, Faculty of Arts,
Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó, Nigeria
E-mail: ilufoyeojo@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0004-5393-5915

àti

Mercy Ayọ̀ FASEHUN, PhD
Department of Yorùbá, Faculty of Arts,
Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó, Nigeria.
E-mail: fasehunmercy@yahoo.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0006-9206-9460

ÀṢAMỌ̀
Ipa mánigbàgbé tí akọnibìnrin Mọrèmi kó nínú àwùjọ rẹ̀, Ilé-Ifẹ̀, Nàìjíríà àti bí àwọn ipa tí ó ti kó wọ̀nyí ti ṣe ń fara hàn nínú irú ipa tí àwọn obinrin ní ilẹ̀ Áfíríkà náà ń kó ní àwùjọ wọn lóde òní, ni àfojúsùn iṣẹ́ yìí. Iṣẹ́ ìwádìí yìí wo ìtumọ̀ akọni ní àwùjọ Yorùbá. Iṣẹ́ yìí ṣe ìtúpalẹ̀ ìtàn akọnibìnrin Mọrèmi, ipa ribiribi tí ó kó nínú ètò ọrọ̀-ajé, ètò ìṣèlú àti ètò amúlùúdùn ní àwùjọ Ilé-Ifẹ̀. Bákan náà, iṣẹ́ yìí tún ṣàlàyé kíkún nípa ète àti agbára tí akinbìnrin Mọrèmi lò láti gba àwọn ènìyàn Ilé-Ìfẹ́ sílẹ̀ kúrò nínú ìgbèkùn tí àwọn Ìgbò/Ùgbò ti fi wọ́n sí fún ọ̀pọ̀lọpọ̀ ọdún, kí àlàáfíà tó padà jọba láwùjọ Ilé-Ifẹ̀. Iṣẹ́ yìí tún ṣe àfihàn èrò àwùjọ nípa obìnrin àti bí ìwà akíkanjú Mọrèmi ti ṣe jẹ́ àwòkọ́ṣe rere ńlá fún àwọn obinrin ilẹ̀ Áfíríkà láti lè kópa mánigbàgbé nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn. Ọgbọ́n ìṣèwádìí mẹ́ta ni a lò láti ṣe àṣeyọrí iṣẹ́ ìwádìí yìí. Ní àkọ́kọ́, a ka ìwé eré-onítàn *Mọrèmi* dáadáa láti lè fa àwọn kòmóòkun inú eré-onítàn náà yọ. Ní ẹ̀kejì, a ṣe àgbékalẹ̀ ìtàn Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí ó ti ṣe hàn nínú ìwé eré-onítàn *Mọrèmi*. Ní ẹ̀kẹta, a fi ọ̀rọ̀ wá àwọn òpìtàn mẹ́rin lẹ́nu wò; ẹnìkan ní Ilé-Ifẹ̀ (ìpínlẹ̀ Ọṣun), ẹnìkan ní Ọ̀fà (ìpínlẹ̀ Kwara), ẹnìkan ní ilẹ̀ Ìgbò (Ùde-Ùgbò) àti ẹnìkan ní Odòde/Òde Ìdànrè (ìpínlẹ̀ Oǹdó) láti lè ní òye nípa ìtàn ìwáṣẹ̀ tí ó ṣọ nípa rẹ̀. Àwọn àkójọ-èdè-fáyẹ̀wò wọ̀nyí ni a ṣe ìtúpalẹ̀ wọn ní ìlànà Tíọ́rì Karl Marx tí ó sọ̀rọ̀ nípa ètò ọrọ̀ ajé, tíọ́rì ìṣègbèfábo/ìṣètọ́fábo tí ó sọ nípa ìjìjàgbara àwọn obìnrin àti ipa wọn láwùjọ. Àgbálọgbábọ̀ iṣẹ́ ìwádìí yìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé bí àwọn òǹkọ̀wé eré-onítàn Yorùbá ti ṣe ń fi ìwà akin àwọn obìnrin hàn nínú lítíréṣọ̀ bẹ́ẹ̀ náà ni ó ń fi ara hàn ní ojú ayé. Èyí fi hàn pé ipò àwọn obìnrin àti ipa tí wọ́n ń kó láàrin àwùjọ kò ṣé fọwọ́ rọ́ sẹ́yìn rárá. Iṣẹ́ yìí dá a lábàá pé kí àwọn obìnrin Áfíríkà wo àwòkọ́ṣe Mọrèmi kí wọ́n sì máa mú un lò fún ìdàgbàsókè àwùjọ wọn.

KÓKÓ-ỌRỌ̀
Akọnibìnrin, Àwùjọ, Eré-onítàn, Ìdàgbàsókè, Ìṣègbèfábo, Tíọ́rì Máàsì.

O Ativismo da Heroína Moremi Ajasoró no Livro *Morémi: Stories that Stand Together* e o Desenvolvimento das Mulheres na Sociedade Africana

RESUMO
O foco deste estudo é o papel inesquecível desempenhado pela heroína Moremi em sua comunidade, Ile-Ife (Nigéria), e como essas ações se refletem no papel que as mulheres africanas desempenham em suas comunidades atualmente. A pesquisa examina o significado da figura da heroína na sociedade iorubá, analisando a história de Moremi e o papel fundamental que ela desempenhou nos sistemas econômico, político e social de Ile-Ife. Além disso, o estudo detalha o propósito e o poder empregados por Moremi para libertar o povo de Ile-Ife do cativeiro imposto pelos Igbo/Ugbo por muitos anos, até o retorno da paz à sociedade local. O trabalho também revela a percepção social sobre as mulheres e como a bravura de Moremi serve de exemplo para que as mulheres africanas contribuam significativamente para o desenvolvimento de suas sociedades. Três métodos de pesquisa foram utilizados: primeiramente, realizou-se uma leitura atenta da obra literária sobre Moremi para extrair seus elementos essenciais; em seguida, apresentou-se a história de Moremi conforme retratada na referida obra; por fim, entrevistaram-se quatro historiadores — localizados em Ile-Ife (Estado de Osun), Ofa (Estado de Kwara), Igbo (Úde-Úgbho) e Odode/Óde Idanre (Estado de Ondo) — para compreender a história da luta associada a ela. Esses estudos de caso foram analisados à luz da Teoria Econômica de Karl Marx e da Teoria do Feminismo/Etnicidade, que aborda a luta das mulheres e seu papel na sociedade. Os resultados confirmam que a natureza heroica das mulheres, retratada por dramaturgos iorubás na literatura, também se manifesta no mundo real. Isso demonstra que o status da mulher e seu papel na sociedade não foram negligenciados. O trabalho sugere que as mulheres africanas devem considerar o modelo de Moremi e utilizá-lo em prol do desenvolvimento de suas sociedades.

PALAVRAS-CHAVE
Heroína, Sociedade, História, Desenvolvimento, Socialização, Teoria de Massa.

The Portrayal of Heroic Attributes of Mọrèmi Àjàṣorò in Dúró Ládipọ̀'s Play *Mọrèmi* and its Implications for Women's Development in African Society

ABSTRACT
The unforgettable significance of the heroine Mọrèmi in her society, Ilé-Ifẹ̀, Nigeria, and how her heroic attributes have been manifesting in the contributions of African women to their societies today, are the focus of this study. This study examines the meaning of heroism and heroines in Yorùbá society, with a focus on the story of Mọrèmi. It analyses her significant contributions to the economic, political, and social development of Ilé-Ifẹ̀. The study highlights Mọrèmi's bravery and determination in liberating her people from the clutches of the Ìgbò/Ùgbò who had enslaved them for many years, thereby restoring peace to Ilé-Ifẹ̀. The research also explores societal perceptions of women and how Mọrèmi's courageous actions serve as a call to action for women in Africa to participate in African development. Three research approaches were employed for this study. First, we read the text, Mọrèmi play, thoroughly in order to understand the thematic content of the play. Second, we presented Mọrèmi's story as depicted in the play. Third, we interviewed four historians: one from Ilé-Ifẹ̀ (Ọṣun State), one from Ọ̀fà (Kwara State), one from the Ìgbò/Ùgbò community, and one from Ìdànrè (Oǹdo State) in order to understand the myths that surround her story. The

findings, analysed through Karl Marx's economic theory and feminist/womanist theory which explains women's struggle to end sexist oppression and how the impact of women can be recognised in society reveal that Yorùbá playwrights often depict women as strong and brave, reflecting real-life scenarios. The study further reveal that the position and contributions of women in the society shouid not be over-emphasised. The study recommends that women in Africa emulate Mọrèmi's courageous example to drive societal development.

KEYWORDS
Heroine, Society, Drama, Development, Socialization, Mass Theory.

Ìfáárà

Àfihàn ipa mánigbàgbé tí akọnibìnrin Mọrèmi kó nínú ìwé eré-onítàn *Mọrèmi* tí Ládipọ̀ (1971) kọ ni a fẹ́ gbé yẹ̀wò nínú iṣẹ́ yìí. Ẹ̀wẹ̀, a ṣe àkíyèsí pé ohun tí àwùjọ ń sọ nípa obìnrin ni àwọn òǹkọ̀wé fi ń hàn nínú iṣẹ́ wọn lọ́nà ẹ̀rọ (Rájí, 2000). Ìṣẹ́ ìwádìí yìí ṣàlàyé ìtàn Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí aṣiwájúbìnrin rere, ìhùwàsí àti akíkanjú rẹ̀, èrò òǹkọ̀wé nípa àgbékalẹ̀ eré-onítàn náà àti ipa àwọn obìnrin nínú ìdàgbàsókè àwùjọ Áfíríkà. Ipa rere tí akọnibìnrin Mọrèmi ti fi lélẹ̀ ní àwùjọ Ilé-Ifẹ̀ láti ọjọ́ tó ti pẹ́ ti ń fara hàn nínú akitiyan àwọn obìnrin àwùjọ Áfíríkà náà láti kópa tó jọjú nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn.. A ti ń rí irú ipa Mọrèmi yìí tí ó ti ń fara hàn nínú ayé àwọn obìnrin Áfiríkà lóde òní, gẹ́gẹ́ bí akíkanjú àti aṣiwájúbìnrin rere nínú èto iṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé, ètò-ẹ̀kọ́, ipò aṣojú orílẹ̀-èdè àti ètò amúlùúdùn. Èyí sì jẹ́ kí á mọ̀ pé ipa ribiribi tí obìnrin ń kó nínú àwùjọ kò ṣe é fọwọ́ rọ́ sẹ́yìn rárá. A ka ìtàn Mọrèmi dáradára a sì tún gba itàn rẹ̀ lẹ́nu àwọn òpìtàn ní àwọn ìlú mẹ́rin tí a ṣàyàn. Ìdí tí a fi ṣe bẹ́ẹ̀ ni pé ìtàn nípa Mọrèmi fara hàn púpọ̀ ní awọn ìlú wọ̀nyí àti pé a fẹ́ mọ̀ bóyá ìyàtọ̀ wà nínú ìtàn èyí tí a kà nínú ìwé eré-onítàn *Mọrèmi* àti èyí tí àwọn òpìtàn mẹ́rẹ̀ẹ̀rin wọ̀nyí sọ fún wa ní àwọn ìlú àṣàyàn wọ̀nyí. Ohun tí a ṣàkíyèsí nínú ìtàn Mọrèmi ni pé akọni ni obìnrin yìí tí ó sì lo gbogbo agbára tí ó wà ní ìkáwọ́ rẹ̀ láti jà fún ìlú rẹ̀ . Ó sì ṣe àṣeyọrí rere. Àpẹẹrẹ iṣẹ́ ìgbàlà tí ó ṣe fún Ilé-Ifẹ̀ jẹ́ kí á gbà pé àwọn obìnrin jẹ́ akíkanjú, ipò àti ipa tí wọ́n ń kó láàrin àwùjọ kò ṣé fọwọ́ rọ́ sẹ́yìn rárá. Bí àwọn ọkùnrin ti ṣe ń kópa nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn bẹ́ẹ̀ náà ni àwọn obìnrin ń kópa tó jọjú nínú ìlọsíwájú àwùjọ wọn jákèjádò ilẹ̀ Áfíríkà àti ní gbogbo àgbáyé.

Tíọ́rì Ìṣàmúlò

Tíọ́rì pọ̀ rẹpẹtẹ tí a lè lò làti ṣe ìtúpalẹ̀ iṣẹ́-ọnà síbẹ̀ a kò lè ṣàdéédé lò wọ́n bí kò ṣe kí á wo èyí tí ó bá tọ̀nà jùlọ láti fi ṣẹ̀dájọ́ irú iṣẹ́-ọnà yóówù tí a bá ń túpalẹ̀. Èyí ló mú wa yan tíọ́rì méjì ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ lááyò lati ṣe ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí.

Tíọ́rì Karl Marx

Karl Marx àti àwọn agbátẹrù tíọ́rì rẹ̀ bí Engels (1975), Eagleton (1976a, 1976b, 1983), Althusser (1977) àti Siddiqui (2024) ti sọ ọ̀rọ̀ púpọ̀ nípa èrò báyeṣerí tí wọn yóò fi máa gbé ètò ọ̀rọ̀-ajé, ètò ìṣèlú, ètò àṣà àti ìbára-ẹni-gbépọ̀ ró. Karl Marx gbà pé kò sí àwùjọ kan tí kò ní ìlànà ètò ìṣèlú kan gbòógì "ideology" tí a pè ní èrò báyéṣerí tí wọn yóò fi máa gbé ètò ọ̀rọ̀-ajé, ètò ìṣèlú, àṣà àti ìbára-ẹni-gbépọ̀ ẹ̀dá ró. Bí òǹkọ̀wé kan bá dìde láti kọ̀wé lítíréṣọ̀ yálà ìtàn àròsọ, ewì àti eré-onítàn, èrò tí àwùjọ bá ti gbìn sí i lọ́kàn kò ní ṣaláìhàn nínú iṣẹ́ rẹ̀. Èyí fi hàn pé gbogbo lítíréṣọ̀ ni ó ń fi àwọn ìrírí ayé, èrò àti ìgbàgbọ́ ọmọ ẹ̀dá hàn (Barber, 1971). Karl Marx tún sọ síwájú pé bí a bá fẹ́ ṣe àyẹ̀wò lítíréṣọ̀ kan, ohun tí ó yẹ kí ó jẹ lámèyìtọ́ lógún ni pé kí ó kọ́kọ́ mọ nǹkan tí ó wà ní ìsàlẹ̀ tí ó mú kí òǹkọ̀wé lítíréṣọ̀ kọ nǹkan lórí kókó-ọ̀rọ̀ tí ó gbé iṣẹ́ rẹ̀ kà. Èyí fi hàn pé ìrírí àyíká àti ipò tí òǹkọ̀wé bá wà máa ń ṣe okùnfà ìrònú rẹ̀ nínú àgbékalẹ̀ iṣẹ́-ọnà rẹ̀.

Èròǹgbà tíọ́rì Karl Marx tún ni pé kí á fi ojú ọrọ̀-ajé àti ètò ìṣèlú àwùjọ wo lítíréṣọ̀. Nípa bẹ́ẹ̀, tíọ́rì gbọ́dọ̀ tú àṣírí àwọn arẹ́nijẹ àti àwọn afinisínú ìgbèkùn. Àṣírí ìgbèkùn tí àwọn Ìgbò fi àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ sí yìí náà ni Ladipọ̀ (1971) tú fún aráyé nínú ìgbékalẹ̀ ìwé eré-onítàn *Mọrèmi*. Bí irú ìyànjẹ báyìí bá ń wáyé ní ààrin àwùjọ kan ó yẹ kí àwọn òǹkọ̀wé lítíréṣọ̀ máa ṣe akitiyan láti lè rí bí àwùjọ yóò ṣe lè gbara rẹ̀ kalẹ̀ nínú irú ìyànjẹ bẹ́ẹ̀ lọ́nà tí inú gbogbo tẹrú tọmọ yóò fi lè dùn. Èyí ló fà á tí ọ̀kan lára àwọn agbátẹrù èrò Karl Marx nínú Ọpẹ́fèyítìmí (2016) fi ṣàlàyé pé òǹkọ̀wé tí kò bá lè gbẹnusọ fún àwọn tí à ń yànjẹ kì í ṣe ọ̀rẹ́ àwùjọ rárá. Nítorí náà, òǹkọ̀wé gbọ́dọ̀ máa fi iṣẹ́-ọnà rẹ̀ ṣe àyípadà rere fún àwùjọ rẹ̀ kí ó sì máa wá ọ̀nà láti lè fi òpin sí ìwà ìjẹgàba àwọn ajẹgàba tí wọ́n ní àṣẹ lọ́wọ́ láti lè máa jẹ gàba lórí ètò ìṣèlú àti ètò ọrọ̀-ajé. Láti fi òpin sí ìwà ìjẹgàba àwọn Ìgbò (Ùgbò) lórí àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ ni Ládipọ̀ (1971) fi gbé akọnibìnrin Mọrèmi kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí agbẹnusọ fún àwùjọ Ilé-Ifẹ̀ tí ó sì gbà wọ́n kalẹ̀ kúrò lọ́wọ́ ìrẹ́nijẹ àwọn Ìgbò tí wọn ń fi gbogbo ìgbà ṣe ìkọlù sí wọn. Tíọ́rì Karl Marx nìkan kò lè kájú ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí tán nítori pé lórí ìrẹ́nijẹ àti yíyan àwọn mèkúnnù jẹ nínú èto ọrọ̀ ajé àwùjọ kan ni ó ṣiṣẹ́ dé. Ìdí nìyí tí a fi ṣe àmúlò tíọ́rì ìṣègbèfábo/ìṣètọ́fábo tí ó ń ṣe àfihàn ìjàjàgbara àwọn obìnrin láti lè bọ́ kúrò nínú ìjẹgàba àwùjọ àti abala tíọ́rì yìí kejì tí a mọ̀ sí tíọ́rì ìṣètọ́fábo tí ó ń béèrè fún ẹtọ́ àwọn obìnrin sí àwọn ipò tí ó yẹ wọ́n láàrin àwùjọ.

Tíọ́rì Ìṣègbèfábo/Ìṣètọ́fábo

Tíọ́rì ìṣègbèfábo ní nǹkan ṣe pẹ̀lú ọ̀nà àti ìgbésẹ̀ láti yọ àwọn obìnrin kúrò lóko ẹrú, ìgbèkùn, ìjẹgàba-lórí-ẹni àti ìdẹ́yẹsí ní àwùjọ, pàápàá jùlọ ní àwùjọ tí ọkùnrin bá ti jẹ́ olórí tó sì ń pàṣẹ. Ní pàtó, nǹkan tí tíọ́rì ìṣègbèfábo ń ké gbàjarè fáyé ni pé kí òpin ó dé bá ìjẹgàba lórí àwọn obìnrin káàkiri gbogbo orílẹ̀-èdè Áfíríkà àti ní gbogbo orílẹ̀-èdè yòókù lágbàáyé. Èròǹgbà láti mú àwọn obìnrin kúrò lóko ẹrú àti ipò àtẹ̀mẹ́rẹ̀ tí àwùjọ gbé wọn sí ni tíọ́rì yìí ń bèèrè fún, kì í ṣe fún àwùjọ kan ṣoṣo. Àwọn ọkùnrin gbọ́dọ̀ ṣe àkíyèsí pé ipa àwọn obìnrin nínú ètò òṣèlú, ọrọ̀-ajé, ètò àṣà àti ẹ̀sìn kì í ṣe ohun ìfọwọ́rọ́sẹ́yìn rárá. Ọkọ-gbégbá-ìyàwó-n-gbágbọn ni ó lè mú àwùjọ ti takọ tabo bá ti ń ṣe ìjọba ní ìlọsíwájú. Irú àwùjọ bẹ́ẹ̀ yóò sì máa dùn yùngbà gẹ́gẹ́ bí oyin. Èrò yìí ni Davies and Graves (1986:13) rí tí Katherine Frank fi sọ pé:

> Feminism is a profound individualistic philosophy: It
> values personally growth and individual fulfilment
> over any other larger communal needs or good.
>
> Ìṣègbèfábo jẹ́ imọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò tí ó tẹnu mọ́ ẹnì kọ̀ọ̀kan:
> Ó gbé ìdàgbàsókè àti ìmúṣẹ ara ẹni ga ju
> àwọn àǹfààní àwùjọ lápapọ̀ lọ.

Yàtọ̀ sí pé à ń tẹnumọ́ ìdàgbàsókè àti ìmúṣẹ ẹnì kọ̀ọ̀kan, tíọ́rì ìṣègbèfábo ń bèèrè fún ìbádọ́gba àwọn obìnrin pẹ̀lú àwọn ọkùnrin nínú ètò ọrọ̀-ajé, ètò ìṣèlú, ètò amúlùúdùn àti ètò ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn ní àwùjọ. Hooks (1985) ni Ọpẹ́fèyítìmí (2016:40) fi èrò rẹ̀ hàn báyìí pé:

> Feminism is the struggle to end sexist oppression.
> Its aim is not to benefit solely any specific group of
> women, any particular race or class of women. It
> does not privilege women over men. It has the
> power to transform in a meaningful way all our lives.
> Tíọ́rì ìṣègbèfábo jẹ́ ìjìjàgbara láti fi òpin sí ìjẹgàba
> lórí ẹ̀yà ẹ̀dá. Lááríjà rẹ̀ kì í ṣe fún àǹfààní irúfẹ́

> ìran tàbí ọ̀wọ́ obìnrin kankan. Kò gbe
> obìnrin ju ọkùnrin lọ. Ṣùgbọ́n ó ní agbára
> láti ṣe àyípadà tó nítumọ̀ sí ìgbésí ayé ẹ̀dá.

Ohun tí èyí túmọ̀ sí ni pé kí àwùjọ fi òpin sí ìjẹgàba ọkùnrin lórí obìnrin nítorí pé fífún obìnrin láàyè láti kópa nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé àti ọ̀rọ̀ amúlùúdùn nìkan ni ó lè mú àyípadà rere dé bá àwùjọ. Èrò yìí náà ni Ọ̀pẹ́fẹ̀yítìmí (2016:41) kín lẹ́yìn tí ó fi sọ pé "tíọ́rì ìṣègbèfábo ń fẹ́ kí á fi obìnrin sí ìpò tó tọ́ sí wọn láwùjọ. Ọ̀rọ̀ bí a ṣe bẹ́rù la bọ́mọ ni wọ́n fẹ́ kó ṣatọ́kùn wa". Èyí fi hàn pé kí á má ṣe fi obìnrin sí ipò tí kò bójúmu láàrin àwùjọ. Nítorí náà tọkunrin tobìnrin ni ó lágbára tí wọ́n sì ní ipa tí wọn ń kó nínú ìdàgbàsókè àwùjọ. Obìnrin ni Mọrèmi, ó sì kó ipa tí ó jọjú ní àwùjọ Ilé-Ifẹ̀ nígbà ayé rẹ̀ láìṣe pé ọkùnrin kò sí ní ìlú nígbà náà.

Ìtẹ̀síwájú tí ó dé bá èrò àwùjọ Áfíríkà nípa ipa ribiribi tí àwọn obìnrin ń kó nínú ìdàgbàsokè àwùjọ ló mú kí àwọn agbátẹrù tíọ́rì ìṣègbèfábo máa wá tíọ́rì tí ó bá àṣà àwùjọ Áfíríkà mu kí àwọn agbátẹrù tíọ́rì ìṣègbèfábo sì bẹ̀rẹ̀ sí í máa wo ààyè àti ipa àwọn obìnrin pẹ̀lú ipò tí wọ́n dì mú láwùjọ. Ipa àti ipò obìnrin fara hàn nínú ètò ẹsìn, ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé àti ètò amúlùúdùn títí tí ó fi mọ́ ìwé lítíréṣọ̀ kíkọ. Àkíyèsí òkè yìí ló bí tíọ́ri ìṣẹ̀tọ́fábo tí ó hù jádé láti ara tíọ́rì ìṣègbèfábo tí ó jẹ́ kí á mọ̀ pé àṣà àwùjọ Áfíríkà yàtọ̀ sí ti àwọn aláwọ̀ funfun. Tíọ́rì ìṣègbèfábo kò fi bẹ́ẹ̀ ṣiṣẹ́ nínú àṣà Adúláwọ. Kọ́láwọlé (1997) jẹ́ kí á mọ̀ pé Walker ni ó kọ́kọ́ lo ìpèdè yìí, ìṣètọ́fábo (womanism) ní ọdún 1983. Èrò àwọn agbátẹrù tíọ́rì yìí ni pé ìṣègbèfábo/ìṣẹ̀tọ́fábo kò fi bẹ́ẹ̀ fìdí múlẹ̀ tó ní àwùjọ Áfíríkà nítorí pé ìjìjàgbara ti àwọn obìnrin Áfíríkà yàtọ̀. Wọn kò fojú winá nǹkan kan náà pẹ̀lú àwọn obìnrin aláwọ̀ funfun. Àṣà Áfíríkà kò fi ìyà jẹ obìnrin láti ìbẹ̀rẹ̀pẹ̀pẹ̀, àṣà ilẹ̀ òkèèrè ló ń fi ojú yẹpẹrẹ wo àwọn obìnrin tiwọn. Ìdí tí ó fi rí bẹ́ẹ̀ ni pé àwùjọ Áfíríkà yàtọ̀ sí àwùjọ àwọn aláwọ̀ funfun àti Europe níbi ti tíọ́rì ìṣègbèfábo ti bẹ̀rẹ̀. Ìdí nìyí tí Humm (1992:117) fi sọ pé:

> Black feminism has different relationship to dominating social policies than does white feminism. For example, a black woman's family in the labour market's experience might shape her economic equality but also and often the family might be a source of succor and collective support.
>
> Ìṣègbèfábo àwọn Adúláwọ̀ ni ìbáṣepọ̀ tí ó yàtọ̀ láti ṣàkóso ètò àwùjọ ju ti ìṣègbèfábo àwọn aláwọ̀ funfun lọ. Bí àpẹẹrẹ, ìrírí ìdílé obìnrin Adúláwọ̀ níbi iṣẹ́ lè sọ bí ìbádọ́gba nínú ètò ọrọ̀-ajé yóò ṣe rí. Ṣùgbọ́n, lọ́pọ̀ ìgbà ni ẹbí máa ń jẹ́ orísun ìtura àti àtìlẹyìn.

Ohun tí àyọlò òkè yìí ń sọ náà ni pé ìṣègbèfábo àwọn aláwọ̀ dúdú yàtọ̀ sí ti àwọn òyìnbó aláwọ̀ funfun. Nínú àwùjọ Adúláwọ̀, ipò obìnrin nínú ètò ọrọ̀-ajé, ètò ìṣèlú àti ipò wọn nínú ilé yàtọ̀ sí ti àwọn òyìnbó. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwùjọ Adúláwọ̀ yàtọ̀ sí àwùjọ òyìnbó aláwọ̀ funfun, síbẹ̀, àwọn obìnrin Adúláwọ̀ sì tún wà lábẹ́ ìjẹgàba. Àtúntò sì gbọ́dọ̀ bá èyí. Àwọn obìnrin Adúláwọ̀ gbọ́dọ̀ jà fún ẹ̀tọ́ wọn nínú àwùjọ. Láti fìdí èyí múlẹ̀ ni ó jẹ́ kí Hudson-Weems (1998: 87) sọ pé:

> African womanism is an ideology created and designed for all women of African descent. It is grounded in African culture, and thereafter it necessarily focuses on the unique experiences, struggles, needs and desire of African womanist

> Ìṣègbèfábo Adúláwọ̀ jẹ́ èrò tí a gbé kalẹ̀ tí a sì yà sọ́tọ̀ fún gbogbo obìnrin Adúláwọ̀. Ó jinlẹ̀ nínú àṣà Adúláwọ̀, nítorí náà, ó dojúkọ ìrírí tí kò lẹ́gbẹ́, ìgbìyànjú àìní àti ìfẹ́ ọkàn àwọn obìnrin Adúláwọ̀.

Ohun tí Hudson-Weems sọ yìí fi hàn pé bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn obìnrin ilẹ̀ Adúláwọ̀ ń jà fún ẹ̀tọ́ wọn, wọn kò ṣe èyí láti tako àṣà àwùjọ wọn. Ìrírí wọn nínú àwùjọ ló jẹ́ wọ́n lógún. Ẹ̀tọ́ wọn nínú àwùjọ ni wọ́n ń jà fún láìtako àṣà àwùjọ. Àṣà àwùjọ wọn kò fìyà jẹ wọ́n láti ìbẹ̀rẹ̀. Ipò àti agbára wọn nínú ẹsìn ìbílẹ̀ fara hàn púpọ̀. Èrò yìí ni a lérò pé ó dára fún mímú ìdàgbàsókè bá ìdílé kọ̀ọ̀kan àti àwùjọ lápapọ̀. Èrò yìí yóò sì tún lè ta àwọn obìnrin jí láti lè kúrò nínú ipò ẹ̀yìn tí àwọn ọkùnrin tò wọ́n sí. Ipa tíọ́rì yìí láwùjọ ti jẹ́rìí sí i nínú ìtàn àgbáyé wí pé àwọn obìnrin ti ń tukọ̀ orílẹ̀-èdè, ilé-iṣẹ́ ńláńlá àti ipò olórí láwùjọ bí a bá fọwọ́ tì wọ́n lẹ́yìn.

Ajíbádé (2009) tan ìmọ́lẹ̀ sí èrògbà tíọ́rì ìṣègbèfábo/ìṣẹ̀tọ́fábo nínú àṣá Yorùbá pé ẹ̀sìn ìbílẹ̀ Yorùbá kó fi àwọn obìnrin Yorùbá sí ipò ẹ̀yìn rárá. Àwọn obìnrin ni wọn wà ní ipò aṣiwájú nínú ìjọ́sìn fún àwọn òrìṣà bí Ọṣun, Yemọja, Ọbà, Erinlẹ̀ àti awo Gẹ̀lẹ̀dẹ́. Bí àpẹẹrẹ, àwọn Babaláwo (Ifá priest) àti Ìyánífá (Ifá priestess) wà tí wọn sì ní àṣẹ láti tẹ ẹlòmíràn nífá, tí wọn sì ń kópa tó jọjú nínù ètò ìtẹfá. Kò sí ìyàtọ̀ láàrin àfihàn agbára ti Babaláwo ní sí ti Ìyánífá bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àríyànjiyàn wà lórí èyí lóde òní (Ajíbádé, 2009). Nítorí náà, nínú àṣà Yorùbá, ìbádọ́gba dọ́gbandọ́gba ipò tí ó wà láàrin takọ tabo fi ààyè gba ìbádọ́gba agbára ọkùnrin àti obìnrin ní oríṣìíríṣìí ọ̀nà ṣùgbọn tí a kò lè rí ibi tí a ti lè tọ́ka sí èyí nínú àṣà àwọn oyìnbo aláwọ̀ funfun. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn ewì alohùn bí ẹsẹ Ifá àti òwe ń bu ẹnu àtẹ́ lu àwọn obìnrin síbẹ̀ èyí kó sọ pé àwọn obìnrin kò ní ipa rere kan tí wọn n kó nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn. Bí àwọn ọkùnrin ti ní ìwà akin lọ́wọ́ bẹ́ẹ̀ náà ni ìwà akin ń bẹ lọ́wọ́ àwọn obìnrin náà. Àpẹẹrẹ irú ìwà akin tí a bá lọ́wọ́ àwọn obìnrin àwùjọ yìí náà ni Mọrèmi lò làti gba àwùjọ rẹ kalẹ̀ lọ́wọ́ ìkógun àwọn Ìgbò (Ùgbò) tí àlàáfíà sì jọba ní Ilé-Ifẹ̀. Ṣe bí ọkùnrin bá rí ejò tí obìnrin pa á, ṣe bí kí ejò sá ti má lọ ni. Àwọn ọkùnrin ti sa gbogbo ipá ọwọ́ wọn láti wagbo dẹ́kun fún àwọn Ìgbò tí wọn ń gbógun ti àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ ṣùgbọ́n Morèmi tí ó jẹ́ obìnrin dojú kọ ogun yìí ó sì borí. Àlàáfíà sì jọba ní Ilé-Ifẹ̀. Èyí sì fi Mọrèmi hàn gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin rere láwùjọ rẹ̀, Ilé-Ifẹ̀.

Èrò Àwùjọ àti Àsìkò tí Ìjìjàgbara àwọn Abo bẹ̀rẹ̀

Ṣáájú àkókò yìí, ojú yẹpẹrẹ ni àwùjọ fi ń wo àwọn obìnrin. Wọ́n sì rí wọn gẹ́gẹ́ bí èké àti ọ̀dàlẹ̀. Èyí hàn nínú ẹsẹ Ifá gẹ́gẹ́ bí Abímbọ́lá (2014) ti ṣe àfihàn rẹ̀. Àwọn ojú yẹpẹrẹ yìí ni àwọn Ajàfẹ́tọ̀ọ́ obìnrin rí tí wọ́n fi bẹ̀rẹ̀ sí í tako àwọn ọkùnrin wí pé bí àwọn ọkùnrin ti pe àwọn kọ́ ni àwọn jẹ́. Wọ́n bá bẹ̀rẹ̀ sí í jẹ́wọ́ ara wọn láwùjọ. A ṣe àkíyèsì wí pé ìjìjàgbara tí à ń sọ̀rọ̀ rẹ̀ yìí yàtọ̀ sí ara wọn láti àwùjọ kan sí àwùjọ mìíràn. Àkókò àti ọ̀nà tí ó gbà bẹ̀rẹ̀ sì yàtọ̀ pẹ̀lú. Ní orílẹ̀-èdè Faransé, ìjìjàgbara àwọn abo bẹ̀rẹ̀ ní àsìkò rúkèrúdò ètò ìṣèlú wọn (French Revolution). Àwọn obìnrin ń bèèrè fún àyípadà láti ọ̀dọ̀ ìjọba alágbádá nípa yíyí ìlànà ètò ogún pípín padà. Rájí (2000) ṣàlàyé pé ìtàn tíọ́rì ìṣègbèfábo bẹ̀rẹ̀ láti nǹkan bí i sẹ́ntíúrì kẹtàdínlógún ṣẹ́yìn. Èyí sì ni ìdìde sí ìjìjàgbara àti àkànpọ̀ onírúurú ìlànà òfin tí kò bójúmu àti bíbéèrè fún ẹ̀tọ́ àwọn obìnrin tí wọ́n rí ara wọn gẹ́gẹ́ bí ẹlẹ́gbẹ́jẹgbẹ́ àti ẹ̀yà kan ọ̀tọ̀ tí kò lẹ́nu àtilè kópa nínú ètò, ìlànà àti òfin àwùjọ tuntun òde-òní. Rájí (2000) tún fi kun un pé ní orílẹ̀-èdè Britain, ìjìjàgbara àwọn obìnrin bẹ̀rẹ̀ nípa fifi ẹ̀hónú wọn hàn sí àìdọ́gba ipò láàrin àwọn ọkùnrin àti àwọn obìnrin nínú ètò ìjọba àìlẹ́tọ̀ọ́ sí ìbò dídì. Ìjọba kò fún àwọn obìnrin láàyè láti kópa nínú ètò ìdìbo ìyannisípò láwùjọ. Àwọn abiléko kò láǹfààní sí àwọn ẹ̀tọ́ kan. Níbi tí wọ́n bá ti di ipò kan náà mú pẹ̀lú àwọn ọkùnrin nínú iṣẹ́ ìjọba, wọn kò lẹ́tọ̀ọ́ sí àwọn owó àjẹmọ́nú nítorí pé àwọn àti ọkọ wọn jẹ́ ọ̀kan náà.

Bákan náà lọmọ ṣorí ní orílẹ̀-èdè Amẹ́ríkà ni ọdún 1960. Láti ibi ìjọba ẹlẹ́yàmẹ̀yà ni ìjìjàgbara àwọn obìnrin ti bẹ̀rẹ̀. Nígbà tí àwọn aláwọ̀ dúdú ilẹ̀ Amẹ́ríkà bẹ̀rẹ̀ láti yọra wọn kúrò nínú ìjẹgàba àti ìgbèkùn oko ẹrú tí wọ́n wà ni wọ́n rí i wí pé àwọn ọkùnrin kàn ń mú àwọn lẹ́rú sìn lásán ni látàrí àtilè jagunmólú nínú iṣẹ́ wọn. Èyí ló mú àwọn obìnrin tako àwọn ọkùnrin pé gbogbo ipò tí àwọn ọkùnrin wà lẹ́nu iṣẹ́ ìjọba ni àwọn náà lè dìmú kí àwọn sì ṣe é dáradára, pàápàá ipò nínú ètò ìṣèlú. Ìṣẹ̀lẹ̀ tí a mẹ́nu bà yìí ni a lè sọ wí pé ó ran àwọn obìnrin àwùjọ àwọn Áfíríkà náà. Àwọn obìnrin kọ̀ọ̀kan ní ilẹ̀ Áfíríkà ti bẹ̀rẹ̀ sí í tako èrò ìjẹgàba àwọn ọkùnrin nínú iṣẹ́-ọnà wọn nípa fifi ara wọn hàn gẹ́gẹ́ bí alágbára àti akíkanjú tí o lè fi aga gbága pẹ̀lú àwọn ọkùnrin, bí àpẹẹrẹ nínú gbogbo abala àwùjọ bí iṣẹ́-ọnà, ètò ìṣèlú àti ètò ọrọ̀-ajé. Ní àwùjọ àwọn Yorùbá, ipa àwọn obìnrin nínú ìwé ìtàn àròsọ kíkọ kò tíì jinlẹ̀ tó bẹ́ẹ̀ ṣùgbọ́n a rí àwọn òǹkọ̀wébìnrin bí Ọmọ́sùnlọ́lá Johnson, Jọláadé Fáwálé, Yẹ́misí Adébọ̀wálé, Àrìnpé Adéjùmọ̀ àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Iṣẹ́ àwọn wọ̀nyí fara hàn nínú gbogbo àwọn ẹ̀yà tí a lè pín lítíréṣọ̀ sí.

Ní ìdàkejì ẹ̀wẹ̀, ìṣègbèfábo tilẹ̀ fara hàn nínú lítíréṣọ̀ eré-onítàn àwọn Yorùbá kí ó tó di wí pé tíọ́rì yìí dìde ní àwùjọ àwọn Yorùbá. Bí àpẹẹrẹ, a ti rí àwọn òǹkọ̀wékùnrin tí wọn ti sọ àwọn ìtàn ìgbàanì dí kíkọ sílẹ̀. Lára àwọn ìtàn wọ̀nyí ni a ti rí Ẹfúnṣetán Aníwúrà, Ẹfúnróyè Tinúbú àti Mọrèmi tí àgbékalẹ̀ wọn fi obìnrin hàn gẹ́gẹ́ bí olú ẹ̀dá-ìtàn. Nǹkan tí a rí sọ sí àwọn ìwé eré-onítàn mẹ́tẹ̀ẹ̀ta ni pé àwọn obìnrin kì í ṣe àtẹ̀mẹ́rẹ̀ àti ọ̀lẹ gẹ́gẹ́ bí èrò tí àwọn ọkùnrin ní sí wọn. Ẹfúnṣetán, Tinúbú, àti Mọrèmi pegedé wọ́n sì fi gbọ̀ọ̀rọ̀ jẹkà nínú ètò ìṣèlú àwùjọ wọn. Níbi tí àwọn ọkùnrin ti kùnà ni àwọn tí ṣe àṣeyọrí rere nínú àwọn eré-onítàn wọ̀nyí, àyàfi Ẹfúnṣetán nìkan tí ó lo agbára tirẹ̀ lọ́nà òdì. Èyí ni a lérò wí pé ó jẹ́ ìbẹ̀rẹ̀ àti òpó fún tíọ́rì ìṣègbèfábo nínú ìwé kíkọ àti iṣẹ́-ọnà lédè Yorùbá tí ó sì ran ètò takọ tabo àti àwùjọ̀ Afríkà.

Láti fi ìdí òtítọ́ hàn wí pé àwọn obìnrin ti ń jìjà làti gba ara wọn kalẹ̀ lọ́wọ́ èrò tí àwùjọ ní sí wọn pé obìnrin kì í ṣe akin lójú ìjà, ni Dúró Ládipọ̀ fi gbé eré-onítàn *Mọrèmi* kalẹ̀ láti fi tako gbogbo èrò àwọn ọkùnrin nípa pé fùfùléèléè lásán ni àwọn obìnrin jẹ́ nínú ètò ìṣèjọba láwùjọ àwọn Yorùbá tí ó sì jẹ́ àwòkọ́ṣe rere fún gbogbo obìnrin Áfíríkà.

Akọni

Akọni lè jẹ́ ọkùnrin, ó sì lè jẹ́ obìnrin. A lè lò ó fún jẹ́ńdà méjéèjì. Orírun akọni (hero) gan-an, ni a lè tọpasẹ̀ rẹ̀ dé inú èdè Latin, èdè Greek àti èdè Gẹ̀ẹ́sì. Latin pe akọni ní "Heroina" Greek pè é ní "Hèròs" Masculine (akọ) tí ó túmọ̀ sí Olùdáàbòbò "Defender" tàbí "Protector" nígbà tí àwọn Greek sì tún pe akọnibìnrin ni "hèroìnè" tí àwọn Gẹ̀ẹ́sì sì kọ́kọ́ ṣe àmúlò ìlò rẹ̀ ní 1587 ní èdè Gẹ̀ẹ́sì, tí ó sì túmọ̀ sí àwọn obìnrin alágbára àtòkèwá tí a bá pàdé nínú ìtàn ìwáṣẹ̀ tàbí ìtàn ìgbàanì. Merriam Webster online Dictionary kí akọni báyìí pé "a person who is admired for great or brave acts or fine qualities" (akọni ni ẹni tí àwọn ènìyaǹ fẹ́ràn nípasẹ̀ títóbi tàbí agbára tàbí ìwà rere rẹ̀). Campbell (2006) ṣiṣẹ́ lórí ìrìn-àjò akọni. Ó gbà pé ohun mẹ́ta pàtàkì tí ó wà nínú ìtàn ìwáṣẹ̀ ní ó pa gbogbo àwọn akọni àgbáyé papọ̀-ìyapa, ìsínjẹ àti ìpadàbọ̀. Ó ní àwọn akọni máa ń lágbára, láyà, ní ọgbọ́n lórí, ní ìdojúkọ ìṣòro àti àfàyàrán, ṣùgbọ́n ní ìgbẹ̀yìn, wọn máa ń ṣe àṣeyọrí. Èyí fi hàn pé níní ìgboyà, agbára àti ọgbọ́n jẹ́ àwọn àbùdá pàtàkì tí ó pa àwọn akọni pọ̀ ní gbogbo àgbáàyé, pàápàá jùlọ ní ilẹ̀ Áfíríkà. Shang (2018) ṣàlàyé kíkún nípa àkọni nínú lítíréṣọ̀ pé akọni ẹ̀píìkì ajẹmáṣà jẹ́ ẹni tí ó ní agbára tí ó tayọ tàbí ní ìgboyà, ẹni tí ó dojú kọ ewu lójú ogun nítorí kí ó lè baà kógo já àti kí ó lè gba àwùjọ tí ó ń dáàbòbò kúrò nínú ewu. Èyí fi hàn pé àwọn akọni máa ń ní agbára tí ó tayọ, wọ́n máa ń ní ìgboyà, wọ́n máa ń fi ẹ̀mí wọn la ikú ṣùgbọ́n ní ìgbẹ̀yìn wọn yóò ṣe àṣeyorí rere. Su (2024) ṣe àgbéyẹ̀wò ìtàn àwọn akọni láwùjọ onírúurú àṣà pàápàá jùlọ nínú àṣà àwọn Chinese. Ohun tí Su (2024) náà sọ ni pé àwọn akọni ní àjọpín àbùdá kan náà bí i; ìgboyà, akíkanjú, ìfira-ẹni-jìn, ìkóra-ẹni-ní-ìjánu àti ìfaradà. Nínú ìtúpalẹ̀ ìwé Maxine Hong Kingston's *The Woman Warrior* ni o ti ṣàkíyèsí pé àwọn akọnibìnrin ti ṣe tako èròǹgbà àṣà àwùjọ níbi tí ó jẹ́ pé àwọn ọkùnrin ló ń pàṣẹ. Su jẹ́ kí á mọ̀ pé tọkùnrin

tobìnrin ló ní ipa pàtàkì láti kó nínú ìdàgbàsókè àti ìlọsíwájú àwùjọ. Kunere (1971) wòye pé akọni ni ẹni tí ó ń wọ̀yá ìjà pẹ̀lú àwọn ẹbọra tàbí ẹ̀dá tí ó jẹ́ ẹbọra tàbí alágbára ẹ̀dá tó léwu tí ó sì ń pa ẹlẹgbẹ́ rẹ̀. Èrò yìí fi hàn pé akọni gbọ́dọ̀ jẹ́ akíkanjú ẹ̀dá tí ó ní agbára àti ìgboyà láti ja àjàṣẹ́gun fún ìgbàlà àwọn ènìyàn rẹ̀. Barber (1979) ṣàlàyé pé akọni ní láti wá ipò fún ara rẹ̀ láwùjọ láìjẹ́ pé ó jogún tí ẹlòmíràn ti pèsè sílẹ̀. Ó gbọ́dọ̀ jẹ́ ẹni tí ó gbójú, gbóyà, gbónu, tí ó sì tún jẹ́ onífaradà tó sì lè ṣe ohun ìbẹ̀rù tàbí ohun lílé tí wọ́n tí ṣe láṣetì. Ohun tí Barber sọ yìí wà ní ìbámu pẹ̀lú ìtàn akọnibìnrin Mọrèmi tí ó jẹ́ pé ogun tí àwọn ọkùnrin ti jà tí wọ́n kò sì borí ni Mọrèmi dojúkọ tí ó sì ṣẹ́ ẹ ní àṣẹ́wọlẹ̀ pátápátá. Mustapha (1986) jẹ́ kí á mọ̀ pé akọni gbọ́dọ̀ lè ṣe àfihàn ọgbọ́n àti òye tí ó tayọ ti ẹlòmíràn láti fi yanjú ìṣòro àwùjọ rẹ̀.

Ní ilẹ̀ Yorùbá, ẹnikẹ́ni tí ó bá ṣe ohun akíkanjú tàbí ohun ìyanu tí ó tayọ sí ti ẹlòmíràn ni à ń lo "akọ" fún. Bí a bá tẹ̀lé èrò yìí a ó gbà pé gbogbo àwọn òrìṣà ilẹ̀ Yorùbá ni wọ́n jẹ́ akọni. Bí a ti rí àwọn akọ òrìṣà bí Ọ̀rúnmìlà, Ògún, Ọbàtálá, Ṣàngó, Èṣù àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ, bẹ́ẹ̀ náà ni a ní àwọn abo òrìṣà bí Ọ̀ṣun, Ọya, Yemọja, Ọbà àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Ìwà akínkanjú wọn, ohun ìyanu tí wọ́n ti ṣe àti iṣẹ́ wọn ló sọ wọ́n di akọni òrìṣà àkúnlẹ̀bọ ní àwùjọ Yorùbá.

Yàtọ̀ sí àwọn òrìṣà àkúnlẹ̀bọ tí wọ́n jẹ́ akọni ìgbaanì, a tún rí àpẹẹrẹ àwọn akọnikùnrin bí Ògèdèngbé Agbógungbórò ilẹ̀ Ìjẹ̀ṣà, Lísàbi Agbòǹgbò Àkàlà ilẹ̀ Ẹ̀gbá, Kúnrunmí ti Ìjàyè, Fábùnmi Òkè-Ìmẹ̀sí àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Bákan náà ni a ní àwọn akọnibìnrin bí Ẹfúnṣetán Aníwúrà, Ìyálóde ilẹ̀ Ìbàdàn, Ẹfúnróyè Tinúbú, Ìyálóde ilẹ̀ Ẹ̀gbá àti Mọrèmi Àjàṣorò, Ìyálóde ti Ilé-Ifẹ̀. Àwọn akọnikùnrin àti akọnibìnrin tí a dárúkọ lókè wọ̀nyí ti ṣe ohun ribiribi mánigbàgbé ní àwùjọ wọn. Èyí ló sì sọ wọ́n di akọni. Àwọn àpẹẹrẹ akọnikùnrin mìíràn tí a tún lè tọ́ka sí ní Nàìjíríà, tí àwọn náà tún lààmì-laaka ní àwùjọ Yorùbá, Haúsá àti Igbo ni Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀, Samuel Ládòkè Akíntọ́lá, Adélabú Pẹnkẹlẹmẹ́ẹ̀sì, Moshood Kásìmaàwó Ọláńbiwọnínú Abíọ́lá, Fẹlá-Aníkúlápó Kútì, Abubakar Tafawa Balewa, Aminu Kano, Ahmadu Bello, Nnamdi Azikiwe, Alex Ekwueme àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ nígbà tí a sì rí Olúfúnmiláyọ̀ Ransome Kútì, Kọ̀fowórọlá Adémọ́lá, Aajia Gambo Sawabo, Margret Ekpo àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ tí àwọn náà jẹ́ akọnibìnrin ìgbà kòpẹ́kòpẹ́ yìí.

Ipa ribiribi tí àwọn akọnikùnrin àti akọnibìnrin ti kó nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé àti ohun amúlùúdùn ni àwùjọ wọn ni ó jẹ́ kí á máa ṣe ìrántí wọn títí di òní débi pé à ń fi orúkọ wọn pe òpópónà, àdúgbò, gbọ̀ngàn, pápá òfurufú, ilé-ẹ̀kọ́ gíga àti ibi ìgbafẹ́ ní àwùjọ. Bí àpẹẹrẹ, a ní gbọ̀ngàn Mọrèmi (Morèmi Hall) ní ilé-ẹ̀kọ́ gíga Yunifásítì Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀, Ilé-Ifẹ̀ àti ní Yunifásítì Èkó, gbọ̀ngàn Tinúbú ní ilé-ẹ̀kọ́ gíga olùkọ́ni ti Adéyẹmí, Oǹdó. Ilégbèé àwọn akẹ́kọ̀ọ́ gíga obìnrin ni àwọn gbọ̀ngàn méjéèjì tí a dárúkọ wọ̀nyí, tí a kọ́ ní ìrántí àwọn akọni wọ̀nyí. Àwọn akọnikùnrin àti akọnibìnrin ti pọ̀ káàkiri àwùjọ Áfíríkà lóde òní. A ti rí àwọn akọnibìnrin nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé, ètò ẹ̀kọ́, ìmọ̀ òfin, ìmọ̀ ìṣègùn, nínú iṣẹ́ ológun ati iṣẹ́ olùkọ́. Yàtọ̀ sí pé wọ́n lọ́gbọ́n, lóye, lágbára, nígboyà, wọ́n tún ní ojú àánú, ìwà rere àti agbára láti fa ẹlòmíràn gòkè láwùjọ.

Àwọn iṣẹ́ ìwádìí tuntun ti ṣe àtúnrọ sí ipò akọni àti akọnibìnrin ilẹ̀ Áfíríkà lóde òní . Àkíyèsí àwọn onímọ̀ bí Oyèwùmí (2020) ni pé kò yẹ kí á fi ojú akọ nìkan wo ipò akọni nínú ìtàn ìwáṣẹ̀ bí kò ṣe kí á wo ipò olú ẹ̀dá-ìtàn àti ipa tí ó bá kó nínú ìtàn. Nítorí náà, akọni lè jẹ́ ọkùnrin tàbí obìnrin gẹ́gẹ́ bí a ṣe rí Mọrèmi nínú ìwé eré-onítàn *Mọrèmi*. Oyewùmí (2020) tẹ̀síwájú nínú àlàyé rẹ̀ pé kí àwọn òyìnbó amúnisìn tó dé sí àwùjọ Yorùbá ni àwọn Yorùbá ti ní àgbékalẹ̀ ètò ipo nípa ipò olórí àti olórí ẹbí. Ipò wọ̀nyí kò sì ní nǹkankan ṣe nípa akọ tàbí abo. Èrò yìí tako tíọ̀rì ìṣègbèfábo àwọn òyìnbo aláwọ̀ funfun, ó sì ṣe àfihàn Mọrèmi Àjàṣorò Ilé-Ifẹ̀, Ìyá Nàsọ ti Ọ̀yọ́ àti Ọba Ṣàngó gẹ́gẹ́ bí olórí tí àṣà àwùjọ fi wọ́n sí. Fún ìdí èyí, àwọn akọnibìnrin Adúláwọ̀ jẹ́ àwòkọ́ṣe rere nínú àyípadà tó dé bá àṣà àwùjọ. Bákan náà ni àwọn abo tún jẹ́ alágbára láwùjọ Adúlàwọ̀ yàtọ̀ sí pé à ń ṣẹ̀ṣẹ̀ ṣègbè fún wọn. Ògúndípẹ̀-Leslie (2021) gbà pé àwọn akinbìnrin Áfíríkà jẹ́ àwòkọ́ṣe rere fún àwọn ọ̀dọ́ yàtọ̀ sí àwòkọ́ṣe láti ara àwọn

akọnibìnrin ilẹ̀ òkèèrè nígbà tí Nash àti Pinto (2025) ní tiwọn ṣàlàyé nípa ẹ̀kọ́ pàtàkì tí a lè rí kọ́ nínú ìwà àwọn akọnibìnrin Áfíríkà. Wọ́n tẹ̀síwájú pé àwọn àwùjọ Áfíríkà gbé àwùjọ wọn dúró nípaṣẹ̀ mímọ rírì ipa àwọn obìnrin láwùjọ wọn. Àwùjọ Áfíríkà máa ń ṣe àmúlò àwọn ìtàn akọnikùnrin àti akọnibìnrin láti máa fi kọ́ àwọn ìran tó ń bọ̀ ní ẹ̀kọ̀ ìwà akíkanjú, ìgboyà àti ìwà ọmọlúàbí. Fún ìdí èyí, ìtàn Mọrèmi ní Ilé-Ìfẹ̀ dúró gẹ́gẹ́ bí ẹ̀rí àrídájú ìwà ìfira-ẹni-jìn àti ìfara-ẹni-rúbọ fún àwùjọ ẹni, ó sì jẹ́ ẹ̀kọ́ pàtàkì fún gbogbo ẹni tí ó bá ń lépa ipò aṣiwájú rere àti ìbádọ́gba ipò takọ tabo láwùjọ. Ọlọ́runtọ́ba-Oju (2023) fi kún un pé ìṣẹ̀ré alohùn Mọrèmi tàbí wíwo ìṣẹ̀ré bí ó ti ṣe farajìn fún àwùjọ rẹ̀ lórí ìtàgé ń múni ní ìgboyà, kọ́ni lọ́gbọn, fòye hanni àti mímúni ṣetán láti fi ara ẹni jìn fún iṣẹ́ ìdàgbàsókè àwùjọ ẹni.

Nítorí jẹ́ńdà abo tí a to Mọrèmi sí, ni a fi pè é ní *Heroine* tí a lè túmọ̀ sí akọnibìnrin nínú iṣẹ́ yìí. Akọnibìnrin ni a wá lè pè ní obìnrin yálà ó ti papòdà tàbí ó wà láyé, tí ìtàn ìwáṣẹ̀ tàbí ìtàn gidi sọ nípa rẹ̀ pé ó ní agbára tí ó tayọ, obìnrin tí àwùjọ fẹ́ràn, tí ó sì jẹ́ àwòkọ́ṣe fún àwùjọ nípaṣẹ̀ àwọn àṣeyọrí rere tí ó ti ṣe àti àbùdá rẹ̀. Akọnibìnrin jẹ́ obìnrin tí ó jẹ́ olú-ẹ̀dá ìtàn nínú lítíréṣọ̀ ọlọ́rọ̀ geere tàbí eré-onítàn. Nínú eré-onítàn *Mọrèm*i, Morèmi náà ni olú-ẹ̀dá ìtàn inú eré-onítàn yìí, ó sì la ipa rere sílẹ̀ fún àwòkọ́ṣe rere fún àwọn obìnrin àwùjọ yòókù ní Nàìjíríà àti ilẹ̀ Áfíríkà lápapọ̀. Ní ìdí èyí, a lè sọ pé akọni jẹ́ ìpèdè tí à ń lò fún ẹnikẹ́ni yálà ọkùnrin tàbí obìnrin tí ó bá ṣe iṣẹ́ akin, tí ó ṣe ohun mériìírí àti iṣẹ́ ìyanu láwùjọ kan.

Ìtàn Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí Akọnibìnrin

Ọ̀nà méjì ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ ni a gbà ṣe àkọsílẹ̀ ìtàn Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin. A wo ìtàn rẹ̀ nínú ìwé tí à ń yẹ̀wò, bákan náà ni a tún ṣe ìfọ̀rọ̀wánilẹ́nuwò láti ọ̀dọ̀ àwọn òpìtàn ní Ilé-Ifẹ̀, Ọ̀fà, Odòde/Òde Ìdànrè àti Ùde-Ùgbò ní ilẹ̀ Ìlàjẹ. Èyí ni ó ràn wá lọ́wọ́ láti lè rí kúlẹ̀kúlẹ̀ ìtàn nípa Mọrèmi.

Àgbékalẹ̀ Ìtàn Mọrèmi Àjàṣorò Nínú Eré-Onítàn *Mọrèmi*

Ẹni tí ó kọ ìwé eré-onítàn yìí ni Dúró Ládipọ̀. Oun tí ó sọ ni pé, lẹ́yìn Ọ̀rànmíyàn, Aláíyémọrẹ ni ọba tí ó jẹ ní Ilé-Ifẹ̀. Ọba olókìkí ni Ọ̀rànmíyàn tí a mọ̀ sí àbíkẹ́yìn Odùduwà jẹ́. Ìbẹ̀rù rẹ̀ sì tàn ká gbogbo agbègbè ìjọba rẹ̀. Ṣùgbọ́n Ọba Aláíyémọrẹ kò lákíkanjú tó bẹ́ẹ̀ tí ó fi jẹ́ wí pé ní ìgbà ìṣèjọba tirẹ̀ ní Ilé-Ifẹ̀ ni àwọn Ìgbò máa ń gbógun ti Ilé-Ifẹ̀ tí wọ́n sì máa ń kó wọn lẹ́rú lọ sí ìlú wọn. Inú Mọrèmi tí í ṣe ayaba Ọ̀rànmíyàn kò dùn sí àìbìkítà Ọba Aláíyémọrẹ sí gbogbo ìyọnu àti ìdágìrì àwọn Ìgbò wọ̀nyí. Nítorí náà, ó fún gbàjá mọ́nú ó sì pinnu láti wá ìrànlọ́wọ́ Yèyé Odò Ẹsìnmìnrìn láti dẹ́kun ìyọnu àwọn Ìgbò. Ó gba agbára náà lẹ́yìn tí ó ti ṣe ìlérí láti fi ọmọ rẹ̀ kan ṣoṣo, Olúorogbo Ẹ̀là rúbọ nígbà tí ó bá ti ṣẹ́gun àwọn Ìgbò tán.

Mọrèmi ṣẹ́gun nítòótọ́, àwọn Ìgbò sì di ẹ̀yà tí ń wárí fún Ilé-Ifẹ̀. Mọrèmi san ẹ̀jẹ́ rẹ̀, ó sì fi Olúorogbo, èyí tí ó jẹ́ ọmọ kan ṣoṣo tí ó bí ṣètùtù kí àlàáfíà lè jọba ní Ilé-Ifẹ̀. Ní ìgbẹ̀yìn, Mọrèmi àti ọmọ rẹ̀ sì di òrìṣà àkúnlẹ̀bọ ní Ilé-Ifẹ̀ títí di òní nítorí ìwà akọni rẹ̀. Bí a bá wo àgbékalẹ̀ ìṣẹ̀ré eré-onítàn *Mọrèmi,* Dúró Ládipọ̀ fi àbáyọrí eré yìí hàn gẹ́gẹ́ bí ìpèníjà fún ẹnì kọ̀ọ̀kan láti jí gìrì sí iṣẹ́ ìlú ẹni ju ìpàdánù ara ẹni lọ (Àrẹ̀mú, 2022).

Ìtàn Mọrèmi ní Ilé-Ifẹ̀

Ìtàn ìwáṣẹ̀ tí a gbọ́ láti ẹnu Oba Ìṣòrò, Olóyè Sunday Olúwagbéilékè Òbísànyà, Ọwá Yekere sọ pé ọmọ bíbí ìlú Ilé-Ifẹ̀ ni bàbá Mọrèmi. Ọdẹ ni bàbá rẹ̀. Orúkọ rẹ̀ ni Lúkúbà, Lúkúbà yìí ní ó ṣe ọdẹ lọ sí inú igbó ńlá Mọláńganran tí ó jẹ́ pé àwọn ẹranko ńláńlá ló wà níbẹ̀, ní ìlú Ọ̀fà, ní ìpínlẹ̀ Kwara. Ènìyàn lásán kan kò lágbára làti lọ rè é ṣe ọdẹ nínú igbó yìí. Èyí ló mú kí àwọn ará Ọ̀fà mú un ṣínkún. Wọ́n fi ọ̀rọ̀ wa á lẹ́nu wò, ó sì sọ fún wọn pé Ilé-Ifẹ̀ ni òun ti wá. Ẹran ńláńlá tí ó pa nínú igbó yìí ló mú kí àwọn ará Ọ̀fà fún un ní obìnrin láti fi ṣe aya. Olóunbẹ́ ni orúkọ obìnrin yìí. Òun sì ni ìyá Mọrèmi. Lúkúbà mú Olóunbẹ́ wá sí ìlú Ilé-Ifẹ̀ láti máa gbé ní Láakáyè tí ó wà ní agbègbè

Òkèrèmebí. Olóunbẹ́ finú ṣe oyún, ó sì bí Ọmọ́rèmí tí ó yípadà di Mọrèmi arẹwà obìnrin. Nígbà tí ó tó ẹni ọkùnrin ni ọba Ọ̀ọ̀ni Ọrànmíyàn àti Ọba Aláíyémọrẹ fẹ́ ẹ ṣùgbọ́n kò bímọ fún wọn. Nígbà tí ó fẹ́ Ọba Resé ni ó tó bí ọmọkùnrin kan ṣoṣo tí à ń pè ní (Ẹ̀là) Olúorogbo.

Ní àsìkò tí ó bí ọmọ yìí ni ogun Ìgbò (Ùgbò) bẹ́ sílẹ̀ láàrin àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ àti Ìgbò. Orúkọ ọjà tí wọ́n máa ń ná lákòókò yìí ni Ọjà Ẹ̀jìgbòmẹkùn tí ó jẹ́ ọjà àkọ́kọ́ ní àgbáyé, tí wọ́n máa ń ná ní ọjọ́ karùn-ún karùn-ún. Ọjà Ifẹ̀ ni wọn ń pè é ní òde-òní. Àwọn ìran Ìgbò máa ń wá láti ná ọjà yìí. Ìran Ọ̀ọ̀ni Ọbamakin ni wọ́n ní ìlú Ilé-Ifẹ̀ tí wọ́n fẹ́ jẹ Ọ̀ọ̀ni ṣùgbọ́n tí wọn kò rí i jẹ. Èyí ló bí wọn nínú tí wọ́n fi sá kúrò ní Ilé-Ifẹ̀ tí wọ́n sì lọ tẹ̀dó sí agbègbè Ìlàjẹ ní ìpínlẹ̀ Oǹdó. Láti agbègbè Ìlàjẹ yìí ni wọ́n ti máa ń dìpàǹpá padà láti wá máa kó àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ lẹ́rú, kó wọn ní ọjà, kó wọn lẹ́rù àti owó. Mọrèmi rí i pé ọkọ òun ni ó jẹ́ Ọ̀ọ̀ni Ilé-Ifẹ̀ nígbà náà ṣùgbọ́n ìlú kò rójú, bẹ́ẹ̀ ni ìlú kò ráàyè. Èyí ló mú kí Mọrèmi ó mú eéjì kún ẹ̀ẹ́ta láti gba oko aláwo lọ láti lọ dífá. Babaláwo sọ fún un pé yóò ṣẹ́gun ogun tí ó ń lọ jà yìí ṣùgbọ́n tí ó bá ti ṣẹ́gun tán, ọmọkùnrin rẹ̀ kan ṣoṣo, (Ẹ̀là) Olúorogbo tí ó bí ni yóò fi rúbọ sí odò Ẹ̀sìnmìnrìn. Mọrèmi sì fara mọ́ ọn. Nígbà tí ó tún yá àwọn Ìgbò tún bẹ̀rẹ̀ sí kó àwọn ènìyàn Ifẹ̀ ní ẹrú. Mọrèmi gbà kí wọ́n kó òun náà lẹ́rú lọ sí ilẹ̀ Ìgbò. Ọba Ìgbò rí Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí arẹwà láàrin àwọn ẹrú tí àwọn ọmọ ogun rẹ̀ kó wá fún un. Ó sì fi ṣe aya rẹ̀. Ó tún fi ṣe ààyò nínú gbogbo àwọn aya rẹ̀ yòókù. Lẹ́yìn ọdún díẹ̀, Mọrèmi pe Ọba Ìgbò láti lè mọ ìdí àṣírí àwọn tí ó ń gbé koríko bojú láti máa kó àwọn ènìyàn Ifẹ́ lẹ́rú. Ọba fi àṣírí yìí hàn án pé ènìyàn lásán ni àwọn náà, wọn kì í ṣe ẹbọra rárá àti pé koríko lásán ni wọ́n ń gbé bojú bí eégún. Mọrèmi béèrè oun tí ènìyàn lè ṣe láti fi lè ṣẹ́gun wọn. Ọba sì sọ fún un pé iná ni èèwọ̀ wọn. Bí wọ́n bá ti lè dáná sí wọn lára, wọn yóò kú ni.

Lẹ́yìn tí ó ti mọ àṣírì wọn tán ni Mọrèmi bá sá kúrò ní ilẹ̀ Ìgbò wá sí ìlú Ilé-Ifẹ̀ láti wá sọ àṣírí àwọn agbógun-ja Ilé-Ifẹ̀ yìí. Àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ ti gbaradì de àwọn Ìgbò ní ọjọ́ tí wọ́n tún padà wá gbógun jà wọ́n. Wọ́n sì bẹ̀rẹ̀ sí í fi iná ògùṣọ̀ lára ọ̀há ọpẹ bọ wọ́n lára tí wọ́n sì bẹ̀rẹ̀ sí í kú. Iná yìí ni Ifẹ̀ fi ṣẹ́gun àwọn Ìgbò. Láti ìgbà yìí ni ìran Ìgbò kò ti gbọ́dọ̀ fi ojú rí iná ògùṣọ̀ yìí. Bí wọ́n bá fojú kàn án, wọn yóò kú ni. Èyí ni ó sì bí ìtumọ̀ Násàn-án, odún Edì tí àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ máa ń ṣe nínú oṣù kẹwàá ọdọọdún láti máa fi ṣe ìràntí Mọrèmi.

Ìṣẹ́gun tí Mọrèmi fún Ilé-Ifẹ̀ ni ó mú kí àlàáfíà ó jọba padà sí ìlú títí di òní. Ogun àwọn Ìgbò dáwọ́ dúró. Lásìkò ọdún Edì, wọn kì í lu ìlù ní Ilé-Ifẹ̀ àti agbègbè rẹ̀ láti máa fi ṣe ìrántí Mọrèmi lọ́dọọdún. Ẹ̀kọ́ pàtàkì tí a rí kọ́ lára Mọrèmi ni pé kí á ní ẹ̀mí ìfarajìn, ẹ̀mí ìfaradà, ẹ̀mí ìfẹ́, kí á sì ní àforítì nítorí pé kò sí bí ogun kan ti ṣe lè le tó, a ó borí ogun náà.

Ìtàn Mọrèmi ní Ọ̀fà

Ìtàn tí a gbọ́ làti ẹnu Shuaibu Abdulwaheed Adébáyọ̀, ní ìlú Ọ̀fà, ìpínlẹ̀ Kwara sọ pé Mọrèmi jẹ́ ọmọbabìnrin tí a bí ní ìlú Ọ̀fà ní nǹkan bí sẹ́ntúírì méjìlá sẹ́yìn. Ó rẹwà púpọ̀, ó sì ní òkìkì káàkiri ìlú. Mọrèmi tún jẹ́ obìnrin tí gbogbo àwùjọ pọ́nlé púpọ̀ láàrin àwọn obìnrin akẹgbẹ́ rẹ̀ yòókù. Mọrèmi jẹ́ ìyàwó Ọ̀ọ̀ni ti Ilé-Ifẹ̀. Ó kó ipa pàtàkì nínú ṣíṣẹ́gun àwọn ọ̀tá tí ó ń kó àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ lẹ́rú àti lẹ́rù. Àwọn ènìyàn Ọ̀fà rí Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó ní ẹ̀mí ìgboyà, alágbára obìnrin tí ó sì jẹ́ àwòkọ́ṣe rere fún àwùjọ Ọ̀fà. Ní ọdọọdún tí ìlú Ọ̀fà máa ń ṣe ọdún Onímọ̀ká ni wọ́n máa ń ṣe ìrántí akọnibìnrin yìí tí wọ́n sì máa ń ṣe àfihàn onírúurú ayẹyẹ bí eré ìjàkadì abínibí tí ó máa ń wáyé láàrin Ọlọ́fà àti àwọn ìjòyè rẹ̀.

Ìtàn Mọrèmi ni ilẹ̀ Ìgbò (Ùde-Ùgbo)/ Ìlàjẹ

Ọmọ Ọba Ọmọ́juwà Ọlágòkè ní ilẹ̀ Ìlàjẹ, ìpínlẹ̀ Oǹdó sọ pé Mọrèmi jẹ́ ọ̀dàlẹ̀ obìnrin nítorí pé ó tú àṣírí orírun agbára Ìgbò fún àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀ tí àwọn ń kó lẹ́rú. Àṣírí agbára tí Mọrèmi tú fún àwọn ènìyàn rẹ̀ ní Ilé-Ifẹ̀ lẹ́yìn tí ó ti lo ète láti rídìí àṣírí

yìí láti ọ̀dọ̀ ọkọ rẹ̀, Ọba Ìgbò ló mú kí tọkùnrin tobìnrin ilẹ̀ Ìlàjẹ máa lọ fi ọrẹ́/pàsán na ère Mọrèmi tí wọ́n rì mọ́lẹ̀ ní ilẹ̀ Ìlàjẹ lóòrèkóòrè àti ní gbogbo àkókò tí wọ́n bá ti ń ṣe ìrántí rẹ̀, láti máa fi ṣe yẹ̀yẹ́ àti ẹlẹ́yà nítorí pé wọ́n gbà pé ó dalẹ̀ wọn ni.

Ìtàn Mọrèmi ní Ìdànrè

Ìtàn mìíràn tí a gbọ́ láti ẹnu àwùjọ òpìtàn ilẹ̀ Ìdànrè, Ọmọọba Williams Máyọ̀wá Arọ̀lóyè ni pé, Mọrèmi Aríjítogun tí ó jẹ́ akọnibìnrin Yorùbá ní ìbáṣepọ̀ pẹ̀lú ìtàn Ìdànrè. Ìtàn sọ pé láti Ilé-Ifẹ̀ ni Mọrèmi tí wá àti pé ìyàwó Ọlọ́fin, tí a mọ̀ sí Arẹmitán Ojuedugbofen Ọlọfintótó, tí ó tẹ ìlú Ìdànrè dó ni. Ó jẹ́ ìlúmọ̀-mí-ká, alágbára, olùfarasìn àti arẹwà obìnrin. Òun ni ó gba Ilé-Ifẹ̀ kúrò lọ́wọ́ ìkógun Ìgbò. Ó fi ara rẹ̀ sílẹ̀ láti kó o lẹ́rú lọ sí ilẹ̀ Ìgbò. Ó sì tipasẹ̀ bẹ́ẹ̀ rí àṣírí àwọn Ìgbò. Àṣírí yìí ni ó tú fún àwọn ènyàn Ifẹ̀ tí wọ́n sì fi ṣẹ́gun. Ìtàn tún tẹ̀síwájú pé Mọrèmi náà ni ó ń jẹ́ Orósùn ní ìlú Ìdànrè. Ó fẹ́ Ọlọ́fin Aremitán. Lẹ́yìn ikú Ọba Ọlọfin ni Mọrèmi tún fẹ́ Ọwá Baganju tí gbogbo àwùjọ sì fẹ́ràn rẹ̀ fún ojú àánú àti agbára ìwòsàn tí ó ní. Ìjà òṣèlú ni ó ṣekú pa á ní ẹgbẹ́ òkè Ìdànrè. Ní ọdọọdún ni wọ́n ń ṣe ìrántí Mọrèmi lásìkò ọdún Orósùn tí ó máa ń wáyé nínú oṣù kẹfà lọ́dọọdún láti ṣe àpọ́nlé fún iṣẹ́ ribiribi tí ó ti gbé ṣe ní Ìdànrè nígbà ayé rẹ̀, tí àwọn ènìyàn sì ń wá ojú rere rẹ̀ fún ìbùkún, ọmọ bíbí àti àlàáfíà.

Bí a bá wo ìtàn Mọrèmi nínú ìwé eré-onítàn tí à ń yẹ̀wò, tí a sì wò ó nínú ìtàn ìwáṣẹ̀ tí a gbọ́ ní ilú Ilé-Ifẹ̀, Ọ̀fà, Odòde/Òde Ìdànrè àti Ùde-Ùgbò ní ilẹ̀ Ìlàjẹ, a ó rí i pé ohun tí ó pa àwọn ìtàn wọnyí papọ̀ náà ni pé Mọrèmi jẹ́ arẹwà obìnrin, tí ó fẹ́ Ọọ̀ni Aláíyémọrẹ ní Ilé-Ifẹ̀, Ọlọ́fin Aremítan ní Ìdànrè, àti Ọba Ìgbò ní Ìlàjẹ. Ìbí rẹ̀ ní ìbáṣepọ̀ láàrin Ọ̀fà àti Ilé-Ifẹ̀. Mọrèmi jẹ́ akọni obìnrin tí ó ní ìgboyà, ìforítì, ìfọkànsìn, ó sì tún jẹ́ olùgbàlà tí ó mú àwọn ènìyàn rẹ̀ kúrò nínú ìgbèkùn. Ní ilẹ̀ Ìlàjẹ nìkan ni wọ́n ti kà á kún ọ̀dàlẹ̀ nítorí pé ó tú àṣírí àwọn Ìgbò fún awọn ènìyàn Ifẹ̀, tí ó sì fa kí Ilé-Ifẹ̀ borí àwọn Ìgbò nínú ogun tí wọn ń jà.

Àfihàn àwọn Tíọ́rì wọ̀nyí nínú Ìwé Eré-Onítàn *Mọrèm*i

Ládipọ̀ (1971) fi hàn wá pé kò sí bí ọ̀bọ ṣe ṣorí tí ìnàkí ò ṣe ni ọ̀rọ̀ ètò ìṣèlú àwùjọ Yorùbá láàrin ọkùnrin àti obìnrin. Ònkọ̀wé yìí fi hàn wá wí pé bí a ṣe bẹ́rù la bọ́mọ ni ipò ọkùnrin àti obìnrin ṣe jẹ́. Èyí ló sì fà á tó fi gbé Mọrèmi kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akinbìnrin tó jẹ́ wí pé lẹ́yìn ọ̀pọ̀lọpọ̀ wàhálà, àìrójú àti àìfọkànbalẹ̀ àwọn ará Ilé-Ifẹ̀, Mọrèmi ni ó gba gbogbo tẹrú tọmọ kalẹ̀. Àwọn Ìgbò tó ti ń fi eégún oníko wọ́n dún kùkùlajà mọ́ wọn ni Mọrèmi fojú wọn gbolẹ̀ tí ó sì ṣẹ́gun wọn pátápáta. Àwọn ọkùnrin tí wọ́n jẹ́ apàṣẹ àti akíkanjú ti gbìyànjú láti sa gbogbo ipá wọn, ṣùgbọ́n pàbó ni gbogbo ìgbìyànjú wọn jásí kí ó tó wá di pé Mọrèmi akíkanjú obìnrin dìde tí ó sì ṣẹ́gun náà ní àṣẹ́wọlẹ̀. Ohun tí a ṣàkíyèsí níbí yìí ni pé gbogbo àwùjọ tí tọkùnrin tobìnrin bá ti ń ṣiṣẹ́ papọ̀ fún rere kò leè ní ìjákulẹ̀ rárá, bẹ́ẹ̀ ìdàgbàsókè yóò máa dé bá irú àwùjọ bẹ́ẹ̀ ni.

Ọba Aláíyémọrẹ, àwọn ìjòyè àti àwọn obìnrin yòókù ní Ilé-Ifẹ̀ pawọ́pọ̀ fi oyè ìyálóde ọjà dá Mọrèmi lọ́lá nítorí iṣẹ́ takuntakun tí ó ti gbé ṣe ní àwùjọ Ilé-Ifẹ̀. Ládipọ̀ (1971) sọ báyìí pé:

Ìjòyè kíní: Mọrèmi aya Ọ̀rànmíyàn,
Ni oyè tọ́ sí.
Arẹwà, akíkanjú ayaba ní í ṣe
Ìyálóde ọjà ni kí á fi dá a lọ́lá
Ìjòyè Kejì: Ẹ jẹ́ ká fi ara mọ Mọrèmi
Alágbára obìnrin ní í ṣe (o.i. 3-4).

Ọ̀rọ̀ ẹnu àwọn ìjòyè kíní àti ìjòyè kejì fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé akọnibìnrin lójú ìjà ni Mọrèmi í ṣe, àfi kí àwọn ọkùnrin gbà á lọ́gàá kí wọ́n sì gbé oríyìn fún un.

Inú Mọrèmi kò dùn sí ipò tí Ilé-Ifẹ̀ wà. Kò nífẹ̀ẹ́ sí bí gbogbo nǹkan ṣe ń lọ ní Ilé-Ifẹ̀. Ó rí i wí pé nínú ìgbèkùn ni ìlú òun wà. Ó wòye àwọn nǹkan wọ̀nyí, ó sì ń fẹ́ àyípadà rere fún ìlú rẹ̀. Mọrèmi kì í ṣe ọba àná bẹ́ẹ̀ kí í ṣe ọba àsìkò náà, ìyàwó Ọ̀rànmíyàn ní í ṣe. Ó rí ara rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akíkanjú àti alágbára ẹ̀dá. Ìwá ọmọlúàbí gbé e wọ̀ bí ẹ̀wù. Ó wá ṣe ìpèníjà fúnra rẹ̀ wí pé bí ọba, àwọn ìjòyè àti àwọn ará ìlú kò bá mọ odó tí wọn yóò dọ̀rúnlá sí mọ́, tí wọ́n sì yajù wọn sílẹ̀ kí ogun máa ja Ilé-Ifẹ̀ láìdẹ̀yìn, a jẹ́ wí pé òun ṣetán láti jìjàgbara. Inú ń bí Mọrèmi bí ogun àwọn Ìgbò yìí kò ṣe dawọ́ dúró ní Ilé-Ifẹ̀, bẹ́ẹ̀ àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ tí wọ́n pera wọn lọ́kùnrin kò bìkítà rárá. Ìfẹ́ tí Mọrèmi ní sí ìlú Ilé-Ifẹ̀ yìí ló sì fà á tí ó fi sa gbogbo apá rẹ̀ láti mú kí àwọn èniyàn rẹ̀ bọ́ kúrò lóko ẹrú àwọn Ìgbò. Èyí ló sì fà á tí ó fi pinnu láti wádìí agbára àwọn Ìgbò, ó sì rí ìdí agbára wọn.

Bí a bá wá wo èrò àwọn èniyàn nípa obìnrin àti ọkùnrin pé ọkùnrin jẹ́ akọ tí ó sì jẹ́ aláṣẹ tàbí apàṣẹ tí a wá gbé e ní fẹ̀gbẹ́kẹ̀gbẹ́ pẹ̀lú èrò pé obìnrin jẹ́ abo tí ó sì jẹ́ ẹni tó ń gba àṣẹ ní àwùjọ Yorùbá, a ó rí i wí pé bẹ́ẹ̀ ni ó rí láti ìgbà ìwáṣẹ̀, ṣùgbọ́n báyìí, omi tuntun ti rú, ẹja tuntun sì ti wọnú omi. Àyípadà ti dé bá èrò yìí, àwọn obìnrin ti ń fi agbára hàn gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó lè siwájú, tí ó sì lè dipò pàtàkì mú láwùjọ, pàápàá jùlọ nínú ètò ìṣèlú àti ètò ọrọ̀-ajé. Nínú ìwé ere-onítàn *Mọrèmi,* Mọrèmi fúnra rẹ̀ fẹnu ara rẹ̀ sọ pé "kò sí ṣíṣe, kò sí àìṣe, kí ẹnikẹ́ni má sọ pé kínni ti obìnrin ti jẹ́"(o.i.14). Dúró Ládipọ̀ fi èyí hàn wá pé àwọn obìnrin náà ní ipa pàtàkì tí wọn ń kó láwùjọ ọmọnìyàn. Mọrèmi ní:

Kẹ́ni-kẹ́ni má sọ wí pé,
Kíni ti obìnrin ti jẹ,
Bí ọkùnrin rí ejò,
Tí obìnrin sì pa á,
Ṣe bí kí ejò sá ti má lọ ni (o.i.14).

Ìpèníjà ni ọ̀rọ̀ ẹnu Mọrèmi nínú àyọlò òkè yìí jẹ́. Ó sì fi ń yé wa wí pé obìnrin náà lè gbọ̀nranù kí wọ́n sì ta gìrì sí gbogbo nǹkan tí àwọn ọkùnrin náà bá ń ṣe. Mọrèmi gbéra láti dìde ogun sí àwọn Ìgbò. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ wí pé àwọn ìjòyè kò fara mọ́ lílọ rẹ̀ torí pé ẹ̀rù ń bà wọ́n pé bí Mọrèmi bá lọ kojú ogun Ìgbò kò ní í bọ̀. Àwọn ìjòyè tún dúró lórí pé ogun tí àwọn olórí ogun àti akíkanjú ogun ìgbàanì ní Ilé-Ifẹ̀ ti ṣẹ́ tì ni obìnrin àtẹ̀yìntọ̀ kan lásán yóò wá kojú. Òǹkọ̀wé wá fi yé wa wí pé kò sí bí ọ̀bọ ṣe ṣorí tí ìnàkí ò ṣe ni ó fi gbé Mọrèmi kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akinbìnrin tí ó dára rẹ̀ lójú láti jagun àjàyè.

Ẹ̀wẹ̀, àgbékalẹ̀ eré-onítàn yìí gẹ́gẹ́ bí òǹkọ̀wé ti ṣe ṣàgbékalẹ̀ rẹ̀ jẹ́ ká mọ̀ wi pé nígbà kan ti wà rí tí àwọn obìnrin gan-an ti dé adé rí. A rí i kà nínú ìtàn pàápàá pé àwọn obìnrin ti jọba rí ní Ilé-Ifẹ̀ tí wọ́n sì dádé sórí pẹ̀lú ìlẹ̀kẹ̀ lọ́wọ́, lọ́rùn àti ìrùkẹ̀rẹ̀ lọ́wọ́ tí wọ́n tún jẹ́ adelé ọba (Johnson,1921:155-156). Àkọsílẹ̀ ìtàn yìí jẹ́rìí sí èrò òǹkọ̀wé eré-onítàn *Mọrèmi* láti fi hàn wí pé akíkanjú ni obìnrin í ṣe. Mọrèmi ni:

Mò ń lọ.
Ẹ̀yin kò sì ní rí ojú mi mọ́.
Títí ng ó fi padà wá.
Láti wá fi àṣírí àwọn Ìgbò hàn.
Ṣùgbọ́n a ó máa sọ nínú ìtàn,
Fún àwọn àrọ́mọdọ́mọ wa pé,
Ní ìgbà aiyé Ọ̀ọ̀ni Aláíyémọrẹ,
Obìnrin kan wà tí ó mú Idà,
Tí ó sì tún dé adé (o.i.16).

Àyọlò òkè yìí nínú *Mọrèmi* hàn nínú àkọsílẹ̀ kan tí Ọmọ́tọ̀ṣọ́ Elúyẹmí kọ. Elúyẹmí (1975: 141-153)[1] fi hàn wá nínú ìwádìí tí ó ṣe wí pé àwọn obìnrin kan wà tí wọ́n dé adé rí ní Ilé-Ifẹ̀. Àpẹẹrẹ orúkọ àwọn irú Ọbabìnrin bẹ́ẹ̀ ni Ọmọ́rọ́pò, Ọ̀jẹ́ẹ̀ Lókùnsìnrìn,

Ọmọgbogbo, Débíoyè (tí í ṣe ọmọ Giẹ́sì). Èyí fi hàn wí pé àwọn obìnrin ti ṣe olórí rí, tí wọ́n sì ti dé adé rí ní Ilé-Ifẹ̀ tí a mọ̀ sí orírun àwọn Yorùbá. Nítorí náà, a ó rí i pé obìnrin náà lágbara wọn sì lè di ipò olórí mú láwùjọ tí kò ní í tẹ̀ tí kò sì ní í wọ́.

Mọrèmi Gẹ́gẹ́ bí Akọnibìnrin Rere

Mọrèmi jẹ́ akíkanjú, aṣiwájúbìnrin àti akọni rere. Ó ní ìgboyà pẹ̀lú ìwà ọmọlúàbí. Òun náà ni olú ẹ̀dá-ìtàn nínú ìwé eré-onítàn *Mọrèmi.* Akíkanjú ẹ̀dá tí Mọrèmi jẹ́ ni Bámgbóṣé (1974.80)[2] fi sọ nípa olú ẹ̀dá-ìtan báyìí pé:

> In all cases, the main character is brave, and virtuous. He is an embodiment of sense and reason, and he can restrain himself well enough while others are loosing their heads. The hero is generally an orphan who sets out on his adventures, in a confident mood.
>
> Ní gbogbo ọ̀nà, olú-ẹ̀dá ìtàn máa ń jẹ́ akọni alágbára àti ẹni rere. Òun ni à bá máa pè ní olóye àti aláròjinlẹ̀ ẹ̀dá àti ẹni tí ó lè dira rẹ̀ lámùrè láti dúró gbọingbọnin nígbà tí àwọn ẹ̀dá yòókù bá ń ṣubú. Olú-ẹ̀dá ìtàn ní ọ̀pọ̀ ìgbà máa ń rìnrìn àko gẹ́gẹ́ bí ọmọ aláìníyàá pẹ̀lú ìgboyà àti ìdára-ẹni-lójú.

Èrò onímọ̀ òkè yìí fi hàn pé àwọn akọni ẹ̀dá máa ń ní agbára àti ìgboyà, wọ́n sì tún máa ń jẹ́ ẹni rere láwùjọ. Mọrèmi ni Dúró Ládipọ̀ gbé kalẹ̀ nínú eré-onítàn yìí gẹ́gẹ́ bí akọni àti aṣiwájú rere fún àwọn obìnrin. A fi Mọrèmi jẹ oyè Ìyálóde (o.i. 3-4) ní Ilé-Ifẹ̀ nítorí ìwà akíkanjú àti ìwà rere rẹ̀. Gẹ́gẹ́ bí aṣiwájú àwọn obìnrin, Mọrèmi hùwà ọmọlúàbí tí ó jẹ́ ìwà mánigbàgbé tí ó ṣe mú yangàn ní àwùjọ rẹ̀. Òun ni akinbìnrin tí ó gbà àwọn ọmọ Ilé-Ifẹ̀ kúrò lọ́wọ́ ìkógun àwọn Ìgbò. Mọrèmi ṣe àdéhùn pẹ̀lú Yèyé odò Ẹsìnmìnrìn pé kí ó fún òun ní agbára àti pé bí òun bá lè ṣẹ́gun àwọn Ìgbò tán ohunkóhun tí Yèyé odò bá fẹ́ lòun yóò fún un. Mọrèmi gbà láti san ẹ̀jẹ́ ènìyàn tí Yèyé Odò béèrè níwọ̀n ìgbà tó bá tí jẹ́ pé ètùtù ẹ̀jẹ́ yìí yóò lè mú ìgbàlà wá sí Ilé-Ifẹ̀. Mọrèmi fi ara rẹ̀ sílẹ̀ fún ogun Ìgbò láti sọ ọ́ di olorì lááfin síbẹ̀ kò gbàgbé ìlú rẹ̀, Ilé-Ifẹ̀. Èyí fi Mọrèmi hàn gẹ́gẹ́ bí olóòótọ́ obìnrin tí ó ṣe é fọkàn tán. Ọba Ìgbò fi ẹnu ara rẹ̀ sọ pé:

> Wọ́lé! Wọlé!! Wọlé!!!
> Èmi ni ọba ilẹ̀ yìí,
> Àṣẹ mi kò gbọdọ̀ yí padà
> Ìwọ kì í ṣe ẹrú mọ́
> Mo fi ọ ṣe ààyò mi (o.i.29).

Ládipọ̀ fi ìwà Mọrèmi hàn gẹ́gẹ́ bí obìnrin amúmọ́dàá tí wọ́n lè lo ọgbọ́n ẹ̀wẹ́ tàbí ète láti ṣe nǹkan tí wọ́n bá fẹ́. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ọkan lára àwọn àléébù ìhùwàsí àwọn obìnrin tí àwọn òǹkọ̀wé eré-oníṣe àti àwọn yòókù máa ń fi hàn nínú iṣẹ́-ọ̀nà wọn nìyí tí tíọ̀rì ìṣègbèfábo ń gbìyànjú láti ṣe àtakò rẹ̀, síbẹ̀ ó yẹ ká gbóríyìn fún iṣẹ́ takuntakun tí Mọrèmi ti gbé ṣe fún àwùjọ rẹ̀. Mọrèmi ni akọnibìnrin tí ó lo ète àti ọgbọ́n ẹ̀wẹ́ láti mú kí ọba Ìgbò gba tirẹ̀. Mọrèmi ní:

> Bí kábíyèsí bá fẹ́ràn mi,
> Mo fi gbogbo ara mi jìn ọ́.
> Ìwọ ni tèmi, èmi sì ni tìrẹ (o.i. 29).

Ọgbọ́n àrékérekè tí Mọrèmi dá fún ọba Ìgbò mú kí orí ọba yá gágá láti fi ohun gbogbo tẹ́ olólùfẹ́ rẹ̀ àtàtà lọ́rùn. Ọba Ìgbò kó tilé tọ̀nà rẹ̀ pátápátá lé Mọrèmi lọ́wọ́. Ọba Ìgbò ní:

Mọrèmi, olólùfẹ́ mi!
Sún mọ́ mi típẹ́típẹ́.
Èmi àti ìwọ ni a ni ìlú yìí.
Ohunkóhun tí o bá ń fẹ́
Èmi yóò ṣe fún ọ (o.i.30).

Mọrèmi fira rẹ̀ kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí olódodo àti olólùfẹ́ àtàtà sí ọkọ rẹ̀ tuntun. Ó lo ọgbọ́n àyínnìke láti wádìí àṣírí àwọn Ìgbò àti agbára aṣẹ́gun tí wọ́n ní. A tún wá rí Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí ọmọlúàbí ni àwùjọ rẹ̀. Ó mú ìgbéga bá ìlú rẹ̀. Ìwà akíkanjú ọmọlúàbí tí ó ní ni ó jẹ́ kí Ilé-Ifẹ̀ ní ìgbéga tí ó sì di Olú-Ilù àwọn Ìgbò lẹ́yìn tí àwọn Ifẹ̀ ti ṣẹ́gun àwọn Igbò tán (o.i. 56-57).

Mọrèmi Gẹ́gẹ́ bí Akọnibìnrin, Olùgbàlà àti Amáyédẹrùn

Àyẹ̀wò ìwà akọnibìnrin Mọrèmi fi hàn wá pé a fi ẹ̀dá ìtàn yìí sí ipò mọ́nigbàgbé tí ó ṣe gudugudu méje àti yàáyàá mẹ́fà fún àwùjọ rẹ̀. A wá lè sọ pé bí kò bá sí ti ìwà akọnibìnrin Mọrèmi ni, Ilé-Ifẹ̀ kì bá ti tú. Ṣebí ọkùnrin sá ni ọba Ilé-Ifẹ̀, okùnrin sì ni àwọn ìjòyè pẹ̀lú. Ọba wà gẹ́gẹ́ bí olórí ìlú ṣùgbọ́n kò lágbára. Ipò Ìyálóde lá fi Mọrèmi sí bẹ́ẹ̀ ogun tí ń ja Ilé-Ifẹ̀ kò mọ́wọ́ dúró àfi ìgbà tí akinbìnrin yìí tó fakọyọ. Bí a bá fi ìmọ̀ wa nípa ìtàn ìwáṣẹ̀ ṣe àyẹ̀wò ohun tí Johnson (1921) sọ nípa Mọrèmi àti bí a ṣe rí i kà nínú ìwé Eré-onítàn *Mọrèmi* a ó rí i pé a sọ Mọrèmi di òrìṣà àkúnlẹ̀bọ ní Ilé-Ifẹ̀ tí wọn sì ń ṣe ọdún *Edì* ní ìràntí òun àti ọmọ rẹ̀ Olúrogbo (Ẹ̀là) títí di òní (o.i. 52). A rí Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó mú àdéhùn ṣẹ tí ó sì fi ọmọ rẹ̀ kàn ṣoṣo-Olúorogbo rúbọ sí Yèyé Odò Ẹsìnmìnrìn gẹ́gẹ́ bí ẹ̀jẹ́ àti ìpinnu tí ó ṣe pẹ̀lú Yèyé Odò pé bí ó bá lè ran òun lọ́wọ́ láti jagun àjàyè, òun yóò fún un ní ohunkóhun tí ó bá ti bèèrè lọ́wọ́ òun. Olúorogbo, ọmọ rẹ̀ kan ṣoṣo tí ó bí náà ló fi rúbọ sí Yèyé Odò Ẹsìnmìnrìn. Èyí fi Mọrèmi hàn gẹ́gẹ́ bí akọni tí kì í yẹ àdéhùn. Akọni ẹ̀dá nìkan ni ó lè ṣe irú èyí. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn ará Ifẹ̀ gbarata láti yẹ àdéhùn tí Mọrèmi ṣe kí wọ́n fi ewúrẹ́, àgùntàn, màlúù àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ rọ́pò nǹkan ìrúbọ yìí, síbẹ̀ àdéhùn kò lè yẹ̀. Mọrèmi pàápàá fi ẹnu ara rẹ̀ sọ pé:

Odò Ẹsìnmìnrìn ràn mí lọ́wọ́.
Mo ṣe ìlérí láti ṣe ètùtù fún un.
Ọmọ mi kan ṣoṣo náà, Olúorogbo,
Mo ti ṣèlérí láti fi rúbọ fún un.

Kí á wí bẹ́ẹ̀, kí á ṣe bẹ́ẹ̀,
Ni iyì ọmọ ènìyàn.
Mo ti múra tán láti ṣe é,
Mó gbà láti fi Olúorogbo rúbọ,
Ifẹ̀-Oòyè, olórí aiyé gbogbo.
Ti bọ́ kúrò lóko ẹrú (i.o. 45-46).

Àyọlò òkè yìí fi hàn gbangba pé ẹni tí ó ní ẹ̀rí ọkàn ni Mọrèmi, ó sì mú ìlérí rẹ̀ ṣẹ, kò yẹ àdéhùn. Bí ó bá ṣe ẹlòmíràn ni, lẹ́yìn ìgbà tí ọwọ́ rẹ̀ ti tẹ ohun tí ó ń wá tàn ni yóò ti yẹ àdéhùn, tí yóò sì sá lọ.

Ẹ̀wẹ̀, Àwòrò tí ó jẹ́ ìránṣẹ́ Olú-Odò Ẹsìnmìrìn tilẹ̀ jẹ́rìí sí ipò akọnibìnrin tí a fi Mọrèmi sí yìí nígbà tí ó wá jíṣẹ́ fún un. Ipò olùgbàlà ni a fi Mọrèmi sí fún àwọn ènìyàn Ilé-Ifẹ̀. Àwòrò fi ẹnu rẹ̀ sọ pé Mọrèmi ju ọkùnrin lọ. Àwòrò ní:

> Mọrèmi, Olùgbàlà Ifẹ̀!
> Obìnrin tí ó ju ọkùnrin lọ,
> Tí ń jà nígbà tí àwọn mìíràn ń jó (o.i. 46).

Àkíyèsí wa nínú ẹ̀jẹ́ mímúṣẹ yìí fi hàn wá pé akin ènìyàn nìkan ni ó lè ṣe èyí láti fi ọmọ kan ṣoṣo tí ó bí rúbọ fún ìdẹ̀rùn àti àlàáfíà ìlú rẹ̀. Nínú àṣà Yorùbá ọmọ múmú láyà àwọn obìnrin púpọ̀. Ìdí sì nìyí tí àwọn Yorùbá fi máa ń pa á lówe wí pé "ikú ọmọ ló ń pa ayétalẹ̀". Bí òwe yìí ṣe tọ́ka sí i gẹ́lẹ́ bẹ́ẹ̀ náà ni ọ̀rọ̀ àwọn obìnrin sí àwọn ọmọ wọn rí. A wá rí Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí ọlọ́kàn fífúyẹ́ ẹ̀dá tó gbà pé gbogbo ohun tí ó bá gbà ni oùn yóò ṣe láti lè mú ìfọkànbalẹ̀ bá àwùjọ òun.

Mọrèmi, Ọ̀rọ̀ Ọgbọ́n àti Ìmọ̀ Ìjìnlẹ̀-Èrò

Mọrèmi tún jẹ́ ẹ̀dábìnrin tí ó ní ìgbàgbọ́ nínú ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò àti ọ̀rọ̀ ọgbọ́n Yorùbá tí ó sọ wí pé 'bí a bá fi ṣeni a máa dunni, ṣùgbọ́n kí á máà fi ṣe ọmọ ẹlòmíràn'. Ní kété tí àṣírí ìwà láabi tí ọba Ìgbò àti àwọn ènìyàn wọn ń hù tú sí àwọn ènìyàn Ifẹ̀ lọ́wọ́ ni ọwọ́ wọ́n tó tẹ ọba Ìgbò. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ọba Ọ̀ọ̀ni Aláíyémọrẹ fẹ́ fi oró yaró láti gba ẹ̀san ibi tí ọba Ìgbò ti ṣe ṣaájú sí Ilé-Ifẹ̀, síbẹ̀ Mọrèmi kò fara mọ́ èyí. Mọrèmi ni:

> Ọba àtàtà ni ọ́, o gbìyànjú,
> Láti ṣe bí akọni tí i ṣe.
> Mo bẹ̀bẹ̀ fún ẹ̀mí ọba Ìgbò (o.i. 54).

Akin ènìyàn tí ó ní àròjinlẹ̀ dáadáa nìkan ni ó lè ṣe irú èyí. Bí ó bá ṣe ẹlòmíràn ni, pípa ni yóò pa ọba Ìgbò lẹ́yìn tí ọwọ́ ti tẹ̀ ẹ́ tán. Mọrèmi kò fi oró yaró. Mọrèmi ni a wá gbà gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó mú okùn ìrẹ́pọ̀ àti ìfẹ́ wà láàrin àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ àti àwọn Ìgbò (o.i. 53-56). Àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ sì ya àdúgbò kan sọ́tọ̀ tí wọ́n ń pè ní àdúgbò Olúyere. Ibẹ̀ sì ni májẹ̀mú àlàáfíà àti ìfẹ́ láàrin Ifẹ̀ àti Ìgbò láéláé, tí ó sì jẹ́ pé bí wọ́n bá ń ṣe ọdún EDÌ ní Ilé-Ifẹ̀ ní ìrántí Mọrèmi títí di òní, ni àwọn Ìgbò yóò máa kó eégún koríko wọn wá láti wá máa júbà pẹ̀lú ijó níwájú Ọ̀ọ̀nirìṣà Ọba. Ọba Ìgbò àti àwọn ènìyàn sì gbédìí fún Mọrèmi. Wọ́n sì gbà láti máa gbé ní Ilé-Ifẹ̀ pẹ̀lú àlàáfíà.

Ní ṣókí òǹkọ̀wé Dúró Ládipọ̀ ń sọ fún wa pé kò yẹ kí a lè to àwọn obìnrin sí ipò ẹ̀yìn rárá ní àwùjọ. Òǹkọ̀wé gbà wí pé kò sí bí ọ̀bọ ṣe ṣe orí tí ìnàkí kò ṣe ni ọ̀rọ̀ ọkùnrin sí obìnrin jẹ́ láwùjọ wa. Bí ọkùnrin bá réjò tí obìnrin sì pa á, ṣebí kí ejò ti kú ni. À ń ṣe àmúlo òwe yìí ní gbogbo ìgbà láti lè mú kókó ìtàn yìí jáde. Ohun tí òwe wọ̀nyìí ń fọ̀ lẹ́nà fún wa ni pé ìfọwọ́ṣowọ́pọ̀ ọkùnrin àti obìnrin ni ó lè mú àwùjọ tòrò, tí yóò sì fi gún régé, tí ìdàgbàsókè yóò sì fi wà ní àwùjọ Yorùbá, Nàìjíríà, gbogbo ilẹ̀ Áfíríkà àti àgbáyé lápapọ̀.

Oníṣẹ́-ọnà yìí tún fẹ́ ká mọ̀ wí pé kò yẹ kí á máa tẹ àwọn obìnrin mẹ́rẹ̀ láwùjọ aṣùwàdà ló ṣe gbé Mọrèmi kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin nínú eré-onítàn yìí. Agbékalẹ̀ Mọrèmi nínú eré yìí jẹ́ àmí ìrónilágbára, ipò olórí àti níní ìfẹ́ àwùjọ ẹni lọ́kàn. Nítorí náà, tọkùnrin tobìnrin ló ní ipa pàtàkì láti kó nínú ìdàgbàsókè àti ìlọsíwájú àwùjọ wọn, kí àwùjọ má ṣe dẹ́yẹ sí àwọn obìnrin.

Ipa Àwọn Obìnrin Nínú Ìdàgbàsókè Àwùjọ Áfíríkà

Ìwà akọnibìnrin Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú eré-onítàn *Mọrèmi* tí Dúró Ládipọ̀ kọ náà ni a lè lọ́ mọ́ àwùjọ Yorùbá àti àwùjọ mìíràn tí takọ tabo ti ń gbé papọ̀. Bí a bá fi eré-onítàn yìí ya àwòrán àwùjọ, a tún lè tọ́ka sí àwọn obìnrin mìíràn náà tí ipa wọn kò lè

paré láwùjọ wọn yálà láyé àtijọ́ ni o tàbí ní òde-òní. Bí àpẹẹrẹ, Ẹfúnṣetán Aníwúrà àti Ẹfúnróyè Tinúbú. Nínú eré-onítàn yìí, a rí Mọrèmi gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin àtijọ́ tí ó ti jà fitafita fún àwùjọ rẹ̀. Ó sì ti la òpó sílẹ̀ fún àwọn obìnrin ayé òde-òní. Ìtanilólobó ni ìwà Mọrèmi jẹ́ fún àwọn abo láti lè fi hàn wí pé àwọn obìnrin náà lè fi aga gbága pẹ̀lú àwọn ọkùnrin yálà nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé, ètò ẹ̀kọ́ tàbí nínú ètò ìbágbépọ̀-ẹ̀dá. Ẹ̀wẹ̀, a léro pé bí a bá wo ipa àwọn obìnrin lójú ayé pàápàá nípa àwọn àpẹẹrẹ ìṣẹ̀lẹ̀ mìíràn tí ó ti wáyé yálà nígbà ìwáṣẹ̀ tàbí lóde òní, a ó rí i wí pé jàǹtírẹrẹ ni àwọn ìṣẹ̀lẹ̀ tí ó tọ́ka ibi tí àwọn obìnrin náà ti jẹ́ èèkàn àwùjọ. Àwọn ipa tí wọ́n ti kó àti èyí tí wọn sì tún ń kó lọ́wọ́lọ́wọ́ ni a lè tọ́ka sí. Irú ìṣẹ̀lẹ̀ ìtàn Mọrèmi náà ni Ìṣọ̀lá (1993) fi hàn nínú eré-onítàn tí wọ́n gbé jáde láti fi hàn wí pé àwọn obìnrin ní ipa pàtàkí tí wọn ń kó nínú ìdàgbàsókè àwùjọ.

Bí a bá fi ojú èrò Rájí (2000) nípa tíọ́rì ìṣègbèfábo wo ipa tí àwọn obìnrin ń kó nínú ìdàgbàsókè àwùjọ Áfíríkà a ó rí i wí pé bẹ́ẹ̀ gẹ́lẹ́ ló rí. Ìbágbàmu tíọ́rì yìí ló jẹ́ kí á mọ̀ wí pé àwọn obìnrin ti kó ipa takuntakun nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé àti ètò ìbágbépọ̀-ẹ̀dá láwùjọ. Àwọn ohun tó ń ṣẹlẹ̀ láwùjọ Yorùbá náà ni a lè fi wé àwùjọ yòókù ní àgbáńlá ayé, pàápàá ní Áfíríkà nípa àfihàn ipa tí àwọn obìnrin ń kó nínú ètò ìṣèlú, ètò ẹ̀kọ́, ètò ọrọ̀-ajé àti ipò aṣojú orílẹ̀-èdè.

Ètò Ìṣèlú

Ipa ribiribi ni àwọn obìnrin àwùjọ Yorùbá ti ń kó nínú ètò ìṣèlú àwùjọ wọn láti ìgbà ìwáṣẹ̀ títí di àsìkò yìí. Akínyẹmí (1991) jẹ́rìí sí èyí nípa fífi àwọn obìnrin hàn àwùjọ nínú iṣẹ́ ohùn pípè. Ní ààfin Ọ̀yọ́ ni àwọn obìnrin tí wọ́n kì í ṣe ìjòyè ti máa ń sun rárà. Àwọn obìnrin wọ̀nyìí ni a sì mọ̀ sí akùnyùngbà. Nínú lítíréṣọ̀ alohùn yìí ni wọ́n ti ń fi ọ̀nà ẹ̀rọ kópa nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn.

Bákan náà, bí a bá wo inú ẹ̀sìn àbáláyé àti nínú ìtàn, a ó rí i wí pé ọkùnrin nìkan kọ̀ lé dá ayé ṣe. Àwọn òrìṣà (àwọn ẹni tí orí sà dá) kọ̀ láti fi ti òrìṣà-bìnrin tí a mọ̀ sí Ọ̀ṣun sẹ̀ngẹ̀sí, olóriyà iyùn, arẹwà obìnrin, awẹdẹ-kí-ó-tó-wẹmọ ṣe nígbà tí wọn ń ti ìkọ̀lé ọ̀run bọ̀ wá sí ìkọ̀lé ayé. Gbogbo ohun tí wọn ń ṣe kò lójú ni wọ́n bá tún padà tọ Olódùmarè lọ lóde ọ̀run. Olódùmarè wá bí wọ́n pé ṣe wọ́n ti fi tobìnrin kan ṣoṣo tí ó wà láàrin wọn ṣe. Wọn ní rárá. Olódùmarè bá dá wọn padà sí òde ìsálayé láti lọ gba àṣẹ lọ́wọ́ Ọ̀ṣun. Lẹ́yìn èyí ni gbogbo nǹkan tó wá padà lójú. Ẹsẹ Ifá kan nínú Odù Ifá Ọ̀ṣẹ̀tùrá (Ọ̀ṣẹ́-Òtúrá) tí a gbà láti ẹnu Awólọ́wọ̀ Awógbilé ní ìlú Ìka-Ọ̀ràngún Èjìgbò, ìpínlẹ̀ Ọ̀ṣun jẹ́rìí sí èyí. Ifá ní:

A díá fún Ẹjẹ̀ńdínlógún Oródù[3],
Wọ́n ń lagbó Orò,
Wọ́n ń lagbó Ọpa.
Wọ́n láwọn ò fí tỌ̀ṣun ṣe,
Ǹjẹ́ Yeyewa!
A bá wọn pénímọ̀
A fimọ̀ jẹ́ tỌ̀ṣun o!
Yeye wa!
A bá wọn pénímọ̀
A fimọ̀ jẹ́ tỌ̀ṣun.

Àfigbà tí àwọn akọ òrìṣà tó fi ìmọ̀ wọn jẹ́ ti abo òrìṣà ni ìrìn àjò àwọn òrìṣà tó lójú lóde ìsálayé.

Rájí (2000) ṣàlàyé nínú iṣẹ́ rẹ̀ pé nínú èto ìjọba Iléṣà, ìtàn sọ fún wa pé ọ̀pọ̀ àwọn obìnrin ni ó jẹ Ọwá rí nígbà tí a sì gbọ́ wí pé obìnrin ni ó tẹ ìlú Oǹdó dó. Àpẹẹrẹ òtítọ́ ìtàn Oǹdó yìí hàn níbi tí Ọbabìnrin Lọ́bùn ti lágbára lóri ọba jíjẹ́ nínú ètò ìṣèlú Oǹdó títí di òní olónìí yìí. Ipò Ìyálóde ní ìlú Ìbàdàn ni àwọn Ajíhìnrere ní ọdún 1950 ṣàlàyé gẹ́gẹ́

bí *Queen* tí a mọ̀ sí ọbabìnrin. Madam Ẹfúnróyè Tinúbú náà ti ṣe gudugudu méje àti yàayàà mẹ́fà fún ìlú Ẹ̀gbá láyé àtijọ́ nípa títú àwọn ènìyàn ìlú Ẹgbá sílẹ̀ nínú ìgbèkùn àwọn Dahomey. Èyí ló fà á tí wọ́n fi fi oyè Ìyálóde dá a lọ́lá. Irú iṣẹ́ ìtúsílẹ̀ yìí kan náà ni Mọrèmi ṣe fún àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ nígbà tí Ẹfúnṣetán Aníwúrà, Ìyálóde Ìbàdàn sì lo àgbára tirẹ̀ lọ́nà òdì ní àwùjọ tirẹ̀. Ní ilẹ̀ Dahomey ni a tí ri àwọn obìnrin jagunjagun tí à ń pè ní (Amazon) nígbà tí Queen Amina kò gbẹ́yìn nínú ìdàgbàsókè àwùjọ rẹ̀ lokè Ọya ní ààrin àwọn Hausa.

Ní òde-òní, ọ̀pọ̀ àwọn obìnrin náà ni wọ́n ti kópa ribiribi nínú ètò ìṣèlú àwùjọ wọn pàápàá àwùjọ Yorùbá. A tilẹ̀ rí ọlọ́kan-ò-jọ̀kan ipò pàtàkì tí àwọn obìnrin ti dìmú nínú ètò ìṣèlú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ọ̀gágun Bàbáńgídá, Ọ̀gágun Sánní Abacha àti Olóyè Olúṣẹ́gun Ọbásanjọ́ tí wọ́n ti fi ìgbà kan jẹ́ olórí orílẹ̀-èdè yìí mọ rírì ipa àwọn obìnrin láwùjọ ni wọ́n ṣe yàn wọ́n sípò nínú ètò ìṣèjọba wọn. Ìgbésẹ̀ yìí náà sì ni Alahaji Umaru Yar’Adua àti Ààrẹ Bọ́lá Amed Tinúbú náà gùn lé ní àkókò ìṣèjọba tiwọn náà. Lára àpẹẹrẹ àwọn obìnrin tí wọ́n ti di ipò òṣèlú mú ni a ti rí abẹnugan Ilé-Ìgbìmọ̀ Aṣòfin Nàìjíríà nígbà kan rí, Erelú Olúṣọlá Ọbadà ti ṣe igbákejì Gómìnà Ìpìnlẹ̀ Ọ̀ṣun rí, abilékọ Sosan Ọlábísí Sarah ti ṣe igbákejì Gómìnà Ìpìnlẹ̀ Èkó rí nígbà tí Ìsámọ́tà Bádírù náà sì ti jẹ́ igbákejì Gómìnà Ìpínlẹ̀ Ògùn rí. Akíkanjúbìnrin Virgina Etiaba ti jẹ Gómìnà Ìpìnlẹ̀ Anambra rí gẹ́gẹ́ bí obìnrin àkọ́kọ́ tí yóò kọ́kọ́ dé irú ipò yìí ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Fúnmiláyọ̀ Ransome Aníkúlápò Kútì jà fitafita láti rí i pé Nàìjíríà bọ́ kúrò lábẹ́ ìmúnisìn àti ìwà ìjẹgàba àwọn òyìnbó aláwọ̀ fúnfun. Bákan náà ni ó tún jà fún ẹ̀tọ́ àti òmìnira àwọn obìnrin pé kí wọ́n má ṣe san owó orí mọ́ àti pé kí ìwà ìfọwọ́-ọlá-gbáni-lójú àwọn ọkùnrin lórí obìnrin ó dópin. Arábìnrin Kòfowórọlá Adémọ́lá náà jà fún ìbádọ́gba jẹ́ńdà, ẹ̀tọ̀ àwọn obìnrin àti pípèsè ètò ẹ̀kọ́ tó yanrantí fún àwọn obìnrin láwùjọ Nàìjíríà. Margaret Ekpo náà jà fún níní ẹ̀tọ̀ sí àwọn ipò tí ó ga fún àwọn obìnrin nínú ètò ìṣèlú àti ti ọrọ̀-ajé.

Àwọn obìnrin mìíràn tí ipa Mọrèmi tún hàn nínú ìṣesí àti ìhùwàsí rẹ̀ láwùjọ òde-òní ni Hajia Gambo Sawaba. Òun náà jà fún gbogbo ẹ̀tọ́ àwọn obìnrin tí wọ́n fi ń dùn wọ́n nínú ètò ìṣèlú àti ètò ọrọ̀-ajé. Ó lo gbogbo agbára tí ó wà ní ìkáwọ́ rẹ̀ láti lè jẹ́ kí àwùjọ òkè-ọya Nàìjíríà fi àwọn obìnrin sí ààyè tó tọ́ sí wọn nínú ètò ìṣèlú. Bísí Adéléye-Fáyẹmí jà fún kí àwọn ọkùnrin àti obìnrin dìjọ ní ẹ̀tọ́ sí ipò kan náà nínú ètò ìṣèlú Nàìjíríà àti Áfíríkà. Ní àwùjọ Afíríkà, ní orílẹ̀-èdè Liberia, Sirleaf Helen Johnson ni ó jẹ Ààrẹ olórí orílẹ̀-èdè wọn láàrin ọdún 2006-2018. Netumbo Nandi-Ndaitwah ni ó jẹ́ olórí orílẹ̀-èdè Namibia ní ọdún 2025. Ó sì tún wà ní ipò títí di àkókò yìí. Samia Suluhu Hassan náà jẹ olórí orílẹ̀-èdè Tanzania láti ọdún 2021 títí di òní. Ní ìdí èyí, a kò gbọdọ̀ fi ọwọ́ yẹpẹrẹ mú ipò àwọn obìnrin nínú ètò ìṣèlú àwùjọ. Sahle-Work Zewole ni ó jẹ Ààrẹ ilẹ̀ Ethiopia láàrin 2018-2024. Joyce Hilda Banda náà wà gẹ́gẹ́ bí Ààrẹ orílẹ̀-èdè Malawi láàrin ọdún 2012-2014. Ameenah Gurib-Fakin ni ó wà ní ipò olórí orílẹ̀-èdè Mauritius láàrin ọdún 2015-2018. Rose Francine Rogombe ni Ààrẹ ilẹ̀ Gambia ní ọdún 2009 nígbà tí Cathrine Samba Pamsa sì jẹ́ Ààrẹ orílẹ̀-èdè Central African Republic láàrin ọdún 2014-2011. Lára àwọn àpẹẹrẹ akọnibìnrin ilẹ̀ Áfíríkà mìíràn tí àwọn náà hùwà bí akinbìnrin Mọrèmi Ilé-Ifẹ̀ ní Nàìjíríà ni Yaa Asantewaa ní orílẹ̀-èdè Ghana. Obìnrin yìí ni ó siwájú ìkọlù sí àwọn òyìnbó amúnisìn ní ilẹ̀ Ashanti ní Ghana. Nehanda Nyikangwe ni obìnrin tí ó léwájú gbígbé ojú agan sí ìwà ìmúnisìn àwọn òyìnbó ní Zimbabwe. Ọmọọbabìnrin Amina ní Niger náà ṣiṣẹ́ takuntakun láti fẹ àwùjọ Zazzau lójú. Nzinga Mbande ní Angola tí ó jẹ́ ọmọọbabìnrin náà ti ṣiṣẹ́ mánigbàgbé ní àwùjọ rẹ̀. Aniagolu ni akọnibìnrin tí òun náà ti jọba lórí àwùjọ rẹ̀, Nri ní ilẹ̀ Ìgbò, Nàìjíríà, nígbà tí ajagunbìnrin Ebere Ohuocha jà raburabu láti gbógun ti ìjọba òyìnbó amúnisìn ní ilẹ̀ Ìgbò bákan náà. Akọnibìnrin lójú ìjà náà ni Mgba Nwanyi Nwoke ní àwùjọ Ìgbò, Nàìjíríà bákan náà. Èyí sì fi hàn pé àwọn obìnrin ń ṣe bẹbẹ nínú ètò ìṣèlú àwùjọ wọn. Mọrèmi ti fi àpẹẹrẹ rere lélẹ̀. Èyí sì jẹ́ ìpèníjà fún àwọn obìnrin káàkiri àgbáyé.

Ètò Ọrọ̀-Ajé, Ipò Aṣojú àti Ètò-Ẹ̀kọ́ Orílẹ̀-èdè

Àwọn obìnrin kò kẹ̀rẹ̀ rárá nínú ètò ọrọ̀-ajé àwùjọ. Alájàpá tilẹ̀ ní à ń pe àwọn akíkanjúbìnrin tí ó bá tẹra mọ́ṣẹ́ ajé ṣíṣe tí ó ń ṣòwò láti ìlú kan lọ sí ìlú mìíràn. Queen Amina ní Nàìjíríà jẹ́ ọbabìnrin rí ní òkè-ọya, ní ilẹ̀ Hausa tí ó jẹ́ oníṣòwò pàtàkì tí ó sì mú ètò ọ̀rọ̀-ajé àwùjọ rẹ̀ tàn kálẹ̀, tí ó sì tún gbòòrò sí i. Ìwádìí ìjìnlẹ̀ lóde òní tilẹ̀ fi hàn pé Queen Amina ti Zazzau ní àwùjọ Hausa àti Ìyá Nàsọ ti Ọ̀yọ́ tí wọ́n jẹ́ adarí ogun àti oníṣòwò pàtàkì ní àwùjọ wọn ní ìgbàanì ti ìtàn tí à ń kọ́ àwọn ọmọ ilé-ẹ̀kọ́, tí a sì tún ṣe ní eré orí-ìtàgé bàyìí, tí àwọn ọ̀dọ́ sì ń ṣe àwòkọ́ṣe àti àmúlò fún ẹ̀kọ́ ìwà, ààbò ara ẹni àti ìmúdúró àwùjọ (Usman àti Fálọlá, 2024). Ní òde-òní, àwọn obìnrin ti ń ṣiṣẹ́ adájọ́, agbẹjọ́rò, olùkọ́ àti akọ̀wé lẹ́nu iṣẹ́ ìjọba gbogbo látàri ètò mọ̀-ọ́n-kọ-mọ̀-ọ́n-kà tó gbòde kan. A tilẹ̀ rí àwọn obìnrin tí wọ́n jẹ́ olórí ilé-iṣẹ́ ńláńlá àti ti ilé-ẹ̀kọ́ Girama, ilé-ẹ̀kọ́ Gbogbonìṣe, Olùkọ́ni àgbà àti ti Yunifásitì. Bí àpẹẹrẹ Ọ̀mọ̀wé Fáyẹmí àti Alele Williams ti ṣe olórí ilé-ẹ̀kọ́ gíga rí. Nígbà tí Fáyẹmí jẹ́ olórí ilé-ẹ̀kọ́ gíga ti Adéyẹmí College of Education, Oǹdó, tí ó ti yí padà sí Adéyẹ́mí Federal University of Education (AFUED) báyìí. Alele Williams náà sì ti fi ìgbà kan jẹ́ Giwá ilé ẹ̀kọ́ Yunifásítì ti ìlú Benin fún ìgbà kan rí. Ọ̀jọ̀gbọ́n Dora Akunyili ti fìgbà kan jẹ́ alákòóso àjọ NAFDAC àti alákòóso fún ètò ìròyìn àti ọ̀nà ìbánisọ̀rọ̀ ní orílẹ̀-èdè Nììjíríà. Okonjo-Iweala ti ṣiṣẹ́ lábẹ́ ìjọba àná tí Olóyè Olúṣẹ́gun Ọbásanjọ́ ṣàkóso rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí alákòóso ètò ìsúná. Ita-Giwa sì ni ó wà ní ipò gbogbo ọ̀rọ̀ tó bá jẹ́ mọ́ ìṣàkóso àwọn ọmọ ilé ìgbìmọ̀ aṣòfin ní ilẹ̀ Nàìjìríà nígbà kan rí.

Bákan náà ni a rí àwọn obìnrin tí wọn jáde láti agbègbè kọ̀ọ̀kan ní orílẹ̀-èdè yìí tí wọ́n sì di ipò aṣojú Nàìjíríà mú ni àwọn orílẹ̀-èdè kọ̀ọ̀kan ní Áfíríkà bí ìyáàfin Kema Chikwe (Imo), Olóyè Fọlákẹ́ Marcus Bello (Ògùn), Esther John Audu (FCT), Ọ̀mọ̀wé Nímọ́tà Nínílọlá Àkànbí (Kwara) (Rájí àti Ojó, 2014). Ní ọdún 2026 yìí ni Ààrẹ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà tún yan àwọn obìnrin sí ipò aṣojú orílẹ̀-èdè sí orílẹ̀-èdè mìíràn. Bí àpẹẹrẹ, Mrs. Erelú Angela Adébáyọ̀ (Portugal), Barrister Olúmilúà Olúwáyinká Ayọ̀túnwá (Japan), Sẹ́nétọ̀ Grace Bent (Togo), Lọlá Àkàndé (Sweden), Ambassador Nwabiola Ezenwa Okukwumeka (Còte d'ivoire), Besto Maimuno Ibrahim (Niger) àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Iṣẹ́ àwọn àkọnibìnrin wọ̀nyí náà ni láti mú ìlọsíwájú àti ìdàgbàsókè bá àjọṣepọ̀ láàrin orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti àwọn orílẹ̀-èdè tí wọ́n ti ń ṣojú ilẹ̀ baba wọn, Nàìjíríà. Ní ìdí èyí, a ó rí i wí pé àwọn obìnrin Áfíríkà jẹ́ alágbára, àwọn náà sì mọ̀ bẹ́ẹ̀. Àwọn ọkùnrin kò fi bẹ́ẹ̀ ta wọ́n yọ yálà nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé, ètò ẹ̀ṣìn àti ti amúlùúdùn. Àṣeyọrí tí akọnibìnrin ìgbà ìwáṣẹ̀ bí Emotan ilẹ̀ Benin, Ẹfúnróyè Tinúbú ti ilẹ̀ Ẹ̀gbá àti Mọrèmi Àjàṣorò ti Ilé-Ifẹ̀ tí ó jẹ́ àwòkọ́ṣe fún wọn pẹ̀lú ètò ẹ̀kọ́ mọ̀-ọ́n-kọ-mọ̀-ọ́n-kà tí wọ́n ní, ni ó ràn wọn lọ́wọ́ púpọ̀, ó sì fún wọn lágbára láti kópa pàtàkì, ipa mánigbàgbé láwùjọ wọn. Ohun tí ó ń ṣẹlẹ̀ láwùjọ Áfíríkà lóde òní ló jẹ́ kí á gbà pé àwọn obìnrin Afíríkà jẹ́ alágbára, àwọn náà sì mọ̀. Àwọn ọkùnrin kò ta wọ́n yọ yálà nínú ètò ìṣẹ̀lú, ẹ̀sìn, tàbí ọrọ̀-ajé. Láìpuró, ẹ̀sìn baba ńlá wọ́n fún wọn lágbára láti kópa pàtàkì, ipa mánigbàgbé láwùjọ. Èrò yìí fi hàn wí pé àwọn obìnrin náà ò kẹ̀rẹ̀ nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn àti wí pé bí a ti rí akinkùnrin bẹ́ẹ̀ náà ni a rí akinbìnrin nínú lítíréṣọ̀ àti lójú ayé.

Bí àwọn ọkùnrin ti ń lapa rere nínú ètò-ẹ̀kọ́ àwùjọ wọn ní Nàìjíríà àti Áfíríkà bẹ́ẹ̀ náà ni àwọn obìnrin ò gbẹ́yìn rárá. Felicia Adétóún Ògúnshẹ̀yẹ ni obìnrin àkọ́kọ́ tí ó gba oyè Kòfẹ́sọ̀ nínú ìmọ̀ ẹ̀kọ́ sáyẹ́nsì ajẹmọ́ ìyàrá ìkàwé ní ọdún 1973, ni Yunifásítì Ìbàdàn. Adenikẹ Osofisan ni ó jẹ́ ẹni àkọ́kọ́ tí ó kọ́kọ́ gba oyè ìmọ̀-ìjìnlẹ̀ gíga àti Kòfẹ́sọ̀ nínú ìmọ̀ sáyẹ́ǹsì kọ̀ǹpútà ní ọdún (1989), ni Yunifásítì Ìbàdàn. Grace Alele Williams ni obìnrin àkọ́kọ́ tí ó gba oyè ìmọ̀-ìjìnlẹ̀ nínú ìmọ̀ ẹ̀kọ́ Matimátíìkì ní Nàìjíríà. Bọ́láńlé Awẹ́ ni Ọ̀jọ̀gbọ́n àkọ́kọ́ nínú ìmọ̀-ìtàn ní Yunifásitì Ìbàdàn. Òun sì tún ni obìnrin àkọ́kọ́ tí ó ṣiṣẹ́ ìwádìí ìjìnlẹ̀ nípa ìmọ̀ ẹ̀kọ́ gẹ́ńdà àti ìmọ̀-ìtàn. Aicha Bah Diallo náà jẹ́ alákòóso ètò ẹ̀kọ́ láàrin 1989-1996 ní orílẹ̀-èdè Guinea tí ó mú ìdàgbàsókè àti ọ̀tun bá ọ̀rọ̀ ètò ẹ̀kọ́. Maria Josephine Kamm jẹ́ onímọ̀ ẹ̀kọ́ ní Tanzania. Òun ni ó dá ilé-ẹ̀kọ́ Kilimanjamrò sílẹ̀ tí ó sì pèsè ẹ̀kọ́ fún àwọn ọ̀dọ́bìnrin. Elinor Sisulu ṣiṣẹ́ takuntakun nípa mímú ìdàgbàsókè bá

ìwé kíkà àti àtẹ̀jáde èdè abínibí Áfíríkà. Caroline Nyaga jẹ́ obìnrin rere tí ó sì ń gbẹnusọ fún ètò ẹ̀kọ́ àwọn obìnrin ní Kenya. Gbogbo àpẹẹrẹ àwọn obìnrin wọ̀nyí ni wọ́n ti la ipa rere nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn nínú ètò ẹ̀kọ́, ètò ọrọ̀-ajé àti àwọn ipò aṣiwájú mìíràn láwùjọ. Àpẹẹrẹ akọnibìnrin mìíràn tí wọ́n tún di ipò olórí mú nínú ètò ẹ̀kọ́ ní ilẹ̀ Áfíríkà, pàápàá ní ilé-ẹ̀kọ́ gíga Yunifásítì Nàìjíríà, Zimbabwe àti Ghana lọ́wọ́lọ́wọ́ ni Ọ̀jọ̀gbọ́n Fọláṣadé Ògúnṣọlá (University of Lagos), Ọ̀jọ̀gbọ́n Lilian Salami (University of Benin), Ọ̀jọ̀gbọ́n Fatima Batul Mukhtar (Bauchi State University), Ọ̀jọ̀gbọ́n Ìbíyẹmí Ọlátúnjí-Bello (Lagos State University), Ọ̀jọ̀gbọ́n Adenikẹ Ọládèjì (Federal University of Technology, Àkúrẹ́), Ọ̀jọ̀gbọ́n Appiah Amfo (University of Ghana), Ọ̀jọ̀gbọ́n Sarah Chingarande (Women's University in Africa, Zimbabwe). Àpẹẹrẹ àwọn akọnibìnrin wọ̀nyí ni wọ́n jẹ́ aṣiwájú àti olórí ní àwọn ilé-ẹ̀kọ́ gíga Yunifásítì ní àwùjọ wọn tí wọ́n sì mú ìmúgbòòrò bá ipò takọ tabo nínú ìṣèjọba ilé-ẹ̀kọ́ gíga ilẹ̀ Áfíríkà. Èyí sì fi hàn pé àwọn obìnrinń ń ṣe bẹbẹ nínú ètò ìṣèlú àti ètò-ẹ̀kọ́ àwùjọ wọn. Mọrèmi ti fi àpẹẹrẹ rere lélẹ̀. Èyí sì jẹ́ àwòkọ́ṣe rere fún àwọn obìnrin káàkiri Nàìjíríà, Áfíríkà àti àgbáyé.

Àgbálọgbábọ̀

Iṣẹ́ yìí ṣe ìtúpalẹ̀ ìwé eré-onítàn Mọrèmi, ó sì ṣe àfihàn ipa rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni lójú ìjà, akíkanjúbìnrin, alágbára, aṣiwájúbìnrin àti olùgbàlà ní àwùjọ rẹ̀, Ilé-Ifẹ̀, nínú eré-onítàn yìí. Iṣẹ́ yìí tún wo iṣẹ́ tí eré-onítàn *Mọrèmi* ń jẹ́ fún àwùjọ, bí Mọrèmi ti ṣe jẹ́ àwòkọ́ṣe rere fún àwùjọ rẹ̀ àti ipa àwọn obìnrin nínú ìdàgbàsókè àwùjọ Áfíríkà, pàápàá nínú ètò ìṣèlú, ètò ọrọ̀-ajé, ipò aṣojú àti ìbágbépọ̀-ẹ̀dá. Àbájáde iṣẹ́ yìí fi hàn pé àwọn obìnrin kan ti wà ní ipò aṣiwájú rí, wọn sì ti la ọ̀nà sílẹ̀ fún àwọn obìnrin tí òde-òní. Àwọn obìnrin òde-òní ti kún ojú ìwọ̀n, wọ́n ti lè fi aga gbága pẹ̀lú àwọn ọkùnrin nínú ohun gbogbo ni ilẹ̀ Áfíríkà àti àgbáyé. Ọwọ́ wọn ti tẹ èèkù idà ṣùgbọ́n wọn gbọ́dọ̀ lo àwọn ipò tí ọwọ́ wọ́n bà wọ̀nyí pẹ̀lú ìrẹ̀lẹ̀, sùúrù àti ìtẹríba. Ní pàtó, àwọn obìnrin ti kúrò ní àtẹ̀mẹ́rẹ̀, wọ́n ti wà ní ipò aṣiwájú gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ ìwà akọnibìnrin Mọrèmi ní Ilé-Ifẹ̀. A lérò wí pé iṣẹ́ yìí yóò túbọ̀ fi ìmọ̀ kún ìmọ̀ nípa ipa ribiribi tí àwọn obìnrin ń kó nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn, ìtúpalẹ̀ lítíréṣọ̀ àti bí àwùjọ Yorùbá ti ṣe kó ipa pàtàkì nínú ìtúpalẹ̀ lítíréṣọ̀ eré-onítàn lápapọ̀.

Orúkọ Àwọn Abẹ́nà-Ìmọ̀

No	Orúkọ	Ìlú	Iṣẹ́	Ìdásí
1	Olóye Sunday Olúwagbéilékè Òbísànyà, Ọba Ìṣòrò, Ọwá Yekere.	Ilé-Ifẹ̀, Ìpínlẹ̀ Ọ̀ṣun	Olùtọ́jú Ojúbọ Mọrèmi.	Ìtàn Akọnibìnrin ní Ilé Ifẹ̀.
2	Shuaibu Abdulwaheed Adébáyọ̀	Ọ̀fà, Ìpílẹ̀ Kwara	Olùkọ́/ Aṣèwádìí Èdè Hausa àti Èdè Yorùbá.	Ìtàn Mọrèmi ní ìlú Ọ̀fà gẹ́gẹ́ bí ọmọọbabìnrin
3	Ọmọọba Ọmọ́juwà Olágòkè	Ùde-Ùgbo, Ìlàjẹ, Ìpínlẹ̀ Oǹdó	Àgbẹ̀/Olùkọ́	Ìtàn Mọrèmi ní Ùde-Ùgbo.
4	Ọmọọba Williams Máyọ̀wá Arọ̀lóyè	Odòde/Òde Ìdànrè, Ìpìnlẹ̀ Oǹdó.	Oníṣòwò àti Olùkọ̀tàn Ajẹmáṣà.	Ìtàn Mọrèmi ní Ìlú Ìdànrè gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin.
5	Olóyè Awólọ́wọ̀ Awógbilé Olúáwo Ifá.	Ìka-Ọ̀ràngún, Èjìgbò, Ìpínlẹ̀ Ọṣun.	Babaláwo Onífá	Ó ki ẹsẹ Ifá Ọ̀ṣẹtùrá fún wa tí ó fi Ọṣun hàn gẹ́gẹ́ bí abo òrìṣà.

Ìtọsẹ̀ ọ̀rọ̀

[1]Wo Ọmọ́tọ̀ṣọ́ Elúyẹmí (1975), o.i.141-153 fún ẹ̀kúnrẹ́rẹ́ àlàyé lórí ìtàn yìí.
[2]Wo Bámgbóṣé (1974) o.i. 80-81 fún àlàyé kíkún.
[3]A gba ẹsẹ Ifá yìí láti ẹnu awo Awógbilé Awólọ́wọ̀, Olúáwo ti Ìka-Ọ̀ràngún, Ejìgbò, ìpínlẹ̀ Ọ̀ṣun ní 26/01/2026.

Ìwé Ìtọ́kasǐ

Adéyẹmí, L. (2006). *Tíọ́rì lítíréṣọ̀ ní èdè Yorùbá*. Shẹ́bíòtímọ́ Publications.

Ajíbádé, G. O. (2009). *Finding female voice: a socio-cultural appraisal of Yorùbá nuptical poetry.* Rudiger Koppe Verlag Kln.

Àjùwọ̀n, J. (2017). *Ìtúpalẹ̀ àṣàyàn oríkì àwọn akọni-kùnrin àti akọni-bìnrin Yorùbá ní ìwọ̀-oòrùn gúúsù orílẹ̀-èdè Nàìjíríà* (Unpublished doctoral dissertation, Obafemi Awolowo University).

Akínyẹmí, A. (1991). *Ìlò oríkì láwùjọ Ọ̀yọ́* (Unpublished doctoral dissertation, Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ University).

Althusser, L. (1977). *For Marx*. Methuen.

Àrẹ̀mú, P. S. O. (2022). Dúró Ládipọ̀'s Mọrèmi: Myth, history and the Nigerian stage. *Journal of African cultural studies*, 34 (3), 287-301.

Barber, K. (1979). *Oríkì and social structure* (Unpublished doctoral dissertation, University of Ifẹ̀).

Davies, B., & Graves, A. A. (1986). *Ngambika: Studies of women in African literature*. Africa World Press.

Eagleton, T. (1976a). *Marxism and literary criticism*. Methuen.

Eagleton, T. (1976b). *Criticism and ideology.* Methuen.

Engels, F. (1975). *On Marx*. Foreign Languages Press.

Hook, S. (2006). *The hero in history: A study in limitation and possibility.* Hesperides Press.

Hooks, B. (1985). *Feminist theory: From margin to center*. South End Press.

Hudson-Weems, C. (1998). *African womanism*. Garland.

Johnson, S. (1921). *The history of the Yorubas.* CMS Bookshops.

Kọ́láwolé, M. E. M. (1997). *Womanism and African consciousness*. Africa World Press.

Ládiípọ, D. (1971). *Mọrèmi*. Macmillan Nigeria.

Lenin, V. I. (1997). *Karl Marx* (Vol. 12). Progress Publishers.

Marx, K., & Engels, F. (1977). *Manifesto of the Communist Party*. Progress Publishers.

Nash, J. C. and Pinto, S. (2025). Beyond first, faith, family, and fidelity: Living inside inter-generational feminist engagement. *Feminist theory*, 26 (3), 202-210.

Ọ̀gúndípẹ̀-Leslie, M. (2021). Re-creating ourselves: African woman and critical transformations *African literature today*, 39, 1-15.

Oyèwùmí, O. (2020). *The invention of women: Making an African sense of Western gender discourses* (20th Anniversary ed.). University of Minnesota.

Ọlọ́runtóba-Oju, T. (2023). Yorùbá oral performance and feminist consciousness in contemporary Nigerian drama. *Research in African literatures*, 54 (1), 45-62.

Ọpẹ́fẹ̀yítìmí, A. (2016). *Tíọ́rì àti ìṣọwọ́lò-èdè*. Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University.

Rájí, S. M. (2000). Ìbágbàmu tíọ́rì aṣẹ̀gbèfábo. *Ọ̀gẹ̀gẹ́: Journal of Yorùbá language and culture*, 1, 101-106.

Rájí, S. M., & Òjó, I. F. (2014). Trends in women's education and political development in Nigeria: A feminist approach. In O. Atóyèbí et al. (Eds.), *Management of tertiary institutions for qualitative education* (pp. 448-466). Spectrum Books.

Siddiqui, K. (2024). Marxian analysis of capitalism and crises. *International critical thought*, 13, (4), 525-545.https://doi.org/10.1080/215-98282.2023.2296167.

Shang, A. (2018). *Who are heroes? An analysis of the literary hero* (Undergraduate thesis, University of Texas at Austin).

Su, W. (2024). Understanding heroes from psychological and cultural perspectives. *Journal of humanities and social science,* 8(9), 2228–2234.

Author's Bio

Ìlúfóyè Fáwọlé ÒJÓ, PhD is a Senior Lecturer in the Department of Yorùbá, Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó He holds B.A (Ed,), M.A. and PhD in Yorùbá Language and Literature from Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University, Ilé-Ifẹ̀, Nigeria. He is a member of Ẹgbẹ́-Onímọ̀ Èdè Yorùbá (Yorùbá Studies Association of Nigeria) and Ẹgbẹ́ Ọ̀mọ̀ràn Èdè Yorùbá (Association of Yorùbá Language Scholars). He has published articles in various reputable local and international journals like IOSL *Journal of Humanities and Social Science* (IOSR – JHSS) and *Njinga & Sepé*, Revista International de Culturas, Linguas Africanas e Brasileiras. He has co-authored textbooks in Yorùbá oral literature, contributed chapters to some books, and attended local and international conferences. His research interest is in the areas of Yorùbá oral literature, folklore, Yorùbá culture and stylistics.

Mercy Ayo Faseheun is an Associate Professor in the Department of Yorùbá, Adeyemi Federal University of Education, Oǹdó. She holds both MA and PhD degrees in Yorùbá Literature from premiere University of Ibadan, Nigeria. She is a member of Ẹgbẹ́-Onímọ̀ Èdè Yorùbá (Yorùbá Studies Association of Nigeria (YSAN) and Ẹgbẹ́ Ọ̀mọ̀ràn Èdè Yorùbá (Association of Yorùbá Language Scholars) (ASSYLAS). Her academic background, teaching and research interests include Yorùbá literature and culture. Her research work focuses on indigenous performances at Ọ̀ràmfẹ̀, Ògún and Ọba festivals of Oǹdó Kingdom. Her articles on Yorùbá literature and culture have been published in *IOSL Journal of Humanities and Social Science (IOSR – JHSS)*, *International Journal of Sustainable Development* and reputable books within and outside Nigeria. She has made academic presentations at local and international conferences.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): ÒJÓ, Ìlúfóyè Fáwọlé; FASEHUN, Mercy Ayọ̀. Àfihàn Akitiyan Akọnibìnrin Mọrèmi Àjàṣorò Nínú Ìwé Eré-Onítàn *Mọrèmi* tí Dúró Ládipọ̀ kọ àti Ìdàgbàsókè Àwọn Obìnrin ní Àwùjọ Áfíríkà. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.80-100, agosto 2026.

To cite this text (APA): Òjó, Ìlúfóyè Fáwọlé; Fasehun, Mercy Ayọ̀**.** (august 2026). Àfihàn Akitiyan Akọnibìnrin Mọrèmi Àjàṣorò Nínú Ìwé Eré-Onítàn *Mọrèmi* tí Dúró Ládipọ̀ kọ àti Ìdàgbàsókè Àwọn Obìnrin ní Àwùjọ Áfíríkà**.** *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 80-100.

Language: Igbo

Onyeka Onwenu Dị ka Dike Nwaanyị n'Egwu: Mkwuwenye Okwu, Mgba Udo na Ebumnobi Omenala Igbo

Adaora Irene OBI
Department of History and international Studies,
Nwafor Orizu College of Education, Nsugbe, Anambra State, Nigeria.
Email: adaoraigwenma@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0006-7789-0330

ỤMI

Ọmụmụ a nyochara Onyeka Onwenu dị ka Dike Nwaanyị n'Egwu, site n'ịtụle etu o si jiri egwu bụrụ ụzọ e si echekwa omenala Igbo, kwalite udo, ma wulite ezi mmekọrịta mmadụ. Ọmụmụ a gbadoro ụkwụ n'ịtụle egwu Ekwe (1984), Iyogogo (1984), One Love (1986) na Mu na Gị Ga-ebi, bụ́ ndị a họpụtara n'ihi na ha na-egosipụta n'ụzọ doro anya echiche banyere ncheta omenala, njirimara ndị Igbo, ịhụnanya, ịdị n'otu na mgbake mmekọrịta mmadụ. Ebumnobi ọmụmụ a bụ ịkọwa etu Onyeka Onwenu si jiri asụsụ, akara ngosi omenala na echiche ndị dị n'egwu ya wee bụrụ onye ncheta omenala na onye na-akwalite udo n'ime ọha mmadụ. A gbasoro usoro nnyocha nkọwa ederede, nke gụnyere ịgụ, ịtụle na ịkọwa ọdịnaya egwu ndị ahụ n'ọnọdụ akụkọ ihe mere eme, omenala na mmekọrịta ọha ha si pụta. A chịkọtara ma nyochaa isiokwu ndị metụtara ncheta omenala, mgbagha okwu, ịhụnanya, ịdị n'otu na mgbanwe mmekọrịta mmadụ. Ntụle ahụ gosiri na Onyeka Onwenu ejighị egwu ya mee naanị ihe ntụrụndụ, kama o jiri ya bụrụ ụzọ e si echekwa asụsụ na omenala Igbo, kpalite mmata banyere njirimara omenala, kwalite mkparịta ụka, ma gbaa ndị mmadụ ume ịnakwere ịhụnanya, imekọ ihe ọnụ na nkwanye ùgwù dịka ntọala udo na mmepe obodo. Ọmụmụ a kwubiri na Onyeka Onwenu bụ Dike Nwaanyị n'Egwu, n'ihi na ọrụ ya gafere ịbụ onye na-abụ abụ wee bụrụ nke onye ncheta omenala, onye na-ewulite udo na onye ndu echiche n'ime ọha mmadụ. Ọmụmụ a na-atụnyekwa aro na egwu Afrịka kwesị ịtụle dịka isi mmalite dị mkpa n'ọmụmụ akụkọ ihe mere eme, omenala na mmekọrịta mmadụ.

MKPỤRỤ ISI OKWU

Onyeka Onwenu; Dike Nwaanyị n'Egwu; Nchekwa Omenala Igbo; Mgbagha Okwu; Udo na Ngbanwe Esemokwu.

Onyeka Onwenu como heroína na música: discurso, luta pela paz e valores culturais Igbo

RESUMO

Este estudo analisa Onyeka Onwenu como uma *Dike Nwaanyi n'Egwu* (uma mulher heroica na música), examinando como ela utilizou a música como meio para preservar a cultura Igbo, promover a paz e construir bons relacionamentos. O estudo concentra-se na análise das canções *Ekwe* (1984), *Iyogogo* (1984), *One Love* (1986) e *Mu na Gí Ga-ibi*, selecionadas por expressarem claramente ideias sobre memória cultural, identidade Igbo, amor, unidade e recuperação social. O objetivo deste estudo é explicar como Onyeka Onwenu empregou a linguagem, símbolos culturais e as ideias presentes em suas canções para atuar como uma figura de memória cultural e promotora da paz na sociedade. Adotou-se um método de análise textual descritiva, envolvendo a leitura, análise e interpretação do conteúdo das músicas em seus contextos histórico, cultural

e social. Foram levantados e analisados temas relacionados à memória cultural, retórica, amor, unidade e mudança social. A análise demonstrou que Onyeka Onwenu não utilizava sua música meramente para entretenimento, mas sim como um meio de preservar a língua e a cultura Igbo, despertar a consciência sobre a identidade cultural, promover o diálogo e incentivar as pessoas a adotarem o amor, a cooperação e o respeito como fundamentos da paz e do desenvolvimento comunitário. O estudo concluiu que Onyeka Onwenu foi uma *Dike Nwaanyi n'Egwu*, pois seu papel transcendeu o de cantora, abrangendo as funções de guardiã da memória cultural, construtora da paz e líder de pensamento na sociedade. O estudo sugere ainda que a música africana deve ser considerada uma fonte importante para o estudo da história, da cultura e das relações humanas.

PALAVRAS-CHAVE
Onyeka Onwenu; Dike Nwaanyi n'Egwu; Preservação da Cultura Igbo; Retórica; Paz e Resolução de Conflitos.

Okwu Mmalite

Kemgbe oge gboo, egwu abụrụla otu n'ime ụzọ ndị obodo Afrịka si echekwa akụkọ ndụ ha, na-ebufe amamihe site n'otu ọgbọ ruo n'ọzọ, ma na-akọwa etu ha si aghọta onwe ha na ụwa gbara ha gburugburu. N'ala Igbo, a naghị ele egwu anya dịka ihe ntụrụndụ naanị; a na-ewere ya dịka ebe nchekwa nke ncheta obodo, ụzọ e si akụzi ụkpụrụ ndụ, ngwá e ji akwalite ịdị n'otu, na olu e ji aza nsogbu ndị na-emetụta ọha mmadụ. N'ihi ya, egwu na-aghọkwa otu n'ime ihe ndị kasị baa uru n'ichekwa omenala na njirimara obodo. Dị ka Finnegan (2012) siri kwuo, n'ọtụtụ obodo Afrịka, egwu na-arụ ọrụ karịrị ịmasị ntị; ọ bụkwa ebe a na-edobe akụkọ ihe mere eme, nkwenkwe, na ụkpụrụ e ji amata obodo.

N'ime ndị omenkà Naijirịa, Onyeka Onwenu pụtara iche n'ihi na ọ gbanwere egwu ka ọ bụrụ ụzọ mgbasa echiche na mmeghari ọha. Egwu ya anaghị akwụsị n'ịkụ mmadụ obi ụtọ; ọ na-ebukwa ozi gbasara ịhụnanya, ịdị n'otu, nchekwube obodo, ugwu nwaanyị, na mkpa ọ dị ichekwa omenala Afrịka. Site n'iji asụsụ, ilu, akpaalaokwu, ihe nnọchianya omenala na ụda egwu ọdịnala rụọ ọrụ, o mere ka egwu bụrụ ebe a na-akọ akụkọ ndụ ndị Igbo na nke Naijirịa n'ozuzu. N'ihi nke a, Onyeka Onwenu abụrụla ihe atụ nke onye omenkà ji nkà ya eme ihe n'ịzụlite ezi echiche na ime ka ọha mmadụ tụgharịa uche n'ihe ndị dị mkpa maka mmepe.

Ọrụ Onyeka Onwenu nwekwara ihe ọzọ pụrụ iche: ọ na-egosi na egwu nwere ike ịbụ ngwá ọrụ maka iwulite udo. N'ime egwu dịka One Love, Ekwe, Iyogogo, na Mu na Gị Ga-ebi, a na-ahụ ozi na-akpọ ndị mmadụ ka ha hapụ nkewa, kwanyere ibe ha ùgwù, hụ omenala ha n'anya, ma wulite mmekọrịta dabere n'ịhụnanya na ntụkwasị obi. N'echiche a, egwu ya aghọwo ụzọ e si emeso nsogbu ndị na-akpaghasị obodo n'enweghị ime ihe ike, kama site n'ike okwu na ike omenala. Echiche a kwekọrọ n'okwu Lederach (2005), onye na-ekwu na udo na-adịgide adịgide na-amalite mgbe a gbanwere obi na echiche mmadụ, ọ bụghị naanị mgbe esemokwu kwụsịrị.

N'otu aka ahụ, asụsụ na okwu ndị Onyeka Onwenu ji arụ ọrụ n'egwu ya na-egosi na ọ na-ahọrọ okwu ya nke ọma iji kpalite echiche ọhụrụ n'etiti ndị na-ege ya ntị. Nke a na-akwado echiche Fairclough (1995) na Van Dijk (1998), ndị kwuru na okwu na asụsụ abụghị naanị ụzọ nkwurịta okwu, kama ha bụkwa ụzọ e si emepụta echiche, kwado ụkpụrụ, ma ọ bụ gbanwee omume ọha. Ya mere, egwu Onyeka Onwenu kwesịrị ka a gụọ ya dịka ederede nwere omimi, nke jupụtara n'akara ngosi omenala na ozi gbasara udo, kama ile ya anya naanị dịka ihe ntụrụndụ.

N'agbanyeghị nnukwu onyinye Onyeka Onwenu nyere n'akụkụ egwu na mmepe ọha, ọtụtụ nchọpụta e bipụtarala gbasara ya ka na-elekwasị anya n'akụkọ ndụ ya, ọrụ

ya n'egwu, ma ọ bụ onyinye ya n'ịkwalite ikike nwaanyị. Nnyocha ole na ole ka atụlewo n'ụzọ miri emi etu egwu ya si bụrụ ngwá nchekwa omenala Igbo, ngwá iwulite udo, na usoro mgbagha okwu nke na-agbanwe echiche ndị mmadụ. Nke ka mkpa bụ na e nwere ụkọ ọmụmụ e dere n'Igbo ọkọlọtọ nke na-enyocha ọrụ ya n'usoro sayensị nke na-ejikọta tiori na nyocha egwu.

N'ihi nke a, ọmụmụ a na-atụle Onyeka Onwenu dịka dike nwaanyị n'egwu, ọ bụghị naanị n'ihi olu ya ma ọ bụ ihe ịga nke ọma ya, kama n'ihi na o jiri egwu bụrụ ụzọ ichekwa omenala Igbo, ịkwalite udo, na ịkpụzi echiche ọha. Ọmụmụ a ga-adabere n'echiche Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu na Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu iji nyochaa egwu Iyogogo, Ekwe, One Love, na Mu na Gị Ga-ebi. Site n'usoro a, a ga-egosi na egwu nwere ike ịbụ ebe ncheta omenala, ụzọ mgbasa echiche, na ngwá ọrụ bara uru n'iwulite udo na ime ka ọha mmadụ nwee mmekọrịta ka mma.

Nsogbu Nchọpụta

Egwu bụ otu n'ime ụzọ kacha ochie e si echekwa ncheta obodo, e si ebufe ihe ọmụma, ma e si akpụzi echiche ọha. N'ala Igbo, egwu ejirila ọtụtụ narị afọ bụrụ ụzọ e si akụzi omume ọma, e si echekwa omenala, ma e si edozi esemokwu n'enweghị ime ihe ike. N'agbanyeghị uru a, mmetụta nke mmegharị ụwa, mgbasa ozi nke oge a, na ịrị elu nke omenala mba ọzọ emeela ka ọtụtụ egwu na-eburu ụkpụrụ omenala n'obi ghara inweta nlebara anya kwesịrị ekwesị n'ọmụmụ sayensị. Nke a emeela ka ọtụtụ n'ime ozi dị omimi e zoro n'egwu ndị ahụ ghara ịpụta ìhè n'ụwa agụmakwụkwọ.

Onyeka Onwenu bụ otu n'ime ndị omenkà Afrịka jiri egwu gafee oke ntụrụndụ wee bụrụ ụzọ mgbasa echiche, ịkwalite udo na ichekwa omenala. Egwu ya na-atụle isiokwu ndị metụtara ịhụnanya, ịdị n'otu, nkwanye ùgwù, ncheta omenala, na iwughachi mmekọrịta mmadụ. N'agbanyeghị nke a, ọtụtụ ọmụmụ e bipụtara banyere ya ka lekwasịrị anya n'akụkọ ndụ ya, olu ya, onyinye ya n'egwu Naịjirịa, ma ọ bụ ọrụ ya n'ịkwalite ikike nwaanyị. Nnyocha ndị a nyere aka n'ighọta ọnọdụ ya n'akụkọ egwu Afrịka, ma ha enyebeghị nkọwa zuru ezu banyere etu o si jiri egwu bụrụ ụzọ mgbagha okwu na ngwá iwulite udo.

Ọzọkwa, nchọpụta ole na ole gbalịrị ịtụle egwu Onyeka Onwenu site n'echiche tiori, ma ọtụtụ n'ime ha jiri otu tiori naanị ma ọ bụ nyochaa otu egwu n'enweghị njikọ sara mbara n'etiti asụsụ, omenala na mmekọrịta mmadụ. Nke a hapụrụ oghere n'ihe ọmụma banyere etu okwu, ilu, akara ngosi na usoro olu dị n'egwu ya si arụkọ ọrụ ọnụ n'ịkpụzi echiche ndị na-ege ya ntị. N'ihi ya, a ka nwere mkpa ịmepụta ọmụmụ nke ga-ejikọta Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu na Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu iji kọwaa ma asụsụ ma ebumnuche mmekọrịta mmadụ nke egwu ndị ahụ.

Ihe ọzọ na-eme ka ọmụmụ a bụrụ ihe dị mkpa bụ na e nwere ụkọ nnukwu nchọpụta e dere n'Igbo ọkọlọtọ gbasara Onyeka Onwenu. Ọtụtụ edemede dị ugbu a bụ nke e dere n'asụsụ Bekee, nke mere na ohere ịzụlite nkà mmụta egwu na omenala n'asụsụ Igbo ka pere mpe. Ọnọdụ a na-egbochi uto nke nkà mmụta mmadụ n'asụsụ Igbo ma na-eme ka ọtụtụ echiche bara uru ghara iru ndị na-agụ akwụkwọ n'asụsụ ahụ.

Ọ bụ n'ihi oghere ndị a ka ọmụmụ a ji chọọ ịtụle Onyeka Onwenu dịka dike nwaanyị n'egwu, site n'ịnyocha egwu Iyogogo, Ekwe, One Love, na Mu na Gị Ga-ebi. Ebumnuche ya bụ igosi etu mgbagha okwu dị n'egwu ndị a si akwalite udo, chekwaa omenala Igbo, ma kpalite echiche ga-enyere ọha mmadụ aka iwulite mmekọrịta siri ike. N'ụzọ dị otu a, ọmụmụ a ga-enye onyinye ọhụrụ n'ọmụmụ egwu Afrịka, ọmụmụ omenala Igbo, na nkà mmụta mgbagha okwu, ma mekwaa ka e nwee akwụkwọ nyocha e dere n'Igbo nke nwere ike ịsọ mpi n'ogo mba ụwa.

Nyocha Edemede

Echiche banyere Egwu

Egwu bụ otu n'ime ihe ndị kasị ochie mmadụ jiri kọwaa onwe ya, kwurịta ahụmahụ ndụ ya, ma debe ncheta obodo ya. Tupu e nwee usoro ide ihe n'ọtụtụ obodo Afrịka, egwu na-abụ ụzọ e si echekwa akụkọ ihe mere eme, e si akụzi omume ọma, ma e si ebufe amamihe site n'otu ọgbọ ruo n'ọzọ. N'ihi ya, egwu aghọwo ihe karịrị ntụrụndụ; ọ ghọrọ ụlọ nchekwa nke akụkọ, okwukwe, omenala na ụkpụrụ ndụ obodo.

Ndị ọkà mmụta dị iche iche akọwala egwu n'ụzọ dị iche iche. Nketia (1974) kọwara egwu Afrịka dịka usoro nka na ndụ nke na-ejikọta abụ, ụda, ịgba egwu na omenala n'otu ngwugwu. N'echiche ya, a pụghị ikewa egwu na ndụ obodo n'ihi na ọ bụ akụkụ nke omume kwa ụbọchị. N'otu aka ahụ, Merriam (1964) kwubiri na a ghaghị ịghọta egwu site n'ihe ndị mmadụ na-eme na ya, ihe ha kwenyere banyere ya, na uru ọ na-eweta n'obodo. Nke a na-egosi na egwu abụghị naanị ihe a na-anụ, kama ọ bụkwa usoro mmekọrịta mmadụ.

N'ịgbaso echiche a, Finnegan (2012) kwuru na n'Afrịka, egwu bụ otu n'ime ụzọ kachasị ike e si echekwa akụkọ ihe mere eme na ncheta obodo. Ọ na-arụkwa ọrụ dị ka ebe e si akụzi ụkpụrụ omume, e si akwalite ịdị n'otu, ma e si eme ka ndị mmadụ cheta ihe gara aga. Nke a na-egosi na egwu bụ ebe ncheta na mmụta na-ezukọ.

N'ala Igbo, echiche banyere egwu karịrị nke ntụrụndụ. Egwu bụ akụkụ nke emume ọmụmụ, alụmdi na nwunye, ịgba afa, ọmụmụ ụmụaka, emume owuwe ihe ubi, ịchị eze, ili ozu, na ọtụtụ emume ọdịnala ndị ọzọ. N'ọnọdụ ndị a niile, egwu na-arụ ọrụ dịka ụzọ nkwurịta okwu n'etiti mmadụ na ibe ya, n'etiti ọgbọ gara aga na nke dị ugbu a, nakwa n'etiti obodo na ọdịnala ya. Ya mere, ịghọta egwu Igbo pụtara ịghọta akụkụ dị mkpa nke ndụ ndị Igbo.

Ihe ọzọ na-eme ka egwu baa uru bụ ikike o nwere ịkpụzi echiche mmadụ. Mgbe onye na-abụ abụ họrọ asụsụ, ilu, akpaalaokwu, ma ọ bụ ihe nnọchianya omenala, ọ naghị eme ya n'enweghị ebumnuche. Okwu ndị ahụ na-arụ ọrụ n'ịkụzi, n'ịdọ aka ná ntị, n'ịkwalite ezi omume, ma ọ bụ n'ịkatọ ihe na-adịghị mma n'obodo. N'ihi nke a, egwu aghọwo otu n'ime ụzọ ndị omenkà si etinye aka n'ịgbanwe echiche ọha n'enweghị ime ihe ike.

Ọtụtụ ndị ọkà mmụta oge a na-ele egwu anya dịka ederede omenala a pụrụ ịgụ ma nyochaa dịka a na-enyocha akwụkwọ edemede. Barthes (1977) kwadoro na ederede nwere ọtụtụ ihe ọ pụtara, nke onye na-agụ ga-achọpụta site n'ịtụle asụsụ, akara ngosi na ọnọdụ e si mụọ ya. Echiche a metụtara egwu n'ihi na abụ na-ebu ozi karịrị ihe okwu ya pụtara n'elu. N'otu aka ahụ, Hall (1997) kọwara na ihe nnọchianya na asụsụ bụ ụzọ obodo si emepụta ma kesaa ihe ha kwenyere na ya. Ya mere, egwu na-arụkwa ọrụ dịka usoro ihe nnọchianya nke na-ekpughe echiche, nkwenkwe na ọchịchọ obodo.

N'ịdabere n'echiche ndị a, ọmụmụ a na-ele egwu Onyeka Onwenu anya dịka ederede omenala nke chọrọ ka a gụọ ya n'usoro sayensị. Egwu ya abụghị naanị ihe a na-ege ntị maka ntụrụndụ; ọ bụ ebe a na-ahụ mkparịta ụka gbasara udo, ịhụnanya, ncheta obodo, ugwu nwaanyị, na nchekwa omenala Igbo. N'ihi ya, ịtụle egwu ndị dị ka Iyogogo, Ekwe, One Love na Mu na Gị Ga-ebi ga-enyere aka ịghọta otú onye omenkà si eji okwu na ụda mee ka echiche ọha gbanwee, ma mee ka omenala na-adịgide n'etiti ọgbọ dị iche iche.

Site n'echiche a, egwu aghọwo ihe a pụrụ ịkpọ ebe ncheta omenala, ngwá mgbagha okwu, na usoro mgbanwe mmekọrịta mmadụ. Nke a bụkwa ntọala nke ọmụmụ a, ebe a ga-ele egwu anya dịka ihe ọmụmụ nke na-ejikọta asụsụ, omenala na ndụ mmadụ n'otu usoro nyocha.

Echiche Banyere Dike Nwaanyị n'Egwu

N'omenala Igbo, okwu dike abụghị naanị aha e ji akpọ onye meriri n'agha. Kemgbe oge gboo, e ji ya akọwa onye gosipụtara obi ike, amamihe, ndidi, na nkwụsi ike n'ịrụ ọrụ bara uru nke na-ewetara obodo udo, nchekwa na mmepe. N'ihi ya, a pụrụ ịhụ dike n'ọtụtụ ụzọ: n'agha, n'ọrụ ọchịchị, n'ọrụ ugbo, n'okpukperechi, n'ọrụ nka, ma ọ bụ n'ọrụ ọ bụla nke na-ebuli ugwu obodo ma na-eme ka ndụ ndị mmadụ ka mma. N'echiche a, ịbụ dike adịghị adabere naanị n'ike ahụ, kama ọ dabere n'otú mmadụ si eji onyinye ya jeere ọha mmadụ ozi.

N'agbanyeghị na ọtụtụ akụkọ ọdịnala Igbo na-elekwasị anya n'omume ndị dike nwoke, akụkọ ihe mere eme na-egosi na ụmụ nwaanyị sokwa n'ọrụ ndị mere ka obodo guzosie ike. Ndị inyom bụ ndị ndu n'ahịa, ndị na-ahụ maka mmepụta akụ na ụba, ndị na-echekwa omenala, na ndị na-akwalite ịdị n'otu n'etiti ezinụlọ na obodo. Ọrụ ndị a na-egosi na n'echiche ọdịnala Igbo, ịdị dike abụghị ihe e ji okike ekewa, kama ọ bụ ihe a na-atụle site n'ọrụ onye ọ bụla na mmetụta ọrụ ya n'ebe ọha mmadụ nọ.

N'oge a, echiche banyere dike agbasawanyela karịa nke oge gboo. Ọtụtụ ndị ọkà mmụta na-ahụ onye dike dịka onye na-eji nkà, ihe ọmụma, ma ọ bụ olu ya emepụta mgbanwe bara uru n'ime ọha mmadụ. N'echiche a, onye omenkà nwere ike bụrụ dike ma ọ bụrụ na ọrụ ya na-akwalite ezi omume, na-echekwa ihe nketa obodo, na-akpali ndị mmadụ ime mgbanwe ga-abara ọha uru. Echiche a kwekọrọ n'ọrụ Achebe (1958), nke na-egosi na ịdị ukwuu mmadụ na-apụta n'ọrụ ọ na-arụ n'ebe obodo ya nọ, nakwa n'echiche Ngũgĩ wa Thiong'o (1986), onye kwusiri ike na nka na asụsụ bụ ụzọ ndị Afrịka si echekwa ncheta ha ma na-eguzogide ọnwụ nke omenala ha.

N'ihe gbasara egwu, dike nwaanyị bụ nwaanyị na-eji olu ya, asụsụ ya na nkà ya agbachitere eziokwu, kwalite ọdịmma mmadụ, ma chekwaa ihe obodo ji mara onwe ya. Ọ naghị eji egwu eme naanị ihe ntụrụndụ; kama, ọ na-eme ka egwu bụrụ ebe a na-atụle nsogbu obodo, ebe a na-akụzi ụkpụrụ ndụ, na ebe a na-akpọ òkù maka mgbanwe. N'ihi ya, a na-atụle uru onye omenkà ọ bụghị naanị site n'ịma mma olu ya ma ọ bụ ewu ewu ya, kama site n'otú ozi dị n'ọrụ ya si emetụta ndụ mmadụ na mmepe obodo.

Site n'echiche a, Onyeka Onwenu pụtara ìhè dịka dike nwaanyị n'egwu. Ọrụ ya gosiri na egwu nwere ike ịbụ ụzọ e si echekwa asụsụ na omenala Igbo, kwado udo n'etiti ndị mmadụ, ma kpalite mkparịta ụka gbasara ezi ọchịchị, ịhụnanya, nkwanye ùgwù na ịdị n'otu. Egwu ya adịghị akpali esemokwu; kama, ọ na-akpọ ndị mmadụ ka ha tụgharịa uche n'ihe na-ewulite obodo. N'ime egwu dịka Iyogogo, ọ na-ebuli ugwu omenala Igbo; na Ekwe, ọ na-akpọ òkù maka njikọta obodo; na One Love, ọ na-akwalite ịhụnanya na ịdị n'otu; ebe Mu na Gị Ga-ebi na-egosi na udo na-amalite n'ime ezinụlọ. Mgbe a tụlere egwu ndị a ọnụ, ha na-egosi na Onyeka Onwenu jiri egwu ya rụọ ọrụ nke onye ndu echiche na onye ncheta omenala.

N'ihi ya, ọmụmụ a anaghị eji okwu dike nwaanyị dịka okwu otuto nkịtị. Kama nke ahụ, ọ na-eji ya dịka echiche ọmụmụ nke na-akọwa nwaanyị onye ji nkà egwu, mgbagha okwu na mmetụta omenala bụrụ onye na-eweta mgbanwe n'ime ọha mmadụ. Site n'echiche a, Onyeka Onwenu ghọrọ ihe atụ nke onye omenkà nke ọrụ ya gafere ntụrụndụ wee bụrụ akụkụ nke ncheta obodo, mgba udo na nchekwa omenala Igbo.

Echiche Banyere Mgbagha Okwu

Mgbagha okwu bụ otu n'ime ụzọ kachasị mkpa mmadụ si emepụta, kesaa ma kọwaa echiche ya n'ime ọha mmadụ. N'echiche nkà mmụta asụsụ na mmekọrịta mmadụ, mgbagha okwu abụghị naanị okwu mmadụ kwuru ma ọ bụ ederede o dere; kama, ọ bụ usoro e si ahọpụta okwu, hazie echiche, jiri akara ngosi, olu, na ihe ndị ọzọ na-ebufe ozi iji metụta nghọta, omume na mmekọrịta mmadụ. N'ihi ya, a na-ele

mgbagha okwu anya dịka usoro nke na-ekpughe etu obodo si aghọta onwe ya, si kọwaa nsogbu ya, ma si atụ anya ọdịnihu ya.

Dị ka Fairclough (1995) siri kwuo, mgbagha okwu bụ omume mmekọrịta mmadụ nke na-emepụta ma na-agbanwe echiche ọha. N'echiche a, okwu anaghị arụ ọrụ naanị dịka ụzọ nkwurịta okwu; ọ na-ekere òkè n'ịkwado ma ọ bụ ịgbanwe ụkpụrụ, nkwenkwe na usoro ndụ obodo. N'otu aka ahụ, Van Dijk (1998) na-arụ ụka na mgbagha okwu na-emetụta etu ndị mmadụ si aghọta ụwa gbara ha gburugburu, n'ihi na asụsụ na-akpụzi echiche tupu omume apụta ìhè. Nke a pụtara na onye na-ahọpụta okwu ya nke ọma nwere ike ịkpali mgbanwe n'echiche na omume ndị na-ege ya ntị.

N'omenala Igbo, mgbagha okwu nwere mgbọrọgwụ miri emi. Ndị Igbo kemgbe oge gboo jiri ilu, akụkọ ifo, abụ, ukwe, akpọku, akpala, na ụdị okwu ndị ọzọ ebufe amamihe, dozie esemokwu, ma kụziere ọgbọ ọhụrụ ụkpụrụ ndụ. Nke a mere ka asụsụ bụrụ ngwá ọrụ nke na-ejikọta ọgbọ gara aga na nke dị ugbu a. Okwu anaghị arụ ọrụ naanị n'ọnụ; ọ na-ebukwa ncheta, omenala na echiche obodo. N'ihi ya, mgbe onye omenkà na-abụ abụ n'asụsụ Igbo, ọ na-eburu n'otu oge akụkọ ihe mere eme, ụkpụrụ omenala na echiche gbasara ndụ.

N'ime egwu, mgbagha okwu na-apụta n'usoro dị iche iche. Ọ na-apụta n'ịhọrọ okwu, n'iji ilu na akpaalaokwu, n'ịkpọ aha, n'iji ihe nnọchianya, n'ịkpọghachi okwu ugboro ugboro, nakwa n'ịhazi ahịrịokwu ka ha nwee mmetụta pụrụ iche n'obi onye na-ege ntị. Ihe ndị a niile na-enyere onye na-abụ abụ aka ịgafe ntụrụndụ ma mee ka egwu bụrụ ụzọ e si akụzi, dọọ aka ná ntị, ma ọ bụ kpọọ òkù maka mgbanwe.

N'ọrụ Onyeka Onwenu, mgbagha okwu pụtara ìhè n'ụzọ pụrụ iche. Ọ naghị eji okwu eme ihe n'enweghị ebumnuche; kama, ọ na-ahọrọ okwu ndị na-ebute nghọta, na-akwalite udo, ma na-eme ka ndị mmadụ chegharịa banyere ọnọdụ obodo ha. Mgbe ọ na-abụ One Love, ọ na-ewulite mgbagha okwu nke ịhụnanya na ịdị n'otu; na Iyogogo, ọ na-eji okwu na ihe nnọchianya mee ka mpako omenala dịrị ndụ; na Ekwe, ọ na-eji akara ngosi ọdịnala kpọọ ndị mmadụ ka ha zukọta ma kwurịta ọdịmma obodo; ebe Mu na Gị Ga-ebi na-akwalite mgbagha okwu nke ntụkwasị obi, ndidi na ịhụnanya dịka ntọala nke ezi mmekọrịta mmadụ.

N'ihi ya, a pụghị ịghọta omimi nke egwu Onyeka Onwenu ma ọ bụrụ na a na-ele ha anya naanị dịka abụ ntụrụndụ. Egwu ndị ahụ bụ ederede jupụtara n'echiche, ihe nnọchianya na ụkpụrụ ndụ, nke chọrọ ka a gụọ ya n'ụzọ sayensị. Ọ bụ n'echiche a ka ọmụmụ a ji ele mgbagha okwu anya dịka isi ụzọ a ga-esi ghọta etu Onyeka Onwenu siri jiri asụsụ na nkà egwu chekwaa omenala Igbo, kwalite udo, ma bụrụ dike nwaanyị nke na-agbanwe echiche ọha.

Ya mere, n'ime ọmụmụ a, mgbagha okwu agaghị atụpụta naanị dịka echiche gbasara asụsụ; a ga-eji ya tụlee mmekọrịta dị n'etiti okwu, omenala, udo na mgbanwe ọha. Site n'usoro a, egwu Onyeka Onwenu ga-apụta dịka ebe asụsụ na omenala na-arụkọ ọrụ ọnụ n'ịmepụta echiche ọhụrụ banyere njirimara Igbo, ịdị n'otu na mmepe obodo.

Echiche Banyere Mgba Udo

Kemgbe mmalite ndụ mmadụ, udo abụrụla otu n'ime ihe ndị obodo niile na-achọsi ike. N'agbanyeghị nke a, nkọwa banyere udo agbanweela n'oge dị iche iche na n'etiti obodo dị iche iche. N'oge gara aga, ọtụtụ mmadụ na-ewere udo dịka ọnọdụ ebe agha ma ọ bụ esemokwu na-adịghị. Ka nkà mmụta mmekọrịta mmadụ na ibe ya na-etolite, ndị ọkà mmụta malitere ịkọwa udo n'ụzọ sara mbara karịa. N'echiche a, udo aghọkwaghị naanị enweghị ọgụ; kama, ọ ghọrọ ọnọdụ nke ezi mmekọrịta mmadụ, nkwanye ùgwù, ikpe ziri ezi, imekọ ihe ọnụ, na ịdị n'otu n'etiti ndị otu obodo.

N'omenala Igbo, echiche banyere udo nwere mgbọrọgwụ miri emi nke jikọtara ya na ndụ kwa ụbọchị. Ndị Igbo kweere na udo bụ isi iyi nke ọganihu, nchekwa na

ịdịgide nke obodo. Ọ bụ ya mere e ji ekwu na "udo bụ isi ndụ" ma ọ bụ na "ebe udo dị ka ngọzi na-aba ụba." N'echiche a, udo anaghị amalite n'ebe ọchịchị nọ naanị; ọ na-amalite n'ime obi mmadụ, gbasaa n'ime ezinụlọ, ruo n'obodo, ma mesịa metụta mba dum. N'ihi nke a, a na-ewere onye na-akwalite udo dịka onye na-arụ ọrụ bara uru n'ịkwalite ọdịmma obodo.

Ọtụtụ usoro ọdịnala Igbo na-akwado echiche a. Nzukọ ndị okenye, ikpe n'okpuru osisi, ịrịọ mgbaghara, ịkparịta ụka, ịgba ndụmọdụ, na mmemme ime ka ndị nwere esemokwu dịghachi n'udo bụ akụkụ nke usoro ndị e ji echekwa mmekọrịta mmadụ. Ebumnuche ha abụghị naanị ịchọpụta onye mejọrọ, kama ọ bụ iweghachite ezi mmekọrịta n'etiti ndị esemokwu metụtara. Nke a na-egosi na n'echiche ndị Igbo, udo na-adabere n'ịgwọ mmekọrịta dara ada karịa ịta onye ọ bụla ahụhụ.

N'ime nka na omenala Afrịka, egwu bụ otu n'ime ụzọ kacha arụ ọrụ n'ịkwalite udo. Site n'iji okwu dị nro, ilu, ihe atụ, na ụda na-emetụta obi mmadụ, onye na-abụ abụ nwere ike ime ka ndị mmadụ tụgharịa uche, belata iwe, ma kpọọ ha ka ha laghachi n'ụzọ nke ịdị n'otu. Nke a mere ka egwu bụrụ ngwá ọrụ a na-eji eme ka e nwee nkwekọrịta, dozie nghọtahie, ma kwalite olileanya n'oge nsogbu. N'ihi ya, ọtụtụ obodo Afrịka ejirila egwu bụrụ ụzọ e si eme emume udo, e si anabata ndị si n'esemokwu lọta, ma ọ bụ e si eme ka obodo jikọta ọzọ.

Ọ bụ n'ime usoro a ka a ga-aghọta ọrụ Onyeka Onwenu. Egwu ya na-akwalite echiche na udo abụghị adịghị ike, kama ọ bụ ike nke na-ewulite mmadụ na obodo. N'ime One Love, ọ na-akpọ òkù ka ndị mmadụ hapụ nkewa nke agbụrụ, okpukperechi na ndọrọ ndọrọ ọchịchị, ma hụ ibe ha dịka ụmụ otu obodo. N'ime Mu na Gị Ga-ebi, ọ na-egosi na udo na-amalite n'etiti mmadụ abụọ tupu ọ gbasaa n'ezinụlọ na n'obodo. N'ime Ekwe, a na-akpọ ndị mmadụ ka ha zukọta n'okpuru otu olu, n'ihi na mkparịta ụka na imekọ ihe ọnụ ka bụ ụzọ e si edozi esemokwu n'ụzọ ga-adịgide. Ọ bụkwa n'ime Iyogogo ka a na-ahụ na nkwanye ùgwù nye omenala na njirimara obodo bụ otu n'ime ntọala udo, n'ihi na obodo na-amaghị onye ọ bụ na-adị mfe ịbanye n'esemokwu nke na-emebi ịdị n'otu.

Ndị ọkà mmụta gbasara udo ekwenyela na udo na-adịgide adịgide anaghị adabere naanị n'iwu ma ọ bụ ike ọchịchị. Galtung (1996) kọwara na udo zuru oke na-apụta mgbe e wepụrụ ihe ndị na-ebute mmegbu na ikpe na-ezighị ezi, ebe Lederach (2005) kwusiri ike na udo na-adịgide mgbe a wughachiri ntụkwasị obi, nkwanye ùgwù na mmekọrịta mmadụ. Echiche abụọ a na-egosi na udo bụ usoro na-aga n'ihu, ọ bụghị ihe a na-enweta otu ụbọchị.

Site n'echiche a, ọmụmụ a na-ele egwu Onyeka Onwenu anya dịka ngwá ọrụ mgba udo. Ọ bụghị naanị n'ihi na egwu ya na-ekwu maka ịhụnanya, kama n'ihi na ọ na-eji asụsụ, akara ngosi omenala na mgbagha okwu kpọọ ndị mmadụ ka ha gbanwee echiche ha, kwanyere ibe ha ùgwù, ma sonyere n'iwulite obodo nke udo na ikpe ziri ezi. N'ihi ya, a pụrụ ịghọta egwu ya dịka ihe na-ejikọta omenala, asụsụ na mmekọrịta mmadụ n'ọrụ nke iwughachi obodo na ime ka udo bụrụ akụkụ nke ndụ kwa ụbọchị.

Egwu Dịka Ụlọ Nchekwa Omenala Igbo: Nnyocha Iyogogo na Ekwe

Otu n'ime isi ihe ọmụmụ a chọpụtara bụ na egwu Onyeka Onwenu anaghị arụ ọrụ naanị dịka ụzọ ntụrụndụ, kama ha bụ ebe a na-echekwa ncheta obodo, asụsụ, ụkpụrụ ndụ na njirimara omenala Igbo. Mgbe a nyochachara Iyogogo na Ekwe n'okpuru Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu na Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu, o doo anya na egwu abụọ a na-arụ ọrụ karịrị nke ịmasị ntị; ha bụ ụzọ e si echekwa ihe nketa omenala ma kpọọ ndị mmadụ ka ha laghachikwuru mgbọrọgwụ ha.

Iyogogo: Egwu Dịka Ncheta Omenala

Iyogogo bụ otu n'ime egwu Onyeka Onwenu kacha gosipụta njirimara omenala Igbo. Egwu a anaghị akọwa omenala n'elu elu; kama, ọ na-ewughachi ụwa omenala Igbo site n'asụsụ, ụda, ihe nnọchianya na usoro nkwurịta okwu. Nhọrọ ya iji asụsụ Igbo n'ụzọ zuru oke abụghị ihe ndabara. Ọ bụ mgbagha okwu e ji egosi na asụsụ bụ ebe nchekwa nke ncheta obodo. Dị ka Assmann (2011) siri kwuo, obodo na-echekwa ncheta ya site n'ihe ndị ọ na-eme ugboro ugboro n'asụsụ, n'emume na n'omume omenala. N'echiche a, Iyogogo ghọrọ ebe ncheta omenala na-adị ndụ.

A na-ahụkwa nke a n'iji aha, ụda na ihe nnọchianya ọdịnala nke na-eme ka onye na-ege ntị cheta emume, nkwanye ùgwù nye ndị okenye, na mpako ịbụ onye Igbo. Ọ bụghị naanị ịkọ akụkọ banyere ọdịnala; ọ bụ ịkpọ oku ka a ghara ịhapụ ya. Site n'echiche Fairclough (1995), usoro okwu a na-emepụta mgbagha okwu nke na-agbanwe etu onye na-ege ntị si ele omenala ya anya. Kama ile omenala anya dịka ihe ochie, egwu ahụ na-eme ka a hụ ya dịka isi iyi nke njirimara na ịdịgide obodo.

N'otu oge ahụ, Iyogogo na-akwado Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu. Lederach (2005) na-ekwu na obodo na-adị mfe iwughachi udo mgbe ndị mmadụ ka na-asọpụrụ njirimara ha ma nwee ihe na-ejikọta ha ọnụ. Egwu a na-eme kpọmkwem nke a. Ọ na-eme ka ndị Igbo cheta ihe jikọtara ha, si otú ahụ na-ewusi ntọala nke ịdị n'otu ike. Ya mere, nchekwa omenala n'egwu a ghọrọkwa ụzọ e si akwado udo na nkwụsi ike n'ime obodo.

Ekwe: Akara Ngosi nke Olu Obodo

Ọ bụrụ na Iyogogo bụ ebe ncheta omenala, Ekwe bụ olu na-akpọ obodo ka ọ laghachi n'ịdị n'otu. N'omenala Igbo, ekwe abụghị naanị ngwa egwu; ọ bụ ihe nnọchianya nke mkpọ oku, ọgbakọ, nkwurịta okwu na ime mkpebi gbasara ọdịmma obodo. Onyeka Onwenu jiri akara ngosi a n'ụzọ miri emi, mee ka ekwe bụrụ olu nke na-akpọ mmadụ niile ka ha sonyere n'ịrụzi obodo ha.

Site n'echiche Van Dijk (1998), akara ngosi adịghị anọ naanị n'ogo okwu; ha na-akpụzikwa ụzọ mmadụ si aghọta eziokwu. N'egwu a, ekwe na-anọchi anya oku nke na-akpọ ndị mmadụ ka ha gee ibe ha ntị, hapụ nkewa ma laghachikwuru ụkpụrụ imekọ ihe ọnụ. Ya mere, akara ngosi ahụ na-arụ ọrụ mgbagha okwu nke na-agbanwe echiche onye na-ege ntị banyere ibu ọrụ ya n'ebe obodo nọ.

N'echiche Lederach (2005), udo na-adịgide adịgide na-amalite mgbe e mepụtara ohere ka ndị mmadụ zukọta ma kwurịta nsogbu ha. N'ịtụle Ekwe, a pụrụ ịhụ na egwu a na-akwalite ụdị mkparịta ụka ahụ n'ụzọ omenala. Ọ naghị akpọ oku maka mmeri nke otu akụkụ; kama, ọ na-akpọ oku maka nnọkọ, ige ibe ntị na imekọ ihe ọnụ. Nke a bụ isi ihe Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu na-akụzi.

Mkparịta Ụka

Mgbe a tụlere Iyogogo na Ekwe ọnụ, o doo anya na egwu abụọ a na-arụ ọrụ abụọ na-enweghị ikewa. Nke mbụ bụ ọrụ nchekwa omenala, ebe ha na-echekwa asụsụ, akara ngosi na ncheta obodo. Nke abụọ bụ ọrụ iwulite udo, ebe ha na-akwalite njikọta, mkparịta ụka na nkwanye ùgwù n'etiti ndị mmadụ. N'ihi ya, a pụghị ikewa nchekwa omenala na mgba udo n'ọrụ Onyeka Onwenu, n'ihi na otu na-akwado nke ọzọ.

Nchọpụta a na-akwado echiche Assmann (2011) na ncheta omenala bụ ntọala nke njirimara obodo, ma na-akwado Lederach (2005) na mmekọrịta mmadụ na njirimara ha bụ isi ihe e ji ewulite udo na-adịgide adịgide. Ọ na-agbatịkwa echiche Fairclough (1995) site n'igosi na n'egwu Onyeka Onwenu, mgbagha okwu anaghị arụ ọrụ naanị n'ịkọwa omenala; ọ na-arụkwa ọrụ n'ịchekwa ya na n'ịtụgharị ya ka ọ bụrụ ụzọ e si ewulite obodo.

N'ihi ya, Iyogogo na Ekwe na-egosi na Onyeka Onwenu bụ onye na-eji egwu arụ ọrụ dịka onye ncheta omenala, onye na-akpụzi echiche ọha, na onye na-akwalite udo. Nke a bụ otu n'ime ihe ndị na-eme ka a kpọọ ya dike nwaanyị n'egwu, n'ihi na dike n'echiche ọmụmụ a bụ onye na-eji onyinye ya chekwaa obodo, mee ka ndị mmadụ nwee olileanya, ma hapụ ihe nketa ga-abara ọgbọ ndị na-abịa uru.

Egwu Dịka Ụlọ Nchekwa Omenala Igbo: Nnyocha Iyogogo na Ekwe

Otu n'ime isi ihe ọmụmụ a chọpụtara bụ na egwu Onyeka Onwenu anaghị arụ ọrụ naanị dịka ụzọ ntụrụndụ, kama ha bụ ebe a na-echekwa ncheta obodo, asụsụ, ụkpụrụ ndụ na njirimara omenala Igbo. Mgbe a nyochachara Iyogogo na Ekwe n'okpuru Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu na Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu, o doo anya na egwu abụọ a na-arụ ọrụ karịrị nke ịmasị ntị; ha bụ ụzọ e si echekwa ihe nketa omenala ma kpọọ ndị mmadụ ka ha laghachikwuru mgbọrọgwụ ha.

Iyogogo: Egwu Dịka Ncheta Omenala

Iyogogo bụ otu n'ime egwu Onyeka Onwenu kacha gosipụta njirimara omenala Igbo. Egwu a anaghị akọwa omenala n'elu elu; kama, ọ na-ewughachi ụwa omenala Igbo site n'asụsụ, ụda, ihe nnọchianya na usoro nkwurịta okwu. Nhọrọ ya iji asụsụ Igbo n'ụzọ zuru oke abụghị ihe ndabara. Ọ bụ mgbagha okwu e ji egosi na asụsụ bụ ebe nchekwa nke ncheta obodo. Dị ka Assmann (2011) siri kwuo, obodo na-echekwa ncheta ya site n'ihe ndị ọ na-eme ugboro ugboro n'asụsụ, n'emume na n'omume omenala. N'echiche a, Iyogogo ghọrọ ebe ncheta omenala na-adị ndụ.

A na-ahụkwa nke a n'iji aha, ụda na ihe nnọchianya ọdịnala nke na-eme ka onye na-ege ntị cheta emume, nkwanye ùgwù nye ndị okenye, na mpako ịbụ onye Igbo. Ọ bụghị naanị ịkọ akụkọ banyere ọdịnala; ọ bụ ịkpọ oku ka a ghara ịhapụ ya. Site n'echiche Fairclough (1995), usoro okwu a na-emepụta mgbagha okwu nke na-agbanwe etu onye na-ege ntị si ele omenala ya anya. Kama ile omenala anya dịka ihe ochie, egwu ahụ na-eme ka a hụ ya dịka isi iyi nke njirimara na ịdịgide obodo.

N'otu oge ahụ, Iyogogo na-akwado Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu. Lederach (2005) na-ekwu na obodo na-adị mfe iwughachi udo mgbe ndị mmadụ ka na-asọpụrụ njirimara ha ma nwee ihe na-ejikọta ha ọnụ. Egwu a na-eme kpọmkwem nke a. Ọ na-eme ka ndị Igbo cheta ihe jikọtara ha, si otú ahụ na-ewusi ntọala nke ịdị n'otu ike. Ya mere, nchekwa omenala n'egwu a ghọrọkwa ụzọ e si akwado udo na nkwụsi ike n'ime obodo.

Ekwe: Akara Ngosi nke Olu Obodo

Ọ bụrụ na Iyogogo bụ ebe ncheta omenala, Ekwe bụ olu na-akpọ obodo ka ọ laghachi n'ịdị n'otu. N'omenala Igbo, ekwe abụghị naanị ngwa egwu; ọ bụ ihe nnọchianya nke mkpọ oku, ọgbakọ, nkwurịta okwu na ime mkpebi gbasara ọdịmma obodo. Onyeka Onwenu jiri akara ngosi a n'ụzọ miri emi, mee ka ekwe bụrụ olu nke na-akpọ mmadụ niile ka ha sonyere n'ịrụzi obodo ha.

Site n'echiche Van Dijk (1998), akara ngosi adịghị anọ naanị n'ogo okwu; ha na-akpụzikwa ụzọ mmadụ si aghọta eziokwu. N'egwu a, ekwe na-anọchi anya oku nke na-akpọ ndị mmadụ ka ha gee ibe ha ntị, hapụ nkewa ma laghachikwuru ụkpụrụ imekọ ihe ọnụ. Ya mere, akara ngosi ahụ na-arụ ọrụ mgbagha okwu nke na-agbanwe echiche onye na-ege ntị banyere ibu ọrụ ya n'ebe obodo nọ.

N'echiche Lederach (2005), udo na-adịgide adịgide na-amalite mgbe e mepụtara ohere ka ndị mmadụ zukọta ma kwurịta nsogbu ha. N'ịtụle Ekwe, a pụrụ ịhụ na egwu a na-akwalite ụdị mkparịta ụka ahụ n'ụzọ omenala. Ọ naghị akpọ oku maka mmeri nke otu akụkụ; kama, ọ na-akpọ oku maka nnọkọ, ige ibe ntị na imekọ ihe ọnụ. Nke a bụ isi ihe Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu na-akụzi.

Mkparịta Ụka

Mgbe a tụlere Iyogogo na Ekwe ọnụ, o doo anya na egwu abụọ a na-arụ ọrụ abụọ na-enweghị ikewa. Nke mbụ bụ ọrụ nchekwa omenala, ebe ha na-echekwa asụsụ, akara ngosi na ncheta obodo. Nke abụọ bụ ọrụ iwulite udo, ebe ha na-akwalite njikọta, mkparịta ụka na nkwanye ùgwù n'etiti ndị mmadụ. N'ihi ya, a pụghị ikewa nchekwa omenala na mgba udo n'ọrụ Onyeka Onwenu, n'ihi na otu na-akwado nke ọzọ.

Nchọpụta a na-akwado echiche Assmann (2011) na ncheta omenala bụ ntọala nke njirimara obodo, ma na-akwado Lederach (2005) na mmekọrịta mmadụ na njirimara ha bụ isi ihe e ji ewulite udo na-adịgide adịgide. Ọ na-agbatịkwa echiche Fairclough (1995) site n'igosi na n'egwu Onyeka Onwenu, mgbagha okwu anaghị arụ ọrụ naanị n'ịkọwa omenala; ọ na-arụkwa ọrụ n'ịchekwa ya na n'ịtụgharị ya ka ọ bụrụ ụzọ e si ewulite obodo.

N'ihi ya, Iyogogo na Ekwe na-egosi na Onyeka Onwenu bụ onye na-eji egwu arụ ọrụ dịka onye ncheta omenala, onye na-akpụzi echiche ọha, na onye na-akwalite udo. Nke a bụ otu n'ime ihe ndị na-eme ka a kpọọ ya dike nwaanyị n'egwu, n'ihi na dike n'echiche ọmụmụ a bụ onye na-eji onyinye ya chekwaa obodo, mee ka ndị mmadụ nwee olileanya, ma hapụ ihe nketa ga-abara ọgbọ ndị na-abịa uru.

Egwu Dịka Ngwá Ọrụ Mgba Udo na Iwughachi Mmekọrịta Mmadụ: Ntụle One Love na Mu na Gị Ga-ebi

Otu n'ime ihe ndị kacha pụta ìhè n'ọrụ Onyeka Onwenu bụ na ọ naghị ele egwu anya naanị dịka ụzọ isi mee ka ndị mmadụ nwee anụrị. N'echiche ya, egwu bụ ụzọ e si ekwurịta nsogbu ọha, e si akwalite ezi omume, ma e si kpọọ ndị mmadụ ka ha sonyere n'iwulite obodo nke udo na ịdị n'otu. Mgbe e nyochachara One Love na Mu na Gị Ga-ebi n'okpuru Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu na Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu, o doo anya na egwu abụọ a bụ ngwá ọrụ e ji agbanwe echiche mmadụ ma kwalite ezi mmekọrịta n'etiti mmadụ na ibe ya.

One Love: Egwu Dịka Oku Maka Ịdị n'Otu

One Love bụ egwu na-eburu ozi nke ịhụnanya, ịdị n'otu na imekọ ihe ọnụ. Ọ bụ ezie na isi okwu ya dị mfe, ihe ọ pụtara sara mbara nke ukwuu. N'egwu a, Onyeka Onwenu na-ajụ echiche nke nkewa sitere n'agbụrụ, okpukperechi, asụsụ na ndọrọ ndọrọ ọchịchị. Kama nke ahụ, ọ na-ewulite echiche na mmadụ niile nwere otu uru ma nwee otu ọrụ n'ịkwalite ọdịmma obodo.

Site n'echiche Lederach (2005), udo na-adịgide adịgide anaghị amalite site n'ikpochapụ esemokwu n'ike; ọ na-amalite mgbe e mepụtara ọnọdụ nke ntụkwasị obi, nghọta na nkwanye ùgwù n'etiti ndị mmadụ. One Love na-arụ ọrụ a n'ụzọ doro anya. Okwu ndị dị n'egwu ahụ na-akpọ onye ọ bụla ka ọ hụ ibe ya n'anya, gee ibe ya ntị, ma wepụ ihe ndị na-ekewa mmadụ. Ya mere, egwu a na-akwalite ngbanwe nke obi na echiche, nke bụ isi ihe Lederach kpọrọ ntọala udo na-adịgide.

N'echiche Fairclough (1995), asụsụ na-arụ ọrụ n'ịmepụta eziokwu mmadụ bi na ya. N'ihi ya, mgbe Onyeka Onwenu na-ekwughachi okwu gbasara "otu ịhụnanya" na "otu mmadụ," ọ naghị eme naanị ka egwu maa mma; ọ na-ewulite mgbagha okwu nke na-eme ka onye na-ege ntị malite ịhụ onwe ya dịka akụkụ nke otu obodo. N'echiche a, egwu ahụ na-agbanwe ụzọ mmadụ si ele mmekọrịta ya na ndị ọzọ anya.

A pụkwara ịkọwa One Love dịka olu nke na-akpọ òkù ka e nwee mmegharị uche n'oge nsogbu. N'ọnọdụ Naijiriạ, ebe esemokwu agbụrụ, okpukperechi na ndọrọ ndọrọ ọchịchị emerụla mmekọrịta mmadụ n'ọtụtụ ebe, ozi dị n'egwu a na-egosi na udo ga-ekwe omume ma ọ bụrụ na e jiri ịhụnanya, nkwanye ùgwù na imekọ ihe ọnụ dochie

ịkpọasị na nkewa. N'ihi ya, egwu a na-arụ ọrụ dịka ngwá ọrụ mgba udo, ọ bụghị site n'ịkpọ oku agha, kama site n'ịgbanwe obi mmadụ.

Mu na Gị Ga-ebi: Udo Na-amalite n'Ezinụlọ

Ọ bụrụ na One Love na-elekwasị anya n'udo n'ogo obodo na mba, Mu na Gị Ga-ebi na-ebido n'ebe kacha nso mmadụ, ya bụ n'ime mmekọrịta mmadụ na ibe ya. Egwu a na-egosi na ezi mmekọrịta anaghị adabere naanị n'ịhụnanya, kama ọ na-achọ ndidi, ntụkwasị obi, mgbaghara na nkwanye ùgwù. Ndị a bụkwa ihe ndị na-eme ka ezinụlọ na obodo guzosie ike.

Site n'echiche Galtung (1996), udo zuru oke bụ nke na-apụta mgbe e nwere ezi mmekọrịta, ikpe ziri ezi na nkwanye ùgwù n'etiti ndị mmadụ. Mu na Gị Ga-ebi na-akwado echiche a n'ihi na ọ na-egosi na ebe obi jupụtara n'ịkpọasị na enweghị ntụkwasị obi, udo agaghị adịgide. N'aka nke ọzọ, mgbe ndị mmadụ mụtara ịge ibe ha ntị, ịrịọ mgbaghara ma na-eme ihe n'ịhụnanya, mmekọrịta ahụ na-abawanye ike.

N'echiche Van Dijk (1998), okwu na-akpụzi uche mmadụ. N'egwu a, Onyeka Onwenu na-ahọrọ okwu ndị na-akwalite ịdị umeala n'obi, nkwurịta okwu na olileanya. Okwu ndị ahụ na-akụziri onye na-ege ntị na esemokwu abụghị njedebe nke mmekọrịta; kama, mkparịta ụka na mgbaghara nwere ike ime ka mmekọrịta dịghachi mma. Nke a na-egosi na egwu ahụ bụkwa ụzọ mmụta gbasara ezi omume n'ime ezinụlọ na ọha mmadụ.

Mkparịta Ụka

Mgbe e tụlere One Love na Mu na Gị Ga-ebi ọnụ, ihe pụtara ìhè bụ na Onyeka Onwenu na-ewere udo dịka usoro na-amalite n'ime obi mmadụ tupu ọ gbasaa n'ezinụlọ, n'obodo na n'ọchịchị. N'ọrụ ya, ịhụnanya abụghị naanị mmetụta; ọ bụ ọrụ mmadụ nwere n'ebe ibe ya nọ. Mgbaghara abụghịkwa ihe ịrịba ama nke adịghị ike; ọ bụ ụzọ e si ewulite mmekọrịta ga-adịgide.

Nchọpụta a kwekọrọ n'echiche Lederach (2005) na udo na-adịgide mgbe e wughachiri mmekọrịta mmadụ, ma na-akwado Galtung (1996), onye gosiri na udo zuru oke na-achọ ka e nwee mgbanwe n'usoro mmekọrịta mmadụ. Ọ na-agbatịkwa echiche Fairclough (1995) site n'igosi na egwu nwere ike ịbụ ebe e si emepụta echiche ọhụrụ banyere udo, ịhụnanya na ibu ọrụ mmadụ n'ebe obodo ya nọ.

N'ihi ya, One Love na Mu na Gị Ga-ebi na-egosi na Onyeka Onwenu jiri nkà egwu ya mee ihe karịrị ntụrụndụ. O jiri ya kụziere ọha mmadụ na udo na-amalite site n'okwu mmadụ na-ekwu, n'echiche ọ na-eburu, na n'omume ọ na-egosi n'ebe ibe ya nọ. Nke a bụ otu n'ime ihe na-eme ka a hụ ya dịka dike nwaanyị n'egwu, n'ihi na o jiri olu ya kwado udo, mee ka mmekọrịta mmadụ sie ike, ma hapụ ozi ga-anọgide na-eduzi ọgbọ ndị na-abịa.

Onyeka Onwenu Dị ka Dike Nwaanyị n'Egwu: Nchịkọta Ntụle Dabere na Tiori Abụọ

Ndị ọkà mmụta dị iche iche ekwenyela na egwu Afrịka enweghị ike ịkọwa naanị dịka ụzọ ntụrụndụ. Nketia (1974) na Merriam (1964) kwusiri ike na egwu bụ akụkụ nke usoro ndụ obodo, ebe Finnegan (2012) na-egosi na ọ bụkwa ebe e si echekwa akụkọ ihe mere eme, e si akụzi ụkpụrụ omume, ma na-ewulite njirimara obodo. N'ịgbaso echiche ndị a, ntụle e mere n'ọrụ a na-egosi na Onyeka Onwenu jiri egwu ya mee ihe karịrị ime ka ndị mmadụ nwee anụrị; ọ gbanwere egwu ka ọ bụrụ ụzọ nchekwa omenala, mgba udo na mgbake mmekọrịta mmadụ. N'ihi ya, a na-ewere ya dịka Dike Nwaanyị n'Egwu, n'ihi na ọrụ ya metụtara ọdịmma obodo karịa uru onwe ya.

N'okpuru Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu, Fairclough (1995) na-akọwa na asụsụ na-emepụta ma na-agbanwe echiche ọha, ebe Van Dijk (1998) na-ekwusi ike na okwu

na-akpụzi ụzọ ndị mmadụ si aghọta eziokwu na omume ha. Echiche abụọ a pụtara ìhè n'ọrụ Onyeka Onwenu. Ọ naghị eji okwu eme ihe n'enweghị ebumnobi; kama, ọ na-ahọpụta okwu, ilu, ihe nnọchianya na usoro asụsụ ga-eme ka onye na-ege ntị tụgharịa uche banyere omenala, udo na ibu ọrụ ya n'ebe obodo nọ. N'echiche a, egwu ya ghọrọ mgbagha okwu nke na-akwalite mgbanwe n'echiche mmadụ.

Dị ka Assmann (2011) siri kwuo, ncheta omenala na-adịgide site n'asụsụ, emume, nka na ihe nnọchianya obodo. Echiche a na-akọwa nke ọma ọrụ Iyogogo. N'egwu a, Onyeka Onwenu jiri asụsụ Igbo, ụda ọdịnala na akara ngosi omenala weghachite ncheta ndị Igbo banyere mgbọrọgwụ ha. Nke a kwekọrọ n'echiche Hall (1997) na ihe nnọchianya omenala bụ ụzọ obodo si emepụta ma chekwaa ihe ọ pụtara. Ya mere, Iyogogo abụghị naanị egwu ọdịnala; ọ bụ ebe nchekwa nke njirimara na ncheta ndị Igbo.

N'otu aka ahụ, Ekwe na-egosi etu akara ngosi omenala si aghọ ngwá nkwurịta okwu. Okpewho (1992) rụrụ ụka na n'ọtụtụ obodo Afrịka, ihe nnọchianya ọdịnala na-eburu ihe ọ pụtara karịa ihe a na-ahụ anya. N'omenala Igbo, ekwe bụ ihe na-akpọ ndị mmadụ ka ha zukọta maka mkparịta ụka ma ọ bụ mkpebi metụtara obodo. Onyeka Onwenu jiri akara ngosi a gbanwee egwu ya ka ọ bụrụ oku na-akpọ mmadụ niile ka ha sonye n'ịrụzi obodo. Site n'echiche Van Dijk (2008), ụdị akara ngosi dị otu a na-akpụzi echiche mmadụ ma na-akwalite omume nke imekọ ihe ọnụ.

Mgbe a tụlere One Love n'okpuru Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu, ozi ya na-adakọ nke ọma n'echiche Galtung (1996) na Lederach (2005). Galtung na-ekwu na udo zuru oke abụghị naanị enweghị agha, kama ọ bụ ọnọdụ nke ikpe ziri ezi, nkwanye ùgwù na mmekọrịta dị mma. Lederach gbakwunyere na udo na-adịgide mgbe a wughachiri ntụkwasị obi na mmekọrịta mmadụ. N'ịgbaso echiche ndị a, One Love na-akpọ òkù ka ndị mmadụ wepụ nkewa agbụrụ, okpukperechi na ndọrọ ndọrọ ọchịchị, ma nabata ịhụnanya na ịdị n'otu dịka ntọala nke mmepe obodo. N'ihi ya, egwu a na-arụ ọrụ dịka ngwá mmụta udo na mgbake mmekọrịta mmadụ.

Egwu Mu na Gị Ga-ebi na-eweta akụkụ ọzọ nke echiche a. Finnegan (2012) kwuru na egwu Afrịka na-arụkwa ọrụ dịka usoro e si akụzi omume ọma n'ezinụlọ na n'obodo. N'otu ụzọ ahụ, Lederach (2005) na-akọwa na udo na-amalite site n'ịgbanwe mmekọrịta mmadụ n'obere ọkwa tupu ọ gbasaa n'obodo dum. Egwu a na-egosi na ịhụnanya, ndidi, mgbaghara na ntụkwasị obi bụ isi ihe na-ewulite ezi ezinụlọ. Ya mere, Onyeka Onwenu na-egosi na udo mba agaghị ekwe omume ma ọ bụrụ na udo adịghị n'ime mmekọrịta mmadụ kwa ụbọchị.

Ihe ọzọ pụtara ìhè n'ọrụ Onyeka Onwenu bụ na ọ jikọtara omenala na mgbanwe ọha n'otu usoro. Ngũgĩ wa Thiong'o (1986) kwusiri ike na asụsụ na nka bụ ngwá ọrụ mgbapụta omenala Afrịka, ebe Achebe (1958) gosiri na nchekwa omenala bụ otu n'ime ụzọ obodo si echekwa ịdị adị ya. N'echiche a, Onyeka Onwenu jiri asụsụ Igbo na egwu mee ka omenala ghara ịla n'iyi n'agbanyeghị mmetụta nke mmepe ụwa na mgbanwe ndụ. Nke a na-eme ka ọrụ ya bụrụ ihe karịrị ọrụ onye na-abụ abụ; ọ ghọrọ ọrụ onye ncheta omenala.

N'ozuzu, ntụle e mere n'ọrụ a na-egosi na e nwere njikọ siri ike n'etiti mgbagha okwu, mgba udo na nchekwa omenala n'egwu Onyeka Onwenu. Egwu anọ a—Iyogogo, Ekwe, One Love na Mu na Gị Ga-ebi—na-arụkọ ọrụ ọnụ n'ịkwalite otu ozi: na nchekwa omenala, ịhụnanya, mkparịta ụka na ịdị n'otu bụ ntọala nke obodo kwụsiri ike. N'ihi ya, ịkpọ Onyeka Onwenu Dike Nwaanyị n'Egwu abụghị naanị nkwanye ùgwù nye ndụ ya, kama ọ bụ nkwubi okwu sayensị sitere n'ihe ndị e nyochara na tiori ndị e jiri duzie ọmụmụ a.

Mmechi

Ọmụmụ a sitere n'echiche na egwu Afrịka abụghị naanị ụzọ e si enye ntụrụndụ, kama ọ bụ ebe a na-echekwa ncheta obodo, e si akụzi ụkpụrụ ndụ, ma e si atụgharị uche banyere nsogbu na ọdịnihu ọha mmadụ. Dị ka Merriam (1964) na Nketia (1974) siri kwuo, egwu na omenala Afrịka na-arụ ọrụ dị iche iche n'otu oge, gụnyere agụmakwụkwọ, nchekwa akụkọ ihe mere eme, nkwurịta okwu na iwulite njikọ n'etiti ndị mmadụ. N'ịgbaso echiche ndị a, ọmụmụ a nyochara Onyeka Onwenu dịka Dike Nwaanyị n'Egwu, site n'ịtụle egwu Iyogogo, Ekwe, One Love na Mu na Gị Ga-ebi n'okpuru Tiori Udo na Ngbanwe Esemokwu na Tiori Nnyocha Mgbagha Okwu.

Ntụle e mere gosiri na Onyeka Onwenu jiri egwu mee ihe n'ụzọ sara mbara karịa ka e si ele ọrụ onye na-abụ abụ anya. Dị ka Fairclough (1995) siri kọwaa, asụsụ na-emepụta ma na-agbanwe eziokwu ọha mmadụ, ebe Van Dijk (1998) na-ekwusi ike na okwu na-akpụzi echiche na omume ndị mmadụ. Echiche ndị a pụtara ìhè n'ọrụ Onyeka Onwenu, n'ihi na ọ na-eji asụsụ, ilu, ihe nnọchianya na usoro nkwurịta okwu eme ka ndị na-ege ya ntị tụgharịa uche banyere njirimara ha, ọrụ ha n'ebe obodo nọ na mkpa udo dị.

Ọmụmụ a chọpụtakwara na Iyogogo na Ekwe bụ ebe nchekwa nke ncheta omenala Igbo. Nke a kwekọrọ n'echiche Assmann (2011) na ncheta omenala na-adịgide site n'asụsụ, nka na emume, ma na-akwado echiche Hall (1997) na ihe nnọchianya omenala na-ewulite njirimara obodo. N'egwu abụọ a, Onyeka Onwenu wepụtara omenala Igbo dịka ihe na-adị ndụ, ọ bụghị naanị ihe e ketara n'aka ndị nna nna. Site n'iji asụsụ Igbo, ụda ọdịnala na akara ngosi dịka ekwe, ọ gosiri na nchekwa omenala bụ usoro na-aga n'ihu nke chọrọ ka ọgbọ ọ bụla sonyere na ya.

N'otu aka ahụ, One Love na Mu na Gị Ga-ebi gosipụtara na egwu nwere ike ịbụ ngwá ọrụ iwulite udo na imezi mmekọrịta mmadụ. Nke a na-akwado echiche Galtung (1996) na udo zuru oke na-achọ ikpe ziri ezi na ezi mmekọrịta mmadụ, nakwa echiche Lederach (2005) na udo na-adịgide adịgide na-amalite site n'iwughachi ntụkwasị obi, mkparịta ụka na imekọ ihe ọnụ. N'ọrụ Onyeka Onwenu, ịhụnanya abụghị naanị isiokwu egwu; ọ ghọrọ ụkpụrụ omume nke na-akpọ ndị mmadụ ka ha merie nkewa, iwe na ịkpọasị site n'ịnakwere ibe ha dịka otu ezinụlọ mmadụ.

Ihe ọzọ ọmụmụ a wetara bụ na a gaghị atụle Onyeka Onwenu naanị dịka onye na-abụ abụ ma ọ bụ onye na-eme ihe nkiri. Ọrụ ya na-egosi njirimara onye ndu omenala, onye nkuzi ọha na onye na-akwado mgbanwe mmekọrịta mmadụ. Echiche a kwekọrọ na nke Ngũgĩ wa Thiong'o (1986), onye kwuru na asụsụ na nka bụ ụzọ ndị Afrịka si echekwa nnwere onwe uche na njirimara ha. N'otu aka ahụ, Okpewho (1992) na-egosi na omenala ọnụ na nka ọdịnala bụ ebe obodo na-edobe amamihe na akụkọ ndụ ya. Site n'echiche ndị a, egwu Onyeka Onwenu ghọrọ ebe e si echekwa ncheta obodo ma nyefee ya n'aka ọgbọ ndị na-abịa.

N'ihe gbasara onyinye ọmụmụ, nchọpụta a gbara mbọ ijikọ ọmụmụ egwu, ọmụmụ omenala, ọmụmụ udo na ọmụmụ mgbagha okwu n'otu ebe. Ọ gosiri na egwu nwere ike ịbụ isi mmalite a pụrụ ịdabere na ya n'ịmụ akụkọ ndụ obodo, nghọta omenala na mgbanwe mmekọrịta mmadụ. Ọzọkwa, ọ gbasakwara ụzọ ọhụrụ e si aghọta ọrụ ụmụ nwaanyị n'ịkpụzi echiche ọha, n'ịkwalite udo na n'ichekwa ihe nketa omenala. N'ihi ya, ọmụmụ a na-atụ aro ka a na-ele egwu anya dịka ihe àmà dị mkpa n'ọmụmụ akụkọ ihe mere eme na omenala Afrịka.

N'ikpeazụ, ihe niile e nyochara na-egosi na aha "Dike Nwaanyị n'Egwu" dabara nke ọma n'ọrụ Onyeka Onwenu. Ọ bụghị naanị n'ihi ịdị mma olu ya ma ọ bụ nnukwu ihe ịga nke ọma o nwetara n'ọrụ egwu, kama n'ihi na o jiri nkà ya wulite àkwà mmiri n'etiti omenala na oge a, n'etiti udo na esemokwu, nakwa n'etiti ncheta gara aga na olileanya nke ọdịnihu. N'echiche a, Onyeka Onwenu hapụrụ ihe nketa ga-anọgide bụrụ isi iyi

ọmụmụ nye ndị ọkà mmụta egwu, omenala, akụkọ ihe mere eme na mmekọrịta mmadụ n'Afrịka na n'ụwa dum.

Aro

N'ịdabere n'ihe ọmụmụ a chọpụtara, a na-atụ aro ka a na-enye egwu Afrịka, ọkachasị egwu Igbo, ọnọdụ kwesịrị ekwesị n'ọmụmụ akụkọ ihe mere eme, omenala na mmekọrịta mmadụ, ebe ha bụ isi mmalite bara uru n'ịghọta ndụ na echiche obodo.

A na-atụkwa aro ka ndị na-eme atụmatụ agụmakwụkwọ tinye ọtụtụ egwu ọdịnala na nke oge a n'ime usoro mmụta n'ụlọ akwụkwọ dị iche iche, iji nyere ụmụ akwụkwọ aka ịmata ihe nketa omenala ha ma mụtakwa uru udo, ịdị n'otu na imekọ ihe ọnụ.

Ndị nchịkọta ebe nchekwa omenala, ụlọ ngosi ihe mgbe ochie na ebe nchekwa ọdiyo na onyonyo kwesịrị ịgbalị ịnakọta, idekọ na ichekwa egwu Onyeka Onwenu na nke ndị omenkà ndị ọzọ, ka ha bụrụ ihe àmà ga-enyere ọgbọ ndị na-abịa n'ọmụmụ akụkọ ihe mere eme na omenala.

A na-akwadokwa ka ndị ọkà mmụta gbasaa ọmụmụ banyere ọrụ ụmụ nwaanyị n'egwu Afrịka, karịsịa n'akụkụ nchekwa omenala, iwulite udo na nduzi ọha, ka e wee nwee nghọta sara mbara banyere onyinye ha n'mmepe obodo.

N'ikpeazụ, a na-atụ aro ka e mee nchọpụta ndị ọzọ gbasara egwu Onyeka Onwenu na nke ndị omenkà Afrịka ndị ọzọ site n'iji usoro nchọpụta dị iche iche, iji gbasaa ihe ọmụma banyere mmekọrịta dị n'etiti egwu, omenala, akụkọ ihe mere eme na udo.

Nrụtụ Aka

Achebe, C. (1958). *Things fall* apart. Heinemann.
Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.
Barber, K. (1991). *I could speak until tomorrow: Oriki, women, and the past in a Yoruba town*. Edinburgh University Press.
Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis:* The critical study of language. Longman.
Finnegan, R. (2012). *Oral literature in Africa* (Open access ed.). Open Book Publishers. (Original work published 1970)
Galtung, J. (1996). *Peace by peaceful means:* Peace and conflict, development and civilization. SAGE Publications.
Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices.* SAGE Publications in association with The Open University.
Lederach, J. P. (2005). *The moral imagination: The art and soul of building peace.* Oxford University Press.
Merriam, A. P. (1964). *The anthropology of music.* Northwestern University Press.
Nketia, J. H. K. (1974). *The music of Africa.* W. W. Norton & Company.
Okpewho, I. (1992). *African oral literature: Backgrounds, character, and continuity.* Indiana University Press.
Thiong'o, N. wa. (1986). *Decolonising the mind: The politics of language in African literature.* James Currey.
Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A multidisciplinary approach*. SAGE Publications.
Wodak, R., & Meyer, M. (Eds.). (2009). *Methods of critical discourse analysis* (2nd ed.). SAGE Publications.

Author’s Bio

Oriaku Adaora Irene Obi bụ Onye Nkụzi na Ngalaba Akụkọ Ihe Mere Eme na Mmekọrịta Mba, Kọleji Mmụta Nwafor Orizu, Nsugbe, Anambra Steeti, Naịjirịa. O edeela ọtụtụ edemede ọmụmụ e bipụtara n'akwụkwọ akụkọ nchocha a na-amata n'ụwa, ma bụrụkwa Onye Isi Alaka Nkwelle-Ezunaka nke Òtù Ndị Gụsịrị Mahadum Naịjirịa, Nsukka ugbu a.

Mrs. Adaora Irene Obi, Senior Lecturer in the Department of History at Nwafor Orizu College of Education, Nsugbe, Anambra State, holds B.A Ed. and M.A.Ed. in History and has published widely in local and international academic journals. Over the years, she has served on several academic committees, contributing to institutional growth and academic development. Currently, she is the President of the University of Nigeria, Nsukka (UNN) Alumni Association, Nkwelle Ezunaka Branch. She is committed to scholarship, mentorship, and community service.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): OBI, Adaora Irene. Onyeka Onwenu Dị ka Dike Nwaanyị n'Egwu: Mkwuwenye Okwu, Mgba Udo na Ebumnobi Omenala Igbo**.** *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São* Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.101-115, agosto 2026.

To cite this text (APA): Obi, Adaora Irene. (august 2026). Onyeka Onwenu Dị ka Dike Nwaanyị n'Egwu: Mkwuwenye Okwu, Mgba Udo na Ebumnobi Omenala Igbo. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 101-115.

Language: Yorùbá

Ọ̀rọ̀ jẹ́ńdà àti ìjákọní nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù

Adewale Lukman ADEMUYIWA (PhD)
Department of Linguistics and African Languages
Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Osun State, Nigeria.
E-mail: adewaleademuyiwa5@gmail.com & alademuyiwa@oauife.edu.ng
ORCID iD https://orcid.org/0009-0004-8977-4957

ÀṢAMỌ`
Àwọn ẹ̀dá ènìyàn tí ó bá kó ipa tí ó ta yọ láàrin àwùjọ ni àwọn Yorùbá ń pè ní akọni. Lọ́pọ̀ ìgbà, àwọn ọkùnrin ni àwùjọ máa ń fojú sùn nígbà tí wọ́n bá ń sọ̀rọ̀ nípa ìjákọni nítorí ìgbàgbọ́ wọn nípa pé agbára ti ọkùnrin ju ti obìnrin lọ. Àwọn afọ̀ ẹnú Yorùbá fi hàn ìjákọni ọkùnrin àti obìnrin nípa wíwo ipa wọn nínú àwùjọ. Ọ̀kan nínú àwọn akéwì tí ó ṣe àgbéjáde irúfẹ́ afọ̀ yìí ni Ọláńrewájú Adépọ̀jù tí ó jẹ́ gbajúgbajà ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ni Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Nípa fífi èdè Yorùbá ké ewì fún àwọn olùgbọ́ rẹ̀, ọ̀rọ̀ nípa jẹ́ńdà àti ìjákọni máa ń jẹ yọ ewì rẹ̀. Ìlepá ìṣẹ́ yìí ni láti wo ìjẹyọ akọnìyàn àti abonìyàn gẹ́gẹ́ bí akọnikùnrin àti akọnibìnrin nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Iṣẹ́ yìí ṣe àmúlò àwọn àṣàyàn ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù, ó sì ṣe ìtúpalẹ̀ wọn ní ìlànà tíọ́rì Jẹ́ńdà Ajẹmọ́-Ojúṣe ti Judith Butler (Judith Butler's Gender Performativity Theory). Iṣẹ́ yìí jẹ́ kí ó hàn pé a lè tọ́ka sí akọnikùnrin àti akọnibìnrin nípa ṣíṣe àkíyèsí àbùdá wọn láàrin àwùjọ. Lára àwọn àbùdá bẹ́ẹ̀ tí iṣẹ́ yìí ṣe àfàyọ gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni ogun, ìjà jíjà, àyà níní, owó níní, òògùn níní, ipò nínú ìṣèlú, ipò nínú ẹ̀sìn àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ.

KÓKÓ Ọ`RỌ`
Akọnibnrin, Akọnikùnrin, Ewì, Jẹ́ńdà, Ọláńrewájú Adépọ̀jù

Gênero e sexualidade na poesia do poeta multifacetado

Resumo
Os iorubás chamam de heróis as pessoas que desempenham um papel de destaque na sociedade. Frequentemente, a sociedade concentra-se nos homens ao falar de poder, devido à crença de que eles são mais poderosos do que as mulheres. Os poetas iorubás retratam o poder de homens e mulheres ao observar seus papéis na sociedade. Um dos poetas que aborda essa temática de poder é Olanrewaju Adépoju, um poeta popular na Nigéria. Ao utilizar a língua iorubá para recitar poesia ao seu público, ele frequentemente destaca em sua obra a questão de gênero e poder. O objetivo deste estudo é examinar a representação de heróis e heroínas como tais na poesia de Olanrewaju Adépoju. O estudo utiliza poemas selecionados de Olanrewaju Adépoju e os analisa à luz da Teoria da Performatividade de Gênero de Judith Butler. A pesquisa demonstra que heróis e heroínas podem ser identificados pela observação de suas características na sociedade. Entre essas características destacadas na poesia de Olanrewaju Adépoju, encontram-se a guerra, o combate, a coragem, a posse de recursos financeiros, o domínio de conhecimentos medicinais ou mágicos (medicina tradicional), o status político, o status religioso, entre outras.

PALAVRAS-CHAVE
Herói, Heroína, Poesia, Gênero, O Maior Herói, Ọláńrewájú Adépọ̀jù

Gender and heronic issues in Ọláńrewájú Adépọ̀jù's poems

ABSTRACT
Humans who have played outstanding roles in Yoruba society are known as 'akoni,' a Yoruba word that means "hero" or "heroine" in English. Usually, society considers men with certain unique attributes to be at the centre of heroic issues, so they occupy a large public space because it is believed that their strength is dominant when compared to women's. However, Yorùbá verbal arts take a dimension that projects some men and women as great people based on their social performances. One of such arts is by Olánrewájú Adépọ̀ju, a prolific Nigerian poet. Reaching his audience through his Yoruba language, he conveys heroic information focusing on gender issues. To exemplify illustrate, this paper examines the depiction of male and female genders as heroes and heroines in his selected poems and analyses the literary compositions within the framework of Judith Butler's Gender Performativity Theory, which claims that heroes and heroines can be identified through the observation of their attributes. This paper analyzes the poet's development of the themes of war, fighting, bravery, financial affluence, charms, politics, and religion to highlight all specific heroic deeds of men and women in the selected texts.

KEYWORDS
Hero, Heroine, Gender, Ọláńrewájú Adépọ̀jù, Poems

Ìfáárà

Ọ̀kan nínú ohun tí ó jẹ́ àbùdá àti òfin ìṣùwà ẹ̀dá ènìyàn láàrin àwùjọ ni àìdọ́gba àwọn ènìyàn tí ó wà nínú àwùjọ. Èyí ni pé kì í ṣe ìpele kan náà ni àwọn ẹ̀dá inú àwùjọ máa ń wà nítorí àwọn ẹ̀dá kan máa ń ta yọ láàrin àwùjọ. Onírúúrú òṣùnwọ̀n ni a lè fi ṣe ìgbéléwọ̀n ipò tí ẹ̀dá kan wà nínú àwùjọ. Bí a bá wo àbùdá ètó-ọrọ̀ ajé, a lè rí àwọn ẹ̀dá bí mẹ̀kúnnù, kò-là-kò-ṣagbe àti àwọn aládàáńlá tàbí àwọn olówó. Lára ohun tí ó máa ń mú kí àwọn ẹ̀dá inú àwùjọ kan ta yọ àwọn ẹ̀dá mìíràn ni ìwà akínkanjú àti jíjẹ́ akọni. Àwọn tí wọ́n jẹ́ akínkanjú tàbí akọni ni àwọn ẹ̀dá tí ó ní àbùdá tàbí nǹkan pàtàkì tí ó mú wọn ta yọ àwọn ẹ̀dá àwùjọ yòókù. Èyí lè jẹ́ àbùdá tí ó jẹ mọ́ agbára ìlò ara, ọ̀pọ̀ òògùn, owó níní, ènìyàn mímọ̀, ẹwà arà, ọgbọ́n-orí, ipò ẹbí àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ.

Ọ̀rọ̀ nípa jíjẹ akọni kì í ṣe ohun tí ó sọ mọ́ ẹ̀yà jẹ́ńdà kan ṣoṣo; takọtabo ni ó lè jẹ́ akọni láàrin àwùjọ. Èyí fi hàn pé àtilẹ̀ṣe jíjẹ́ akọ tàbí abo (sex) yàtọ̀ sí àtilẹ̀ṣe jẹ́ńdà nítorí pé jíjẹ́ akọ tàbí abo yàtọ̀ sí jẹ́ńdà. Ada gẹ́gẹ́ bí Ude (2006: 1) ṣe tọ́ka sí i, sọ pé:

> Gender is different from sex because it is not biologically determined. While one's sex does not change gender roles can change from culture to culture over time.
>
> (Jẹ́ńdà yàtọ̀ sí ẹ̀yà jíjẹ́ akọ tàbí abo nítorí jẹ́ńdà kò kan àbímọ́. Nígbà tí ẹ̀yà akọ tàbí abo kò lè yí padà, ojúṣe jẹ́ńdà lè yí padà láti inú àṣà kan sí ìkejì ní ìgbàkúùgbà).

Èrò Ada yìí àti èrò Ajíbádé fara pẹ́ ara wọn. Ohun tí Ajíbádè (2009: 2) sọ ni pé:

> Gender refers to the differences between men and women (Masculinity and feminity) that are socially constructed; and sex refers to the biological differences between males and females.
> (Jẹ́ńdà jẹ́ mọ́ ìyàtọ̀ láàrin akọnìyàn àti abonìyàn (ìjákọ tàbí ìjábo) ní ìlànà ètò àwùjọ; ẹ̀yà akọ àti abo (sex) sì jẹ́ mọ́ ìyàtọ̀ àbùdá àbímọ́ akọnìyàn àti abonìyàn).

Kókó-ọ̀rọ̀ méjì ni a rí fàyọ nínú ọ̀rọ̀ Ada gẹ́gẹ́ bí ìyàtọ̀ tí ó wà láàrin jẹ́ńdà àti ẹ̀yà akọ àti abo. Àkọ́kọ́ ni pé jẹ́ńdà le yí padà ṣùgbọ́n jíjẹ́ akọ tàbí abo kò le yí padà, èkejì ni pé ètò àwùjọ ni jẹ́ńdà nígbà tí jíjẹ́ akọ àti abo jẹ́ àbímọ́. Ọ̀kan nínú àwọn kókó-ọ̀rọ̀ méjì yìí ló jẹ yọ nínú àkíyèsí Ajíbádé, èyí ni pé ètò àwùjọ ni jẹ́ńdà, àbùdá àbímọ́ sì ní jíjẹ́ akọ tàbí abo.

Ojú tí àwùjọ máa ń fi wò ó lọ́pọ̀ ìgbà ni pé ọ̀dọ̀ àwọn akọnìyàn ni agbára àti ìjákọni fi sí. Ajíbádé (2001) sọ pé ìgbàgbọ́ àwọn Yorùbá nípa pé ọmọkùnrin máa ń le, wọ́n sì máa ń jẹ́ alágbára àti akíkanjú máa ń fara hàn nínú oríkì àbísọ tí wọ́n máa ń sọ ọmọkùnrin. Ajíbádé (2001: 90-96) fi èyí hàn nígbà tí ó sọ pé:

> In Yorùbá society, men are regarded as more powerful than women. That is why they say “Ibi to le là ń bá ọkùnrin” meaning, a man is met in a tough condition or difficult situation. There is another Yorùbá philosophical saying that “Ọkùnrin làkọ̀, ọkùnrin làdá, ẹni tó tún gbági ìdí ẹ mu gan-an, ọkùnrin ní í ṣe, meaning man is cutlass, man si quiver, even the person holding its wooden handle is a man.
>
> (Ní àwùjọ Yorùbá, wọn gba ọkùnrin gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó lágbára ju obìnrin lọ. Èyí ló sì fà á tí wọ́n fi máa ń sọ pé “ibi tó bá le là á ba ọkùnrin”. Òwe Yorùbá mìíràn tún sọ pé “ọkùnrin làkọ, ọkùnrin làdá, ẹni tó tún gbági ìdí ẹ̀ mú gan-an, ọkùnrin ní í ṣe”).

Ohun tí Ajíbádé fi ń hàn ni pé ojú alágbára àti onìyànjú ènìyàn ni àwọn Yorùbá máa ń fi wo ọmọkùnrin, èyí sì máa ń jẹ yọ nínú oríkì ti wọ́n máa ń sọ ọmọ. Èrò yìí nàà jẹ́ yọ́ nínú àlàyé Adelegan (2007: 3) tó sọ pé; “Mothers are the agents of peaceful change; fathers are the agents and weapons of war”. (Àwọn ìyá jẹ́ ẹni tó máa ń lépa àláàfíà; àwọn baba sì jẹ́ atọ́kùn àti èròjà ogun). Àlàyé Adélẹ́gàn lọ pẹ̀lú òwe Yorùbá tó sọ pé ibi tó bá le là á bá ọkùnrin. Èyí ni pé nígbà tí àwọn obìnrin bá ń lépa aláàfíà ìlú eré ogun ni àwọn ọkùnrin máa ń sá tàbí kí wọ́n sì máa hùwà tó le. Èyí ń fi ìwà akíkanjú àti ìgbóyà ọkùnrin gẹ́gẹ́ bí ó ti ń jẹ yọ láàrin àwùjọ hàn.

Àkíyèsí Ọlásùpọ̀, Olúgbèmí àti Adéníran (2012: 13) ni pé nípasẹ̀ agbára àti akíkánjú tí àwọn ọkùnrin ní ni wọn fi gba orí mọ́ àwọn obìnrin lọ́wọ́. Wọn sọ pé:

> Males have taken advantages of females weakness, especially in the act of carring pregnancies and nursing of children, during which time they became less active, female had thus resolved to limit themselves to less strenuus roles.
>
> (Àwọn ọkùnrin ti lo àǹfààní àìlágbára àwọn obìnrin, pàápàá jùlọ nípasẹ̀ oyún níní àti ọmọ títọ́, léyìí tó jẹ́ pé wọn kì í ní agbára lásìkò yìí, èyí sì mú kí àwọn obìnrin gba ohun tí ó lẹ gẹ́gẹ́ bí ojúṣe wọn).

Ohun tí Ọlásùpọ̀, Olúgbèmí àti Adéníran ń sọ ni pé oyún níní àti ọmọ títọ́ ló dín agbára àwọn obìnrin kù, àtipé àǹfààní agbára obìnrin tí ó dínkù nípasẹ̀ oyún níní àti ọmọ títọ́ yìí ni àwọn ọkùnrin fi gborí mọ́ wọn lọ́wọ́, tí àwọn obìnrin náà sì rí ara wọn

gẹ́gẹ́ bí ẹni tí kò ni agbára tí ó tó agbára ọkùnrin. Wọ́n tún tẹ̀síwájú pé; "However, society erroneously accepted this as societal value and thus felt that there are male and female roles". (Bákan náà, àwùjọ ṣe àṣìṣe gbígbà á gẹ́gẹ́ bí àṣà àwùjọ èyí sì jẹ́ kí wọ́n rò pé ọkùnrin ni ipa obìnrin náà sì ni ipa (èyí tí ó yàtọ̀ sí ara wọn). Ìtumọ̀ èyí ni pé gbígbà pé agbára ọkùnrin ju ti obìnrin lọ ti di ètò àti àṣà àwùjọ; bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àṣìṣe ni èyí nínú èrò Ọlásùpọ̀, Olúgbèmí àti Adéníran (2012).

Lára ohun tí ó máa ń jẹ́ ìlépa ẹ̀dá yálà lọ́kùnrin tàbí lóbìnrin ni láti ni ipa nínú àwùjọ tí ó bá wà. Ìlépa yìí ni ó sì máa ń fi àwọn akọni hàn sí ayé gẹ́gẹ́ bí akínkanjú ẹ̀dá láàrin àwùjọ. Àwọn Yorùbá gbàgbọ́ pé kì í ṣe ojú kan ni a lè fi wo ẹ̀dá ènìyàn gẹ́gẹ́ bí akọni. Èyí túmọ̀ sí pé onírúurú ọ̀nà ni ènìyàn lè gbà di akọni. Olówó lè jẹ́ akọni nínú owó níná, ológun lè di akọni nínú ogun jíjà, olóògùn lè di akọni nínú ewé jíjá, olóṣèlú si lè di akọni òṣèlú, akọni ìdí ẹ̀sìn wà, akọni onísòwò sì wà pẹ̀lú, bákan náà ni ènìyàn le di akọni nípa ìjìjàgbara. Ohun tí ó jẹ iṣẹ́ ìwádìí yìí lógún ni wíwo ọ̀rọ̀ nípa akọni akọnìyàn àti abonìyàn nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Òté wíwo èyí sì ni àgbéyẹ̀wò àwọn ohun tí akèwí tọ́ka sí gẹ́gẹ́ bí orígun àṣeyọrí wọn.

Tíọ́rì Àmúlò – Tíọ́rì Jẹ́ńdà Ajẹmọ́-Ojúṣe ti Judith Butler (Judith Butler's Gender Performativity Theory)

Tíọ́rì tí iṣẹ́ ìwádìí yìí yàn fún ìtúpalẹ̀ ni tíọ́rì Jẹ́ńdà Ajẹmọ́-Ojúṣe ti Judith Butler (Judith Butler's Gender Performativity Theory). Tíọ́rì yìí jẹ́ tíọ́rì tí Judith Butler pilẹ̀ rẹ̀ ní ọdún 1990, èyí tí ó ń fúnka mọ́ àgbéyẹ̀wò ojúṣe ẹnìkan tàbí ẹ̀yà jẹ́ńdà kan láàrin àwùjọ nípa àṣetúnṣe akitiyan wọn àti ipa tí wọn ń kó nínú àwùjọ. Àwọn onímọ̀ mìíràn tí wọ́n tún ṣe iṣẹ́ lórí tíọ́rí yìí ni Llyod (1999), Salih (2002) àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Tíọ́rì yìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé jẹ́ńdà kì í ṣe ohun tí ẹnìkan jẹ́ gan-an, bí kò ṣe ipa tí ẹnìkan kó tàbí ohun tí ẹnìkan gbé ṣe láàrin àwùjọ. Butler (1990, 1993) ṣe àlàyé pé kò sí nǹkan kan ní ìpìlẹ̀ ìṣẹ̀dà ọmọnìyàn tàbí ohun tí ó jẹ mọ́ pàtàkì akọnìyàn tàbí abonìyàn tí ó jẹ́ okùnfà ìṣe tàbí ìhùwàsí ajẹmọ́-jẹ́ńdà nínú àwùjọ.

Pàtàkì ìṣàmúlò tíọ́rì yìí fún iṣẹ́ yìí ni ọ̀rọ̀ nípa pé ìwà tí ẹnìkan bá hu láàrin àwùjọ, tí ó sì ń ṣe lemọ́lemọ́, ni yóò jẹ́ kí ó tayọ láàrin àwọn akẹgbẹ́ rẹ̀. Èyí ni pé kì í ṣe pé jíjẹ́ akọ tàbí abo ni yóò sọ ipò ènìyàn nínú àwùjọ bí kò ṣe ipa tí ènìyàn bá kó. Ní ìbámú pẹ̀lú ìtúpalẹ̀ iṣẹ́-ọnà aláwòmọ́ lítíréṣọ̀ àti ní ọ̀gangan iṣẹ́ yìí, tíọ́rì yóọ́ jẹ́ kí a lè ṣe àfàyọ àwọn ipa ribiribi tí àwọn ẹ̀dá ń kó láàrin àwùjọ, èyí tí ó sọ wọn di akọni àti ìjẹ̀yọ irúfẹ́ àwọn ẹ̀dá bẹ́ẹ̀ lọ́kùnrin àti lóbìnrin nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù.

Aáyan Ọmọ̀ràn Ìṣáájú lórí Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù

Lára àwọn onímọ̀ tí ó ti ṣe iṣẹ́ lórí ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni Fọ́lọ́runsọ́ (1997, 1999), Bọ́dúnde (2001), Okùnoyè (2010, 2011), Adéyẹmọ (2011), Àjàyí (2014), Adémùyíwá (2014) àti Ogundipe (2014). Iṣẹ́ Fọ́lọ́runsọ́ (1997) lórí ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù dá lórí àwọn ọ̀rọ̀ òṣèlú tí ó máa ń jẹ yọ nínú ewì rẹ̀. Bí ó ṣe tì ń fi yìn àwọn olóṣèlú àti bí ó ṣe ń lo ewì rẹ̀ láti polongo ìbò fún wọn.

Bọ́dúndé (2001) ṣe àgbéyẹ̀wò kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmọ́ṣèlú nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. O ṣàlàyé ipa ti ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ń kó lórí ètò ìṣèlú àwùjọ. Àwọn ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù tí ó lò fún ìṣàtúpalẹ̀ iṣẹ́ rẹ̀ yìí ni *ìpinnu* àti *kádàrá* tí wọ́n jáde lọ́dún 1993, lásìkò rògbòdìyàn ìbò M.K.O Abiọla; June 12, 1993. Bọ́dúndé tọ́ka sí ipa tí àwọn ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù yìí kó lórí rògbòdìyàn yìí, ó sì gbà pé ìgbóhùnsáfẹ́fẹ́ wà lára òhun tí ó ń ṣe ìrànwọ́ ìmúgbòòrò àwọn akéwì òde-òní. Nínú iṣẹ́ náà, Bọ́dúndé tun tọ́ka sí bí Ọláńrewájú Adépọ̀jù ti ṣe fi ewì ṣàfihàn ìmọ̀lára àwùjọ lórí ìjọba Babangida àti ìlànà ètò ìṣèjọba rẹ̀. Ohun tí o jẹ kókó-ọ̀rọ̀ inú iṣẹ́ Bọ́dúndé yìí náà ni ipa ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù lórí ètò ìṣèlú àwùjọ.

Okúnoyé (2011) ṣàlàyé pé ó tó bí ogójì ọdún ṣẹ́yìn tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù tí ń kéwì. O sì tọ́kà sí Ọláńrewájú Adépọ̀jù gẹ́gẹ́ bí ojúlówó akéwì tí ó dáńtọ́. Nínú iṣẹ́ yìí, Okùnoyè wo ìjẹyọ ìmúgbòòrò àṣà nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Ó sì tún wo ipa ti ẹ̀sìn ni lórí ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Àlàyé Okùnoyè nì pé kò sí àfihàn ẹ̀sìn tí kì í jẹ yọ nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Ó ti kéwì fún ẹlẹ́sìn ìbílẹ̀ rí, kí ó tó wá gbájú mọ́ ewì ajẹmẹ́sìn Mùsùlùmí. Nínú iṣẹ́ yìí, ọ̀kan-ò-jọ̀kan kókó-ọ̀rọ̀ tí ó máa ń jẹ yọ nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni Okùnoyè tọ́ka sí, o sì tún wo bí ìyípadà ṣe ń bá ewì rẹ̀ ní àtìgbàdégbà. Okùnoyè (2011) tún ṣe àmúlò gbèdéke àkóónú láti pín ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù sí sáà méjì ọtọọtọ. Sáà kìn-ín-ní ni láti ọdún 1960 sí 1980, tí ó tí ń kéwì pẹ̀lú àkóónú tó jẹ́ mọ́ àṣà Yorùbá, ìwà ọmọlúàbí, àti àwọn ètò àwùjọ mìíràn. Sáà kejì ni o ti tọ́ka sì pé ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ti jẹ́ mọ́ àkóónú ajẹmẹ́sìn. Sáà yìí bẹ̀rẹ̀ láti ọdún 1981.

Adéyẹmọ́ (2011) nínú iṣẹ́ rẹ̀ tí ó pé ní *ìtúpalẹ̀ kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmọ́-ìṣèlú nínú ewì Yorùbá láti inú fónrán àti apìlẹ̀kọ* náà tọ́ka sí Ọláńrewájú Adépọ̀jù nínú àwọn akéwì tí ó ṣàyàn. Kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmóṣèlú ni Adéyẹmọ́ náà sì gbájumọ́ nínú iṣẹ́ ọ̀hún. Òun náà ṣàfihàn Ọláńrewájú Adépọ̀jù gẹ́gẹ́ bí akéwì tí ọ̀rọ̀ òṣèlú kì í fara sin nínú ewì rẹ̀.

Adémúyìwá (2014:158) ṣàlàyé nínú iṣẹ́ náà pé:

> Àkíyèsí wa ni pé àwọn kókó-ọ̀rọ̀ tó jẹ mọ́ ọ̀rọ̀ takọtabo máa ń jẹ yọ nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Àwọn Yorùbá bọ̀, wọ́n ní “kò sí ẹni máa-nì-ín-lára, àpọ̀jù rẹ̀ ni kò sunwọ̀n”. Àwọn kókó-ọ̀rọ̀ yìí jẹ mọ́ dídára àti àìdára akọnìyàn àti abonìyàn, yíyìn akọnìyàn àti abonìyàn, títọ́ka sí àléèbù takọtabo àti ojú àmúwayé Ọláńrewájú Adépọ̀jù nípa akọnìyàn àti abonìyàn.

Èrò Adémúyìwá nínú iṣẹ́ yìí ni pé Ọláńrewájú Adépọ̀jù kì í ṣegbè lẹ́yìn akọ tàbí abo, ewì rẹ̀ wà láti tọ́ka sì àléèbù, àmúyẹ, àti ìbáṣepọ̀ takọtabo, èyí sì lọ ni ìlànà tíọ́rì àbùdá oníbejì takọtabo. Adémúyìwá (2017) wo abala ìmọ̀ ìṣọwọ́lò-èdè nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù, èyí tí ó gbára lé ìlànà ìfojú-ìhun-wò, àwòmọ́hun ni ó wo ìṣọwọ́lò-èdè Ọláńrewájú Adépọ̀jù nínú àwọn ewì rẹ̀ tí ó gbé jáde lórí fọ́nrán.

Àjàyí (2014) ṣe àfihàn àwọn ìṣẹ̀lẹ̀ àwùjọ bí ìlérí òfo àwọn olóṣèlú, àpọ́nlé síse, ọ̀rọ̀ nípa ikú, ìkìlọ̀, ọ̀rọ̀ nípa iṣẹ́ ṣíṣe, ìmọ̀ tara ẹni nìkan, ìdìtẹ̀, ìpànìyàn, ọ̀wọ́n gógó epo bẹntìróò àti ẹ̀kọ́-ilé. Àwọn ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù tí ó fi ṣàwòta nínú iṣẹ́ náà ni *Ọ̀rọ̀ oṣèlú*, *Tèmí yémi*, *ikú Awólọ́wọ̀* àti *Àṣàyàn ọ̀rọ̀*. Ọ̀rọ̀ òṣèlú ni iṣẹ́ tìrẹ̀ yìí náà gbára lé.

Ògúndípẹ̀ (2014) lórí ìgbéjáde àti ọnà ìṣẹ̀dá ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni àtìgbàdégbà àti àwọn kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmẹ́sìn inú ewì rẹ̀. Ògúndípẹ̀ wo bí àwọn kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmọ́ ẹ̀sìn Mùsùlùmí tí ń jẹ yọ nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù àti ipa tí àwọn kókó-ọ̀rọ̀-ajẹmẹ́sìn náà ni lórí ìgbéjáde ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. O gbà pé ọ̀rọ̀ nípa ẹ̀sìn Mùsùlùmí jẹ́ ọ̀kan nínú kókó-ọ̀rọ̀ tí o máa ń jẹ́ olúborí nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù.

Ọ̀nà mẹ́rin ni a lè pín gbogbo akìtìyan àwọn onímọ̀ ìṣáájú tí a gbé yẹ̀wò yìí sí gẹ́gẹ́ bí iṣẹ́ tí ọ̀kọ̀ọ̀kan wọ́n ṣe. Àwọn ọ̀nà mẹ́tẹ̀ẹ̀ta náà ni kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmẹ́sìn, kókó-ọ̀rọ̀ ajẹmóṣèlú, ọ̀rọ̀ nípa jẹ́ńdà àti ìmọ̀ ìṣọwọ́lò-èdè. Ọ̀rọ̀ ìṣèlú ni o rí ipa akìtìyan àwọn onímọ̀ yìí dáadaa lẹ́yìn náà ni ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn, iṣẹ́ Adémùyíwá (2014) nìkan ló dá lórí jẹ́ńdà. Àgbéyẹ̀wò ọ̀rọ̀ akọnìyàn àti abonìyàn gẹ́gẹ́ bí akọni nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni ó jẹ́ àfojúsùn iṣẹ́ ìwádìí yìí. èyí yóó sì ṣe àfikún sí ìmọ̀ tí ó wà nílẹ̀ lórí ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù.

Àbùdá Ìjákọni

Ènìyàn kì í ṣàdéédé di akọni láàrin àwùjọ Akínwùmí àti Adémúyìwá (2024: 22) jẹ́ kí ó hàn pé ìka ẹ̀dá kò dọ́gba, àti pé ó máa ń ni àwọn àbùdá tí àwọn ẹ̀dá àwùjọ fi máa ń ta ara wọn yọ. Àkíyèsí wọn ni pé:

> Gẹ́gẹ́ bí ó tí jẹ́ pé ìka ò dọ́gba láàrin àwùjọ ẹ̀dá ènìyàn, bẹ́ẹ̀ gẹ́gẹ́ ni ó jẹ́ pé àjùlọ àti ìtayọ máa ń jẹ́ yọ nínú ipò àti àbùdá àwọn ẹ̀dá-ìtàn inú àwọn ìwé ìtàn àròsọ. Èyí ni pé bí a bá wo ipò tí ẹ̀dá-ìtàn kan wà nínú ìtàn, àti àwọn àbùdá tí òǹkọ̀wé gbé wọ̀ wọ́n lọ́rùn, ó hàn pé ààyè kan náà kọ́ ni àwọn ẹ̀dá-ìtàn máa ń wà, àjùlọ àti ìtàyọ máa ń fojú hàn nínú ipa àti ojúṣe wọn nínú ìtàn.

Àrífàyọ inú àyọlò òkè yìí ni pé òṣùwọ̀n kan náà kọ́ ni a lè fi wọn àwọn ẹ̀dá ènìyàn láàrin àwùjọ, àjùlọ wọn yìí sì máa ń hàn nínú àgbékalẹ̀ iṣẹ́-ọnà aláwòmọ́-lítíréṣọ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé lítíréṣọ̀ àpilẹ̀kọ ni Akínwùmí àti Adémúyìwá (2024) tọ́ka sí nínú àlàyé wọn òkè yìí, síbẹ̀, ìtọ́kasí àjùlọ láàrin àwùjọ kì í ṣe ohun tí ó faraṣin nínú lítíréṣọ̀ ajẹmohùn Yorùbá náà.

Ohun tí ẹ̀dá kan bá fi tayọ àwọn ẹ̀dá mìíràn láàrin àwùjọ náà ni ó máa ń sọ ẹ̀dá ọ̀hún di akọni. Ọ̀rọ̀ nípa jíjẹ́ akọni kò sì ṣeé fi ojú ẹ̀gbẹ́ kan wò. Èyí hàn nínú àlàyé Bowra (1952: 91) sọ pé:

> … This does not mean that all heroes are of a single kind. Just as there is more than one kind of human excellence, so there is more than one kind of hero. The different kinds reflect not only different stages of social development but the different metaphysical and theoretical outlooks which the conception of a hero presupposes.
> (Èyí kò túmọ̀ sí pé bákan náà ni gbogbo àwọn akọni. Gẹ́gẹ́ bí ó ṣe jẹ́ pé ìlànà àṣeyọrí ẹ̀dá ju ẹyọ̀kan ṣoṣo lọ, bẹ́ẹ̀ náà ọ̀nà ìjákọni ju ẹyọ̀kan lọ. Oníruurú tí wọ́n jẹ́ kì í ṣe nípasẹ̀ ọ̀kan-ò-jọ̀kan ìpèlè ìmúgbòòrò àwùjọ nìkan, ṣùgbọ́n ìyàtọ̀ nípa ohun àìfojúrí àti ìlànà nípa wíwo ohun tí ìjẹ́kọni jẹ́ gan-an.)

Àlàyé Bowra (1952) òkè yìí fi hàn pé ojú ẹ̀gbẹ́ kan ṣoṣo kọ ni a lè fi wo àbùdá ìjákọni láàrin àwùjọ. Èyí tí ó túmọ̀ sí pé nǹkan ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ ni ó lè sọ ẹnìkọ̀ọ̀kan di akọni. Bíòbákú (1973: 43) tọ́ka sí oníran-ǹ-ran àwọn irúfẹ́ àbùdá tí ó lè sọ ènìyàn di akọni láàrin àwùjọ nígbà tí ó sọ pe:

> There are certain characteristics of heroes. These includes super-natural or marvelous birth, endangered childhood, prodigious feats in manhood; successful overcoming of danger and trials; acquisition of a hidden treasures; winning a bride or liberating a captive damsel and finally a heroic death.
>
> (Àwọn àbùdá kan wà fún àwọn akọni. Èyí kan ìbíni ní àrà ọ̀tọ̀, wíwà nínú ewu nígbà èwe, kí ènìyàn kó ipa mánigbàgbé, ìjàjàbọ́ nínú ewu àti ìlàkàkà, kíkó ọrọ̀ tí ó faraṣin jọ, gbígba ìyàwó tàbí títú ẹni tí ó wà nínú ìgbèkùn sílẹ̀ àti ní pàápàá, kí ènìyàn kú ikú akọni.

Àrífàyọ inú àlàyé Bíòbákú (1973) òkè yìí ni pé lára àwọn àbùdá tí ó ń sọ ènìyàn di akọni láàrin àwùjọ ni ìforílakú, ìbíni bí àkàndá-ẹ̀dá, ọrọ̀ níní, níní ìyàwó, gbígba ẹ̀mí là àti kíkú ikú akọni. Bí a bá tún àwọn àbùdá yìí yiiri wò, a lè sọ pé ènìyàn lè di akọni nípasẹ̀ níní ìrírí, jíjẹ́ jagunjagun, níní òògun, akitiyan nínú ètò ìṣèlú, owó níní àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Àkíyèsí sì fi hàn pé takọtabo ni ó lè ni irúfẹ́ àbùdá ìjákọni yìí, kì í ṣe ohun tí ó so mọ́ ẹ̀yà jẹ́ńdà kan ṣoṣo.

Àjùwọ̀n (2017: 80) tilẹ̀ gbà pé àbùdá tí ó wuyì láti pín àwọn sí ìṣọ̀rí ni wíwo jẹ́ńdà wọn nígbà tí ó sọ pé:

> ...a rí i pé ọ̀ṣùwọ̀n tó lóòrìn láti fi pín àwọn akọni náà sí ìsọ̀rí ni lílo àbùdá-takọ-tabo (jẹ́ńdà) láti pín wọn sí ìsọ̀rí méjì ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀. Nítorí náà, oríṣìí ẹ̀yà akọni méjì tó wà ni akọni-bìnrin àti akọni-kùnrin. Abẹ́ àwọn ẹ̀yà akọni méjèèjì yìí ni a ti lè rí ìsọ̀rí àwọn akọni mìíràn bíi akọni àjẹbí, akọni-dòrìṣà, akọni ìgbà-ìwáṣẹ̀, akọni òde-ọ̀run, akọni àjogúnbá, akọni gbajúmọ̀ àti akọni agbójúlé-bọ̀rọ̀kìnní tí ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn onímọ̀ náà menu bà.

Àrífayọ̀ inú àlàyé Àjùwọ̀n (2017) òkè yìí ni pé lílo ìlànà jẹ́ńdà láti pín akọni sí ìsọ̀rí yóò jẹ́ kí ó hàn kedere pé takọtabo ni ó lè jẹ́ akọni.

Ìjákọni àti Jẹ́ńdà

Gbogbo ẹ̀dá inú àwùjọ ni ó lè jẹ́ akọni. Akọ́ní lè wà nínú àwọn ọ̀dọ́ (èyí hàn nínú Rabiu 2025), akọni sì lè wà nínú àwọn àgbàlagbà. Ní ìpìlẹ̀, ọ̀rọ̀ tí àwọn Yorùbá ń pè ní akọni jẹ́ ohun tó jẹ mọ́ akọ, ìdí ni pé ìtumọ̀ rẹ̀ ni akọ + ẹni = akọẹni = akọni (Adémùyíwá 2014). Bí a bá tẹ̀lé ìlànà ìhun ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ yìí, ohun tí ó fi hàn ni pé akọnìyàn nìkan ni a lè tọ́ka sí gẹ́gẹ́ bí akọni ṣùgbọ́n èyí kò fi kò ìdí múlẹ̀ ní àwùjọ Yorùbá nítorí ọ̀pọ̀ obìnrin ni a rí ìtọkasí wọn gẹ́gẹ́ bí akọni (Àjùwọ̀n 2017). Adémùyíwá (2014: 185) ṣe àlàyé ṣíwájú nípa èyí pé:

> Èyí ni pé ohun tó jẹ akọni ní í ṣe pẹ̀lú ẹ̀dá tí ó bá jẹ́ akọni ní ìpìlẹ̀. Ṣùgbọ́n kì í ṣe akọnìyàn nìkan ni wọ́n ń fojú akọni wò láwùjọ Yorùbá, wọ́n gbà pé akọni wà nínú abonìyàn náà gẹ́gẹ́ bí ó ti wà nínú akọnìyàn. Bí obìnrin bá jẹ́ akíkanjú tan, àwọn Yorùbá a tilẹ̀ máa pè é ní "Obìnrin bí ọkùnrin".

Bí ó ti wà ní Lìkì náà ló wà ni Gbànja, kì í ṣe ojú kan ni a lè fi wo abonìyàn náà gẹ́gẹ́ bí akọni. Onírúurú ọ̀nà ni obìnrin náà le gbà jẹ́ akọni. Èyí wà ní ìbámu pẹ̀lú èrò Àjùwọ̀n (2017: 277) pé:

> ...Ohun tí èyí ṣàfihàn ni pé kò sí bí igun ṣe ṣẹ orí tí ọbọ kò ṣe ìdí, igún pá lórí, ọ̀bọ náà sì pá ní ìdí. Kò sí ojú àbùdá ìjákọni tí a le fi wo àwọn akọnikùnrin tí a kò le fi wo àwọn akọnibìnrin náà. Wọ́n sì ń lo agbára ìjákọni wọn láti ṣàgbágbè ara wọn láàárín àwùjọ ni.

Àlàyé Àjùwọ̀n (2017) òkè yìí fi hàn pé agbára ìjákọni láàrin àwùjọ kò kan jẹ́ńdà. Ipa tí ènìyàn bá kó láàrin àwùjọ ni yóò fi onítọ̀hún hàn bóyá ó jẹ́ akọni tàbí kì í ṣe akọni.

Ìjákọni Akọnìyàn nínú Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù

Akọnikùnrin ni àwọn ọkùnrin tí wọ́n kó ipa mánigbàgbé nínú àwùjọ. Wọ́n jẹ́ ọ̀wọ́ àwọn ọkùnrin tí wọ́n ti fi ara wọn hàn gẹ́gẹ́ bí ẹ̀dá tí ó tayọ láàrin àwùjọ. Oxford (2006 :700) sọ nípa akọnikùnrin tí ó pè ní '*hero*' pé; "a person who engaged in brave deeds with a great determination to succeed or to achieve something difficult" (ẹni tí ó ń hùwà ìgboyà pẹ̀lú ìlépa láti ṣe àṣeyọrí tàbí láti mú èròngbà rẹ̀ nípa ohun tí ó bá le koko wá sí ìmuṣẹ).

Owó Níní

Akọni olówó ni ènìyàn tó jẹ́ gbajúgbajà nínú olówó láàrin àwùjọ. Irú akọni bẹ́ẹ̀ gbọdọ̀ jẹ́ ẹni tí kò gba ọ̀nà èrú lówó tí ó sì ń lo owó rẹ̀ sọ́nà rere. Nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù tí ó pè ní "Abínú-Ẹni" Ó fi Olóyè M.K.O. Abíọ́lá hàn gẹ́gẹ́ bí akọni olówó. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ewì náà pé:

Bólówó bá ń bọra wọn lọ́wọ́
Ó lójú ẹni tí Kásìmawò jẹ́ nawọ́ sí
Tara gbígbéga kọ́
Mo fẹ́ kó yé gbogbo wa
Kẹlẹ́gbẹ́ ó mẹgbẹ́ ni
Igimú jìnnà sórí
Ẹ wí fún ẹlẹ́gàn kó yéé yẹ̀gẹ̀ ètè
Mọ̀súdì Kásìmawòó Ọláwálé ọmọ Abíọ́lá
O dámi lójú ọwọ́ ọ̀já gùn jọwọ́ aṣọ lọ
Ọ̀rọ̀ àwàdà kọ́, ọmọ Abíọ́lá ò ṣe rogbodo lásán
Orí ló kẹ́ Mọ̀súdì.

Àyọlò ewì òkè yìí fi ń hàn pé olóyè M.K.O. Abíọ́lá lówó ta yọ àwọn ẹlẹgbẹ́ rẹ̀. Èyí ni pé akọni nínú olówó ni, èyí tí ó sì mú un tí ó fi jẹ́ pé kì í ṣe gbogbo olówó ló le dúró bọ Kásìmawòó lọ́wọ́. Bákan náà, Ọláńrewájú Adépọ̀jù tún gbà pé akọni olówó ni Mufutau Ọlánínhún. Ó gbà pé náwónáwó olówó ni. Ó sọ nínú ojúkejì ewì "Ìsípayá" pé:

Mufu Láninhún lẹni àkòlọ́nà-ta-kìjí
Náwónáwó tí í bu náírà bí ẹ̀wà ọ̀sọ̀sọ̀
Ọkùnrin ogun ni Mufu
Bó selé bó soko
Tèwe tàgbà ní í sápẹ́ wo lîlí
Gbogbo ayé ní í wòye òsùpá
Múfú ń kọjá lọ́nà wọ́n ń dìgbò lura wọn.
Wọn fẹ́ rí Múfú kó tó kọjá lọ
Òjò ńlá
Olówó tí í mìgboro tìtì

Ewì òkè yìí fi hàn pé olówó ni Mufu Lánínhún, náwónáwó sì ni pẹ̀lú, nítorí náà, akọni olówó ní í ṣe. Ó tún hàn bí tẹrú tọmọ ṣe máa ń sùùrù bo Múfú Lánínhún nínú ewì náà. Ohun tí ó sì fa ṣábàbí agbo tí wọ́n ń pa yí i ka ni owó tí ó máa ń ná fún wọn.

Ogun Jíjà

Ọkan nínú àbùdá pàtàkì tí ènìyàn lè gbà di akọni ní àwùjọ Yorùbá ni jíjẹ́ akínkanjú ní ìdí iṣẹ́ ogun jíjà. Akọni ni àwọn Yorùbá gba ẹni tí ó bá mọ ète ogun jíjà sí láàrin àwùjọ. Èyí hàn nínú àlàyé Àjùwọ̀n (2017: 27) tí ó sọ pé:

> Iṣẹ́-ogun ló máa ń sáábà sọ àwọn ọkùnrin di akọni. Lóòótọ́, kì í ṣe gbogbo àwọn Balógun tó ti jẹ ní ilẹ̀ Yorùbá ni a mọ̀ sí akọni, ṣùgbọ́n, gbogbo àwọn tí wọ́n jẹ́ Àarẹ-Ogun láyé àtijọ́ ni wọ́n jẹ́ akọni. Àwọn akọni ọkùnrin yìí ni wọ́n máa ń gba ìlú wọn sílẹ̀ lọ́wọ́ ogun, ọ̀tẹ̀ tàbí làásìgbò tó bá wọ ìlú wọn wá.

Akọni ológun ni jagunjagun tí ó ń jagun fún ìdáàbò bò ìlú. Irú wọn sì gbọdọ̀ jẹ́ àjagunségun. Ṣe àwọn Yorùbá bọ̀, wọ́n ni "ojú-ogun ni a ti ń mọ Balógun to gbójú". Bí ènìyàn kò bá tî jagun wò, bó ṣe wù kó mọ ète ogun jíjà tó, àwùjọ kò le pè é ní akínkanjú tàbí akọni ológun. Ọláńrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí ọkùnrin gẹ́gẹ́ bí akọni ogun ìgbàanì. Èyí ni jagunjagun ìbílẹ̀ ní ìlànà àṣà Yorùbá gan-an nípa lílo èròjà oògùn àti ète ogun jíjà. Lára irú àwọn akọni jagunjagun báyìí ni Àfọ̀njá gẹ́gẹ́ bí ó ti hàn nínú ewì *Èdè Àìyedè*. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ewì náà pé:

Àfọ̀njà

Lọ́kọláyà
Alùgbìnrìn ọ̀tẹ̀
Lo jólórí ogun nígbà náà

Ó hàn nínú ìtàn tí ó pa nínú ewì náà pé akọni àti ògbójú ènìyàn ni Àfọ̀njá, ṣùgbọ́n àrè tí ó fàáyè gbà ni ó fa ìjákulẹ̀ rẹ̀. Yàtọ̀ sí Àfọ̀njá tí ó jẹ́ akọni ìgbàanì, Ọláńrewájú Adépọ̀jù tún ṣe àfihàn ọkùnrin gẹ́gẹ́ bí akọni ní ìlanà jíjẹ́ jagunjagun ìgbàlódé èyí tí ó jẹ mọ́ lílo ìbọn, bọ́ǹbù àti oníruúrú ète ogun jíjà. Ọláńrewájú Adépọ̀jù fi General Muritala Muhammed hàn gẹ́gẹ́ bí akọni ológun, ó sọ nínú ojú kìn-ín-ní ewì tí ó pe orúkọ rẹ̀ ní *Gen. Muritala* pé:

Múrítàláá
Jagun a rìn pìrìpìrì bi kílẹ̀ẹ́lẹ̀ ó lójú
Mọ́námọ́ná sọ́jà tí í rìn toguntogun
Wèrèpè fi gbogbo ara sòkè ìjà gbọ̀ingbọnìn
Múrítàlá a dógun jà lẹ́yìn ẹni tó logun
Arógun dúró
Akọni ogun
Olórí ogun
Àgbà ogun
Ìbẹ̀rù ogun
Kìkì ogun
Ọkùnrin dùgbẹ̀dùgbẹ̀ bí igi àdárọ̀.

Èyí fi hàn pé nínú ìlànà ogun jíjà ti ìbílẹ̀ àti ìgbàlódé ni àwọn àwọn ọkùnrin ti fakọyọ ní àwùjọ Yorùbá, èyí sì hàn nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù.

Òògùn Níní

Àkọni olóògùn ni akọni tó jẹ́ pé nípasẹ̀ ewé jíjá àti egbò wíwà ni ó fi di akọni. Irú akọni bẹ́ẹ̀ gbọdọ̀ jẹ́ ògbójú-olóògùn-kan-ọmọ-àjẹ́-níkòó, ó sì gbọdọ̀ máa lo òògùn rẹ̀ ní ọ̀nà rere. Irú akọni báyìí ni Daniel Kayọde Mákinde tí gbogbo ènìyàn mọ̀ sí Adúlójú. Ọláńrewájú Adépọ̀jù ṣe agbékalẹ̀ rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni olóògùn. Ó tílẹ̀ sọ ìtàn rẹ̀ ni ojú kìn-ín-ní àwo ewì tí ó pè àkọlé rẹ̀ ni *Ibi orí Dáni sí* pé wọ́n bí i mọ́ ewé ni, èyí ni pé wọn bá ewé tútù lọ́wọ́ rẹ̀ nígbà tí wọ́n bí i, ní kékéré. Èyí fi hàn pé ó mú iṣẹ́ ìṣègùn ti ọ̀run wá sáyé ni. Bákan náà ni ó tún jẹ́ pé nǹkan ìyanu ṣẹlẹ̀ nígbà Adúlójú kú. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ewì náà pé bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé Adúlójú di onígbàgbọ́, síbẹ̀ kò pa iṣẹ́ ìṣègùn rẹ̀ lára, bẹ́ẹ̀ sì ni ìṣègùn kò pa ẹ̀sìn rẹ̀ lára. Èyí ló jẹ́ kí Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ewì *Ibi orí Dáni sí* pé:

Ó ń ṣiṣẹ́ ìṣègùn
Ó ń ṣisẹ́ ìgbàgbọ́
Tewétegbo ló fi ń tún tàwọn aráyé ṣe
Àgbàlagbà ìṣègùn tó wá ṣiṣẹ́ àánú láyé
Mákindé tí kì í ṣòògùn ìkà
…
Ìgbàgbọ́ oníṣègùn
Tí í pe sátánì níjà

Àyọlò òkè yìí ṣe àfihàn Daniel Káyọ̀dé Mákindé tí gbogbo ènìyàn mọ̀ sí Adúlójú, ẹni tí ó jẹ́ ọmọ bíbí agbègbè Èkìtì ní ilẹ̀ Yorùbá hàn gẹ́gẹ́ bí akọni nínú iṣẹ́ ìṣègùn nítorí pé ó ní ìmọ̀ kíkún nípa tewétegbò, èyí tí ó jẹ́ ìlànà ìṣègùn ìbílẹ̀ Yorùbá.

Ètò Ìṣèlú

Akọni òṣèlú ni olóṣèlú tí ó jẹ́ gbajúgbajà nínú ètò ìṣèlú, tí ó sì lo agbára rẹ̀ fún ìtẹ̀síwájú àti ìmúgbòòrò àwùjọ. Akọni òṣèlú gbọdọ̀ jẹ́ olóṣèlú tí ó nípa rere láàrin àwùjọ, orúkọ rẹ̀ kò sì bàjẹ́ nínú àwùjọ tí ó ti jáde wá. Irú olóṣèlú bẹ́ẹ̀ ni Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nípa rẹ̀ nínú ewì *Ikú Awólọ́wọ̀* báyìí pé:

Ọbáfẹ́mi
Aṣòoróná bí owó Ìjẹ̀bú
Baba Ọmọtọ́lá tí í ràn bí òsùpá
Ẹni tí wọn ń kọminú ẹ̀
Tí ò kọminú wọn
Ọ̀fẹrẹngẹ bi iná baba Olúṣẹ́gun
Ò da jìnnìjìnnì bọmọ àlejò
Ikú mólorí aláwọ̀dúdú lọ
Ò sinmọ débi ẹ̀rù
Àlùjànnú nínú olóṣèlú àgbáyé
Baba Olúwọlé gbókìkí rọ̀run.
Ojú dá poo
Ojo pà pà tíí jin sàréè lójú
Ọmọ Màríà
…
Ikú pa ẹni ìyàtọ̀ nínú olóṣèlú
Ojú dá
Àbí ò dá?

Ohun tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù fẹ́ kí á mọ̀ nípa Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ nínú ewì òkè yìí ni pé akọni òṣèlú ni Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ jẹ́ nígbà ayé rẹ̀. Ìdí nìyí tí ó fi pè é ní "Àlùjànnú nínú olóṣèlú àgbáyé". Bákan náà ni ó tún pe Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ ni "ẹni ìyàtọ̀ nínú olóṣèlú". Àbùdá ìyàtọ̀ tí ó fi ṣe àfihàn Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ yìí gan-an ni ó sàfihàn rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni. Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ du ipò ààrẹ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ṣùgbọ́n kò rí ààrẹ jẹ́, síbẹ̀, èyí kò yọ ọ́ kúrò nínú jíjẹ́ akọni nítorí àwọn ipa mánigbàgbé tí ó ti kó ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, pàápàá jùlọ, ní àṣìkò tí ó jẹ́ olórí ìjọba ẹkùn ìwọ̀-oòrùn orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àtijọ́ (South-Western Premier). Àwọn akọnìyàn mìíràn tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù rí bí akọni òṣèlú ní àwùjọ Yorùbá àti ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ni Ọládòkè Akíntọ́lá, Adélabú Pẹnkẹlẹmẹ́ẹ̀sì àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ, gẹ́gẹ́ bí ó ṣe jẹ yọ nínú àwọn ewì rẹ̀ mìíràn.

Jíjà fún Ẹ̀tọ́ Ọmọnìyàn

Akọni ajìjàgbara ni àwọn akọni tó ṣe pé ẹ̀tọ́ ọmọnìyàn ni àwọn máa ń jà fún. Irú àwọn akọni báyìí kì í fààyè gba ìrẹ́jẹ, wọn kì í sì jẹ́ kí esinsinkésinsin bá le ohun tí ó bá wà ní ṣàkáání wọn. Irú akọnìyàn báyìí tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù mẹ́nu bà ni Fẹlá Aníkúlápó Kutì tí ó jẹ́ gbajúgbajà ọ̀kọrin ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ̀rọ̀ nípa Fẹlá Aníkúlápó Kutì nínú ewì *Ayé Tótó*, níbi tí ó ti kéwì pé kí wọn tú Fẹlá sílẹ̀ kúrò nínú àtìmọ́lé nítorí pé ó ń jà fún ẹ̀tọ́ ọmọnìyàn. Èyí jẹ́ kí ó hàn pé kò sí ohun tí ojú ajìjàgbara kì í rí tán. Wọn lè tì wọ́n mọ́lé, wọ́n sì le tì í wọ́n wọ ẹ̀wọ̀n, kódà, wọ́n lè gba ọ̀nà ẹ̀bùrú pa wọ́n. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ewì *Ayé Tótó* pé:

Ìjọba sọ́jà ẹ̀bẹ̀ la bẹ̀ yín
Ẹ wá bá wa dárí jin Fẹlá Aníkúlápó
Gbogbo ayé ló ń fẹ́ Fẹlá bí ọmọ tuntun
Ojúlówó ọmọ Nàìjíríà
Tó tọ́ ka máa mú yangàn gbá à ni
Ẹ̀bẹ̀ gidi là ń bẹ̀ sọ́jà
Kó tú Fẹlá sílẹ̀ nínú ẹ̀wọ̀n
Fẹlá Anikulapo
Ẹni Gẹ̀ẹ́sì ń gbé lárugẹ

Tí Amẹ́ríkà ń yọ̀ọ́ mọ́
Tí Faraṣé mọ̀ lọ́kùnrin ogun
Ọba olórí orin Áfúró tó lórúkọ níbi gbogbo

Àkíyèsí ni pé orin afuró ni Fẹlá Aníkúlápó ń lò gẹ́gẹ́ bí agbára tàbí idà láti jà fún ẹ̀tọ́ ọmọnìyàn. Nípasẹ̀ èyí, Fẹlá ṣe kẹ̀rẹ̀kẹ̀rẹ̀ bẹ́ẹ̀ di ìlú-mọ̀-mí-ká olórin Áfúró (Afro), tí orin rẹ̀ fi hàn gẹ́gẹ́ bí ajìjàgbara.

Ẹ̀sìn

Akọni ẹ̀sìn ni àwọn tí ó jẹ́ pé ní ìdí ẹ̀sìn ni wọ́n ti di olórúkọ àti olókìkí. Ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn ní ó máa ń múmú láyà àwọn wọ̀nyí, àwọn ni wọ́n sì máa ń dàbí agbòòrùn tí ó máa ń di gàgá ẹ̀sìn wọn. Àkíyèsí ni pé kò sí ẹ̀sìn kan tí kò ni akọni tirẹ̀. Ọláńrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí Olóògbé Olùṣọ́-Àgùtàn S.P.J. Ọ̀ṣọ́fà tí ó jẹ́ olùdásílẹ̀ ìjọ Celestial Chruch of Christ gẹ́gẹ́ bí akọni ènìyàn nínú ẹ̀sìn Ọmọlẹ́yìn-Jẹ́ṣù. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ojú kìn-ín-ní ewì *Ọ̀fin Mẹ́wàá* pé:

Ọ̀sọfà to dolókìkì àpèkáyé
Olóòtú ìjọ mímọ́ ni baba
Apatapìtì ìgbàgbọ́ tí í ba sátánì lẹ́rù
Nilé ladìẹ ò gbé ti níyì
Bó bá yọ síbòmímràn nínlá ló jẹ́
Ṣe torí pé kì í ṣàwọ̀ funfun ló gbé sára ni?
O gbà
O ò gbàgbọ́ o
Wòlíì lọmọ Àlàkẹ́
Ó dá mi lójú púpọ̀púpọ̀
Àsọtẹ́lẹ̀ tiẹ̀ tó bá sọ
Gẹ́gẹ́ ní í gún kì í tàsé
Ẹ ṣe bí wòlíì yẹpẹrẹ lásán ni
Ìkìlọ̀ to ṣe fórílẹ̀ èdè Bìnnì lọ́jọ́sí
Ó yí wọn lọ́wọ́ tán díẹ̀ ló kù

Àkíyèsí Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni pé a kò le tìtorí pé Ọ̀sọfà kì í ṣe òyìnbó ká wá sọ pé kì í ṣe akọni wòlíì nínú ẹ̀sìn Ọmọlẹ́yìn-Jẹ́ṣù. Ó gbà pé o gbójú, ó gbónu, ó sì máa ń sọ àsọtẹ́lẹ̀. Àwọn nǹkan wọ̀nyí sì ni Ọláńrewájú Adépọ̀jù gbà pé ó jẹ́ àbùdá jíjẹ́ akọni nínú ẹ̀sìn Ọmọlẹ́yìn-Jẹ́ṣù.

Bákan náà, nínú ẹ̀sìn Mùsùlùmí, Ọláńrewájú Adépọ̀jù gbà pé akọni ènìyàn ni Sheu Mustapha Mubarak Aṣílé ti ìlú Ìlerò. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nípa Sheu yìí nínú ojú kejì awo *Àtubọ̀tán Ayé* pé:

Mo rántí Sheu Mustapha Mubarak
Ọ̀kan nínú Mùsùlùmí tó dáńgájí
Tó ń tọ súnà
Tó ń sòótọ́
Irú ẹni a mọ̀ ni Sheu nù un
Níbi to jagun ẹ̀sìn àsìnlà dé láyé
Ọba Yárábì ló lè san án ní láádá
Ó ré kọjá ohun à á ròyìn
…
Bó jẹ́ pé ti kéú
Níbi ká sì máa ṣẹ̀sìn àsìnlà ní déédé
Ká tọ́ni sọ́nà nílànà ẹ̀sìn mímọ́
Bó bá tún jẹ ti ká sì máa fòfin yé ni

Ọ̀gá ni Mustapha Ìlerò
Nínú ẹni Ọba Yárábì ń lò

Pẹ̀lú àlàyé tó hàn nínú ewì òkè yìí, ó hàn pé Ọláńrewájú Adépọ̀jù gbà pé akọni ọkùnrin ẹlẹ́sìn Mùsùlùmí ni Sheu Mustapha Ìlerò ń ṣe. Àwọn àbùdá tí ó sọ ọ́ di akọni inú ẹ̀sìn Mùsùlùmí gẹ́gẹ́ bí Ọláńrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí i ni pé ṣe ẹ̀sìn ní déédé, ó ń tọ́ni sọ́nà nílànà ẹ̀sìn Mùsùlùmí, ó la òfin ẹ̀sìn yé àwọn ènìyàn, Ọlọ́un sì ń lò ó. Bákan náà, Ọláńrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí Fáṣínà Àkànó Agboọlá gẹ́gẹ́ bí akọni nínú ẹ̀sìn ìbílẹ̀. Ó sọ̀rọ̀ nípa Agboọlá pé akọni ẹlẹ́sìn Ifá ni nínú ewì *Tèmi ń Bẹ Lára Mi*. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ pé:

Agboooọlá dífá dífá
Iṣẹ́ Ifá pé
Àkànó sísẹ́ ìṣègùn débi tárísìkí wà
Ó ti fòótọ́ inú ṣòwò ọ̀pẹ̀lẹ̀
Ó tẹ́ḿbẹ́lú awo àrígbàjẹ
Èèyàn tórí wọn bá fẹ́ ṣe láǹfààní
Ní í bẹ Fásínà létùtù
…
Ṣe bí ẹ rí irú Agboọlá
Tó ń fi gbogbo ifá tó ń dá sisẹ́ láádá
Aṣọ olówó-ńlá lọmọ Fátókí fi ń bora
Aṣawo-ṣẹ̀ṣẹ̀gùn
Tí í ṣọṣẹ ọlà fótòṣì ènìyàn

Ọláńrewájú Adépọ̀jù gbà pé iṣẹ́ rere ni Agboọlá Fásínà ń fi Ifá rẹ̀ ṣe. Àwọn ohun tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nípa Agboọlá yìí fi hàn pé akọni ẹlẹ́sìn Ifá ni. Lára àwọn àbùdá náà ni pé ó ṣe ẹ̀sìn ní owó lọ́wọ́, ó ń fi òtítọ́ inú dá Ifá, ó ń fi Ifá ṣe iṣẹ́ àánú fún àwọn ènìyàn, bí ó sì ṣe ń ṣe awo Ifá ni ó tún ń ṣe iṣẹ́ ìṣègùn, èyí tí ó fi hàn pé Fásínà tún jẹ́ akọni oníṣègùn.

Òwò Ṣíṣe

Akọni ìṣòwò ni ẹni tí ó ṣòwò tí ó bóde pàdé, tí ó ti ibi ìṣòwò rẹ̀ di ọlọ́rọ̀, tí ó sì di olókìkí. Irú oníṣòwò bẹ́ẹ̀ gbọdọ̀ jẹ́ ẹni tí ó ti fara da gbogbo ìṣoro tí ó kojú rẹ̀ lóko ìṣòwò rẹ̀. Nínú ojú kìn-ín-ní ewì *Ayé Tótó*, Ọláńrewájú Adépọ̀jù fi orin ewì ki Làsísì Sànúsí gẹ́gẹ́ bí akọni oníṣòwò. Ó sọ pé:

Ìwà rere
Ìwà ìrẹ̀lẹ̀ ń bẹ fÁkàndé òdí
Tó rówó ta mọ́tò
Tó sì jèrè
Ọmọ Sànúsí fọlá mìgboro tìtì
Àkàndé, akọ ẹran tí í jà bí ògìdán
Lóógun àdúgbò
Ìjì baba afẹ́fẹ́ tí í dági lóko
Bọ̀rọ̀kìnní tí ń ta mọ́tò
Tí ń pawó tútù sápò
…
Bàbá Tàòfíkì
Ìwọ lo lòwò
Àkàndé, máa kérè ọjà wálé

Àkíyèsí ni pé ṣìṣòwòjèrè ni ohun tí ó sọ Làsísì Sànúsí di akọni ìṣòwò, bákan náà sì ni ó jẹ́ akíkanjú tí ó ní òkìkí níbi òwò ọkọ̀ títà.

Ìjákọni Aboniyàn nínú Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù

Akọnibìnrin ni àwọn obìnrin tí wọ́n kó ipa mánigbàgbé nínú àwùjọ. Wọ́n jẹ́ ọ̀wọ́ àwọn obìnrin tí jíjẹ́ obìnrin wọn kò mú àdínkù bá agbára àtilèṣe nǹkan mánigbàgbé tí ó sọ wọ́n di akọni. Oxford (2006: 700) sọ nípa akọnibìnrin tí ó pè ní '*Heroine*' pé; "a female brave and great person of real or mythical who carries out extra-ordinary deeds" (obìnrin tí ó ní ìgboyà, tí ó sì jẹ́ ẹni ńlá yálà nínú ìtàn gidi tàbí ìtàn-ìwáṣẹ̀, èyí tí ó ṣe ohun tí ó tayọ). Obìnrin lè jẹ́ akọni olówó, akọni ológun, akọni òṣèlú, akọni ìṣòwò, níní ìgboyà àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ.

Owó Níní

Ọláńrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí arábìnrin Nímọ́tà Àyìnkẹ́ Abẹ̀rùàgbà bí akọni olówó, ó gbà pé olótìítọ́ ènìyàn ni pẹ̀lú. Ó sọ ní ojú kejì ewì tí ó pè ní *Ayé Tótó* pé:

Gbogbo ọ̀nà tá a bá ń rìn láyé
Ó tọ́ ká bá ni nídìí òótọ́
Ó mú mi rántí màmá pàtàkì kan
Tó lówó lọ́wọ́
Tó lágbára bí ọba
Ta ni ò gbọ́ nípa Nímọ́tà Ayinkẹ Abẹ̀rù-àgbà
Tí gbogbo ayé ń pókìkí ẹ

Èyí fi hàn pé Ọláńrewájú Adépọ̀jù gbà pé takọtabo ní orí dá ní olówó láàrin àwùjọ, kì í ṣe ọkùnrin nìkan ni a le rí gẹ́gẹ́ bí akọni olówó. Bákan náà ni Ọláńrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí Abíọ́dún Àmíná gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin tí ó jẹ́ olówó. Ó gbà pé ṣàṣà ènìyàn ni ó le bá Àmíná Abíọ́dún fi ẹ̀gbẹ́kẹ̀gbẹ́ nínú owó níná. Ó sọ nínú ewì *Tèmi ń Bẹ Lára Mi* pé:

Àkọ̀yìnsí Àmíná
Owó
Ìdúró Àmíná
Owó
Ẹ̀rín Àmíná
Owó
Ìjà Àmíná
Owó
Itọ́ Àmíná
Owó
Kẹ̀lẹ̀bẹ̀ Àmíná
Owó
Towótowó lÀmíná ń jí
Towótowó lÀmíná ń sùn

Kókó-ọ̀rọ̀ ohun tí akéwì ń sọ nínú ewì náà ni pé owó pọ̀ fún Àmíná dé ibi pé ó rí owó ṣe ohun gbogbo. Èyí sì jẹ́ kí ó hàn pé akọni obìnrin olówó ni Àmíná Abíọ́dún.

Òwò Ṣíṣe

Ọláńrewájú Adépọ̀jù gbà pé ó wà nínú àwọn aboniyàn tí ó jẹ́ akọni nínú ìṣòwò. Lára irú àwọn bẹ́ẹ̀ tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù mẹ́nu bà ni Àṣàbí Bello tí ó jẹ́ oníṣòwò pàtàkì. Ó sọ nípa rẹ̀ nínú ewì *Àlàyée Kádàrá* pé:

Ìyá ẹgbẹ́ onísìgá
Ṣe bí gbangba nìyọ òsùpá
Bórí bá jólórí ọlọ́lá

Kádàrá kò kúkú ní ṣẹ́
…
Ìbàdàn lAdaniwaye kọ̀dí ire ìyá Mórílìátù sí
Ó wá jáfínjú ọlọ́jà lọ́jà Amúnígun
Aṣíwájú Ìyálájé Aare Ìbàdàn lÀṣàbí
Níńlá nínú ọlọ́jà tó ṣòwò jèrè

Àkíyèsí ni pé bí ènìyàn bá ṣòwò dé ibi tí ó ṣe àṣejèrè, tí ó sì joyè nídìí òwò ọ̀hún; akọni níí ṣe. Bákan náà, Ọláńrewájú Adépọ̀jù tún tọ́ka sí Nímọ́tà Àyìnkẹ́ Abẹ̀rù-àgbà gẹ́gẹ́ bí akọni ìsòwò tí ó ṣòwò, tí ó jèrè, tí ó bóde pàdé. Bákan náà ni akéwì tún sọ nípa rẹ̀ bí ó ṣe dá ilé-iṣẹ́ sílẹ̀ tí àwọn ènìyàn sì ń ṣe iṣẹ́ ní abẹ́ rẹ̀. Ó sọ nínú ewì ojú kejì *Ayé Toto* pé:

Àyìnkẹ́ ọmọ Abẹ̀rù-àgbà wá ní owó náà tán
Ó ṣe pabanbarì fárá orílẹ̀-èdè yìí
O kọ́lé iṣẹ́ ńlá sí Ìjẹ̀bú-Òde
Ilé-iṣẹ́ tó ń hunṣọ tó ní láárí
Tí wọ́n gbé gbọmọ aráyé ṣíṣẹ́ lọ kánrin
Ibiṣẹ́ tó ń jẹ́ Low lenghty Lane
Àyìnkẹ́ ló dáléeṣẹ́ náà sílẹ̀

Bí ènìyàn bá le dá ilé-iṣẹ́ sílẹ̀ sí orílẹ̀-èdè rẹ̀, tí ó gbá àwọn ọmọ orílẹ̀-èdè ọ̀hún síṣẹ́ níbẹ̀, tí ó sì ń pèsè ohun tí ó wúlò fún orílẹ̀-èdè bẹ́ẹ̀, oníṣòwò ní akọniyàn sì ni pẹ̀lú. Àkíyèsí òkè yìí ni ó sì jẹ́ kí Ọlánrewájú Adépọ̀jù tọ́ka sí Nímọ́tà Àyìnkẹ́ Abẹ̀rù-àgbà gẹ́gẹ́ bí akọni ìṣòwò.

Ètò Ìṣèlú

Lóòótọ́ ló jẹ́ pé àwọn ọkùnrin ló hànde jù nínú ètò ìṣèlú ilẹ̀ Yorùbá àti ti Adúláwọ̀ lápapọ̀; yálà nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ tàbí tí ìgbàlódé, ṣùgbọ́n ipa àwọn aboniyàn náà kò farasin nínú ètò ìṣèlú ilẹ̀ Yorùbá yálà ní ti ìbílẹ̀ tàbí ti ìgbàlódé. Nínú ewì "Ọmọ Odùduwà" ní ojú kejì, Ọláńrewájú Adépọ̀jù ké sí àwọn akọni òṣèlú ilẹ̀ Yorùbá láti wà ní ìsọ̀kan, kí wọ́n sì parí dúkùú tí ó bá wà láàrin wọn. Lẹ́yìn náà ni ó pe àwọn akọni àgbà òṣèlú kan láti mójútó aáwọ̀ tí ó wà láàrin àwọn òṣèlú ilẹ̀ Yorùbá. Nínú àwọn tó dárúkọ ni arábìnrin Taibat Ọdúnewu wà. Nínú ewì *Ọmọ Odùduwà*, Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ pé:

Ọ̀rọ̀ àarin Olúbùnmi Ògúndípẹ̀ pẹ̀lú ọlọ́lá Jákànńdè
Ẹ tara mójú tó o,
Baba wa Ọsọ́lọ̀ pẹ̀lú Ọlọ́lá Fágbèmí Àjànàkú
Ẹ yanjú ẹ láṣìkò
Ọba Adéyínká Oyèékàn ẹ dá sí i
Iyálájé Èkó
Ẹniire tí í jẹ́ Táìbátù Ọdúnewu
Ẹyin àgbààgbà ń bẹ lọ́jà
Bórí ọmọ tuntun bá wọ́ kò wúlò

Nínú àyọlò òkè yìí, Ọláńrewájú Adépọ̀jù ké sí àwọn akọni òṣèlú ilẹ̀ Yorùbá láti wà ní ìsọ̀kan. Bí akéwì ṣe dárúkọ Táìbátù Ọdúnewu nínú àwọn àgbà òṣèlú pé kí wọ́n pẹ̀tù sí aáwọ̀ tí ó wà láàrin Olúbùnmi Ògúndípẹ̀ àti Lateef Jákànńdè fi hàn pé ènìyàn pàtàkì láwùjọ àwọn àgbà òṣèlù ni Ìyálájé Táìbátù Ọdúnewu.

Akọni Ogun

Ìgbàgbọ́ àwùjọ Yorùbá ni pé gbogbo iṣẹ́ tí ó bá le láàrin àwùjọYorùbá ní í jẹ́ ti ìran ọkùnrin. Lára irú iṣẹ́ líle bẹ́ẹ̀ sì ni ogun jíjà wà. Ṣùgbọ́n bógun bá le tán, àwọn obìnrin a máa kún àwọn ọkùnrin nípá láti ja ogun. Lílọ sí ojú ogun obìnrin máa ń ni ìdí pàtó. Lọ́pọ̀ ìgbà kì í ṣe láti jà bí kò ṣe láti máa tọ́jú àwọn tó ń fara pa, tàbí pípèsè oúnjẹ fún àwọn tó ń jagun. Èyóówù kó jẹ́, akọni ní í lọ sí ojú ogun, ojo ènìyàn kọ́. Irú àwọn ẹ̀dá tí ó jẹ́ akọbìnrin báyìí ni Arábìnrin Àmíná Abíọ́dún tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù mẹ́nu ba akitiyan rẹ̀ lójú ogun. Àwo ewì ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ méjì ni Ọláńrewájú Adépọ̀jù ti kéwì nípa ìgbìyànjú arábìnrin yìí, nínú ewì *Tèmi ń Bẹ Lára Mi* àti ewì *Ìtẹ̀síwájú*. Ohun tí ìyá yìí ń ṣe lójú ogun ni pé ó ń pèsè oúnjẹ fún àwọn tó ń jagun. Àkíyèsí ni pé orígun ojúṣe takọtabo fara hàn nínú irú ìṣẹ̀lẹ̀ yìí, àwọn ọkùnrin n jagun àwọn obìnrin ń dáná oúnjẹ fún wọn. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nínú ewì *Tèmi ń Bẹ Lára Mi* pé:

Ìyànjú owó ló gbà tí tí tí
To fi tẹ̀lé sọ́jà lọ sójú ogun
Olúwa Ọba ló jẹ́ kó yọ nínú ewu ogun
Aálà ni o fààyá ṣe déédé Àmínátù.

Ohun tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù fẹ́ ká mọ̀ ni pé akọnibìnrin ni Àmíná, àtipé ó láyà dé ibi pé ó bá àwọn sọ́jà lọ sí ojú ogun. Àkíyèsí ni pé iṣẹ́ tí Àmíná Abíọ́dún ṣe yìí jọ iṣẹ́ tí Ẹfúnroyè Tinúùbú ṣe láàrin Ẹ̀gbá tí ó fún àwọn ọkùnrin ni ìṣírí ogun, tí ó sì ń tọ́jú àwọn tí ó fara pa títí tí wọn fi ja ogun náà ní àjàṣẹ́gun. Ìtàn nípa Ẹfúnroyè Tinúùbú yìí hàn nínú Ìṣọ̀lá (1983).

Níní Ìgbóyà

Ó hàn pé àwọn akọni kan wà tí wọ́n jẹ́ ògbójú akọni. Ògbójú akọni tí à ń sọ níbí ni irúfẹ́ àwọn ènìyàn tí ó jẹ́ pé wọ́n ní igboyà láti ṣe ohunkóhun tí wọ́n bá fẹ́ ṣe láìsí ìdíwọ́ tàbí ìbẹ̀rù ẹnikẹ́ni. Ìtọ́kasí àwọn aboniyàn ti wọ́n ní irú ìgboyà yìí hàn nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù. Lára irú àwọn ẹni bẹ́ẹ̀ tí o fara hàn nínú ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù ni Fadéya ọmọ Lágelú tí ó tẹ ìlú Ìbàdàn. Fadéya yìí jẹ́ ọmọbìnrin tí ó le, tí ó gbójú, tí ó sí láyà. Ọláńrewájú Adépọ̀jù sọ nípa àyà níní rẹ̀ àti bí ó ṣe ní í ṣe pẹ̀lú ìtàn Ìbàdàn nínú ewì ojú keji *Àgbà Ọ̀rọ̀*. Ó lọ báyìí:

Lágelú tó tẹ̀lú dó
Ilé-Ifẹ̀ ló ti wá
Lágelú ọba tó bímọ líle
Lágelú náà ló kọ́kọ́ jọba ìlú Ìbàdàn
Ìgbà tó ń tilé Ifẹ̀ẹ́ bọ̀
Ó gbádé lọ́wọ́
Adé náà ló sì fi jọba lórí ọba
Ọ̀rọ̀-apata-ma-ja ló kọ́kọ́ dádé
Nílé Olúyọ̀lé Ìbàdàn
Ọmọ rẹ̀ kan ń bẹ tínú kì í pẹ́ bí
Ọmọ ọ̀hún jóbìnrin
Ojoojumọ́ ní í bínú
Gbogbo ọjọ́ ní í ṣaápọn
Ẹnu kì í sìn lára rẹ̀ bí òòṣà
Ọjọ́ to hùwà tó bí baba nínú
Tí Lágelú bọ́mọ rẹ̀ wí láàfin
N lọmọ baba bá bínú kọjáa ti baba
Ibi baba ń gbádé ìlẹ̀kẹ̀ sí
Ló bá wọ ibẹ̀ ló gbádé ìlẹ̀kẹ̀

Kí gbogbo ìjòyè tó kọ 'Há-hà! Há-hà!' tán
Ọmọ ti fi ìbínú gbèsan
Ká tó séjú pé
Fẹrẹgẹdẹ lọmọ bínú fadé ya
Bí aré bí àwàdà ló bá sadé dàkísà
…
Gbogbo ìjòyè ló forí kò
Wọ́n fẹ́ gbé e kúrò lọ́kàn baba
Wọn pera wọn jọ wọ́n tojú adé tuntun
Ni Lagelu ba fàáké kọ́rí, ó ní ká mẹ́nu kúrò níbẹ̀
Ọ̀rọ̀-apata-ma-ja ló ni bádé bá sogún
Òun ò ní dádé mọ́
Ó ní bádé ṣegba, kádé o máa múra wọn
Ìwọ̀sí lọ́bá kọ̀ to fi ń dé lábàrìkádà
Bí wọ́n bá ń ki Ìbàdàn lọ́mọ Fadéya
Ìdí nù un
Ọba gbádé wá ọmọ ọba ló bínú fadé ya.

Àkíyèsí tí ó wà nínú ìtàn inú àyọlò náà ni pé akọnibìnrin àti ọmọ líle ni Fadéya. Ó lérò nínú ara rẹ̀ pé bàbá òun bá òun wí lọ́nà àìtọ́, ó pinnu láti fi ẹ̀hónú hàn láìwo ti pé òun jẹ́ obìnrin. Ìdí sì nìyí tí ó fi bínú fa adé bàbá rẹ̀ ya lójútáyé. Irú ìpinnu rẹ̀ yìí mú ìyàtọ̀ ńlá bá ètò ìṣèlú ìlú Ìbàdàn, ó sọ ọba Ìbàdàn di ọba tí kì í dé adé mọ́ àfi fìlà kí ó tó di pé Olúbàdàn Gbadamọsi Adébímpé bẹ̀rẹ̀ sí í dé adé padà. Àti pé nípasẹ̀ ìṣẹ̀lẹ̀ yìí ni wọ́n ti sọ "Fadéya" ní orúkọ rẹ̀ tó ń jẹ́. Ó hàn pé irú ìwà tí Fadéya hù yìí jẹ́ ìwà akọni. Ìdí ni pé Lágelú gan-an kì í ṣẹran rírọ̀ tí ẹnìkan le gbéná wojú rẹ̀ ní ọ̀sán gangan.

Bákan náà, Ọláńrewájú Adépọ̀jù ṣe àfihàn arábìnrin Mọ́ńdìátù Àmọ̀pé gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó láyà nínú ojú kejì ewì *Edè Àìyedè*. Ó sọ nínú ewì náà pé:

Mo mọ Mọ́ńdìátù Àmọ̀pé sójú
Ká wí pólówó
Tí í dáko tọ́kùnrin ò le ro
Abo tí í fọwọ́ sọ̀yà
Níbi ọkùnrin ti ń tọ̀ sí ṣòkòtò
…
Panápaná ẹjọ́
Obìnrin ń láyà jura wọn lọ
Ẹ wẹ̀yìn wò
Kẹ́ ẹ tó ṣàbòsí ọmọọba
Ìyáa Ṣóbáyọ̀ ń bọ̀.

Àfiwé pàtàkì méjì ni ó fara hàn nínú ewì òkè yìí. Àkọ́kọ́ ni pé Mọ́ńdìátù ń dáko ti ọkùnrin kò le ro, èkejì ni pé "ó ń fọwọ́ sọ̀yà níbi tí ọkùnrin tí ń tọ̀ sí ṣòkòtò". Ìtumọ̀ tí àwọn ìpèdè yìí ni pé Mọ́ńdìátù ni àyà ju ọkùnrin lọ, ó sì lè dágbá lé ohun tí ọkùnrin gan-an lè má ní àyà láti ṣe.

Àgbálọgbábọ̀

Pẹ̀lú àwọn kókó-èrò tí a gbé yẹ̀ wò, àrífàyọ ni pé ojú tí Ọláńrewájú Adépọ̀jù fi ń wo akọnìyàn gẹ́gẹ́ bí akọni ni o fi ń wo abonìyàn náà, gbogbo àwọn àrímọ̀ àti àbùdá tí ó sì mẹ́nu bá gẹ́gẹ́ bí àwòmọ́ tí a fi le gbà pé akọni ni ènìyàn ni ó fi ṣàgbékalẹ̀ akọnìyàn àti abonìyàn nínú àwọn ewì rẹ̀. Iṣẹ́ ìwádìí yìí fi hàn pé kò sí aṣọ akọni tí a dá fún akọnìyàn tí abonìyàn náà kò lè wọ̀. Bí a ṣe lè rí ọkùnrin gẹ́gẹ́ bí akọni nínú ogun jíjà, àyà níní,

owó níní, òògùn níní, ipò nínú ìṣèlú àti ipò nínú ẹ̀sìn, bẹ́ẹ̀ ni a lè rí abònìyàn náà gẹ́gẹ́ bí akọni nínú akitiyan ogun jíjà, àyà níní, owó níní, òògùn níní, ipò nínú ìṣèlú àti ní ìdí ẹ̀sìn. Èyí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé àbùdá jíjẹ́ akọni kò gbára lé ipò tí ènìyàn wà nípa àbùdá ìjákọ tàbí abo tàbí ipò jẹ́ńdà awùjọ tí ènìyàn ti wá, ipa tí ènìyàn bá kó láàriin àwùjọ ni ó máa sọ ènìyàn di akọni.

Ìwé Ìtọ́kasí

Adelegan, A. (2007). *Women of Great Virtues*. Lagos: Arigbabowo Publications.

Ademuyiwa, A. L. (2014). "Àgbèyẹ̀wò Ọ̀rọ̀ Jẹ́ńdà nínú Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù". (A Critical Analysis of Thematic and Stylistic Features in Oríkì of Towns in Òkè-Ògùn). Unpublished B.A. Long Essay, Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.

Ademuyiwa, A.L. (2017). "Ìtúpalẹ̀ Ìmọ̀ Ìṣọwọ́lò-Èdè nínú Àsàyàn Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù". (A Critical Analysis of Stylistic Features in Selected Ọláńrewájú Adépọ̀jù's Poetry). Unpublished M.A Thesis, Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.

Adéyẹmọ, O. A. (2011). "Ìtúpalẹ̀ Kókó-ọ̀rọ̀ Ajẹmọ́-Ìṣèlú Nínú Ewì Yorùbá láti inú Fọ́nrán àti Àpilẹ̀ko (1990-2009)". Ph.D. Thesis, Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University, Ilé-Ifẹ̀.

Àjàyí, F. (2014). "Àgbéyẹ̀wò Àṣàyàn Ewì Ajẹmọ́ṣèlú Ọláńrewájú Adépọ̀jù: Àfihàn ìṣẹ̀lẹ̀ Àwùjọ". Nínú *ẸGIN: Jọ́nà iṣẹ́ Akadá ní Èdè Yorùbá*.

Ajíbádé, G.O. (2001). "A Socio-Cultural Analysis of Yorùbá Personal Oríkì (Oríkì Àbísọ)" *In Ifẹ̀ Journals of Theory and Research in Education.* Ijotre Vol. 6. No. 1, 90–96.

Ajíbádé, G.O. (2009). Finding female Voice. A Socio-Cultural Appraisal of Yorùbá Nuptial Poetry. Rudiger Koppe Verllag Koln. Germany.

Àjùwọ̀n, J. (2017). "Ìtùpalẹ̀ Àṣàyàn Oríkì àwọn Akọnikùnrin àti Akọnibìnrin Yorùbá ní Ìwọ̀-Oòrùn Orílẹ̀-èdè Nàìjíria", Unpublished Ph.D. Thesis, Department of Linguistics and African Languages, Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University, Ilé-Ifẹ̀.

Akinwumi, P.A. àti Ademuyiwa, A.L. (2024). "Àjùlọ àti Ìjákulẹ̀ Ẹ̀dá-ìtàn nínú àwọn Ìwé Ìtàn- Àròsọ Yorùbá". *LÀÀNGBÀSÀ: Jónà Iṣẹ́ Akadá ní Èdè Yorùbá*, University of Lagos. Number 24. 22–36.

Bíòbákú, S.O (1973). *Sources of Yorùbá History*. Ìbàdàn. O.U.P.

Bódúndé, C. (2001). "Aesthetics, Media and Political Currents in Yoruba Literature" *African Language Literatures and Political context of the 1990's*, Bodunde, C. (ed). Germany: Eckhard Breitinger,

Bowra, C.M (1952): *Heroic Poetry*. New York. Macmillan.

Butler J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity.* Routledge.

Butler J. (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex".* Routledge.

Fọ́lọ́runṣọ́, A. (1997). "Òṣèlú Akéwì nínú Òṣèlú: Àyẹ̀wò Ewì Lánréwájú Adépọ̀jù", *Inquiry in African Languages and Literature*, No. 2, 92–102.

Fọ́lọ́runṣọ́, A. (1999). The written Yoruba Poetry (1949-1989): A study in the Sociology of Literature. A Dissertation. Department of Linguistics and African Languages.

Ìṣọ̀lá, A. (1983). *Olú Ọmọ*. Ìbàdàn: Onibon-Oje Press and Book Industries.

Lloyd, M. (1999). "Performativity, Parody, Politics". *Theory, Culture & Society*. Vol16, no.2., 195–213

Ogundipe, S. (2015). "Hybridity and the Construction of Ọlanrewaju Adepọ̀jù's Poetry", Ph.D. Thesis. Ọbafemi Awolọwọ University. Ile-Ifẹ.

Okunoye, O. (2010). “Ewì, Yoruba Modernity, and the Public Space” *Research in African Literatures*. Vol. 41. No.4, 43–64.

Okunoye, O. (2011). “Lanrewaju Adepọ̀jù and the Making of Mordern Yoruba Poetry” *Africa*. Vol. 81, no.2., 175-203.

Ọlásùpọ̀, A.F., Olúgbèmí, V. àti Adéniran O. (2012). Proverb and Gender Equalities and Equities in African Cultures: Yorùbá Culture as a Case Study. In *Global Journal of Human Social Science: A Arts and Humanities*, U.S.A Volume 12, Issue 13, Verson I.O., 11–26. Oxford Dictionary (2006).

Rabiu, O.F. (2025). “Àgbéyẹ̀wò Ipa àti Ipò àwọn Ọ̀dọ́ nínú Àṣàyàn Iṣẹ́-ọnà Adébáyọ̀ Fálétí”. (An Examination of Space and Place of Youths in Selected Works of Adébáyọ̀ Fálétí). Unpublished M.A Thesis, Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.

Salih, S. (2002). *Judith Butler*. Routledge

Ude, A.A (2006). “Introducing the Concept of Gender”. Paper presented at 5-Day Capacity Building Workshop on Gender Planning, and budgeting for Local Government Personnel in Nigeria. Organized by the Endowed Chair Centre for Gender and Social Policy, OAU, Ile- Ifè.

Author’s Bio

Adewale Lukman Ademuyiwa is a lecturer at the Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Nigeria. He took his B.A in Yorùbá, M.A. and Ph.D in Yorùbá Language and Literature from the same university. He also obtained a Nigeria Certificate in Education (N.C.E) in Hausa and Yoruba languages from Oyo State College of Education, Oyo, Oyo state, Nigeria. His research, teaching and publications focus on Yorùbá Oral and Post-colonial Literature, Literary Theories, Stylistics and Criticism.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): ADEMUYIWA, Adewale Lukman. Ọ̀rọ̀ jẹ́ńdà àti ìjákọní nínú ewì ọláńrewájú adépọ̀jù**.** *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.116-133, agosto 2026.

To cite this text (APA): Ademuyiwa, Adewale Lukman. (august 2026). Ọ̀rọ̀ jẹ́ńdà àti ìjákọní nínú ewì ọláńrewájú adépọ̀jù**.** *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 116-133.

Language: Yorùbá

Oríkì Gẹ́gẹ́ bí Ìwògbè Aṣàfihàn Iṣẹ́ Akọni: Ìtúpalẹ̀ Ìgbòkègbodò Akinlúùsẹ̀ ní Ìsẹ̀-Èkìtì

Taiwo Ọpẹyẹmi AKINDUTI (PhD)
Department of Linguistics and Nigerian Languages, College of Humanities and Culture, Ọṣun State University, Ọṣogbo, Nigeria
E-mail: akinduti@uniosun.edu.ng
E-mail: taiwo.akinduti@uniosun.edu.ng & taiwoyemijessie@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0001-4411-8671

Àṣamọ̀
Iṣẹ́ rẹpẹtẹ ni àwọn onímọ̀ lítíréṣọ̀ Yorùbá ti ṣe lórí oríkì Yorùbá tí í ṣe àká aṣàfihàn àṣà àti ìṣe Yorùbá tí ó tóbi, tí ó sì ṣe pàtàkì jù lọ láààrín àwọn ewì alohùn Yorùbá. Àwọn iṣẹ́ wọ̀nyí ṣe àgbéyẹ̀wò orírun onírúurú ẹ̀yà ìran Yorùbá nínú oríkì-orílẹ̀ wọn. Ọ̀pọ̀ iṣẹ́ ló ṣe ìtúpalẹ̀ èrò àti ìgbàgbọ́ Yorùbá nínú oríkì. Kódà, ìwádìí ti jinlẹ̀ nípa ipa mánigbàgbé tí ọ̀kan-ò-jọ̀kan akọnikùnrin àti akọnibìnrin kó ní agbègbè ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn àti ilẹ̀ Yorùbá lápapọ̀. Bí ìwádìí ṣe gbòòrò tó nípa oríkì, a kò tí ì ṣe àkíyèsí iṣẹ́ tí ó ṣe ìtúpalẹ̀ tí ó jinlẹ̀ nípa ipa ribiribi tí akọnidòrìṣà kan tí orúkọ rẹ̀ ń jẹ́ Akinlúùsẹ̀, tí a tún mọ̀ sí Akinlúàdusẹ̀ kó ní Ìsẹ̀-Èkìtì. Ìwọ̀-oòrùn Gúsù orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní ilẹ̀ Yorùbá ni Ìsẹ̀-Èkìtì wà. Iṣẹ́ yìí ṣe ìtúpalẹ̀ oríkì Akinlúùsẹ̀ láti ṣe àfihán agbára akọni yìí, ìhùwàsí ojú-ni-alákàn-fi-ń-ṣọ́rí rẹ̀, oore tí ó ṣe fún àwọn ènìyàn ìlú Ìsẹ̀ àti bí ó ṣe fi ọdún Ọpá lọ́lẹ̀ ní ìlú náà láti lè mú kí ipa rere tí ó kó ní àwùjọ náà di mánigbàgbé àti láti gbin ìgboyà àti ìṣe akin sí gbogbo ọmọ bíbí Ìsẹ̀ lọ́kàn láti ìran kan dé èkejì. Ìlànà ìfọ̀rọ̀wánilẹ́nuwò ni a gùn lé làti ṣe àkójọ èdè fáyẹ̀wò. A fọ̀rọ̀ wá àwọn àgbàlagbà àti àwọn ọ̀dọ́ tí wọ́n jẹ́ agbátẹrù àṣà lẹ́nu wò ní ìlú Ìsẹ̀ àti ìlú Osí. Àbájáde ìwádìí yìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé oríkì jẹ́ oríṣìí ewì tí ìran Yorùbá ṣe gbogbo nǹkan tó rọ̀ mọ́ ìgbé ayé àti ìgbòkègbodò akọni lójọ̀ sí. Ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ ni a mú lò láti ṣe ìtúpalẹ̀ détà. Orí èrò tí iṣẹ́ yìí gúnlẹ̀ sí ni pé oríkì Yorùbá jẹ́ ìwògbè tó ń ṣe àfihàn ìdánimọ̀ akọni àti ìgbòkègbodò rẹ̀ pẹ̀lú ẹwà èdè àti onírúurú ọ̀rọ̀ ayàwòrán.

Kókó Ọ̀ rọ̀
Akọni, Ìsẹ̀-Èkìtì, Ìtàn, Oríkì, Ifá, Akinlúùsẹ̀

A poesia como representação visual da ação heroica: uma análise do desenvolvimento do Akinlùùssè em Issù-Ekiti

Resumo
Estudiosos da literatura iorubá têm realizado um trabalho significativo sobre a poesia iorubá — uma grande expressão da cultura e da tradição desse povo e a mais importante entre suas obras poéticas. Tais obras examinam as origens dos diversos grupos étnicos iorubás por meio de sua poesia nacional e analisam o pensamento e as crenças iorubás nela contidos. De fato, pesquisas têm sido conduzidas sobre o papel memorável desempenhado por heróis e heroínas em suas respectivas regiões e em todo o território iorubá. Apesar da extensa pesquisa sobre o tema, não houve, até o momento, nenhum trabalho que analisasse em profundidade a grande influência de um herói chamado Akinluusse — também conhecido como Akinluadusse — na localidade de Isse-Ekiti. Isse-Ekiti situa-se no sudoeste da Nigéria, em território iorubá. Este trabalho analisa a poesia de Akinluusse para destacar o poder desse herói, seus feitos

heroicos, a benevolência demonstrada para com o povo de Isse e a forma como celebrou o "Ano do Rato" na cidade, tornando seu impacto positivo na comunidade inesquecível e incutindo coragem e bravura em todos os filhos de Isse, de uma geração para a outra. O método de entrevista foi utilizado para coletar a amostra linguística; entrevistaram-se adultos e jovens que são portadores da cultura nas cidades de Isse e Osi. Os resultados do estudo confirmaram que a poesia iorubá é um gênero utilizado pelo povo para expressar tudo o que se relaciona à vida e às atividades do herói na sociedade. Utilizou-se um método analítico para o tratamento dos dados. A ideia central deste trabalho é que a poesia iorubá expressa a identidade do herói e suas atividades por meio da beleza da linguagem e de diversos recursos de linguagem figurada.

Palavras-Chave
Herói, Ekiti, História, Poesia, Ifá, Akinlùussè

Poetry as a Visual Display of Heroic Action: An Analysis of the Development of the Akinlùùssè in Issù-Ekiti

Abstract
Yorùbá literary scholars have written extensively on Yorùbá *oríkì*, the biggest and the most important cultural reservoir among other oral genres. Their works explore the diverse origins of the Yorùbá in their *oríkì-orílẹ̀*. Besides, most works on *oríkì* have analysed the Yorùbá thoughts and beliefs, their customs and the memorable feats of the heroes and heroines in their various communities across Yorùbáland. Despite the extensive researches on *oríkì*, critical attention has not been given to the analysis of the contents of the *oríkì* of Akinlúùsẹ̀, also known as Akinlúàdusẹ̀, the famous Ìsẹ̀-Èkìtì hero, a town located in the South-western, Nigeria. Thus, this work examines and analyses Akinlúùsẹ̀'s *oríkì* to foreground his invincibility, his acute sense of security, his great contribution to a peaceful atmosphere in Ìsẹ̀ and his inauguration of *Ọ̀pá* festival in the community. The essence of inaugurating the festival is to immortalise his immesurable impact and to instill boldness and heroic disposition in Ìsẹ̀ indigenes from generation to generation. In-depth interviews (IDIs) are conducted with selected elders and youths who are custodians of culture and cultural performances in Ìsẹ̀ and Osí. The results show that the Yorùbá *oríkì* archives the life and the accomplisments of their heroes. Research methodology relies on discourse analysis. The study concludes that the Yorùbá *oríkì* mirrors the life course of the Yorùbá heroes, and that it presents this with the deployment of aesthetics and imageries.

Keywords
Hero, Ìsẹ̀-Èkìtì, (Hi)story, *Oríkì*, *Ifá*, Akinlúùsẹ̀

Ìfáárà

Carter-Ényì (2018:83) sọ pé "oríkì canonically identifies one's place of origin, family heritage and good deeds." (oríkì dá dúró gẹ́gẹ́ bí ewì aṣàfihàn orírun ẹni, ìdílé tí a bíni sí àti àwọn ìṣe dídára). Èrò Carter-Ényì (2018:83) yìí sọ ojú abẹ níkòó pé oríkì jẹ́ ẹ̀yà àrángbọ́ tí a fi ń tan ìmọ́lẹ̀ sí ìdánimọ̀ olúkúlùkù ọmọ Yorùbá. Àpilẹ̀kọ yìí rí oríkì Yorùbá gẹ́gẹ́ bí ìwògbè, nítorí pé òun ló dàbí irin-iṣẹ́ tàbí ohun èlò tí a fi ń tan ìmọ́lẹ̀ sí ohun tí ó ṣókùnkùn nípa ẹníkan, àwùjọ kan tàbí agbègbè kan jákèjádò ilẹ̀ Yorùbá. Yàtọ̀ fún pé oríkì ń ṣe àfihán ìdánimọ̀ onírúurú ìran tó parapọ̀ jẹ́ Yorùbá lọ́nà tó hàn kedere, oríkì a tún máa ṣe àpọ́nlé, gbéni gẹṣin aáyán, peni sí àkíyèsí, tani lólobó, kílọ̀ ìwà, peni níjà, pa ìtàn, ránni létí, gbani nímọ̀ràn, kini láyà àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Bákan náà, oríkì a máa

ṣe àfihàn oore, ìṣe àrà, àti ẹ̀mí ìfara-ẹni-jìn tí ẹni tí à ń kì ti fi hàn nínú iṣẹ́ ìdóòlà àwùjọ rẹ̀. Onírúurú àkóónú tí oríkì ní sọ ojú abẹ níkòó pé kò tọ̀nà láti ṣe àpèjúwe tàbí rí oríkì gẹ́gẹ́ bí oríṣìí ewì tàbí ẹ̀yà àrángbọ́ tí a kanlẹ̀ fi ń gbóríyìn, móríyá, wúni lórí tàbí ṣe àpọ́nlé nítorí pé oríkì ń ṣe jú bẹ́ẹ̀ lọ gẹ́gẹ́ bí a ṣe ṣàlàyé lókè yìí. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn onímọ̀ kan ń pe oríkì ní *praise chant* tàbí *praise poetry*, èyí tí ó túmọ̀ sí ìpohùn ìwúrí tàbí ewì amóríwú, onírúurú àkóbọnú oríkì Yorùbá ti fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ ṣinṣin pé kò sí ọ̀rọ̀ Gẹ̀ẹ́sì tí ó le ṣe àpèjúwe ọ̀rọ̀ ìperí Yorùbá yìí. Ó ṣe tán, kò sí ohun tí ó farajọ, tàbí tí a lè kà sí oríkì ní àwùjọ Gẹ̀ẹ́sì.

Gẹ́gẹ́ bí a ṣe yán an ṣáájú, lára àwọn ohun tí a máa ń bá pàdé nínú oríkì ni iṣẹ́ takuntakun tí ẹni tí à ń kì ti ṣe, àti ipa ribiribi tí ẹni náà ti kó ní àwùjọ. Irúfẹ́ àwọn ìgbòkègbodò báyìí ni àwọn ènìyàn rí, tí wọ́n fi ní ìwúrí láti ka ẹni tí wọ́n ń kì sí ẹni pàtàkì àti ẹni tí oríyìn àti àpọ́nlé tọ́ sí. Yàtọ̀ fún èyí, oríkì àti orílẹ̀ (oríkì ìran) a tún máa ṣe àfihàn ohun mánigbàgbé tí àwọn baba-ńlá ẹni tí a ń kì ti gbé ṣe. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, àyàbá ìtàn inú oríkì àti orílẹ̀ akọni a máa sọ ojú abẹ níkòó nípa àwọn onírúurú ìrànlọ́wọ́ àti àtìlẹ́yìn tí ìran baba-ńlá akọni náà ti ṣe fún àwùjọ wọn nígbà ayé wọn. Lédè mìíràn, inú ìtàn tí oríkì ń sọ ni a ti ń rí àwọn ìjọra nínú ìwà akínkanjú àwọn baba-ńlá akọni àti ti àwọn akọni náà fúnra wọn.

Adéẹ̀kọ́ (2001:181) ṣe àlàyé pé:

> Oríkì of very eminent persons draw from both the performer's view of the subject's admirable participation in the social life of the community and notable deeds preserved in the subject's lineage history and praise poetry.
>
> (Àwọn nǹkan tí apohùn máa ń mú papọ̀ láti ṣe àgbékalẹ̀ oríkì àwọn ẹni pàtàkì ní nǹkan ṣe pẹ̀lú ìwòye apohùn nípa ipa dídára tí ẹni tí ó ń kì kó ní àwùjọ àti àwọn ìṣe ribiribi ìran rẹ̀ tí a ṣe lọ́jọ̀ sínú ìtàn gidi àti oríkì.)
>
> Ìtumọ̀ Èdè Òǹkọ̀wé

Oríkì Akinlúùsẹ̀, kì í ṣe kìkìdá oríkì àdáni, tàbí oríkì tó wà fún òun níkan. Àjùmọ̀ni ni àwọn abala kan nínú oríkì náà fún gbogbo ọmọ bíbí Ìsẹ̀-Èkìti. Bí wọ́n ṣe ń lo oríkì yìí láti ṣe ìwúrí fún ara wọn, bákan náà ni wọ́n ń lò ó láti bọlá fún Akinlúùsẹ̀ tí ó gbin ìwà akin sí wọn lọ́kàn, tí wọ́n sì tipa bẹ́ẹ̀ di ọmọ Akin. Ọlatunji (2005:72) sọ pé "when a man is being praised, his personal oríkì is usually accompanied by his oríkì orílẹ̀ (*lineage oríkì*)." (nígbà tí wọ́n bá ń ki ènìyàn, wọn a máa ṣe àmúlò oríkì ara-ẹni àti oríkì-orílẹ̀) ní ìbámu pẹ̀lú àkíyèsí onímọ̀ yìí, bí a bá ń ki ènìyàn tàbí ìbọ, a kò lè fẹ́ àmúlò àkóónú oríkì àdáni àti oríkì ìran tí ẹni tí à ń kì ti wá kù. Méjèèjì ni apohùn sábà máa ń mú papọ̀ lẹ́ẹ̀kan ṣoṣo. Ohun tí ó ṣe pàtàkì jù lọ nípa oríkì ni irúfẹ́ iṣẹ́ tí apohùn fẹ́ fi oríkì jẹ́ ní àsìkò tí ó ń ki ẹni tí ó ni oríkì. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, ní àsìkò ọdún ìbílẹ̀, ó di dandan kí àwọn apohùn ki ìbọ tí wọ́n ń fi ọdún náà bọlá fún, kí ó ba lè ní ìwúrí láti ṣe ojúṣe rẹ̀. Babalọlá (1966:24) ṣe àlàyé pé:

> It is traditionally believed that the correct performance of oríkì in honor of a progenitor gladdens the projenitor in the world of the spirits and induces him to shower blessings on his offspring on earth.
>
> (Ní àwùjọ ìbílẹ̀, wọ́n gbá pé bí a bá gbé oríkì kalẹ̀ lọ́nà tó tọ̀nà láti bọlá fún baba-ńlá, inú rẹ̀ máa ń dùn jọjọ ní ilẹ̀ ẹ̀mí tí ó wà, èyí sì máa ń fún un ní ìṣírí láti rọ̀jò ìbùkún

sórí àwọn ọmọ rẹ̀ ní ayé.)

Ìtúmọ̀ Èdè Òǹkọ̀wé

Nínú àyọlò yìí, Babalọlá (1966:24) sọ ojú abẹ níkòó pé oríkì tí a gbé kalẹ̀ bó ṣe tọ́ àti bí ó ṣe yẹ a máa mú ìwúrí àti inú dídùn bá ìbọ tí à ń kì, tí àwọn tí wọ́n ń ṣe ìwúrí fún un yóó sì tipa bẹ́ẹ̀ rí ojúrere rẹ̀. Òótọ́ tí kò ṣe é já ní koro ni pé kò pọn dandan kí apohùn méjì tí wọ́n ki oríkì kan náà gbé e kalẹ̀ ní ṣíṣẹ̀-n-tẹ̀lé láti ìbẹ̀rẹ̀ dé ìparí láìsí ìyàtọ̀ ní àwọn abala kọ̀ọ̀kan. Ìdí ni pé abala tó bá sọ sí apohùn lọ́kàn bí ó ṣe ń pohùn lọ ni yóò máa ránnu mọ́. Barber (1991:26) ṣe àlàyé pé:

> There is no necesary or permanent relationship
> Between one item in an oríkì chant and the next;
> Each may refer to a different topic. There is
> therefore no narrative continuity between them ...
> each unit has its own historical moment in which
> It was composed and to which it alludes.
>
> Kò sí ìbáṣepọ̀ pípọn dandan tàbí pípẹ́títí láàrin wúnrẹ̀n
> Oríkì kan àti èyí tí ó tẹ̀lé e; ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn le dá lórí
> kókó-ọ̀rọ̀ ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀. Nítorí náà, kò sí ìtẹ̀síwájú ìtàn láàrin
> wọn . . . abala kọ̀ọ̀kan ni a kójọ ní sáà ìtan tirẹ̀ èyí tí ó
> ń tọ́ka sí
>
> Ìtumọ̀ Èdè Òǹkọ̀wé

Ọ̀rọ̀ Barber (1991:26) òkè yìí jẹ́rìí sí i pé bí ìlà oríkì kan bá tẹ̀lé òmíràn, kò túmọ̀ sí pé èrò tí ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn gbé jáde gbọ́dọ̀ ní nǹkan ṣe pẹ̀lú ara wọn. Ìdí ni pé àkókò ìwásáyé ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn le ṣọ̀tọ̀ọ̀tọ̀. Yàtọ̀ fún èyí, ìṣẹ̀lẹ̀ tó bí ọ̀kọ̀ọ̀kan le yàtọ̀ síra. Nígbà tó ń sọ̀rọ̀ nípa oríkì, Ọlatunji (2005:86) ṣe àlàyé pé "references are often made to historical or mythological events." (Lọ́pọ̀ ìgbà, àwọn ìtọ́kasí ìṣẹ̀lẹ̀ inú ìtàn gidi àti ti ìtàn ìwáṣẹ̀ a máa wáyé). Èyí fi hàn pé bí a ṣe ń rí ìjẹyọ ìtàn gidi nínú oríkì, bákan náà ni à ń rí àfihàn ìtàn ìwáṣẹ̀. Ohun tí ó ṣe pàtàkì kí a pe àkíyèsí sí ni pé irúfẹ́ ìjẹyọ ìtàn báyìí kì í sábà sọ ojú abẹ níkòó, kì í sì í gùn lọ títí. Nínú àfikún àlàyé tí ó ṣe nípa bí oríkì ṣe máa ń tọ́ka sí ìṣẹ̀lẹ̀ inú ìtàn gidi tàbí ti ìtàn ìwáṣẹ̀ léréfèé, Ọlatunji (2005:86) fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé "they usually require an explanation before their full significance can be grasped" (wọn a máa pè fún àlàyé kí a tó le mọ kúlẹ̀kúlẹ̀ nípa wọn), Nítorí náà, ó bọ́gbọ́n mu fún ẹni tó fẹ́ mọ kúlẹ̀kúlẹ̀ nípa àyàbá ìtàn inú oríkì láti tọ àwọn àgbàlagbà tó mọ ìtàn náà ní àmọ̀dunjú lọ.

Oríṣìíríṣìí ìsọ̀rí ni ọ̀rọ̀-ìperí tí a mọ̀ sí ìtàn pín sí. Àwọn ìsọ̀rí wọ̀nyí ni ìtàn ìwáṣẹ̀, tí a tún mọ̀ sí ìtàn ọjọ́un tàbí ìtàn àbáláyé, ìtàn akọni tàbí ìtàn kàyéfì, ìtàn-dòwe, alọ́-onítàn, eré-onítàn, ìtàn àròsọ àti ìtàn gidi. Lọ́pọ̀ ìgbà, ìtàn ìwáṣẹ̀ a máa ṣe àgbékalẹ̀ àtiwáyé, ìgbé-ayé, ìrírí, ìgbòkègbodò àti àtipadà ẹ̀dá tí ìtàn dá lé lórí lọ́nà tó yàtọ̀ sí ti ìtàn akọni. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, ìtàn ìwáṣẹ̀ tí a fà yọ láti inú Ọsá Méjì tí a tún mọ̀ sí Ọsá Ẹlẹyẹ ṣe àgbékalẹ̀ Ọ̀rúnmìlà gẹ́gẹ́ bí ọ̀kan pàtàkì lára àwọn ibọ tó tẹ̀wọ̀n rọ̀ láti ìsálú ọ̀run sí ìkọ̀lé ayé láti fi ọgbọ́n wọn tún ilé-ayé ṣe ní ìbámu pẹ̀lú àṣẹ Olódùmarè. Àyọlò tí ó fidí àlàyé yìí múlẹ̀ lọ báyìí pé:

> Òòlé ló ṣẹ̀yìn gùnmọ̀lẹ̀
> Bí ẹni arìnmọ́rìn;
> Bó bá jà kó rìn,
> A dúró sii.
> A díá fún Ọ̀kànlénú irúnmọlẹ̀,
> Wọ́n ń tọ̀run bọ̀ wáyé;
> A díá fún Ọ̀rúnmìlà,
> Ọ̀rúnmìlà ń tìkọ̀lé ọ̀run bọ̀ wá sí tayé

Abimbọla, W. (1969:87).

Àyọlò yìí sọ ojú abẹ níkòó pé àjùlé ọ̀run ni Ọ̀rúnmìlà ti gùn lé ìrìn-àjò wá sí ìsálú ayé. Ẹ̀rí fi hàn kedere pé kò sí ìjọra kankan láàrin ìtàn ìwáṣẹ̀ inú ẹsẹ Ifá yìí àti ìtàn akọni tó ṣe àgbékalẹ̀ Ọ̀rúnmìlà. Ìtàn akọni ṣe àpèjúwe Ọ̀rúnmìlà gẹ́gẹ́ bí i ọkùnrin alágbe tí ìṣẹ́ ń ṣẹ́. Abala kan nínú ìtàn náà lọ báyìí pé:

Once upon a time, in the ancient city of Ifẹ,
There lived a man whose name was *Ifa*. He
Was a poor beggar. He always wore dirty
Rags . . . He looked so wretched and so wild
That many people thought he was mad . . . .

Morgan, K. (1988:75)

(Ní ìgbà kan rí, ní ìlú Ilé-Ifẹ̀ ayé ọjọ́un,
ọkùnrin kan wà tí orúkọ rẹ̀ ń jẹ́ Ifá. Ẹni
tí à ń wí yìí kò ní ohunkóhun, agbe ló ń
ṣe. Àkísà tí ìdọ̀tí forí mù sí ló ń wọ̀ ní
gbogbo ìgbà . . . Ìrísí rẹ̀ jẹ́rìí sí i pé ó ti
bá ìṣẹ́ mulẹ̀ bí ẹ̀gbẹ iṣu, ìrísí yìí burú débi
pé ọ̀pọ̀ ènìyàn ló lérò pé ó ń sínwín . . . .)

Ìtúmọ̀ Èdè Òǹkọ̀wé

Àyọlò òkè yìí, gẹ́gẹ́ bí Morgan (1988:75) ṣe ṣe àgbékalẹ̀ rẹ̀ nínú ìtàn akọni tọ́ka sí Ifá gẹ́gẹ́ bí ọkùnrin akúṣẹ̀ẹ́ tó ti fìgbà kan gbé Ilé-Ifẹ̀. Yàtọ̀ fún pé ìtàn ìwáṣẹ̀ gbé Ọ̀rúnmìlà kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ìbọ tó tẹ̀wọ̀n rò, tí ìtàn akọni sì gbé e kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọ̀kan lára àwọn ọmọ adáríhurun, àkíyèsí tí ó ṣe pàtàkì láti pẹ̀ẹ̀kẹ́ lù ni pé Ọ̀rúnmìlà ni Ifá, Ifá ni Ọ̀rúnmìlà. Nígbà tí ó ń sọ̀rọ̀ nípa Ifá àti Ọ̀rúnmìlà Abímbọ́lá (2006:2) ṣe àlàyé pé:

Bí a bá wo inú ẹsẹ Ifá, a ó rí i pé kó sí
Ìyàtọ̀ láàrin orúkọ méjèèjì yìí: Ifá àti
Ọ̀rúnmìlà; fún àpẹẹrẹ, a ó rìí ẹsẹ Ifá kan
Tí ó lọ báyìí: 'Èmi ò rójú apérémọpéte . . .
A díá fún Ọ̀rúnmìlà; Ifá ń ṣòwò epo relé
Ìlawẹ̀ . . . Ẹsẹ yìí fi hàn . . . pé Ifá náà ni
À ń pè ní Ọ̀rúnmìlà.

Bí ìtàn akọni tí a yọ lò ṣe tọ́ka sí 'Ifẹ̀' gẹ́gẹ́ bí ibùgbé Ifá, bẹ́ẹ̀ náà ni ìtàn ìwáṣẹ̀ kan sọ pé 'ó gbé díẹ̀ ní Ilé-Ifẹ̀'- Abímbọ́lá (2006:1). Kódà, nínú Àwọn Ojú Odù Mẹ́rẹ̀ẹ̀rìndínlógún tí Wándé Abímbọ́lá kọ, a rí i kà pé: "Lẹ́hìn ọ̀pọ̀lọpọ̀ ọdún tí Ọ̀rúnmìlà ti ń gbé ní Ifẹ̀ Oòdáyé, ó fi ibẹ̀ sílẹ̀ . . ." Abímbọ́lá (2006:iii). Àkíyèsí ni pé ìtàn ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ tí a yọ lò láti inú ìwé ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ tí Abímbọ́lá gbé jáde ni ọdùn kan náà ní ìtakora nípa ìwọ̀n àkókò tí Ifá gbé ní Ilé-Ifẹ̀. Síbẹ̀, ìwádìí síwájú sí i fi ìdí òkodoro òótọ́ múlẹ̀ nípa ìtàn méjèèjì. Nígbà tí ọ̀kan sọ ojú abẹ níkòó pé "ọ̀pọ̀lọpọ̀ ọdún ni Ọ̀rúnmìlà ti ń gbé ní Ifẹ̀ Oòdáyé," a fòye mọ̀ pé Òtù Ifẹ̀ ni Ifá ti gbé fún ìwọ̀n ìgbà díẹ̀. Abímbọ́lá (2006:iii) ṣe àlàyé pé "kì í ṣe Ifẹ̀ Oòdáyé àti Òtù Ifẹ̀ nìkan ni Ọ̀rúnmìlà gbé nígbà tí ó fi wà láyé." Àlàyé yìí mú kí ó hàn kedere pé orísìí agbègbè méjì ni Ọ̀rúnmìlà gbé ní ìlú Ilé-Ifẹ̀. Níwọ̀n bí Abímbọ́lá (2006:iii) ti tọ́ka sí i pé Ọ̀rúnmìlà gbé ní Ifẹ̀ Oòdáyé fún ọ̀pọ̀ ọdún, kò sí àníàní pé Òtù Ifẹ̀ ló ti gbé fún àsìkò péréte. Ohun pàtàkì mìíràn tí kò ṣe é gbójú fò dá nípa akọni tí ìtàn ìwáṣẹ̀ àti ìtàn kàyéfì pè ní Ifá ni pé àwọn méjèèjì ló ṣe àmúlò ikin,

tíí ṣe ọ̀kan gbòògì làra àwọn ohun èlò Ifá dídá. Morgan (1988: 77) ṣe àlàyé pé Ifá tí ó jẹ́ akúṣẹ̀ẹ́ paraku padà dẹni ńlá lẹ́yìn tí ikin tẹ̀ ẹ́ lọ́wọ́:

Ifá, the poor mad man will become rich at last…
He took the sixteen palm-nuts and used them…
He asked questions and he got answers to them
By the different patterns which the palm-nuts
Formed when he cast them on the ground.

(Lẹ́yìnọ̀rẹyìn, Ifá, ọkùnrin òsínwín tí ó ya akúṣẹ̀ẹ́ yóò padà
Di ọlọ́rọ̀. . . Ó mú àwọn ikin mẹ́rẹ̀ẹ̀rìndínlógún, ó sì lò wọ́n
. . . Ó ń ṣe ìbéèrè, ó sì ń rí ìdáhùn sí wọn nípasẹ̀ onírúurú
Ìrísí tí àwọn ikin náà ń gbé jáde bí ó ṣe ń gbé wọn ṣánlẹ̀.)

Ìtumọ̀ Èdè Òǹkọ̀wé

Bákan náà, ọ̀rọ̀ nípa ikin jẹ yọ nínú ìtàn ìwáṣẹ̀ tí ó ṣe àgbékalẹ̀ Ifá. Ìtán náà fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìwà àrífín tí àbíkẹ́yìn Ọ̀rúnmìlà hù sí bàbá rẹ̀ nígbà tí Ọ̀rúnmìlà ń ṣọdún ló ṣokùnfà bí "Ifá ṣe padà lọ sí òde ọ̀run tí kò sí tún padà wá sílé ayé mọ́." Lẹ́yìn ìṣílọ Ọ̀rúnmìlà, àwọn ọmọ rẹ̀ pàrọwà sí i pé kí ó padà sóde ayé kí ohun gbogbo tó dojúrú nítorí àìsíláyé rẹ̀ le padà bọ̀ sípò. Ifá kọ̀ jálẹ̀ láti padà sóde ayé, ó sì fi ikin rọ́pò ara rẹ̀:

Ọ̀rúnmìlà . . . dá wọn lóhùn . . . pé òun ò tún padà wálé
Ayé mọ́. Ó ní kí wọn ó tẹ́wọ́, ó wá fún wọn ní ikin mẹ́-
Rìndínlógún. Ó ní: Bẹ́ ẹ bá délé, bẹ́ ẹ bá fówó ní, ẹni
Tẹ́ ẹ́ ma bi nù un.

Abímbọ́lá (2006: v)

Láríjà àfiwé ìtàn méjèèjì yìí ni pé àkóónú ìtàn, yálà ìtàn ìwáṣẹ̀ tàbí ìtàn akọni, ó sí lè jẹ́ oríṣìí ìtàn mìíràn, tó dá lórí ẹ̀dá-ìtàn kan ṣoṣo a máa ní ìjọra àti àìjọra. Kódà, ìtakora méjì, mẹ́ta tàbí jù bẹ́ẹ̀ lọ le jẹ yọ nínú irúfẹ́ ìtàn bẹ́ẹ̀. Àbájáde onírúurú ìwádìí tí a ṣe nípa akọni tí iṣẹ́ ìwádìí yìí dá lé lórí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìlú Ọ̀yọ́ ni Akinlúùsẹ̀ ti kúrò, kí ó tó kọjá sí Ìsẹ̀-Èkìtì. Ọ̀kan lára àwọn ìtàn tí a gbọ́ nípa akọni yìí tọ́ka sí Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọ̀kan lára àwọn ọba tí ó jẹ ní Ìsẹ̀-Èkìtì, ìtán mìíràn tilẹ̀ sọ ojú abẹ níkòó pé òun ni ọba kìn-ín-ní tí ó jẹ ní ìlú ọ̀hún, nítorí pé òun ló dá àwùjọ Ìsẹ̀ sílẹ̀. Bí ó ti wù kí ó rí, a gbọ́ ìtàn tí ó ṣe àtakò ìtàn tí ó tọ́ka sí Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọba. Síbẹ̀, ohun tí ó dájú ni pe akínkanjú jagunjagun ni Akinlúùsẹ̀, ìdí ni pé gbogbo ìtàn tí a gbọ́ nípa rẹ̀ ni ó tọ́ka sí akọni náà gẹ́gẹ́ bi jagunjagun. Ìtàn tilẹ̀ sọ pé ògbójú ọdẹ, tí ń bẹ ní ìsọ̀rí ọdẹ aperin ni ọkùnrin náà pẹ̀lú. Níwọ̀n bí ìtakora ti wà nínú ìtàn tí ó ṣe àgbékalẹ̀ jagunjagun yìí, inú oríkì tí a gbà ní oko ìṣèwádìí ni a ti wú ìdánimọ̀ rẹ̀ síta. Adú (2012:13) ṣe àlàyé pé "a máa ń rí àyàbá ìtàn nínú oríkì, kì í ṣe ìtàn rẹpẹtẹ ṣùgbọ́n ìtàn tí ó túbọ̀ ń jẹ́ kí a ní òye àti ìtumọ̀ kíkún." Kódà, Akinṣọla (2025:8) jẹ́rìí sí i pé "*Oríkì* is a notable archive for the history and customs of the people." (*Oríkì* jẹ́ àká pàtàkì fún ìtàn gidi àti àṣà ìbílẹ̀ àwọn ènìyàn).

Yàtọ̀ fún àyàbá ìtàn tí a máa ń bá pàdé nínú oríkì, ìtàn gidi a tún máa fẹjú òkodoro òótọ́ síta. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, oríṣìí ìtàn ìṣẹ̀dálẹ̀ méjì tí a gbọ́ ní oko-ìṣèwádìí ló tọ́ka sí Ilé-Ifẹ̀ gẹ́gẹ́ bí orírun ẹni tó tẹ Ìsẹ̀-Èkìtì dó, ṣùgbọ́n àgbékalẹ̀ ìtàn méjèèjì ṣọ̀tọ̀ọ̀tọ̀. Ìtàn kìn-ín-ní sọ ojú abẹ níkòó pé Ilé-Ifẹ̀ ni ọmọ-ọbakùnrin tó tẹ Ìsẹ̀ dó ti wá, ìtàn kejì sọ pé ọ̀kan lára àwọn ọmọkùnrin Ọba Benin ló tẹ Ìsẹ̀ dó. Ìtàn yìí fi kún un pé ọ̀kan lára àwọn ọmọkùnrin ọba Ifẹ̀ ló dá ìṣèjọba ilẹ̀ Benin sílẹ̀. Ohun tí a rí fàyọ nínú àwọn ìtàn ìṣẹ̀dálẹ̀ wọ̀nyí ni pé méjèèjì ló forí sọ Ilé-Ifẹ̀.

Ìlànà Àmúlò

Ọ̀pọ̀lọpọ̀ òǹkọ̀wé ló ti kọ ohun kan tàbí òmíràn nípa ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀, ṣùgbọ́n àwọn méjì tó gbajúgbajà jù lọ láàárín wọn ni Norman Fair-clough àti Michel Foucalt. Ìtúpalẹ̀ afọ̀ jẹ́ irúfẹ́ ọ̀rọ̀ ìperí kan tí ìtumọ̀ rẹ̀ gbòòrò. Ìlànà yií a máa ṣe àyẹ̀wò ìhun àti àmúlò èdè ní ìbámu pẹ̀lú irúfẹ́ àwùjọ àti àṣà. A máa wo àkóónú ìmọ̀-ẹ̀dá èdè àti ọ̀nà tí a gbà gbé èdè kalẹ̀. Lédè mìíràn, ìtúpalẹ̀ afọ̀ wà láti tan ìmọ́lẹ̀ sí ọ̀rọ̀ tí a sọ àti bí a ṣe sọ ọ́ tàbí gbé e kalẹ̀, tó fi mọ́ ọ̀gangan ipò tí a ti lò ó àti irúfẹ́ àwùjọ. Kì í ṣe àgbékalẹ̀ gbólóhùn àti ìlò ọ̀rọ̀ nìkan ni ìtúpalẹ̀ afọ̀ gbájú mọ́, ohun tí ìlànà yìí fúnka mọ́ ní nǹkan ṣe pẹ̀lú títẹpẹlẹ mọ́ bí èdè ṣe ń hun afọ̀ àti bí ó ṣe ń ṣe ìtúpalẹ̀ ohun àjọgbà àwùjọ. Lájorí àfojúsùn ìlànà yìí ni láti mú kí ìjìnlẹ̀ òye nípa àmúlò èdè dákún ẹwà èdè lọ́nà tó gbé ìtumọ̀ yọ.

Aṣàtúpalẹ̀ afọ̀ ní àǹfààní láti ṣe àyẹ̀wò fínnífínní nípa bí àwọn èniyàn àwùjọ kan ṣe ń lo irúfẹ́ ọ̀rọ̀ kan láti ní òye kíkún nípa orírun wọn àti ipa tí ẹlòmíràn tàbí àwọn èniyàn kan ní lórí ìgbé ayé wọn gẹ́gẹ́ bí àwùjọ. Yàtọ̀ fún èyí, olùṣèwádìí tún le ṣe ìtúpalẹ̀ àwọn afọ̀ (yálà àpilẹ̀kọ tàbí alohùn) tó ti wà fún ọ̀pọ̀lọpọ̀ ọdún kí ó ba lè lóye ohun tí ó sọ nípa ìwásáyé irúfẹ́ afọ̀ bẹ́ẹ̀, ipò tí ó rọ̀ mọ́ irúfẹ́ ìwásáyé àti àyíká tàbí àwùjọ aṣafọ̀ àti òǹkọ̀wé. Làra àwọn ìbéèrè tí ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ máa ń gbé dìde ni ìwọ̀nyí:

i. Báwo ni èdè ṣe ń ṣiṣẹ́ atọ́nà fún ìdámọ̀ lábẹ́ onírúurú ọ̀gangan ipò?
ii. Báwo ni èdè ṣe ń ṣe àgbékalẹ̀ ohun tó ń lọ ní àwùjọ, báwo ni ó sì ṣe ń sọ ọ́ lọ́jọ̀?
iii. Báwo ni èdè ṣe lè mú àmúgbòòrò dé bá ìyípadà àwùjọ?

Pẹ̀lú àmúlò èdè, aṣàtúpalẹ̀ afọ̀ a máa walẹ̀ jìn láti lóye àwọn ìyípadà tó ń dé bá àwùjọ. A kò lè fi ojú èdè ṣákálá kan wo afọ̀. Ìdí ni pé ìlànà tí à ń gbà ṣe àmúlò èdè láti báni sọ̀rọ̀ ní àwùjọ ni ó jẹ́. Ó jẹ́ ọ̀nà tí a gbà ń taari èrò ọkàn ẹni, bẹ̀rẹ̀ ìbádọ́rẹ̀ẹ́, fi ìdí àṣà múlẹ̀ ṣinṣin, ní ipa lórí àwọn ẹlòmíràn, àti gbígbé ìgbé-ayé tó ní ìtumọ̀. Èdè ni irin-iṣẹ́ tí à ń lò láti mú kí àwọn àfojúsùn ẹni wá sójú táyé. Ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ dàbí dígí tí à ń lò láti wo onírúurú ìwúlò tó ṣodo sínú èdè. Onírúurú ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ ló wà. Lára wọn ni ìtúpalẹ̀ ajẹmọ́-ìtàn-sísọ, ìtúpalẹ̀ ajẹmọ́-ìfọ̀rọ̀jẹ̀wọ̀, ìtúpalẹ̀ awalẹ̀jìn, ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ Foucalt àti ìtúpalẹ̀ ajẹmẹ́wà-èdè, ìmọ̀ àwùjọ-àdáyébá aṣàpèjúwe ajẹmọ́-ìbánisọ̀rọ̀, ìmọ̀-ìmédèlò, ìtúpalẹ̀ ẹ̀dà àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ.

Ìsọ̀rí mẹ́ta àkọ́kọ́, ìyẹn ìtúpalẹ̀ asọ̀tàn/ajẹmọ́-ìtàn sísọ, ìtúpalẹ̀ ajẹmọ́-ìjíròrò àti ìmọ̀ ìmédèlò a máa ṣe ìtúpalẹ̀ ìlò/àgbékalẹ̀ èdè nínú afọ̀. Ìsọ̀rí mẹ́rin yòókù a máa ṣe ìtúpalẹ̀ afọ̀ ajẹmọ́-ìlànà-ìṣèlú ní àwùjọ. A lè ṣe àmúlò ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ nínú ìmọ̀-ẹ̀dá-èdè, ìmọ̀-ìbánigbépọ̀, ìjùmọ̀sọ̀rọ̀pọ̀, ẹ̀kọ́ àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Lára ìsọ̀rí mẹ́ta àkọ́kọ́ ni a ti yan ìlànà tí a gùn lé fún ìtúpalẹ̀ détà. Ìlànà tí a ní lọ́kàn ni ìtánpalẹ̀ ajẹmọ́-ìtàn sísọ.

Àlàyé Ṣókí nípa Ìsẹ̀-Èkìtì

Ìsẹ̀-Èkìtì jẹ́ ọ̀kan gbòógì lára àwọn ìjọba ìbílẹ̀ mẹ́rìndínlógún àkọ́kọ́ ní ilẹ̀ Èkìtì. Orísìí agbègbè mẹ́ta gbòógì tí ó wà ní ilẹ̀ Ìsẹ̀ ni Òráyè, Odò-Ìsẹ̀ àti Ẹrinwá. Ìwádìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé akínkanjú jagunjagun ní ìlú Ọyọ́ ayé ọjọ́un ni Akinlúùsẹ̀ jẹ́ kí ó tó di pé ó darapọ̀ mọ́ àwùjọ Ìsẹ̀. Onírúurú ìtàn ló ṣe àgbékalẹ̀ orírun àti ìṣẹ̀dálẹ̀ Ìsẹ̀. Ìtàn kan sọ pé Akinlúùsẹ̀ tíí ṣe akínkanjú jagunjagun láti ìlú Ọyọ́ ayé ọjọ́un ló tẹ Ìsẹ̀ dó. Ìtàn mìíràn sọ pé Ilé-Ifẹ̀ ni àwùjọ Ìsẹ̀ ti ṣẹ wá. Òmíràn sì tún fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìlú kan tí a mọ̀ sí Òkèlusẹ̀, tó wà ní ìjọba ìbílẹ̀ Ọwọ̀ ní ìpínlẹ̀ Oǹdó ni wọ́n ti ṣẹ̀ wá. Kódà, ìtàn tún fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ọmọkùnrin ọba Benin ló tẹ ilẹ̀ náà dó. Lára àwọn ọba tó jẹ ni ìlú Ìsẹ̀ ni a ti rí Arìnjalẹ̀ àti ọba Ọlọ́fin-Nlá. Ọlọ́fin-Ńlá yìí ni àkọsílẹ̀ fi hàn pé ó ṣe àkóso láàrin ọdún 1630 sí 1679. Ọba tó wà lórí àpèrè ní àsìkò tí a ń ṣe àkójọpọ̀ àpilẹ̀kọ yìí ti gun orí ìtẹ́ láti ọdún 2000. Orúkọ ọba yìí ni Dr David Ayọdele Adetunji Ajayi, Awẹloye II. Òun náà ni Ọwá Àdìmúlà, ó sì ti figbà kan rí jẹ́ alága ìgbìmọ̀ lọ́balọ́ba ní ìpínlẹ̀ Èkìtì. Ní àarin yìí, ó ṣe pàtàkì kí a

ṣe àfihàn bí díẹ̀ lára àwọn ọba ìlú Ìsẹ̀ ṣe jẹ tẹ̀lé ara won ní ṣíṣè-n-tẹ̀lé: Gbaderin Ayeyebiowo, Adegbalẹ, Akinlaro, Agboun àti Ọlọfin-Nla.

Gẹ́gẹ́ bí i ti àwọn àwùjọ Yorùbá mìíràn ní apá ìwọ̀-oòrùn Gúúsù ilẹ̀ Nàìjíríà, iṣẹ́ àgbẹ̀ ni olórí iṣẹ́ wọn ní ìlú Ìsẹ̀. Bí wọ́n ṣe ń ṣe oko àrojẹ, bẹ́ẹ̀ náà ni wọ́n ń ṣe oko àrolà. Lédè mìíràn, àgbẹ̀ alábọ́ọ̀dé wà, àgbẹ̀ aládàá-ńlá náà wà. Iṣẹ́ àgbẹ̀ rẹ́sẹ̀ walẹ̀ ní ìlú Ìsẹ̀ nítorí pé ilẹ̀ àwùjọ náà jẹ́ ọlọ́ràá. Lára àwọn ohun ọ̀gbìn wọn ni a ti rí kòkó, kọfí, iṣu, àti gbágùúdá tí a tún mọ̀ sí ẹ̀gẹ́. Yàtọ̀ fún èyí, ìwádìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé onírúurú igi owó ló wà nínú àwọn igbó kìjikìji wọn, èyí sì yọrí sí ìdásílẹ̀ àwọn ilé-iṣẹ́ lagi-lagi tó wà ní ọ̀pọ̀ yanturu ní ilẹ̀ náà. Orúkọ oyè àwọn ọba tó ń jẹ ní ìlú Ìsẹ̀ ni a mọ̀ sí Arìnjalẹ̀.

Àwọn akínkanjú jagunjagun àti àwọn ògbójú ọdẹ ló ń ṣe àtìlẹ́yìn fún ìlú ní ilẹ̀ Yorùbá ayé ọjọ́un. Ojúṣe wọn ni láti rí i dájú pé ètò-ààbò rẹ́sẹ̀ walẹ̀. Ìwádìí tí a ṣe fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìlú Ìsẹ̀ ní ọ̀pọ̀lọpọ̀ akínkanjú ọkùnrin ní ìsọ̀rí yìí, ṣùgbọ́n púpọ̀ nínú wọn ni orúkọ wọn wà ní agbárí àwọn baba-ńlá ìlú Ìsẹ̀ tí wọ́n ti kọjá lọ, ṣáájú kí àwọn òyìnbó mú ètò mọ̀ọ́kọ-mọ̀ọ́kà wọ àwùjọ Yorùbá.

Àfihàn Ipò àti Ipa Akinlúùsẹ̀ nínú Oríkì

Ní abala yìí, a yẹ onírúurú gbólóhùn àti ọ̀rọ̀ tó parapọ̀ di oríkì Akinlúùsẹ̀ wò kí a lè fa àwọn ohun ribiribi tó yẹ fún àgbéyẹ̀wò nípa akọni náà yọ. Àkóónú oríkì Akinlúùsẹ̀ ṣe àfihàn rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọmọ Akin, ọba aládé, jagunjagun àti imọlẹ̀. Àwọn kókó-ọ̀rọ̀ wọ̀nyí ni a gbé yẹ̀wò ní ìsàlẹ̀ yìí:

Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí Ọmọ Akin

Akin jẹ́ oríṣìí orúkọ tí ìran Yorùbá ń sọ ọmọkùnrin. Yàtọ̀ fún pé Akin jẹ́ irúfẹ́ orúkọ tí a mọ̀ mọ ìran jagunjagun ní àwọn apá ibìkan ní ilẹ̀ Yorùbá, àwọn òbí tó mọ rírì ìwà ìgboyà, tí wọ́n sí fẹ́ kí ọmọ wọn jẹ́ onígboyà a máa sọ ọmọkùnrin wọn ní Akin, nítorí wọ́n gbà pé orúkọ ọmọ níí ro ọmọ. Gẹ́gẹ́ bí i ti àwọn orúkọ mìíràn bí i Adé, Olú, Ọmọ, Ayọ̀, àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ, Akin kì í dúró láìfara ti nǹkan. Ìdí nìyí tí a fi ní àwọn orúkọ bí i Akínwálé, Akinlabí, Akínjọ́gbìn àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn ènìyàn mọ akọni ìlú Ìsẹ̀ sí Akin, àpèjá orúkọ rẹ̀ ni Akinlúàdusẹ̀, wọn a sì tún máa pè é ní Akinlúùsẹ̀. Ẹ̀ka èdè Yorùbá tí a mọ̀ sí èdè Èkìtì ni a fi ṣe àgbékalẹ̀ Akinlúùsẹ̀ àti Akinlúàdusẹ̀ tí àwọn ènìyàn ìlú Ìsẹ̀ ń pe akọni wọn. Ìwádìí tí a ṣe fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ìdílé Akin ni wọ́n ti bí ọkùnrin tí àwọn ará ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì mọ̀ sí Akin, Akinlúàdusẹ̀ àti Akinlúùsẹ̀. Bí a bá fi olórí ẹ̀ka-èdè Yorùbá gbé Akinlúàdusẹ̀ kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí gbólóhùn, àbájáde rẹ̀ yóò jẹ́ Akin Olúwa wa dé Ìsẹ̀ tàbí Akin Olú wa dé Ìsẹ̀. Ìtumọ̀ ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀ ni gbólóhùn méjèèjì ní, ṣùgbọ́n kò sí èyí tí kò ṣe àpèjúwe akọni ìlú Ìsẹ̀ tí a mọ̀ sí Akin nínú wọn. Nínú gbólóhùn kìn-ín-ní, olúwa ń tọ́ka sí Akin gẹ́gẹ́ bí ẹni tí àwọn ọmọ ìlú Ìsẹ̀ kà sí ẹni tí ó ni wọ́n, olórí tàbí aṣáájú wọn, èyí tó ń ṣe àpèjúwe Akin gẹ́gẹ́ bí ẹni tí àwọn ènìyàn ìlú Ìṣẹ̀ fi ohun gbogbo sí ìkáwọ́ rẹ̀ lẹ́yìn tí ó gbà wọ́n sílẹ̀ lọ́wọ́ àwọn aninilára. Akin olú wa dé Ìsẹ̀ ní tirẹ̀ ń tọ́ka sí Akin gẹ́gẹ́ bí olú ọmọ tí àwọn ará Ìsẹ̀ fi ń yangàn. Ìran Yorùbá ka olú ọmọ sí oríṣìí ọmọ tó ní aásìkí, tí ire ayé rẹ̀ jẹ́ ara-ọ̀tọ̀, ọmọ tí ó la irúfẹ́ ipa tí irú rẹ̀ kò wọ́pọ̀, ọmọ tí ó ń ṣe ohun tó jọni lójú, tí ó sì jẹ́ àmúyangàn. Kí àwọn Yorùbá tó ka ọmọ sí olú ọmọ, wọ́n ti níláti ṣe àkíyèsí àwọn àbùdá amóríwú tó ṣe àrà-ọ̀tọ̀ tí àwọn akẹ̀ẹgbẹ́ rẹ̀ kò ní lára rẹ̀. Kò sí àní-àní pé àwọn àbùdá amóríwú tí àwọn ọmọ-bíbí Ìsẹ̀-Èkìtì rí lára akọni wọn ni ó mú kí wọn máa pè é ní Akinlúàdusẹ̀. Ní àárín yìí, ó ṣe pàtàkì láti ṣe àlàyé pé kì í ṣe ìgbà tí Akin wà láwe ní òun àti àwọn ará Ìsẹ̀ ṣe kọ́ńgẹ́ ara wọn. Ó ti tójú bọ́ dáadáa kí ó tó fi ìhùwàsí akínkanjú rẹ̀ la ipa rere ní àwùjọ Ìsẹ̀. Gbólóhùn tí ó gbé Akinlúùsẹ̀ kalẹ̀ ní èdè Èkìtì ni Akin lí Ùsẹ̀, èyí tí ó túmọ̀ sí Akin ní Ìsẹ̀ lẹ́yìn tí a tú u sí Yorùbá àjùmọ̀lò. Ìgbà tí a pa ìró 'i' jẹ, tí a sì sọ gbólóhùn náà dí ẹyọ ọ̀rọ̀ kan ṣoṣo dípò gbólóhùn ni Akinlúùsẹ̀ sú yọ gẹ́gẹ́ bí orúkọ pẹ̀lú àfikún 'u' kejì kí ó ba lè gba àmì tí ó tọ̀nà sórí gẹ́gẹ́ bí orúkọ tí a fi ẹ̀ka-èdè gbé kalẹ̀.

Àwọn Yorùbá gbà pé ìran akin a máa ní ìgboyà àti ìdúróṣinṣin lábẹ́ ipò yòówù kí wọ́n bá ara wọn. Nínú ojú-àmúwayé Yorùbá, ibi tí ó bá le ni a ti ń bá ọmọkùnrin ni ọ̀rọ̀

nípa àwọn ìran tí ń jẹ́ akin. Ìran akin kì í ṣojo, bẹ́ẹ̀ ni wọn kì í bẹ̀rù. Àìṣojo yìí ni ó sọ wọ́n di ìran tí ó wúlò púpọ̀ fún àwùjọ yòówù tí wọ́n bá wà. Abala kan nínú oríkì Akinlúùsẹ̀ lọ báyìí pé "ọ̀tún lósì ọmọ akin." Bí ó ṣe jẹ́ pé ẹyẹ kì í fi apá kan fò, ìmọ̀ àjọgbà ní gbogbo ilẹ̀kílẹ̀ ni pé èniyàn kò lè ní ilé baba kí ó má ní ilé ìyá, Ọ̀tún àti òsì tó jẹ yọ nínú àyọlò òkè yìí ló dúró fún ilé bàbá àti ilé tí ìyá Akin ti jade. Ìtumọ̀ àyọlò yìí ni pé ìran akin tí ń múra sílẹ̀ de ogun ni baba Akinlúùsẹ̀ ti ṣẹ̀ wá. Ìdílé akin ni a sì bí ìyá tí ó bí i lọ́mọ sí. Oríkì yìí tan ìmọ́lẹ̀ sí i pé ògbóǹtagí akínkanjú ni Akinlúùsẹ̀ jẹ́. Bí ó ṣe jogún ìwà akínkanjú ní ọ̀tún, bẹ́ẹ̀ náà ló rí i gbà ní apá òsì. Nítorí ìwà akọni wọn, àti agbára tí wọ́n ní, ìran Akin a máa yan iṣẹ́ ogun jíjà láàyò. Wọn a sì máa sa gbogbo ipá wọn láti dáàbò bo ìl

Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí Jagunjagun

Akínkanjú jagunjagun ni Akinlúùsẹ̀ jẹ́. Ìwádìí fi hàn pé ọkùnrin tí àwọn ará Ìsẹ̀ ń pè ní Akinlúùsẹ̀ yìí kì í ṣe ọmọ bíbí ìlú Ìsẹ̀. Gẹ́gẹ́ bí a ṣe mẹ́nu bà á ṣáájú, iṣẹ́ ogun jíjà ni Akinlúùsẹ̀ yàn láàyò. Ó fẹ́ran láti máa jagun káàkiri oríṣìíríṣìí ìlú ní ayé àtijọ́. Iṣẹ́ ogun jíjà yìí ni ó gbé e dé ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì. Ìtan kan sọ pé Ìsẹ̀ ti wà tẹ́lẹ̀ kí Akinlúùsẹ̀ tó dé sí àwùjọ náà, ìtàn mìíràn takò ó pé Akin fúnra rẹ̀ ló rin ìrìn-àjò láti ìlú Ọ̀yọ́ dé agbègbè náà, nígbà tí ó wà lẹ́nu iṣẹ́ ogun jíjà rẹ̀. Ìtàn yìí fi kún un pé òun ló tẹ agbègbè náà dó, tí ó sì fún un ní orúkọ.

Ìran Yorùbá mọ rírì ẹni tí ó bá pegedé, tí ó sì tún fi gbọ̀ọ̀rọ̀ jẹkà nínú iṣẹ́ tí ó yàn láàyò. Ìtàn tí ó fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé Akinlúùsẹ̀ bá àwọn olùgbé ní ìlú Ìsẹ̀ fi kún un pé nígbà tí àwọn ará Ìsẹ̀-Èkìtì rí i pé àpáta páàrá ẹ̀dá tí ń lọ́sọ mọ́dìí gba ìbọn lọ́wọ́ ọmọ ojo ni Akin jẹ́, wọ́n gbà á tọwọ́tẹsẹ̀ sí àwùjọ wọn. Wọ́n na ọwọ́ ìfẹ́ sí i, wọ́n sì ṣe é ní àlejò rẹpẹtẹ. Ìtàn sọ pé ìdí nìyí tí ó fi pinnu láti tẹ̀dó sí ìlú Ìsẹ̀ fún ìwọ̀nba ìgbà díẹ̀, kí ó tó tún tẹ̀ síwájú nínú ìrìn-àjò rẹ̀. Àwọn ará Ìsẹ̀ a máa kì í pé:

Ọni mọ̀ títa líbẹ̀,	Ẹni tó mọ̀ ọ́n ta níbẹ̀
Ó togún ifọ́n;	Ó ta ogún ọfà
Àrìmọ̀ títa líbẹ̀,	Ẹni tí kò mọ̀ ọ́ ta níbẹ̀
Ó tòjì kọ̀fà ohùn.	Ó fi ohùn ta àìmoye ọfà
Ùgbógbó kùkùrùkù	Igi wọ́rọ́kọ́
Kàn an mú í gbógi	tí wọ́n fi ń lu igi
Lọ́jà odò.	ní ọjà odò
La àdàbà lùkòsì fò lọ.	Ní ó mù kí àdàbà lùkòsì fò lọ

"Ọni mọ̀ títa líbẹ̀" (Ẹni tó mọ̀ ọ́n ta níbẹ̀) nínú àyọlò oríkì yìí tọ́ka sí Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí jagunjagun tó mọ àpadé àti àludé ogun jíjà nídìí iṣẹ́ rẹ̀. Oríkì yìí tún ṣe àfihàn rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí atamátàsé ní ìdí ọfà títa. Ìlà kejì àyọlò yìí sọ pé "Ó togún ifọ́n" (Ó ta ogún ọfà). Oríkì yìí ń fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé bí ó ti wù kí ojú ogun gbóná girigiri tó, ṣe ni akin yóò máa ta ọfà lọ ní tirẹ̀. Kì í bẹ̀ṣù-bẹ̀gbà, ìjà kì í sì í su u bọ̀rọ̀. Níbi tí Akin bá gbé ta ogún ọfà léraléra, tí ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn sì ń ṣe déédé ẹni tí ó ń dojú ọfà náa kọ, ibẹ́ ni a ó ti rí jagunjagun mìíràn tí kò tí ì ta ju ẹyọ ọfà kan ṣoṣo láti mú ọ̀tá balẹ̀. Èyí ni ó bí abala oríkì tí ó sọ pé: "Àrìmọ̀ títa líbẹ̀, ó tòjì kọ̀fà ohùn (Ẹni tí kò mọ̀ ọ́n ta níbẹ̀, ó fi ohùn ta àìmọye ọfà). Àyọlò yìí dá lórí àwọn tí kò fi bẹ́ẹ̀ ní ìgboyà tàbí tí wọn kì í ṣe ìran Akin tí kò gbọdọ̀ ṣe ojo. Àmọ́, tí wọ́n bá ara wọn ní ìdí iṣẹ́ ogun jíjà nítorí pé ó jẹ́ ọ̀ranyàn fún wọn láti jagun làti lè dí àlàfo ọ̀wọ̀nnìyàn nídìí iṣẹ́ ogun jíjà.. Irúfẹ́ àwọn èniyàn báyìí ni wọ́n máa ń padà wálé wá ròyìn itú tí wọ́n fi àwọn ẹni tí wọ́n dojú ìjà kọ pa. Kódà, wọ́n lè sọ pé bí àwọn bá ka iye èniyàn tí àwọn mú balẹ̀, wọn a tó igba.

Ọnà-èdè ayàwòrán tí a bá pàdé ní abala oríkì yìí ni àsọrégèé, a sì ṣe àkíyèsí ìtakora bákan náà. Nígbà tí ẹni tí oríkì yìí tọ́ka sí pé ó mọ ọfà ta ta ogún ọfà péré, ẹni tí kò mọ ọfà ta ta ọfà rẹpẹtẹ. Ọwọ́ ni a fi ń di ọfà mú, òhun náà ni a fi ń ta ọfà. Ẹni tó ṣe

àmúlò ọwọ́ láti ta ọfà, tí a sí tún gbé oríyìn fún pé ó mọ̀ ọ́ ta ta ogún, ṣùgbọ́n ẹni tí a kà sí aláìmọ̀ọ̀ta, tí ó sì tún ṣe àmúlò 'ohun,' èyí tíí ṣe ọ̀rọ̀ ẹnu láti ta ọfà, ta ọfà tí kò lóǹkà.

"Ùgbógbó kùkùrùkù kàn an mú í gbógi lọ́jà odò làdàbà lùkòsì fò lọ" (Igi wọ́rọ́kọ́ tí wọ́n fi ń lu igi ní ọjà odò ni ó mú kí àdàbà lùkòsì fò lọ). Abala oríkì yìí ń ṣe àfiwé ọ̀kan lára àwọn ìgbòkègbodò tí ó máa ń wáyé nínú ọjà odò pẹ̀lú iṣẹ́ takuntakun tí Akinlúùsẹ̀ ṣe láti fi òpin sí ìdágìrì ogun ní ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì. Àwọn àdàbà lùkòsì fẹ́ràn láti máa bà káàkiri ní ọjọ́ ọjà odò. Àwọn ènìyàn kì í lé wọn tàbí dí wọn lọ́wọ́ láti wá nǹkan tí wọn yóò jẹ. Àmọ́ ní ìgbà tí àwọn òṣìṣẹ́ tó ń lu igi ní itòsí ọjà náà bá bẹ̀rẹ̀ iṣẹ́ wọn, dídún igi náà yóò dẹ́rù ba àwọn àdàbà wọ̀nyí, wọn a sì fò lọ. Bí dídún igi ṣe ń mú kí àwọn àdàbà lùkòsì di àfẹ́kù ní ọjọ́ ọjà, bẹ́ẹ̀ ni dídé Akin sí àwùjọ Ìsẹ̀-Èkìtì ṣe dá àwọn agbóguntini lọ́wọ́ kọ́ láti tẹ̀ síwájú nínú iṣẹ́ ìgbóguntini wọn ní ìlú náà. Àwọn Yorùbá kúndùn láti máa fi ìmọrírì hàn nígbà tí wọ́n bá rí ìrànlọ́wọ́ gbà. Wọ́n gbàgbọ́ pé àìmoore jẹ ẹ̀mí tàbí ìhùwàsí tí ó burú jáì. Ìdí nìyí tí wọ́n fi máa ń sapá, tí wọ́n sì máa ń gbé ìgbésẹ̀ láti fi ẹ̀mí ìmoore hàn. Ohun tí àwọn ará ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì ṣe láti dúpẹ́ àti láti gbé òṣùbà káre fún Akinlúùsẹ̀ ni a jíròrò lé lórí ní ìsàlẹ̀ yìí.

Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí Ọba

Ọ̀kan lára àwọn ìtàn tí a gbọ́ lóko ìṣẹ̀wádìí ṣe àgbékalẹ̀ Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ẹni àkọ́kọ́ ní ìlú Ìsẹ̀ nítorí pé òun ni ó tẹ agbègbè náà dó, tí ó sì jọba síbẹ̀. Ìtàn mìíràn fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé Akinlúùsẹ̀ jagun dé agbègbè náà láti Ọyọ́, ó pinnu láti dúró síbẹ̀ fún ìwọ̀n ìgbà díẹ̀ kí ó ba lè bá àwùjọ náà réyìn àwọn tí ń gbógun tì wọ́n kí ó tó tún tẹ̀ síwájú nínú ìrìn-àjò ogun jíjà rẹ̀.

Ìkónimọ́ra àti ẹ̀mí àlejò ṣíṣe jẹ́ àṣà àwọn Yorùbá, pàápàá jù lọ ní ayé àtijọ́. A rí i gbọ́ pé kíkí tí àwọn ará Ìsẹ̀-Èkìtì kí jagunjagun Akin káàbọ̀ sí àwùjọ wọn, tí wọ́n sì gbà á tọwọ́ tẹsẹ̀ ni ó jẹ́ kí òun náà na ọwọ́ ìrànlọ́wọ́ sí wọn. Oríṣìíríṣìí ọ̀nà ni ìran Yorùbá máa ń gbà ṣe àfihàn ẹ̀mí ìmoore sí ẹnikẹ́ni tí ó bá ṣe ìrànlọ́wọ́ fún wọn. Wọn a máa ta ènìyàn lọ́rẹ tàbí fi oyè dá ènìyàn lọ́lá. Lára àwọn ẹ̀bùn tí àwọn Yorùbá máa ń bun olóore wọn ni owó àti dúkìá wà. Kódà, bí ẹni tí ó ṣe ìrànlọ́wọ́ mánigbàgbé fún wọn bá jẹ́ ọkùnrin, wọ́n lè bùn ún ní obìnrin pé kí ó fi ṣe aya, wọ́n sì lè fi ipò dá a lọ́lá, tàbí sọ ọ́ di olọ́yè pàtàkì láàárín wọn.

Àwọn ènìyàn ìlú Ìsẹ̀ ní ìwúrí tí kò ní òdiwọ̀n nípa ipa takuntakun tí Akin sà láti rí i pé ìfọ̀kànbalẹ̀ àti àlàáfíà jọba ní ìlú wọn. Èyí ni ó fà á tí àwọn àgbàlagbà ṣe fi ẹnu kò láti fi ipò kà-ǹ-kà dá a lọ́lá. Wọ́n dé Akin ní adé, wọ́n sì fi ẹ̀jìgbà ìlẹ̀kẹ̀ sí i lọ́rùn, báyìí ni Akin di ọba ní ìlú Ìṣẹ̀ tí ó sì tipa bẹ́ẹ̀ tẹ̀dó sí ìlú náà títí di ìgbà tí ó dara pọ̀ mọ́ àwọn baba ńlá rẹ̀. Òun ni àwọn ará Ìṣẹ̀-Èkìtì ń kì báyìí pé:

Ọmọ Gbéè	Ọmọ Gbéè
Ko gbÚsẹ̀ ró...	Tó gbé Ìsẹ̀ ró...
Ọní dọ̀dọ̀balẹ̀	Ẹni tí ó dọ̀bálẹ̀
Sọ́wá Akin	Síwájú Akin
Kéé ṣokè,	Tí kò sọ pé okè
Àmọ̀bi ọni Akin ni	Ọmọ bíbí Akin ni
Lúlé lọ́nà Ùsẹ̀.	Ní ilé ní ọ̀nà Ìsẹ̀

Ọ̀rọ̀ ìṣe ni 'gbé' ní èdè Yorùbá. Bí Yorùbá bá sọ pé 'bá mi gbé e' tàbí 'gbé e wá'. Àwòrán tí irúfẹ́ gbólóhùn yìí yóò yà síni lọ́kàn ni pé ohun tí wọ́n fẹ́ gbà kì í ṣe ohun tí ó fúyẹ́, ohun tí ó wúwo ni. Irúfẹ́ nǹkan báyìí sì máa ń jẹ mọ́ ìlò agbára tàbí okun inú. Ní ìdàkejì ẹ̀wẹ̀, bí ọmọ Yorùbá bá fẹ́ gba ohun tí ó fúyẹ́, ọ̀rọ̀-ìṣe tí wọn yóò lò ni 'bá mi mú un' tàbí 'mú un wá'. Gbéè tí ò fara hàn ní ìlà àkọ́kọ́ àyọlò òkè yìí kì í ṣe ọ̀rọ̀ ìṣe, ọ̀rọ̀ orúkọ ni. Ìwádìí tí a ṣe fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé kò sí ohun tí ń jẹ́ 'Gbéè' nínú ọ̀rọ̀ orúkọ Yorùbá. Wọ́n ní àwọn ará Ìsẹ̀-Èkìtì wulẹ̀ ṣẹ̀dá ọ̀rọ̀ yìí láti ṣe àpọ́nlé fún ọba wọn nítorí ìwà

akínkanjú rẹ̀ ni. Ní ẹ̀kúnrẹ́rẹ́, oríkì yìí ṣe àpèjúwe Akin gẹ́gẹ́ bí 'ọmọ Gbéè kò gbÚsẹ̀ ró' (Ọmọ Gbéè tí ó gbé Ìsẹ̀ ró). Èyí túmọ̀ sí pé ìsapá Akinlúùsẹ̀ ni ó sọ Ìṣẹ̀ di ìlú tí ó dúró gbọin láìmikàn. Lédè mìíràn, bí a bá pe Akin ní Adégbénró ìlú Ìṣẹ̀, a kò jayò pa. Ìdí ni pé nígbà tí ó dé ìlú Ìsẹ̀ ni ó jà fitafita láti gbé ìlú náà ró, gẹ́gẹ́ bí àyọlò oríkì yìí ṣe fi hàn.

Ní ìlú Ìsẹ̀, ó jẹ́ àṣà láti máa kíni báyìí pé "okè ò, baà mi" tàbí "okè ò, yeè mi" (okè o, bàbá mi, okè o, ìyá mi). Àwọn àgbàlagbà ni wọ́n máa ń kí lọ́nà báyìí. Àmọ́, kì í ṣe gbogbo ènìyàn Ìsẹ̀-Èkìtì ni ó ń kíni lọ́nà báyìí. Àwọn ọmọ bíbí ilé Akin kì í sọ pé "okè," àṣà ni ní ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì. Wọ́n sọ fún wa pé èyí kò túmọ̀ sí pé wọ́n gbé ìwà arífín, ìwà àfojúdi tàbí ìwà àìbọ̀wọ̀ fún àgbà lárugẹ ní àwùjọ náà. Àwọn ọmọ ọba a máa dọ̀bálẹ̀ fún àwọn tí ó jù wọ́n lọ. Àmọ́, wọn kì í sọ pé 'okè'. Èyí ni ó dàbí àmì ìdánimọ̀ wọn pé ìdílé ọba aládé ni wọ́n ti ṣẹ̀ wá. Òun ni ó sì bí abala oríkì tí ó lọ báyìí pé:

Ọní dọ̀dọ̀bálẹ̀	Ẹni tí ó dọ̀bálẹ̀
Sọ́wá Akin	Síwájú Akin
Ké é ṣokè,	Tí kò sọ pé okè
Àmọ̀bi ọni Akin ni	Ọmọ bíbí Akin ni
Lúlé lọ́nà Ùsẹ̀.	Ní ilé ní ọ̀nà Ìsẹ̀

Ọdún Ìbílẹ̀ Ọ̀pá àti Ìmọ̀lẹ̀ Akinlúùsẹ̀

Aruna (2022:40) wòye pé "among the Yoruba people of Nigeria, festivals serve as a connector of the social world of the Yoruba with the unseen world." (àwọn ènìyàn àwùjọ Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà, rí ọdún ìbílẹ̀ gẹ́gẹ́ bí okùn tó so àwùjọ Yorùbá pọ̀ mọ́ àwùjọ́ tí a kò fi ojú rí). Lára àwọn olùgbé àwùjọ tó tọ́ka sí gẹ́gẹ́ bí àwùjọ àìrí yìí ni ó pè ní "heroes and heroines from the past that were deified after their deaths." (àwọn akọnibìnrin àti àwọn akọnibìnrin tí wọ́n ti rékọjá lọ tí a sọ di òríṣà lẹ́yìn ikú wọn." Àkíyèsí Aruna (2022:40) yìí fi hàn kedere pé ọdún ìbílẹ̀ jẹ́ ohun pàtàkì tí àwọn akọni Yorùbá máa ń fi lọ́lẹ̀ láti mú kí ìbáṣepọ̀ tí ó wà láàárín àwọn àti àwọn ènìyàn àwùjọ wọn tẹ̀ síwájú.

Ọdún ìbílẹ̀ pàtàkì kan wà tí a mọ̀ mọ àwọn ọmọ bíbí Ìsẹ̀. Ọdún ìbílẹ̀ yìí ni a mọ̀ sí ọdún Ọ̀pá. Akinlúùsẹ̀ fúnra rẹ̀ ni ó fi ọdún Ọ̀pá lọ́lẹ̀ ní ìlú Isẹ̀-Èkìtì, ó sì pa á láṣẹ fún àwọn ènìyàn náà láti máa ṣe ọdún yìí ní ìrántí òun. Oṣù Agẹmọ ni ọdún Ọ̀pá máa ń wáyé lọ́dọọdún. Ní àárín yìí, ó ṣe pàtàkì láti ṣàlàyé pé kì í ṣe ìlú Ìsẹ̀ níkan ni wọ́n ti ń ṣe ọdún ìbílẹ̀ Ọ̀pá láti ṣe ìrántí Akinlúùsẹ̀. Ọdún náà tàn dé ìlú Osí nígbà tí ọmọ ọba tí ó yẹ kí ó gorí ìtẹ́ fi àìdunnú rẹ̀ hàn nípa ṣíṣí kúrò ní ìlú Ìsẹ̀ pẹ̀lú àwọn alátìlẹ́yìn rẹ̀ nígbà tí àwọn afọbajẹ gbé àbúrò rẹ̀ gorí àpèrè dípò rẹ̀. Akinduti àti Sheba (2025:54) ṣe àlàyé pé:

> About six centuries ago, a kingship tussle resulted in some
> Ìsẹ̀-Èkìtì indigenes breaking away from their kinsmen. This
> Group started a journey with stops at different location and
> Forward movement . . . finally, they pitched their tents in
> Osí and took up permanent residence there.

> (Ní nǹkan bí ọ̀rúndún mẹ́fà sẹ́yìn, awuyewuye tó bẹ́ sílẹ̀ láàrin
> Àwọn ọmọ-oyè ilé ọba ṣe okùnfà ṣíṣí tí àwọn ọmọ Ìsẹ̀-Èkìtì kan
> ṣí kúrò láàrin àwọn èèyàn wọn. Bí àwùjọ yìí ṣe bẹ̀rẹ̀ ìrìn-àjò ni
> wọ́n ń dúró ní àwọn ibi kọ̀ọ̀kan, tí wọ́n sì tún ń tẹ̀ síwájú títí tí
> wọ́n fi dé ìlú Osí tí wọ́n sì tẹ̀dó síbẹ̀ títí di òní olónìí.)

Ìtumọ̀ Èdè Òǹkọ̀wé

Àwùjọ tí àyọlò òkè yìí tọ́ka sí pé wọ́n ṣí kúrò ní Ìsẹ̀ mú ọdún Ọ̀pá dání lọ sí Osí, wọn kò sì fi ìgbà kankan pa ọdún náà jẹ láti ìgbà tí wọ́n ti tẹ̀dó sí ìlú náà. Àwòrán ìsàlẹ̀ yìí ṣe àfihàn ọ̀gangan ibi tí ọ̀pá ojú Akinlúùsẹ̀ wà:

Fọ́tò 1: Photo nº??:title
Source: ????

Ọ̀pá Ojú Akin àti Ojú Akinlúùsẹ̀ ní ìlú Osí

Ọ̀gangan yìí ni àrẹ̀mọ kábíyèsí àti àwọn olóyè ọdún Ọ̀pá ti ń kó ipa takuntakun gẹ́gẹ́ bí òléwájú nínú ọ̀pá jíjà nítorí wọ́n mọ̀ pé ojú Akin ń wò wọ́n. Ọ̀pá jíjà ní nǹkan ṣe pẹ̀lú nína ẹni tí ó bá fẹ́ láti jẹ pàṣán ní pàṣán ní àsìkò ọdún Ọ̀pá. Ọ̀kan lára ìdí pàtàkì tí Akinlúùsẹ̀ fi fi ọdún Ọ̀pá lọ́lẹ̀ ni láti gbin ìwà Akin àti ẹ̀mí ìgboyà sí gbogbo ọmọ bíbí ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì lọ́kàn láti kékeré. Ìdí rèé tí ọ̀rọ̀ nína ara wọn ní pàṣán fi ń wáyé ní àsìkò ọdún náà. Nígbà tí ó ń ṣe àlàyé nípa àwọn nǹkan ìjagun tí àwọn jagunjagun ilẹ̀ Yorùbá máa ń lò ní ayé àtijọ́, Láyẹni (1978:194) sọ pé "ọfà, ọ̀kọ̀, ògbó, àdá, agẹdẹngbẹ ni wọ́n máa fi ńjà." Gbogbo àwọn ohun ìjà tí Láyẹni mẹ́nu bà yìí ni ìwádìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé Akinlúùsẹ̀ ṣe àmúlò nínú iṣẹ́ ogun jíjà tí ó yàn láàyò. Àwọn nǹkan ìjagun wọ̀nyí ni ìran Yorùbá kà sí ohun ìjà olóró. Ìdí ni pé wọn a máa ṣe ikú pani. Nítorí náà, Akinlúùsẹ̀ kò yan èyíkéyìí nínú wọn gẹ́gẹ́ bí irin iṣẹ́ tí yóò fi kọ́ àwọn ènìyàn rẹ̀ ní ìgboyà. Ó gbà pé pàṣán kì í pa ọmọ, kàkà bẹ́ẹ̀, ọgbọ́n ni yóò fi kọ́ ọmọ. Ìdí nìyí tí ó fi ní kí àwọn ará Ìṣẹ̀-Èkìtì máa ja ọ̀pá tàbí na ara wọn ní pàṣán ní àsìkò ọdún Ọ̀pá.

Ní ìgbà àtijọ́, àwọn alágbára kì í sába ti ojú orun dé ojú ikú, bẹ́ẹ̀ ni wọn kì í dùbúlẹ̀ àìsàn tí yóò yọrí sí ikú nítorí onírúurú àsèjẹ tí wọ́n ti jẹ, irúfẹ́ àgbo tí wọ́n ti mu, oríṣìí àjẹsára tí wọ́n ti lò àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Nígbà tí àkókò tó fún Akinlúùsẹ̀ láti fi òde ayé sílẹ̀, kò dùbúlẹ̀ àìsàn, bẹ́ẹ̀ sì ni kò fi ara gba ọfà, ìwádìí tí a ṣe fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ó wọ inú ilẹ̀ lọ ni. Ọ̀gangan ibi tí ó wọ ilẹ̀ sí yìí ni ère gìrìwò kan ti hù jáde. Ère yìí ni wọ́n ń pè ní imọlẹ̀. Òun ni àwọn ènìyàn ìlú Ìsẹ̀ gbé tí wọ́n sì ń bọ ní àyájọ́ ọdún Ọ̀pá láti bu ọlá fún Akinlúùsẹ̀, láti bèèrè ohun tí wọ́n ṣe aláìní àti láti wá ojúrere rẹ̀. Akọni yìí ni wọ́n ń kì báyìí pé:

Kí mo ṣubú sọ́tùn ún, Bí mo bá ṣubú sí ọ̀tún
Màa fọra beṣi; N ó fi ara ba ẹṣin
Kí mo ṣubú sósì, Bí mo bá ṣubú sí òsì

Màa fọra bobì. N ó fi ara ba obì

Nínú àyọlò òkè yìí, àwọn ará Ìṣẹ̀-Èkìtì, tí a tún mọ̀ sí ọmọ Akin ló mẹ́táfọ̀ láti ṣí àwọn oríṣìí àǹfààní tí Akinlúùsẹ̀ ń ṣe wọ́n payá. Oríṣìí ẹ̀yà akọ ẹṣin kan wà tí ó lè rin ìrìn-àjò ibùsọ̀ mẹ́ta sí mẹ́fà ní ojúmọ́. Orun tí ó ń sùn kì í ju wákàtí mẹ́rin. Bí àwọn méjì bá dúró ní ìfẹ̀gbẹ́kẹ̀gbẹ́, wọn kì í kọ ojú sí ibi kan náà. Ọ̀kan yóò kọ ojú sí apá iwájú, èkejì rẹ̀ yóò sì kọ ojú sí ẹ̀yìn. Ìdí tí wọ́n fi ń hùwà báyìí ni pé bí ewu bá yọjú ní apá iwájú wọn a mọ̀, bí ó bá sì rọ̀ dẹ̀dẹ̀ sí ọwọ́ ẹ̀yìn kò níí bá wọn ní òjijì. Àyọlò oríkì òkè yìí ṣe àfiwé Akinlúùṣẹ̀ pẹ̀lú ẹṣin nítorí takuntakun tí ó ń ṣe, tí kò sì ní ojú orun àti nítorí ìhùwàsí ojú-ni-alákàn-fi-ń-ṣọ́rí tí ó fi rẹ́yìn àwọn agbóguntini.

Bákan náà, oríṣìí ẹṣin tí wọ́n fi Akinlúùsẹ̀ wé yìí ní ẹ̀bùn òórùn gbígbọ́, a máa gbọ́ ọ̀rọ̀ ketekete, ó sì lè máa fi ojú kan wo iwájú, kí ó tún máa fi ojú kejì wo ẹ̀yìn ní ẹ̀ẹ̀kan ṣoṣo. Gẹ́gẹ́ bí ti ẹsin yìí, Akinlúùsẹ̀ ní ẹ̀bùn ìfunra púpọ̀, kì í sọ ara nù rárá. Jíjẹ́ tí ó jẹ́ adì-sílẹ̀-de-ogun ni ó mú kí ó rẹ́yìn àwọn ọ̀tá pátápátá. Àwọn ìhùwàsí wọ̀nyí ni ó sọ àwọn ènìyàn rẹ̀ di òmìnira. Ìdí nìyí tí wọ́n fi gbà pé bí ewu bá ń bọ̀ ní apá ọ̀tún àwọn yóò rí ẹni sá di. “Kí mo ṣubú sọ́tùn ún, máa fọra besi” (Bí mo bá ṣubú sí ọ̀tún, màá fi ara ba ẹṣin). Wọ́n gbà pé Akinlúùsẹ̀ yóò dóòlà wọn lọ́wọ́ ewu ìgbàkugbà nítorí àbùdá ajẹmọ́-tẹṣin tí ó ní.

Ní apá kejì àyọlò yìí, “kí mo ṣubú sósì, màa mọra bobì” (bí mo bá ṣubú sí òsì, màá fi ara ba obì) àwọn ará Ìsẹ̀-Èkìtì gbà pé bí àwọn bá fi lè ṣubú sí apá òsì, gẹ́gẹ́ bí obì ti ń bi ikú, Akinlúùsẹ̀ yóò bá wọn bí ewu yòówù tí ó bá fẹ́ wu wọ́n dànù. Àwọn Yorùbá gbà pé obì níí bi ikú àti àrùn dànù. Ìdí nìyí tí wọ́n fi yan obì láàyò níbi ìwúre yòówù tí wọ́n bá ń ṣe. Banjo (2025:1) tọ́ka sí i pé “traditional African societies are firmly rooted in people’s beliefs” (inú ìgbàgbọ́ àwọn ènìyàn ni àṣà ìbílẹ̀ Áfíríkà forímù sí). Pẹ̀lú Akinlúùsẹ̀ ní ààrín wọn, àwùjọ Ìsẹ̀-Èkìtì gbà pé bí àwọn ọ̀tá bá fi apá ọ̀tún sílẹ̀, tí wọ́n sì fẹ́ láti rá pálá gba òsì wọlé, Akínlúùsẹ̀ àwọn tí ó dúró gẹ́gẹ́ bí obì tí ń bi ikú àti àrùn dànù yóò bì wọ́n dànù. Èyí yóò sì dènà ewu yòówù tó bá fẹ́ wu wọ́n.

Ìkádìí

Àpilẹ̀kọ yìí gùn lé ìlànà ìtúpalẹ̀ afọ̀ láti bẹjú wo iṣẹ́ àti ìṣe Akinlúùsẹ̀ nínú àgbékalẹ̀ oríkì. Òun ni akọni àwọn ọmọ bíbí ìlú Ìsẹ̀-Èkìtì tí ìtàn kò níí gbàgbé láéláé nítorí ipa takuntakun tí ó kó ní àwùjọ náà. Bí ó ṣe jẹ́ pé àyàbá ìtàn a máa wáyé nínú oríkì, yálà ìtàn ìwáṣẹ̀, ìtàn akọni tàbí ìtàn gidi, iṣẹ́ yìí sọ ojú abẹ níkòó pé ó ṣe pàtàkì kí ẹni tó bá fẹ́ mọ kúlẹ̀kúlẹ̀ nípa bí iṣu ṣe kú àti bí ọ̀bẹ ṣe bẹ ẹ́ nínú ìtàn tí oríkì ń yán yíjú sí àwọn àgbàlagbà fún ẹ̀kúnrẹ́rẹ́ àlàyé. Ẹrí fi hàn pé àwọn àgbàlagbà a máa fa irú àlàyé kíkún báyìí yọ nínú ìtàn ìwáṣẹ̀, ìtàn akọni àti ìtàn gidi. Níwọ̀n bí ó ti jẹ́ pé àwọn ìtàn wọ̀nyí kì í bàramu délẹ̀délẹ̀, tí èyí sì máa ń ṣe okùnfà awuyewuye àti àríyànjiyàn, ìwádìí yìí ṣe àmúlò itàn ìwáṣẹ̀ àti ìtàn akọni tó gbé Ifá tíí ṣe gbajúgbajà akọni kalẹ̀ làti ṣe àfihàn ìjọra àti àìjọra àwọn àkóónú ìtàn ìwáṣẹ̀ àti ìtàn akọni. Ó sì yànnàná bí fífi òye gbé àlàyé tí oríṣìí ìtàn méjì ń ṣe nípa ẹ̀dá ìtàn kanṣoṣo ṣe lè ranni lọ́wọ́ láti mọ òkodoro òótọ́.

Iṣẹ́ yìí sọ ìtàn ṣókí nípa ìlú Ìsẹ̀, Ó mẹ́nu ba díẹ̀ lára àwọn ọba alayé tó ti jẹ ní ìlú náà, ó sì tọ́ka sí Awùjalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí orúkọ oyè àwọn ọba wọ̀nyí. Ìwádìí yìí tọ́ka sí i pé onírúurú ìtàn ló ṣe àgbekalẹ̀ Akinlúùsẹ̀. Gẹ́gẹ́ bí àpẹẹrẹ, ìtàn kan tọ́ka sí i gẹ́gẹ́ bí ọba, ṣùgbọ́n òmíràn takò ó. Síbẹ̀, ìwádìí yìí rí onírúurú ìjọra nínú àwọn ìtàn tí a gbọ́ ní oko ìṣèwádìí. Àbọ̀ ìwádìí ṣe àfihàn Akinlúùsẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọmọ Akin, jagunjagun, Ọba àti ẹni náà tí ó fi ọdún Ọ̀pá lọ́lẹ̀, tí a sì ń fi ọdún náà bọlá fún. Oríṣìíríṣìí ìfọ̀rọ̀yàwòrán àti ẹwà èdè ni iṣẹ́ yìí tú palẹ̀ láti tan ìmọ́lẹ̀ sí ìjáfáfá àti ìwà akin Akinlúùsẹ̀ tí a tún ń pè ní Akin àti Akinlúàdusẹ̀. Orí èrò tí ìwádìí yìí gúnlẹ̀ sí ni pé oríkì Yorùbá jẹ́ ìwògbè tí a fi ń wo ìgbòkègbodò àwọn akọni lọ́kùnrin lóbìnrin.

Àwọn Ìwé Ìtọ́kasí

Abímbọ́lá, W. (1969). *Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ẹnu Ifá – Apá Kejì.* Ìbàdàn: Oxford University Press.

Abímbọ́lá, W. (2006). *Àwọn Ojú Odù Mẹ́rẹ̀ẹ̀rìndínlógún*. Ìbàdàn: University Press Plc.

Adéẹ̀kọ́, A. (2001). "Oral Poetry and Hegemony: Yorùbá *Oríkì*." *Dialectical Anthropology*. Kluwer Academic Publishers. No. 26. Pp.181-192.

Akinduti, T. O. and Sheba, J. O. (2025). "Motherhood and Infertility as Performance Paradigms of *Ọpá* Festival." *Yoruba Studies Review*. Texas, Florida in U. S. A. and University of Ibadan. Vol. 10, No. 1, Spring, pp. 53-72.

Akinṣọla, I. T. (2025). "*Oríkì* and trending hype performance in Nigeria: an aesthetics of cultural hybridisation for economic purpose." *Journal of Aesthetics & Culture*.Routledge. Vol. 17, No. 1. Pp. 1-12.

Araroba, T.O. (2019) "Àtúpalẹ̀ Ojú Àmúwayé Yorùbá nínú Lítíréṣọ̀ Ọdún Ọ̀pá ní Ìlú Osí àti Ìpinṣà ní Ìpínlẹ̀ Oǹdó." (An Analysis of Yorùbá Worldview of the Orature of *Ọ̀pá* Festival in Oǹdó State). Unpublished Doctoral Thesis, submitted to the Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.

Araroba, T.O. (2018). "The Construction of *Oriki* in Selected Yoruba Folktales' Songs." *Akungba Journal of Linguistics and Literatures*. No 9. Pp.106-114.

Aruna, J.O. (2022). "Socio-Cultural Impacts of Ogigi Festival among the Ikalẹ People of Ondo State, Nigeria." *Journal of African Studies and Sustainable Development*. Vol. 5, No. 2. Pp. 35-46.

Babalọla, A. (1966). *The Content and Form of Yorùbá Ìjálá*. Oxford: Clarendon Press.

Baber, K. (1991). *I Could Speak Until Tomorrow: Oríkì, Women and the Past in a Yoruba Town*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Banjo, R. N. (2025). "Yorùbá folklore and mythical metaphors in Kunle Afọlayan's Citation." *Journal of African Cinemas*. Pp. 1-17.

Carter-Ényì, A. (2018). ""Lùlù fún wọn": Oríkì in Contemporary Culture." *Ethnomusicology*. Vol. 62, 1. Pp. 83-103.

Gee, J. P. (2011). An Introduction to Discourse Analysis Discourse Analysis: Theory and Method (3rd ed.). Routledge. https: //doi.org/10.4324/9780203847886

Layẹni, O. (1978). "Ètò ogun jíjà nílẹ̀ Yorùbá." In Ọlájubù, O. (ed.) *Ìwé Àṣà Ìbílẹ̀ Yorùbá*. Lagos: Longman Nig. Ltd. Pp. 194-202.

Morgan, K. (1988). *Legends from Yorubaland*. Ibadan: Spectrum Books Ltd.

Ọlatunji, O.O. (2005). *Features of Yoruba Oral Poetry.* Ìbàdàn: Ìbàdàn University Press Plc. Ltd.

Author's Bio

Taiwo Ọpẹyẹmi AKINDUTI, teaches Yoruba Language, Literature and Culture, in the Department of Linguistics and Nigerian Languages, Ọṣun State University. Her areas of research interest include Yoruba language and literature, gender studies and cultural studies. A fellow of Ifẹ Institute of Advanced Studies and research fellow of the UNESCO-IFCD-UNIOSUN project.

Para citar este texto (ABNT): AKINDUTI, Taiwo Ọpẹyẹmi. Oríkì Gẹ́gẹ́ bí Ìwògbè Aṣàfihàn Iṣẹ́ Akọni: Ìtúpalẹ̀ Ìgbòkègbodò Akinlúùsẹ̀ ní Ìsẹ̀-Èkìtì**.** *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.134-148, agosto 2026.

To cite this text (APA): Akinduti, Taiwo Ọpẹyẹmi**.** (august 2026). Oríkì Gẹ́gẹ́ bí Ìwògbè Aṣàfihàn Iṣẹ́ Akọni: Ìtúpalẹ̀ Ìgbòkègbodò Akinlúùsẹ̀ ní Ìsẹ̀-Èkìtì. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 134-148.

Njinga & Sepé: https://revistas.unilab.edu.br/index.php/njingaesape

Language: Yorùbá

Ṣíṣí aṣọ lójú eégún àdììtú ẹ̀dá Ọjọmu ńlá (Jọmọn ílá): ìrìnàjò akọni ní ìlú Oǹdó

Morónmúbọ̀ Martina AKINSELI (Ph.D)
Federal College of Education, Ọ̀síẹ̀lẹ̀ Abẹ́òkúta.
E-mail: muboakinseli@gmail.com
ORCID iD http://orcid.org//0009-0002-8060-2142
&
Mercy Ayọ̀ FASEHUN (Ph.D)
Adéyẹmí Federal University of Education, Oǹdó.
E-mail: fasehunmercy@yahoo.com
ORCID iD http://orcid.org//0009-0006-9206-9460

Àṣamọ̀
Ọjọmu Ńlá jẹ́ ògbóǹtarìgì, àdììtú akọni tí ó ní ipa pàtàkì nínú àṣà àti ìṣe ìlú Oǹdó. Iṣẹ́ yìí ṣe àfihàn iṣẹ́ ribiribi tí akọni yìí ṣe àti ipa mánigbàgbé tí ó kó ní ìlú Oǹdó ní ìgbà ayé rẹ̀. Onírúurú ìtàn ni a gbọ́ nípa Ọjọmu Ńlá gẹ́gẹ́ bí akínkanjú ọkùnrin. Gbogbo ẹ̀bùn tí Ẹlẹ́dàá fi jogún fún un yìí kò fi gbọ́ ti ara rẹ̀ nìkan, ṣùgbọ́n ó lò ó láti gba Oǹdó là lọ́wọ́ gbogbo àwọn tí ó gbógun tì í ní àkókò kan. Ìdí tí iṣẹ́ yìí fi ṣe pàtàkì ni pé a ti máa ń gbọ́ nípa àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá lọ́kan-ò-jọ̀kan bẹ́ẹ̀ ni a sì ti ń kà nípa wọn ṣùgbọ́n a ri wí pé Ọjọmu Ńlá kò gbajúmọ̀ láàrin àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá bí ó ti yẹ. Ipò pàtàkì ni ó yẹ kí Ọjọmu Ńlá wà láàrin àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá ṣùgbọ́n kò rí bẹ́ẹ̀ nítorí pé kò sí àkọsílẹ̀ púpọ̀ nípa rẹ̀ èyí tí kò fún àwọn alákadá láyè láti ṣe iṣẹ́ nípa rẹ̀ kí ó ba lè di ìlúmọ̀ká àti gbajúgbajà akọni ní ilẹ̀ Yorùbá. Àlàfo tí ó sí sílẹ̀ yìí ni iṣẹ́ yìí fẹ́ dí. Tíọ́rì ìrìnàjò akọnikùnrin (Mono-myth theory) tí Joseph Campbell ṣe agbátẹrù rẹ̀ ni a fi ṣe àtẹ̀gùn, a ṣe àtúpalẹ̀ tí ó lóòrìn lórí oríkì Ọjọmu Ńlá, àṣà àti ìṣe ìlú Oǹdó tí ó ní í ṣe pẹ̀lú rẹ̀. Ìtàn àtẹnudẹ́nu, ìrànlọ́wọ́ àwọn abẹ́nà ìmọ̀ láti ìdílé Ọjọmu ní ìlú Oǹdó àti àwọn àkọsílẹ̀ tí ó wà ní àrọ́wọ́tó nípa akọni yìí, a sì fa kòmóòkun Ọjọmu Ńlá bí akọni ní ìlú Oǹdó yọ. A tún ṣe ìfọ̀rọ̀wánilẹ́nuwò fún àwọn òpìtàn ìlú Oǹdó láti mọ̀ nípa akíkanjú Ọjọmu Ńlá. Iṣẹ́ yìí ṣe àfikún lórí àwàjinlẹ̀ ìmọ̀ nípa pàtàkì àwọn akọni nínú ìṣe àti ìdánimọ̀ àwùjọ kan. Bákan náà, ó ṣe àfihàn pàtàkì ìdáàbòbò àṣà àtẹnudẹ́nu àti ìtàn àdáyébá wa tí ó jẹ́ àmù ìmọ̀ àdáyébá. Lákòótán, iṣẹ́ yìí yóò fi kún ìjìnlẹ̀ òye àti ìmọ̀ nípa àwọn ará ìlú Oǹdó, ìwúlò àwọn akọni ìgbàanì àti ìwúlò àwọn ìtàn àtijọ́ ní òde-òní.

Kókó Ọ̀rọ̀
Ọjọmu Ńlá, ìlú Oǹdó, Lááríjà àṣà, Oríkì, Àdììtú Akọni.

Unravelling the mystique of ọjọmu ńlá (jọmọn ílá): a hero's journey in oǹdó kingdom

Abstract
Ọjọmu Ńlá, a legendary and mystical figure in Oǹdó Kingdom, embodies the mystique of heroism and significance. This paper explores his heroic deeds, bravery, wisdom and selflessness, embodying the values highly esteemed in Oǹdó culture. His exploits, as recorded in folklore, is a testament to his exceptional strength and courage, reflecting the cultural ideal that underpins Oǹdó society. Ọjọmu Ńlá faced trials, fought wars, achieved decisive victory, returned transformed and brought peace to the Oǹdó

community. However, works on Ọjọmu Ńlá as a hero in Yorùbá studies has not been explored like that of other popular heroes and heroine in Yorùbáland. It is only limited to the Oǹdó history and traditions. Ọjọmu Ńlá is popular majorly among the Oǹdó people. This makes it a virgin land in the study of Yorùbá history and heroes, which should not be so considering his heroic deeds in Oǹdó Kingdom. It is important that he is placed properly among his equals and that exactly is one of the thrusts of this paper. Using monomyth theory proposed by Joseph Campbell for a critical analysis of oral traditions, cultural practices, historical accounts, and Literature, this research examines the significance of Ọjọmu Ńlá heroism in the Oǹdó Kingdom's heritage. Primary data were elicited from five key informants (two local historians, one title holder, one priest and a son from Ọjọmu dynasty). Relevant archival materials were also consulted. This study contributes to a deeper understanding of the cultural significance of mythical heroes in shaping a community's identity and values. It highlights the importance of preserving oral traditions and folklore, which serve as a repository of cultural knowledge and values. The study also provides insights into the Oǹdó Kingdom's rich cultural heritage and the enduring legacy of its mythical heroes, demonstrating the relevance of folklore in contemporary times.

Key words
Ọjọmu Ńlá, Oǹdó Kingdom, cultural significance, oral tradition, mystique heroism

Ìfáárà

Akọni ni ẹni tí ó ní ìgboyà, ìforítì, tí ó ti sa ipa mánigbàgbé fún àwùjọ tí ó bá ara rẹ̀, tí kò mọ tara rẹ̀ nìkan ṣùgbọ́n tí ó ń jà fitafita fún ìgbáyé-gbádùn àti ìrọ̀rùn àwùjọ rẹ̀. Àmúyẹ irú ẹni tí a bá pè ní akọni kì í lẹ́gbẹ́ nípa kí a fi ara ẹni jì fún ìtura àti ìdàgbàsókè ìlú. Gbogbo agbára, okun àti ohun èlò tí ó bá wà ní ìkáwọ́ akọni ni ó máa ń lò láti ja àjàborí àti àjàṣẹ́gun. Akọni kì í bojúwẹ̀yìn tí ó bá ti kan kájà fún ẹ̀tọ́ ìlú, ará ìlú tàbí ìjàǹgbara lọ́wọ́ àwọn arẹ́nijẹ, arẹ́nità àti arẹ́nitọrẹ. A fẹ́rẹ̀ẹ́ lè sọ pé kò sí ìlú kan ní ilẹ̀ Yorùbá tí a kò ti lè tọ́kasí akọni kan tàbí méjì gẹ́gẹ́ bí a ti gbọ́ ọ, tí a sì rí i kà nínú ìtàn. Ipa ribiribi àti iṣẹ́ takuntakun tí àwọn ẹ̀dá tí a lè pè ní mérîìyìírí wọ̀nyí ni ó sọ wọ́n di akọni ní ìlú kọ̀ọ̀kan tí orí dá wọn sí. Díẹ̀ nínú àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá tí a lè tọ́kasí lọ́kùnrin-lóbìnrin nìwọ̀nyí: Ògèdèǹgbé Agbógungbórò ti ilẹ̀ Ìjẹ̀ṣà, Ṣọ̀ún Ogunlọlá ti Ògbómọ̀ṣọ́, Olósùnta ti Ìdànrè, Mọ́remí Àjàṣorò (Ilé-Ifẹ̀), Lísàbi Agbòǹgbò Àkàlà (Ẹ̀gbá), Fábùnmi Òkèmẹ̀sí, Ẹfúnṣetán Aníwúrà (Ìyálóde Ìbàdàn), Ẹfúnróyè Tinubu (Ìyálóde Ẹ̀gbá), Ọjọmu ti ìlú Oǹdó àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Àdìtú akọni ni àwọn àǹjọ̀ọ̀nú ẹ̀dá tí a dárúkọ lókè yìí jẹ́. Wọ́n gbónu, wọ́n gbọ́n féfé, wọ́n gbó láyà bí kìnnìún, wọ́n lágbára, wọ́n sì lóògùn bí àrọ̀nì, wọ́n kọ ìrẹ́jẹ àti ìyànjẹ, wọ́n sì fẹ́ràn ìlú wọn. Ìfarasìn àti ìfarajìn fún ìlú/ilẹ̀ wọn ni ó sọ agbègbè wọn di ńlá tí ó sì mú wọn dúró títí di òní olónìí. Ọjọmu Ńlá ti ìlú Oǹdó ni iṣẹ́ yìí dá lé lórí. Èrèdí ni wí pé lóòótọ́ ni àkọsílẹ̀ ti wà nípa Ọjọmu Ńlá ṣùgbọ́n èyí kò tó nǹkankan rárá. Nínú ìwé Ìtàn Oǹdó nìkan ni a ti lè rí èyí. Púpọ̀ nínú àkọsílẹ̀ tí a rí kà nípa Ọjọmu Ńlá ni ó fẹ́ ìtumọ̀ kíkún. Ìdí nìyí tí a fi yàn láti lo oríkì Ọjọmu Ńlá fún ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí láti fi ìwà akọni àdìtú ẹ̀dá yìí hàn gẹ́gẹ́ bí ó ti kó ipa pàtàkì lórí ìdàgbàsókè ìlú Oǹdó.

Ìtàn Ìlú Oǹdó

Oríṣìíríṣìí ìtàn ni ó rọ̀ mọ́ bí wọ́n ṣe tẹ ìlú Oǹdó dó. Àwọn ìtàn kan wà tí àwọn Oǹdó fúnra wọn gbà wí pé ó jẹ́ òótọ́ nígbà tí àwọn kan kò sún mọ́ òótọ́ rárá. Nítorí ìdí èyí, ìtàn tí àwọn Oǹdó fúnra wọn gbàgbọ́ pé ó jẹ́ òótọ́ ni a máa múlò nínú iṣẹ́ yìí. Ìtàn yìí sọ fún wa pé ní ayé àtijọ́ tí obìnrin bá bí ọmọ méjì ní ilẹ̀ Yorùbá, 'èṣè ọmọ' ni wọ́n kà wọ́n sí. Pípa ni wọ́n máa ń pa ọ̀kan lára àwọn ìbejì náà kí àwọn ará ìlú tó gbọ́ wí pé wọ́n

bímọ. Tí ó bá jẹ́ wí pé àwọn ará ìlú mọ̀ sí bíbí àwọn ìbejì náà, àwọn méjèèjì ni wọ́n máa pa dànù lójú ìyá wọn, torí wí pé wọ́n kà á sí orí burúkú fún àwọn ará ìlú.

Ní àsìkò yìí gan an ni arẹwà obìnrin kan tí ń ṣe aya Ọba Olúàṣọ tí ó jẹ́ Aláàfin Ọ̀yọ́ bí ọmọ méjì (ìbejì) fún un. Ọjọ́ ogbó Aláàfin yìí ni obìnrin yìí fi bí ìbejì wọ̀nyí fún un. Nípa báyìí, ọba kò fẹ́ kí wọ́n pa àwọn ìbejì yìí nítorí pé ó fẹ́ràn ìyá wọn púpọ̀. Ìdí nìyí tí ó fi fi obìnrin rẹ̀ yìí ránṣẹ́ sí ilẹ̀ Ìbàrìbá ní ìlú kan tí à ń pè ní Ẹpin ní ẹ̀bá Gbere. Ó sì yan ènìyàn púpọ̀ tẹ̀le lẹ́yìn. Àwọn Ìbàrìbá gbà wọ́n tọwọ́tẹsẹ̀, wọ́n sì ń ṣe ìtọ́jú wọn dáradára. Bẹ́ẹ̀ náà ni Aláàfin máa ń fi nǹkan ránṣẹ́ sí wọn ní gbogbo ìgbà kí ìyà má baà jẹ wọ́n. Lẹ́yìn ikú Aláàfin Olúàṣọ ní 1491 ni àwọn ará Ìbàrìbá bẹ̀rẹ̀ sí í rẹ́ àwọn ìbejì yìí àti ìyá wọn jẹ. Èyí ni ó fà á tí Ùja ṣe kó àwọn ìbejì àti ìyá wọn padà sí Ọ̀yọ́. Ùja ni olórí àwọn ìránṣẹ́ tí Aláàfin kó tẹ̀lé Olorì àti ìbejì rẹ̀ lẹ́yìn. Onígbogí ni ó wà lórí oyè nígbà náà, èyí ṣẹlẹ̀ ní ọdún 1498. Ẹ̀rù ba Onígbogí nígbà tí àwọn olorì àti àwọn ìbejì rẹ̀ dé nítorí pé kò fẹ́ kí wọ́n pa wọ́n. Nípa bẹ́ẹ̀ ni ó ṣe pàṣẹ fún Ùja pé kí ó tètè kó àwọn ìbejì àti Olorì gba ti ọ̀nà Ifẹ̀ lọ, kí ó sì tẹ ìlú kan láàárín Ifẹ̀, Ìjẹ̀ṣà, Èkìtì, Adó àti Ìjẹ̀bú dó. Nígbà tí wọ́n dé Ilé-Ifẹ̀, Ọ̀ọ̀ni ìgbà náà (Ọba Ọbalùfọ̀n Aláyémọrẹ̀ II) tún yan oníṣẹ́ tẹ̀lé wọn lọ sí ìta Ìjámà, láti ibẹ̀ ni wọ́n ti wá sí Ẹ̀pẹ̀, ọba Ẹ̀pẹ̀ sì gbà wọ́n tayọ̀tayọ̀. Ẹ̀pẹ̀ yìí ni wọ́n wà tí wọ́n sì ń fi ẹ̀sọ̀ àti sùúrù wá ibi tí ó dára fún wọn láti tẹ̀dó sí. Nígbà tí wọ́n kúrò ní Ẹ̀pẹ̀ ni wọ́n kọjá lọ sí Ilẹ̀-Olújìí. Ìlú yìí ni Olú, ìyá àwọn ìbejì yìí ti sùn tí kò jí. Ìdí tí wọ́n fi ń pe ìlú náà ní Ilẹ̀-Olùjìí nìyí títí di òní olónìí. Ìdí nìyí tí wọ́n fi ń ki Oǹdó ní:

Iá ta ‘jámà – Ará Ìta Ìjámà
Ẹ̀kímògún – Ẹ̀kímògún,
Ìyé mágo udẹ mẹmọn – A fife idẹ mẹmu

Ìgbé ayé àwọn ènìyàn wọ̀nyí kò tẹ́ wọn lọ́rùn tó, ni wọ́n bá rán ọdẹ kan nínú wọn láti ṣe àwárí ibi tí wọ́n lè tẹ̀dó sí. Lẹ́yìn-ò-rẹyìn, ọdẹ yìí dé orí òkè kan tí wọ́n pè ní Òkè Àgùnlà ní Oǹdó lónìí. Ó rí èéfín iná ní ìsàlẹ̀ òkè náà, ó tọ èéfín iná yìí dé ibi tí ó ti ń rú jáde, ó sì bá ọkùnrin kan tí à ń pè ní Ẹ̀kìrì tí í ṣe ọdẹ àti àgbẹ̀ níbẹ̀. Ọdẹ yìí padà sí Ilẹ̀-Olújìí láti lọ fún wọn ní àbọ̀ pé òun ti rí àyè fún wọn. Wọ́n gboko aláwo lọ láti béèrè nípa ibo ní pàtó ni àwọn le tẹ̀dó sí ní agbègbè tí ọdẹ náà rí. Ifá wá fọhùn pé kí wọ́n mú èdó iṣu dání kí wọ́n sì máa tì í bọlẹ̀ tí wọ́n bá ti dé agbègbè náà, pé ibi tí èdó iṣú yìí bá ti kọ̀ tí kò wọlẹ̀ ni wọ́n gbọ́dọ̀ tẹ̀dó sí. Bí wọ́n ṣe dé oríkò ibi tí èdó kò ti wọlẹ̀ ni wọ́n pariwo “Èdó du dó. Èyí ni wọ́n pè di Èdedó tí ó sì padà di Oǹdó títí di òní olónìí. Bí Ekìrí ṣe rí wọn, ó mọ̀ dájú pé àwọn ọmọ ọba àti olorì láti Ọ̀yọ́ ni. Ẹ̀kìrì wá fi Olorì ṣe aya, ó sì ń tọ́jú àwọn ìbejì rẹ̀. Báyìí ni wọ́n tẹ ìlú Oǹdó dó. Láti ìgbà náà ni a ti ń pe Oǹdó ní Olùdó, (Ẹni tí ó tẹ ìlú dó). (Olúpọ̀nà, 2013: 8-9).

Ó ṣòro láti fi ìdí èyí tí ó jẹ́ òótọ́ nínú ìtàn orírun ìlú Oǹdó múlẹ̀ ṣùgbọ́n níwọ̀n ìgbà tí àwọn Oǹdó ti gba ìtàn òkè yìí sí òótọ́, èyí jẹ́ kí a lè fi ìdí èrò Wills (1964:345) múlẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

> *Such accounts as this, naming specific places and directions, are not just invented but are based on a series of real events, however much of the factual basis may have been distorted in the telling.*
> *Irú ìtàn bí eléyìí, dídárúkọ àwọn ibi pàtó kì í ṣe àgbélẹ̀rọ ṣùgbọ́n wọ́n dúró lórí ìṣẹ̀lẹ̀ tí ó jẹ́ òtítọ́, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn àtúnrọ kọ̀ọ̀kan ti le wà nínú àwọn ìtàn tí ó dánilójú náà.*

Gẹ́gẹ́ bí èrò Wills òkè yìí, àwọn ibi pàtó tí a dárúkọ nínú ìtàn Oǹdó ni wọ́n jẹ́ àdúgbò tàbí ìletò ní ìlú Oǹdó títí di òní. Ẹ̀pẹ̀ jẹ́ ìletò kékeré bíi máìlì méje sí Oǹdó tí a bá ń lọ sí Òkè-Igbó. Àwọn Oǹdó ka Ẹ̀pẹ̀ sí orísun wọn kódà ibẹ̀ ni wọ́n máa ń sin orí àwọn Ọ̀ṣemàwé tí ó bá wàjà sí kí wọ́n tó wá sin ara wọn yòókù sí ìlú Oǹdó.

Bí a ṣe fi Ipò Ọba Lọ́lẹ̀ ní Ìlú Oǹdó

Ọ̀kan nínú àwọn ìbejì Aláàfin Olúàṣọ tí Olorì kó kúrò ní Ọ̀yọ́, Púpùpú ni ọba àkọ́kọ́ ní ìlú Oǹdó. Lẹ́yìn tí Púpùpú dàgbà, tí ó jẹ Ọ̀ṣemàwé àkọ́kọ́ ní ìlú Oǹdó, tí ó tún jẹ́ obìnrin kan ṣoṣo tí ó ti jẹ ọba rí ní ìlú náà títí di àkókò yìí, ó fi ètò ipò ọba jíjẹ ní Oǹdó múlẹ̀. Kì í ṣe pé àwọn obìnrin kì í jẹ oyè tí ipò rẹ̀ ga ní ìlú Oǹdó, àwọn obìnrin máa ń jẹ oyè tí à ń pè ni 'Òpójì ṣùgbọ́n wọn kì í jẹ Ọba. Dípò adé, akẹ̀tẹ̀ ni àwọn olóyè obìnrin Oǹdó máa ń dé ní tiwọn. Lọ́bùn ni olóyè gíga jùlọ láàárín àwọn olóyè obìnrin ní ìlú Oǹdó. Ipò Lọ́bùn yìí ni ó ṣí sílẹ̀ fún àwọn obìnrin láti fi dí àyè Púpùpú lẹ́yìn ìgbà tí obìnrin kò tilè jọba mọ́ ní ìlú Oǹdó (Ìlúyẹmí, 2013:44-45). Púpùpú bí ọmọ méjì tí orúkọ wọn ń jẹ́ Àìghọ̀ àti Lújù. Gẹ́gẹ́ bí obìnrin tí ó gbọ́n féfé tí ó sì ní àfojúsùn rere, ó fi àkọ́bí ọkùnrin (Àìghọ̀) rẹ̀ ránṣẹ́ sí Bìní pé kí Ọba Bìní máa bá òun tọ́jú rẹ̀ kí ó sì máa bá òun kọ́ ọ ní ẹ̀kọ́ ìwà ọmọlúwàbí àti bí ènìyàn ṣe lè jẹ́ adarí rere nígbà tí wọ́n bá dàgbà láti gorí àpèrè ìyá wọn. Bẹ́ẹ̀ gẹ́gẹ́ ni ó ṣe fún ìkejì ọmọ rẹ̀ tí í ṣe Lújù, ó fi ránṣẹ́ sí Ọ̀ọ̀ni Ilé-Ifẹ̀ láti máa gbé ní ààfin. Ọ̀ọ̀ni ń tọ́jú rẹ̀, ó sì fi ń mọ̀nà ipò olórí àti alákòóso pẹ̀lú ti Ọba.

Nígbà tí ó di ọdún 1529, Púpùpú wàjà lẹ́yìn ogún ọdún tí ó ti lò lórí àpèrè (1510-1529) (Adéyẹmí, 1983). Gẹ́gẹ́ bí a ti mọ̀ pé Àyè Ọba kò gbọdọ̀ ṣófo, àwọn afọbajẹ forí barí, wọ́n fikùnlukùn, wọ́n pinu láti lọ sí Bìní lọ mú Àìghọ̀ tí í ṣe Àrẹ̀mọkùnrin Púpùpú wálé láti wá gorí àpèrè ìyá rẹ̀. Lóòótọ́ ni Ọba Bìní ti tẹ́ẹ́ nífá dáradára, ṣùgbọ́n ó wò ó wí pé òun kò gbọdọ̀ fi Àìghọ̀ sílẹ̀ lóun nìkan lọ sí Oǹdó, ó wá yan àwọn àgbàgbà amòye tẹ̀lé e láti máa ràn án lọ́wọ́ àti láti máa gbà á nímọ̀ràn nígbà tí ó bá gorí ìtẹ́. Olóyè Ọjọmu tí ó jẹ́ akíkanjú, onígboyà àti alágbára lára àwọn olóyè rẹ̀ ni ó fi ṣe olórí àwọn tí ó tẹ̀lé Àìghọ̀ wá sí ìlú Oǹdó. Àìghọ̀ àti Ọjọmu pẹ̀lú àwọn ẹmẹ̀wà yòókù dé sí ìlú Oǹdó ní ọdún 1530 (Ògúnyè, 2023). Kò pé kò jìnnà, ètò oyè jíjẹ bẹ̀rẹ̀ ní pẹrẹu, Àìghọ̀ sì gun orí àpèrè ìyá rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọba (Ọ̀ṣemàwé) kejì ní ìlú Oǹdó, òun náà sì ni ọba ọkùnrin àkọ́kọ́ ní ìlú Oǹdó lẹ́yìn tí Púpùpú ti jẹ́ Ọbabìnrin tí ó kọ́kọ́ jẹ.

Tíọ́rì Àmúlò

Tíọ́rì àmúlò fún iṣẹ́ yìí ni tíọ́rì ìrìnàjò akọnikùnrin (Monomyth theory) èyí tí Joseph Campbell ṣe agbátẹrù rẹ̀ ní ọdún 1949. Ohun tí tíọ́rì yìí fúnka mọ́ ni wí pé ìtàn ìwáṣẹ̀ àti ìtàn àtẹnudẹ́nu ní gbogbo àgbáyé ní àjọṣepọ̀ pàtàkì nínú ìhun tàbí ìgbékalẹ̀ wọn. Ìtàn akọni nínú tíọ́rì yìí máa ń ní í ṣe pẹ̀lú kíkúrò ní àyè ṣákálá lọ sí ibùdó agbára àgbàyanu tí akọni yóò ti jagun àjàṣẹ́gun, tí yóò sì padà sí ilé láìfarapa ṣùgbọ́n lákọ̀tun pẹ̀lú òkìkí láti mú ìdàgbàsókè bá agbègbè rẹ̀. Apá mẹ́tadínlógún pàtàkì ni tíọ́rì yìí pín sí ṣùgbọ́n tí agbátẹrù rẹ̀ Joseph Campbell súnkì sí ọ̀nà mẹ́ta péré. Àkọ́kọ́ ni ìrìnàjò/ìyàsọ́tọ̀ (Separation/Departure), apá èkejì ni títẹ̀nífá (initiation), apá kẹta sì ni ìpadàbọ̀ (Return).

Ìrìnàjò/Ìyàsọ́tọ̀ (Departure/Separation): Èyí ni kíkúrò ní àyíká tàbí agbègbè tí a mọ akọni kan mọ́ lọ sí ìlú àìmọ̀ tí ó máa ń mú ewu tàbí ìbẹ̀rùbojo lọ́wọ́.
Títẹ̀nífá (Initiation): Títẹ̀nífá ni ríró akọni ní agbára láti lè kojú ìṣòro nítorí pé ó di dandan pé yóò kojú onírúurú wàhálà àti ìdààmú nínú ìrìnàjò akọni. Nínú títẹ̀nífá yìí náà ni yóò ti pàdé àwọn olùrànlọ́wọ́ tí yóò fi ja àjàborí.
Ìpadàbọ̀ (Return): Ìpadàbọ̀ akọni ni láti kó ire àti àlàáfíà, ìfọ̀kànbalẹ̀, ọrọ̀, ọgbọ́n, ìmọ̀ àti òye wọ ìlú fún ìdàgbàsókè àti ìmúgbòòrò ìlú, àyíká àti agbègbè rẹ̀.

Joseph Campbell ṣàlàyé síwájú pé ìgbésẹ̀ méje ni a lè rí nínú ìrìnàjò akọni.

(1) **Ìpè sí Ìrìnàjò akọni (The call to adventure):** Èyí ni wí pé ìpèníjà kan yóò wà tí ìpè sí ìrìnàjò akọni yóò fi jẹyọ.

(2) **Ìrànlọ́wọ́ Abàmì (Supernatural Aid):** Ìrànlọ́wọ́ abàmì tàbí òjijì yóò farahàn fún ìtọ́sọ́nà àti ìpèsè ohun èlò fún ìṣẹ́gun.

(3) **Kíkọjá sí èbúté tuntun (Crossing the Threshold):** Akọni yóò kọjá sí àyè ọ̀tọ̀ tàbí tuntun.

(4) **Àwọn Ìkòrita Ìṣòro (Road of Trials):** Kíkùnà àti yíyege nínú onírúurú ìṣòro tí ó bá kojú akọni.

(5) **Gbígba Ẹ̀bùn gíga jùlọ (The ultimate boon):** Oore-ọ̀fẹ́ tàbí ẹ̀bùn àti ọrọ̀ pẹ̀lú oríire tí akọni gbà wá sí ìlú ni èyí túmọ̀ sí gẹ́gẹ́ bí Campbell ṣe gbé e kalẹ̀.

(6) **Èrèdí Ìrìnàjò Akọni (The goal of the quest):** Èrèdí ìrìnàjò akọni wá sí ìmúṣẹ.

(7) **Ìpadàbọ̀ (Return):** Pípadàbọ̀ akọni pẹ̀lú ọgbọ́n tuntun, ìmọ̀ tuntun, òye tuntun fún àtúnṣe, àtúntò, ìdàgbàsókè àti ìmúgbòòrò ìlú rẹ̀.

Tíọ̀rì yìí fihàn wí pé ìrìnàjò akọni kò rọrùn rárá. Ó jẹ́ èyí tí akọni ti máa ń fi ara rẹ̀ jìn ní onírúurú ọ̀nà láti ja àjàṣẹ́gun. Ìdánilójú wí pé tíọ̀rì yìí jẹ mọ́ iṣẹ́ yìí, ó sì ní ìbámu tí ó ṣe régí pẹ̀lú gbogbo ìtàn tí a gbà nípa Ọjọmu Ńlá gẹ́gẹ́ bí oríkì rẹ̀ ṣe fi hàn.

Àwọn onímọ̀ kan tako tíọ̀rì àmúlò yìí nítorí pé ó fárí apá kan dá ọ̀kan sí. Akọnikùnrin nìkan ni ó gbé tíọ̀rì rẹ̀ kà. Àríwísí àwọn onímọ̀ yìí ni wí pé gbogbo akọni lọ́kùnrin-lóbìnrin ni ó yẹ kí ó tẹpẹlẹ mọ́ nínú tíọ̀rì náà. Ohun tí wọ́n tún sọ ni pé àwòrán àwọn akọni tí Campbell gbé kalẹ̀ máa ń lágbára tayọ ẹ̀dá ènìyàn àti pé ìtàn akọni tí ó ṣe régí pẹ̀lú àgbékalẹ̀ àlàyé rẹ̀ ni ó máa ń ṣe àmúlò. Àríwísí mìíràn ni pé Campbell gbé àṣeyọrí akọnikùnrin kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ti ẹyọ ẹnìkan ṣoṣo láìsí àjọṣepọ̀ pẹ̀lú ará ìlú. Àwọn onímọ̀ yìí gbàgbọ́ pé igi kan kì í dá igbó ṣe. Ní èrò tiwa, ó dàbí pé àmọ̀-ọ́n-mọ̀ ṣe ni àgbékalẹ̀ Campbell nínú èrò rẹ̀. Àlàyé rẹ̀ jẹ́ kí ó yé ni pé akọni ọkùnrin nìkan ni òun tẹpẹlẹ mọ́ àti pé àníyàn ẹnìkan láti yege nínú àdáwọ́lé rẹ̀ dára ju àjọṣepọ̀ tí ó lè mú ìfàsẹ́yìn bá àníyàn ẹni lọ. Bí Campbell ṣe rò pé ó yẹ kí ó rí fún àwọn akọni ni ó ṣe gbe kalẹ̀. Lóòótọ́, bí a bá perí akọni, a máa ń fidà lalẹ̀ gààrà ni, ìdí nìyí tí a lérò pé Campbell ṣe gbé akọni kalẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ẹ̀dá tí agbára rẹ̀ tayọ kọjá ìmọ̀. Lóòótọ́ ni òwe Yorùbá sọ pé àgbájọ ọwọ́ ni a fi ń sọ̀yà, àjèjé ọwọ́ kan kò gbẹ́rù dórí. Èyí ni pé àjọrìn ni ó yẹ èrò. A lérò pé abala òwe Yorùbá tí ó sọ pé 'Orí ńlá kọ́ ni a fi ń ṣẹ́gun ọ̀tá' àti pé wọ̀ngùn-wọ́ngún kì í ṣe eyín ni tíọ̀rì Campbell fi sí jùlọ. Èyí ni ó ṣe òdiwọ̀n àgbékalẹ̀ rẹ̀ tí ó jẹ mọ́ kóńkó-jabele (Individualistic approach). Níwọ̀n ìgbà tí tíọ̀rì yìí ti ṣe régí pẹ̀lú ìtàn Ọjọmu Ńlá, a kò rí àríwísí àwọn onímọ̀ gẹ́gẹ́ bí ìdíwọ́ fún lílò tíọ̀rì náà fún ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí níwọ̀n ìgbà tí a ti rí abala tíọ̀rì náà tí ó ṣe régí pẹ̀lú akọni tí a gbé yẹ̀wò nínú iṣẹ́ yìí.

Díẹ̀ Lára Iṣẹ́ tí ó wà nílẹ̀ Nípa Akọni

Láti ìgbà láíláí ni àwọn Yorùbá ti ní àwọn akọni lọ́kùnrin àti lóbìnrin tí wọ́n ti jà fitafita fún ìlú àti àwọn ènìyàn wọn ní ìgbà ayé wọn. Akitiyan wọn sì mú ìdàgbàsókè àti ìmúgbòòrò bá agbègbè àti ìgbé ayé àwọn ènìyàn wọn. Mánigbàgbé ni àwọn akọni wọ̀nyí nítorí pé iṣẹ́ wọn ń fọhùn síbẹ̀. Onírúurú àwọn onímọ̀ ni wọ́n ti ṣiṣẹ́ lórí àwọn ẹ̀dá ọ̀tọ̀ wọ̀nyí gẹ́gẹ́ bí akọni ní ilẹ̀ Yorùbá. Nínú iṣẹ́ yìí, a máa mẹ́nu ba díẹ̀ lára wọn.

Rev. Samuel Johnson (1921) ṣiṣẹ́ lórí ìtàn àtẹnudẹ́nu nípa àwọn akọni ìgbà ìwáṣẹ̀ àti jagunjagun bíi Kúrunmí, Ògèdèngbé àti Baṣọ̀run Ògúnmọ́lá, Baṣọ̀run Látòósà àti Ẹfúnṣetán Aníwúrà (Ìyálóde Ìbàdàn). Bíòbákú (1957) náà ṣiṣẹ́ lórí àwọn akọni Ẹ̀gbá bíi Lísàbí Agbòngbò Àkalà àti Sẹ́ríkí Ṣódẹkẹ́ tí ó kó àwọn Ẹ̀gbá lọ sí Abẹ́òkúta.

Ọ̀rọ́gè (1971) dá lórí ogun Èkìtì parapọ̀ àti ipa ribiribi tí Fábùnmi Òkè-Ìmẹ̀sí àti Ògèdèngbé kó láti gba ìlú wọn là lọ́wọ́ ọ̀tá. Ó tẹ̀síwájú ṣe àpèjúwe àwọn ènìyàn bí ọba jagunjagun àti akọni ṣe di òrìṣà àkúnlẹ̀bọ ní ilẹ̀ Yorùbá. Courlander (1973) ṣiṣẹ́

takuntakun nípa Mórẹmí Àjàṣoro gẹ́gẹ́ bí akọnibìnrin tí ó fara jìn fún ìtúsílẹ̀ àwọn Ilé-Ifẹ̀ lọ́wọ́ àwọn Ìgbò. Fálọlá (1984) ni a ti rí ìtàn ayé akọni jagunjagun Ìbàdàn Balógun Ìbíkúnlé (Kìnìún Oníbùdó), akọni tí ó gba Ìbàdàn sílẹ̀ lọ́wọ́ Ààrẹ Ọ̀nà Kakaǹfò Kúrunmí ti Ìjàyè. Iṣẹ́ Adédoyin (2013) dá lórí àkójọpọ̀ àwọn akọni ilẹ̀ Yorùbá lọ́kùnrin àti lóbìnrin pẹ̀lú àpèjúwe àti àlàyé kíkún nípa akitiyan wọn gẹ́gẹ́ bí alágbára.

Àǹjọ̀ọ̀nú Ọjọmu Ńlá

Onírúurú ìtàn ni ó rọ̀ mọ́ bí Ọjọmu Ńlá ṣe dé Oǹdó ṣùgbọ́n èyí tí ó súnmọ́ òótọ́ jùlọ ni a ti sọ ṣáájú. Ó dájú wí pé akíkanjú ni Ọjọmu Ńlá láti Bìní wá; àmọ́ agbára àti oògùn tí ó gbé wá láti Bìní kò ká iṣẹ́ ribiribi tí ó ṣe ní ìlú Oǹdó. Ìyàlẹ́nu ni orísun agbára Ọjọmu Ńlá. Abẹ́nà ìmọ̀ wa Olóyè Olúfọ́sóyè Ògúnyè ni ó sọ ìtàn bí Ọjọmu Ńlá ṣe di alágbára àti olóògùn ní ìlú Oǹdó. Ìtàn àkọ́kọ́ tí ó sọ ni wí pé obìnrin kan tí à ń pe orúkọ rẹ̀ ní Tagba ni ó kọ́ Ọjọmu Ńlá ní oògùn. Ẹrúbìnrin Tagba ni ẹni tí ó kọ́ Tagba lóògùn pẹ̀lú ìlò ewé àti egbò tí ó yanranntí. Kì í ṣe wí pé Tagba kọ́ Ọjọmu Ńlá lóògùn nìkan, ó tún ń ṣe oògùn fún un tí ó fi ń ja àjàṣẹ́gun, tí ó sì di ẹ̀rùjẹ̀jẹ̀ fún gbogbo àwọn tí ó yíi ká. Àwọn òpìtàn mìíràn sọ wí pé ọkùnrin àjèjì onífọ̀n kan (Ògún) ni ó wọ ìlú Oǹdó ní ìgbà kan, ó bá àánú dé ọ̀dọ̀ Ọjọmu Ńlá, ó sì ṣe àánú fún un nípa gbígba Ògún sílé láti tọ́jú rẹ̀. Láti san oore bàǹtà banta tí Ọjọmu Ńlá ṣe fún un yìí, ni ó fi pinnu láti sọ ọ́ di alágbára tí ẹni kankan kí yóò lè borí rẹ̀.

Ọkùnrin yìí wá béèrè pé kíni Ọjọmu fẹ́ kí òun ṣe fún òun gan an láti fi san oore fún un. Ọjọmu fèsì wí pé òun fẹ́ kí ìlú Oǹdó gbòòrò sí i. Ọkùnrin àlejò yìí kọ̀ jálẹ̀ láti ṣe oore náà fún un. Ìdí ni wí pé nígbà tí ó ya ọ̀dọ̀ Ọ̀ṣemàwé fún àánú, kò ṣe é fún òun, bẹ́ẹ̀ náà ni ó ya ọ̀dọ̀ Lísà ṣùgbọ́n tí òun náà kọ̀ láti ràn án lọ́wọ́. Ògún sọ pé Ọ̀ṣemàwé àti Lísà ni ó ni iṣẹ́ ìlú, torí náà, kí wọ́n máa rán-an. Ọjọmu wá bẹ̀bẹ̀ pé òun kò fẹ́ kí ogun ja ìlú Oǹdó mọ́. Oògùn àti agbára tí òun lè máa fi ṣẹ́gun àwọn ọ̀tá Oǹdó ni òun béèrè fún. Àlejò yìí gbà láti ràn án lọ́wọ́ nítorí pé Ọjọmu gbà á nígbà òjò torí náà ó ní ó yẹ kí òun náà gbà á nígbà ẹ̀rùn. Nígbà tí ọkùnrin onífọ̀n yìí dé kò ṣe é bá jẹun, kò ṣe é fara kàn ṣùgbọ́n Ọjọmu Ńlá bó aṣọ àkísà ọrùn rẹ̀, ó wẹ̀ fún un, ó tọ́jú rẹ̀, ó gbé agbádá ńlá kọ́ ọ lọ́rùn, ó ń fún un lóúnjẹ, ó sì ń bá a tọ́jú egbò rẹ̀ títí tí ó fi jiná. Àsìkò tí ó fẹ́ máa lọ ni ó nawọ́ ẹ̀san oore sí Ọjọmu Ńlá. Oore ńlá ni ó ṣe fún Ọjọmu láti fi ṣẹ́gun gbogbo àwọn ọ̀tá tí ó yí Oǹdó ká nígbà náà. Ó sọ fún Ọjọmu Ńlá pé Àkọ́bí ọmọ rẹ̀ ni yóò fi ṣe oògùn náà tí ó bá fẹ́. Oògùn ni wọn yóò fi ọmọ náà jó, èyí sì ni yóò sọ Ọjọmu di akíkanjú alágbára àti àrọ̀nì olóògùn. Wọ́n fi ọmọ yìí jóògùn lóòótọ́, ó sì jẹ́ bí idán. Àdó ni wọ́n ṣe oògùn yìí sí, tí Ọjọmu yóò máa fi oǹdè gbé kọ́rùn bí ó bá ń lọ sójú ogun tí yóò sì máa ṣe amọ̀nà fún un. Yàtọ̀ sí èyí, Ògún tún kọ́ Ọjọmu Ńlá lóògùn gidi gan-an.

Ohun tí Ògún ṣe fún Ọjọmu Ńlá láti di alágbára nípasẹ̀ ìlò oògùn, títẹ̀nífá àti mímú mọ awo fara jọ orò ìsọnidakọni ní ilẹ̀ Gíríkì. Orò yìí ni yóò to akọni bẹ́ẹ̀ sí ipò àwọn ẹni abàmì bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé wọ́n ti gbé ilé ayé rí. Wọn yóò sì gbà pé wọ́n ti di abàmì tí kò lè kú mọ́ títí ayé. Ìlànà yìí ni ó máa ń sọ akọni di àǹjọ̀ọ̀nú ẹ̀dá ní ilẹ̀ Gíríkì (Mircea, 2006). Báyìí gẹ́lẹ́ ni ọ̀rọ̀ Ọjọmu Ńlá rí tí a fi pè é ní àǹjọ̀ọ̀nù. Ọjọmu Ńlá ti di abàmì tí kò lè kú mọ́ nítorí pé gbogbo ìgbà tí wọ́n bá pè é ní àkókò ìṣòro ni ó máa ń dáhùn tí yóò sì ṣe takuntakun.

Bí a bá ń sọ̀rọ̀ nípa Ọjọmu Ńlá, kì í ṣe ìlú Oǹdó nìkan ni ó kàn. Kò sí agbègbè tí ó yí Oǹdó ká tí wọn kò ti gbúròó rẹ̀. Àwọn ìlú bíi Ajébándélé, Ìrèlè, Òkìtìpupa, Ìwòpín Àgbábú, Òfosùn, Àpọnmu abbl. Àjọṣepọ̀ tí ó wà láàrin Ọba Àìghọ̀ àti Ọjọmu Ńlá kò ṣe é fẹnu sọ. Wọ́n súnmọ́ ara pẹ́kípẹ́kí ni, èyí tí a fi lè sọ pé ọlá àbàtà Ọjọmu Ńlá ní í mú odò Àìghọ̀ ṣàn. Ẹni tí Ọ̀ṣemàwé àti àwọn ará ìlú gbára lé ní àkókò ìṣòro tàbí ogun ni. Gbogbo àlàyé Campbell nínú tíọ́rì ìrìnàjò akọnikùnrin ni ó wà ní ìbámu pẹ̀lú ìtàn Ọjọmu Ńlá. Apá kíní ìpínsísọ̀rí tíọ́rì yìí ni ó tọ́ka sí bí Ọjọmu Ńlá ṣe dé Oǹdó láti Bìní (*Departure*). Apá kejì ni ó rọ̀ mọ́ bí Ògún tí òun náà rin ìrìnàjò wá láti Ilé-Ifẹ̀ ṣe dé sí ọ̀dọ̀

Ọjọmu Ńlá tí ó sí tẹ̀ẹ́ nífá nítorí pé ó ṣoore ńlá fún un nípa pé kò ta á nù pẹ̀lú àìlera rẹ̀, tí ó sì ṣe ìtọ́jú àìlẹ́gbẹ́ fún un láìmọ-ọ́n rí. Nítorí ìdí èyí, Ògún kọ́ Ọjọmu Ńlá lóògùn, ó sì tún ṣe oògùn àjàṣẹ́gun àti bíborí ọ̀tá fún un (títẹ̀nífá-*initiation*). Onírúurú ogun ni Ògún jà nítorí ìlú Oǹdó. Gbogbo àwọn ìlú tí ó dojú ogun kọ ìlú Oǹdó ni Ọjọmu ṣẹ́gun tí ìpadàbọ̀ rẹ̀ sì mú ìdàgbàsókè bá ìlú lápapọ̀. A ṣe àkíyèsí wí pé ètò oyè jíjẹ ìlú Bìní fẹ́ fara pẹ́ ti ìlú Oǹdó. Èyí rí bẹ́ẹ̀ nítorí ìmọ̀ ètò ìlú tí Ọjọmu Ńlá gbé wọ ìlú Oǹdó láti Bìní. Ìtàn tún sọ fún wa pé Ọjọmu Ńlá gan an ni ó bá Àìghọ̀ to ìlú nígbà tí wọ́n dé láti ìlú Bìní. Àwọn ènìyàn ìlú Oǹdó tún gbàgbọ́ pé Ọjọmu Ńlá ni ó mú ilá wá sí ìlú Oǹdó láti Bìní. Ògún sì ni ó mú iṣu àti àgbàdo bọ̀ láti Ifẹ̀ fún Ọjọmu Ńlá láti san oore fún-un. Ó kọ́ Ọjọmu bí wọ́n ti ń gbìn ín, báyìí ni Ọjọmu ṣe kó ire bá Oǹdó nípa inú rere rẹ̀.

Gẹ́gẹ́ bí àlàyé Campbell, a lè pe Ògún gẹ́gẹ́ bí ìrànlọ́wọ́ òjijì fún Ọjọmu Ńlá (*Supernatural Aid*). Ogun àyíká, agbègbè àti òkèèrè tí ó dojúkọ ìlú Oǹdó ni ó dúró gẹ́gẹ́ bi ìpè fún ìrìnàjò lọ sí gbogbo ìlú tí Ọjọmu Ńlá ti jagun. Yàtọ̀ sí àwọn ìlú mìíràn tí Ọjọmu Ńlá ti jagun tí a kò mẹ́nubà nínú iṣẹ́ yìí, ó hàn gbangba nínú oríkì rẹ̀ pé ‘Ó pọ̀kà, ọ̀kà run, ó paye, aye run’, Ogun Ìjẹ̀bú, Ogun Itsekiri àti Ogun Iléṣà wà lára ìpèníjà tí ó fa Ọjọmu Ńlá sí ìrìnàjò akọni. Campbell kò ṣàì mẹ́nu bà á nínú tíọ́rì yìí wí pé ìrìnàjò akọni máa ń mú ìfarajìn lọ́wọ́. Dáwódù Ọjọmu Ńlá tí à ń pè ní Kíndẹ́rìnwá ni Ògún fi jóògùn fún un láti sọ ọ́ di alágbára. Èyí farapẹ́ ìtàn Morẹmi tí ó fa ọmọ rẹ̀ kan ṣoṣo Olúorogbo kalẹ̀ fún odò èsìnmìrìn láti lè ja àjàbọ́ lọ́wọ́ àwọn Ugbo (Ládiìpọ́, 1971). Ní kété tí Ọjọmu bá ti fi oǹdè gbé àdó Ọgbajámùká yìí kọ́rùn tí ó kó ìyẹ́ ẹyẹ àgìrìṣaṣà wọ etí rẹ̀ ni yóò ti kọjá wọ inú ẹ̀mí àìrí, kò sí ohun tí ará ayé lè sọ kí ó gbọ́ mọ́. Ohùn ẹ̀mí ọmọ rẹ̀ tó fi jóògùn ni yóò máa gbọ́ fún ìtọ́sọ́nà àti agbára. Ẹ̀bùn gíga jùlọ tí Campbell pè ní *ultimate boon* ni àlàáfíà, ìtẹ̀síwájú àti ìmúgbòòrò tí Ọjọmu Ńlá mú dé bá ìlú Oǹdó. Kò sí ọmọbíbí ìlú Oǹdó tí kò ṣàì bù lára akíkanjú àti ìgboyà Ọjọmu Ńlá. Ìdí nìyí tí àwọn ènìyàn ìlú òkèèrè fi máa ń pe àwọn Oǹdó ní ‘alágídí’.

Olórúkọ àpèjáyà ni Ọjọmu Ńlá. À ń lé-e-bọ̀ lẹ́yìn, jagunlabí ń-lárá-iwájú ni. Alátùn-ún-ṣe-tún-tò ni Ọjọmu Ńlá. Kò fẹ́ ìyànjẹ, olùfẹ́ ìlú Oǹdó sì ni pẹ̀lú. Bí àrọ̀nì alágbára yìí ṣe le tó, ó fẹ́ràn mọ̀lẹ́bí, ó sì kó àwọn ẹbí mọ́ra. Gbogbo ìwọ̀nyí sì fara hàn nínú oríkì rẹ̀.

A. **Oíkì Jọmọn Ílá**

Jọmọn Ílá
Ọyan-àn Lúdà
Lúdà yé rẹ̀ǹjẹ̀ ṣúù
Lúdà yé gbógùn gbẹ́
Agada jẹan mímí
Òwètí gbàà ḿ bòí
Ọ̀yànyan yàn Límọ́n
Ògbògbogbò Létí
Ò gwàná kùàkùà gbẹ́pọ̀n wú
Í dúkú tanọ̀n daọ̀n tanọ̀n
O mókó ẹ ṣùkọ́kọ ghanwọnmọngun gbànẹ̀
Ò mọnsẹ báwẹn ẹinlá mún lẹ̀ta nùlí jọmọn
Ò gboyè gboko ọ̀nàkèè
Ọmọ lóí bàà tẹ́i kegé, níbẹ̀ wẹ́n ṣàjọ omiye nùlí jọ̀mọ̀n
Lẹ́yẹ́ ṣe wẹ́yẹ́ númọ̀ngún
Lúmọ̀ngún àìsọ̀gi tì
Lúmọ̀ngún àìrókó tọ̀sí
Ó pọ̀kà, ọ̀kà un
Ó paye aye un

Ó sàlùmọ́n da pooroyẹ́ghẹ́
Ọmọ ó rọkẹ sẹ̀wù sọ́ ọ̀n
Iba Kíndẹ́rinwá Ọ̀gbàjámùkán
Layegboli Layegbode nujọmọn
Líghòóó ṣàn lele núghó Àìghọ̀
Egúngún ílá òde Oǹdó

B. ***Oríkì Ọjọmu Ńlá***
Ọjọmu Ńlá
Ọ̀yánrán Onídà
Onídà tó ń run ẹ̀jẹ̀ ṣùù
Onídà tó ń gbé ẹ̀yìn igbó
Agada jẹran tútù
O wetí gbàà fi borí
Ọ̀yànyànyan onímú
Ọ̀gbògbogbò elétí
Ó wa iná kùàkùà gbẹ́pọ̀n wú
Ó ní kíkú ta dànù kí àrùn ta dànù
Ó fokó ẹ̀ ṣafárá fáwọn ọmọ ogun kọjá
Ó fẹsẹ̀ bágbẹ̀ẹ́ ẹrinlá fi nun òkúta nílé Ìjọ̀mù
Ó gboyè gboko lọ́nà òkèèrè
Ọmọ oní pèpéle tẹ́rí kegé, níbi tí wọ́n ti ń ṣàjọ Omiye nílé Ìjọ̀mù
Ẹlẹ́yẹ́ ṣe wẹ́yẹ̀ nímògún
Onímògún àìsọgitì
Onímògún àìrókótọ̀sí
Ó pọkà, ọ̀kà run
Ó paye, aye run
Ó sàlùmọ́ di poroyẹ́ghẹ́
Ọmọ ò rọ́kẹ̀ẹ́ ṣẹ̀wù sọ́rùn
Bàbá Kíndẹ́rinwá Ọ̀gbàjamùká
Láyégbo ilé Láyégbo òde níjọ̀mù
Líghóró ṣàn lélé nígbó Àìghọ̀
Egúngún ńlá Òde Oǹdó

Ẹ̀dà méjì ni oríkì Ọjọmu Ńlá òkè yìí. (A) jẹ́ èyí tí a gbà lẹ́nu àwọn òpìtàn ní ẹ̀ka-èdè Oǹdó nígbà tí (B) jẹ́ èyí tí a ṣe àdàkọ rẹ̀ ní Yorùbá àjùmọ̀lò fún ìmọ̀ kíkún àwọn òǹkàwé.

Ṣíṣí Aṣọ lójú Eégún Àdìítú Ẹ̀dá Ọjọmu Ńlá

Gẹ́gẹ́ bí a ti sọ ṣáájú wí pé oríkì Ọjọmu Ńlá ni a máa fi ṣe ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí. Nínú oríkì yìí gan an ni ó ti hàn kedere pé àdìítú akọni ni Ọjọmu Ńlá lóòótọ́. Kí ènìyàn tó lè pinnu láti fi àkọ́bí ọmọ rẹ̀ jóògùn láti gba ìlú là, akíkanjú akọni ni lóòótọ́. Ìlà kọ̀ọ̀kan nínú oríkì Ọjọmu Ńlá ni ó ní ìtumọ̀ àti ohun tí ó rọ̀ mọ́ ọn. Ní báyìí, a ó máa mú oríkì yìí ní ọ̀kọ̀ọ̀kan láti ṣe ìtúpalẹ̀ rẹ̀.

Ọjọmu Ńlá

Ọjọmu kì í ṣe ẹni tí ó sanra ṣùgbọ́n agbára àti oògùn pẹ̀lú akíkanjú rẹ̀ ni wọ́n ṣe ń pè é ní ẹni títóbi. Ẹni tí gbogbo ènìyàn bẹ̀rù ni. Ìdí kejì ni wí pé òun ni Ọjọmu àkọ́kọ́ ní ìlú Oǹdó. Àwọn ẹ̀yà ara rẹ̀ kọ̀ọ̀kan pẹ̀lú ohun èlò tí ó fi ń jagun máa ń tóbi ní àrà ọ̀tọ̀

kọjá àpèjúwe ní kété tí ó bá ti nílò wọn lójú ogun. Ìdí nìyí tí wọ́n fi ń pè é ní Ọjọmu Ńlá. Kì í ṣe ẹni yẹpẹrẹ tàbí ẹni tí a lè fi ojú tẹ́ńbẹ́lú. Ẹni tí ó bá ṣe bẹ́ẹ̀ yóò jẹ iyán rẹ̀ nísu.

Ọ̀yan-àn Lúdà (Ọ̀yánrán Onídà)

Ohun tí àwọn abẹ́nà ìmọ̀ (Olóyè gíga Ọjọmu Ògúnyè Bólúwají Ambrose Akínṣadé àti Olóyè Pajámajẹ Akínjísọ́lá Òjó) sọ fún wa nípa abala oríkì yìí ni wí pé kò sí bí ibi kan ti jìnà tó tí idà Ọjọmu Ńlá kì í dé. Tí ó bá ṣàà ti na idà náà, gbogbo ibi tí ó bá fẹ́ kó jà dé ni yóò jà dé. Ó lè dúró sí ojú kan kí idà rẹ̀ jà, kí ó sì pa èniyàn dé máìlì mẹ́tàlélọ́gọ́rùn-ún (103 miles). Bí àpẹẹrẹ, kí á lo Oǹdó sí Ẹ̀pẹ̀. Gbogbo ibi tí àwọn ọ̀tá rẹ̀ bá fi ara pamọ́ sí ni ọwọ́jà rẹ̀ máa ń dé tí ó bá ti ju idà rẹ̀ sọ́tùn-ún sósì.

Lúdà yé rẹ̀njẹ̀ ṣùù – Onídà tó ń run ẹ̀jẹ̀ ṣùù

Gbogbo ìgbà ni idà Ọjọmu Ńlá máa ń ṣiṣẹ́. Ogun jíjà kì í sú Ọjọmu Ńlá. Kò sí ìgbà tí idà rẹ̀ máa ń jáde tí kò níí mu ẹ̀jẹ̀. Ọjọmu Ńlá jagun Iléṣà, ó jagun Ìjẹ̀bú, ó jagun Aye àti Itsekiri. Idà rẹ̀ yìí ni ó rọ fún àwọn ọmọ ogun rẹ̀ sí oríṣìí àdá mìíràn tí à ń pè ní 'dabiri' ní Oǹdó tí wọ́n fi ṣẹ́gun àwọn Ìjẹ̀bú. Ìdí nìyí tí àwọn Oǹdó fi máa ń pe 'dabiri' yìí ní "Ìjẹ̀bú pẹ̀yìndà". Bí idà Ọjọmu kò jẹun tàbí mu ẹ̀jẹ̀ lọ́wọ́ òun tìkálarẹ̀, yóò mu ẹ̀jẹ̀ lọ́wọ́ àwọn ọmọ ogun rẹ̀. Àyàfi tí kò bá mú idà rẹ̀ jáde nínú àkọ̀, tí ó bá ti lè mu jáde, ó di dandan kí ó mu ẹ̀jẹ̀.

Lúdà yé gbógùn gbé (Onídà tó ń gbé ẹ̀yìn odi/igbó)

Ọjọmu Ńlá kì í mú idà rẹ̀ wálé nítorí ìbínú. Ẹ̀yìn odi ìlú ni ó máa ń tọ́jú idà rẹ̀ sí. Ìgbàkúgbà tí idà náà bá ti dé ìgboro tàbí àárín ìlú, yóò gba ẹ̀jẹ̀ ṣáá ni. Òun nìkan ni ó mọ ibi tí ó fi pamọ́ sí.

Agada jẹan mímí (Agada jẹran tútù)

Idà rẹ̀ máa ń já èniyàn jálajàla láìsí àánú ni. Ọ̀dájú onídà ni Ọjọmu Ńlá. Idà rẹ̀ kì í pa òkú èniyàn, ààyè èniyàn ni ó máa ń jẹ.

Ò wètí gbàà ḿ bòí (Ò wetí gbàà fi borí)
Ògbògbogbò létí (Ògbògbogbò létí)

Etí yìí ni Ọjọmu Ńlá máa fi ń bo àwọn ọmọ ogun rẹ̀ pẹ̀lú ara rẹ̀ nígbà òjò. Ìdí abájọ ni pé òjò kò gbọdọ̀ pa àwọn ońdè, oògùn àti ìhámọ́ra lára wọn. Tí ó bá ti fa etí rẹ̀ méjèèjì, yóò di bíi agboòrùn tàbí agbòjò fún òun àti àwọn ọmọ ogun rẹ̀. Kò sí bí wọ́n ti pọ̀ tó, yóò bo gbogbo wọn ṣá ni. Yàtọ̀ sí pé etí yìí ṣe àbò fún un, tí Ọjọmu Ńlá bá fẹ́ pa àwọn ọmọ ogun rẹ̀ mọ́ kúrò nínú ewu, yóò fa etí yìí kí gbogbo wọn lè sá sí abẹ́ rẹ̀ nítorí pé oore ọ̀fẹ́ Ọjọmu Ńlá kájú wọn láìfarapa.

Ọ̀yànyànyàn Límọ́n (Ọ̀yànyanyàn Onímú)

Kò sí àníàní pé àwọn ọ̀tá kò ní í ṣàì sa àsàsí, èdì, ògèdè, ọfọ̀, àásán, èpè, àrùn, òfò, àdánù bá Ọjọmu Ńlá jà láti lè borí rẹ̀ lójú ogun. Imú rẹ̀ ni ó máa gba gbogbo èyí pamọ́ sí, yóò tún gba ti àwọn ọmọ ogun rẹ̀ pamọ́ síbẹ̀ bákan náà. Imú rẹ̀ máa ń tóbi bí ó bá ti dójú ogun. Tí ó bá ti dé ilé ni yóò fun gbogbo rẹ̀ síta bí ọ̀fìnkìn tàbí ikunmú. Ní kété tí ó bá ti ṣe èyí ni ara rẹ̀ yóò tún wà lákọ padà. Ìtàn mìíràn tilẹ̀ tún sọ wí pé, ó máa ń sọ àwọn ọmọ ogun rẹ̀ di eṣinṣin kó pamọ́ sí imú rẹ̀ tí ó bá dí tán lójú ogun.

Ò gwàná kùàkùà gbẹ́pọ̀n wú (Ò waná kùàkùà gbẹ́pọ̀n wú)
Ì dúkú tanọ̀n dáọ̀n tanọ̀n (Ó ní kíkú tanù kárùn tanù)

Tí Ọjọmu Ńlá bá gbúròó àbìlù ibi ní àyíká rẹ̀ tàbí ní ìlú Oǹdó lápapọ̀, yóò kó iná igi jọ, yóò jó dáradára tí yóò fi yọ ẹyinná púpọ̀, yóò wá jókòó, yóò sì gbé ẹpọ̀n rẹ̀ wú ẹyinná náà, ẹpọ̀n rẹ̀ yóò wá ta púù, Ọjọmu Ńlá yóò wá kígbe sókè wí pé:

Dúkú tanọ̀n – Kíkú tanù
Dáọ̀n tanọ̀n – Kárùn tanù

Yàtọ̀ sí pé ó gbúròó àbìlù ibi, tí wọ́n bá tojú ogun dé, yóò tún ṣe bẹ́ẹ̀ kí gbogbo àsàsí àti àbìlù ibi lè ta dànù gẹ́gẹ́ bí ìdápadà ibi sórí ọ̀tá.

Ó mókó ẹ ṣùkọkọ̀ ghọ́mọgun gbànè (Ó fi okó rẹ̀ ṣe afárá fún àwọn ọmọ ogun kọjá)

Ní ìgbà kan, àwọn Itsekiri àti àwọn Aye wá ja Oǹdó lólè. Ọjọmu Ńlá wá pàṣẹ fún àwọn ọmọ ogun rẹ̀ wí pé kí wọ́n rí i pé wọ́n mú àwọn olè náà. Ní kíákíá ni àwọn ọmọ ogun ti bẹ̀rẹ̀ síí lé àwọn Itsekiri àti àwọn Aye lọ lái bojú wẹ̀yìn nítorí àṣẹ pé wọn ò gbọdọ̀ padà wá sílé láì rí wọn mú. Ọjọmu Ńlá náà tẹ̀lé wọn. Nígbà tí àwọn olè náà dé ibi alagbalúgbú omi kan ni wọ́n bá kán lu odò náà torí pé wọ́n mọ̀wẹ̀ púpọ̀. Èrò wọn ni pé inú omi ńlá náà ni Ọjọmu Ńlá àti àwọn ọmọ ogun rẹ̀ máa ṣègbé sí. Ìyàlẹ́nu ni ó jẹ́ fún wọn pé Ọjọmu Ńlá àti àwọn ọmọ ogun rẹ̀ rìn lórí omi náà kọjá sí ọ̀dọ̀ àwọn Itsekiri. Báwo ni èyí ṣe rí bẹ́ẹ̀? Gẹ́gẹ́ bí a ti mọ̀ pé abàmì ẹ̀dá kan ni Ọjọmu Ńlá, bí wọ́n ṣe dé etí odò náà ni Ọjọmu Ńlá na okó rẹ̀ tàn-àn tí ó di ìrókò ńlá tí ó gùn, ìrókò yìí ni ó nà sórí omi náà ṣe afárá tí ó sì gùn dé òpin omi náà. Èyí ni òun àti àwọn ọmọ ogun fi ṣe afárá kọjá sí òdìkejì lọ́dọ̀ àwọn Itsekiri àti Aye. Bí wọ́n ṣe dé òdìkejì náà ni ó pe iná sọ̀kalẹ̀, iná sì sọ, gbogbo dúkìá wọn ni ó jó lẹ́úlẹ́ú, tí àwọn yòókù sì fọ́n sórí omi. Ìtàn yìí ni a gbọ́ lẹ́nu Olóyè Ọlásẹ̀ghà Peter tí ó jẹ́ ọ̀kan lára àwọn òpìtàn ìlú Oǹdó.

Ó mọ́nṣẹ báwẹ́n ẹinlá, mún lẹ̀ta núlí jọmọn
Ó gboyè gbokọnànkèè
Ọmọ lóíbàà tẹ́í kegé, níbẹ̀ wẹ́n ṣàjọ miye núlí jọ̀mọ̀n
Ó fẹsẹ tẹ ìgbẹ́ ẹrinlá fi lẹ òkúta nílé Ọjọmu
Ó gboyè gboko ọ̀nàkèèrè
Ọmọ onípèpéle tẹ́rí kegé níbi tí wọ́n ti ń ṣàjọ omiye nílé Ọjọmu

Èyí fihàn pé bí Ọjọmu Ńlá ṣe lágbára tó, kò fi ọ̀rọ̀ mọ̀lẹ́bí rẹ̀ ṣeré. Pèpéle yìí ni wọ́n ti ń ṣeré, ibẹ̀ ni wọ́n ti ń ṣẹ̀pàdé ẹbí, ibẹ̀ náà ni wọ́n ti ń ṣayẹyẹ gbogbo. Ó máa ń sin ẹ̀rìnlá, bí àwọn ènìyàn bá ti fẹsẹ̀ tẹ ìgbẹ́ ẹ̀rìnlá náà, òkúta kan tí ó wà ní ẹ̀hìnkùlé rẹ̀ ni wọn yóò fi nú. Tí a bá wo ìṣesí yìí dáradára, kò bójúmu tó nítorí pé ṣe ni ìgbẹ́ tí wọ́n fi nu òkúta náà máa dọ̀tí rẹ̀. Ṣùgbọ́n èyí rí bẹ́ẹ̀ láti fi ìfẹ́ tí Ọjọmu Ńlá ní sí ẹbí rẹ̀ hàn. Kì í bínú sí wọn, kì í korò ojú sí wọn, bẹ́ẹ̀ ni kì í bá wọn jà. Ó fi ìfẹ́ kó gbogbo wọn móra. Ìdí nìyí títí di òní tí àwọn ọmọ ilé Ọjọmu kò ṣe kì í bá ara wọn jà. Wọn kò sì gbọdọ̀ sà sí ara wọn. Wọn kì í bínú sí ara wọn. Bí ọ̀rọ̀ bá fa ìbínú, kì í dalẹ̀ rárá lọ́kàn wọn.

Lẹ́yẹ́ ṣe wẹ́yẹ̀ númọ̀ngún – Ẹlẹ́yẹ́ ń ṣe wẹyẹ nímògún
Lúmọ̀ngún àìsọ̀gítì – Onímògún àìsọ̀gitì
Lumongun àìrókótọ̀sí – Onímògún àìrókótọ̀sí

Ìdí Ògún ńlá kan wà níwájú ilé Ọjọmu Ńlá tí wọ́n ń pè ní Ògúnlẹ́ri tàbí Ògún òde. Ẹyẹ máa ń pọ̀ lórí igi Pèrègún tí wọ́n gbìn sí Ògúnlẹ́ri yìí, ṣùgbọ́n bí àwọn ẹyẹ wọ̀nyí ṣe pọ̀ tó, kò sí ẹni tí wọ́n bí dáa tàbí tí ó gbóyà láti mú tàbí pa ọ̀kankan nínú àwọn ẹyẹ náà. Abẹ́ igi Pèrègún yìí ni ibòji, ibẹ̀ ni wọ́n ti máa ń bẹ́ ajá Ògún. Kò sẹ́ni tó gbọ́dọ̀ simi tàbí

jòkó ní abẹ́ igi náà lái ṣe ohunkóhun. Àyàfi àwòrò Ọjọmu nìkan tí wọ́n ń pè ní Pajámajẹ tí wọ́n bá fẹ́ ṣe ètùtù níbẹ̀. Ẹnikẹ́ni kò gbọdọ̀ ṣe ohun ìdọ̀tí sí sàkání Ògúnlẹ́ri yìí. Kò sẹ́ni tó gbọ́dọ̀ tọ̀ síbẹ̀, wọn kò sì gbọdọ̀ yàgbẹ́ síbẹ̀. Àyàfi ẹni tí ó bá fẹ́ kú nífọnnáfọṣun nìkan ni ó lè ṣe ìrégbè nídìí Ògúnlẹ́ri yìí. Wọn kì í déédé nawọ́ sí i, wọn kì í búra èké níbẹ̀, wọn kì í ṣépè níbẹ̀ bákan náà. Ajá tí wọ́n bá ti fi ṣètùtù nídìí Ògúnléri, ẹnìkan kì í jẹ é. Orí igi pèrègún náà ni wọ́n máa gbe kọ́ sí.

Ó pọ̀kà Ọ̀kà un – Ó pa Ọ̀kà, Ọ̀kà run
Ó sàlùmọ́n dà pooyẹghẹ – Ó sọ igbo aṣebi di kòròfo

Àwọn òpìtàn sọ fún wa pé ní ayé àtijọ́, àwọn ará Ọ̀kà ní òrìṣà kan tí wọ́n ń pè ní 'èsẹsẹ̀n'. Ènìyàn ni wọ́n fi ń bọ ọ́. Ìlú Oǹdó sì ni àwọn ará Ọ̀kà ti máa ń mú àlejò tí wọ́n máa fi ń bọ òrìṣà náà tí ẹnikẹ́ni kò sì gbọdọ̀ sọ̀rọ̀. Nígbà tí Ọjọmu Ńlá dé tí wọn kò jáwọ́ pẹ̀lú gbogbo ìkìlọ̀ tí ó ṣe fún wọn ni ó bá pinnu láti gbẹ̀san kí wọ́n ba lè dẹ́kun irú ìwà ìkà bẹ́ẹ̀. Nígbà tí àwọn ará Ọ̀kà tún wá padà wá ṣe bí wọ́n ṣe ń ṣe, Ọjọmu wá lé wọn dé ìlú wọn, ó sì bẹ̀rẹ̀ sí í pa wọ́n. Ọjọmu pa wọ́n débi pé ìròyìn kò tó àfojúbà, ẹni bá dé bẹ̀ ló lè sọ. Nígbà tí ìròyìn dé ìlú Oǹdó pé Ọjọmu ti fẹ́ pa àwọn ará Ọ̀kà tán, àwọn àgbà ìlú kan wá bẹ àwọn ìyàwó Ọjọmu pé kí wọ́n lọ bá àwọn bẹ ọkọ wọn kí ó má ṣe pa Ọ̀kà run pátápátá. Lóòótọ́ àwọn ìyàwó Ọjọmu kó ìlù jáde, wọ́n bẹ̀rẹ̀ sí í lù ú láti pàrọwà sí ọkọ wọn pẹ̀lú orin pé:

> "Jọmọn ò wò mà bọ o
> Ogun mẹn jilu aládé o
> Jọmọn ò wò mà deyin o"
> "Jọmọn ò mà padà bọ̀ o
> Ogun kì í kólùú aládé o
> Jọmọn o padà wá sílé o"

Ṣùgbọ́n nítorí pé Ọjọmu kó ìyẹ́ àgìrìṣaṣà há etí rẹ̀, kò gbọ́ ìlù yìí. À fi ìgbà tí ọ̀kan nínú àwọn olórí àwọn ọmọ ogun rẹ̀ tí ó gbọ́ ìlù àwọn ìyàwó rẹ̀ fa ìyẹ́ àgìrìṣaṣà yìí yọ létí rẹ̀ ni ó tó gbọ́ ìlù àwọn ìyàwó rẹ̀. Ní àkókò náà, ó ti pa àwọn Ọ̀kà ku òrùlé mẹ́ta péré. Ọjọmu gbọ́ ìpàrọwà àwọn aya rẹ̀, ó sì fi àwọn ará Ọ̀kà gégùn-ún pé wọn kì yóò gbèrú bẹ́ẹ̀ ni wọn kò ní í gbòòrò ju bí wọ́n ti kù lọ. Ó tún fi wọ́n gégùn-ún pé a kì yóò gbọ́ ìlù lọ́kà láéláé. Títí di òní, wọn kì í lu ìlù ní Ọ̀kà, wọn kò sì gbọdọ̀ lu ìlù kọjá níbẹ̀. Ìlú tí ó ní Ọba ni Ọ̀kà ní ìlú Oǹdó ṣùgbọ́n ìdàgbàsókè wọn kò ládé lórí bẹ́ẹ̀ ni wọn ò sì gbòòrò dàbí alárà.

Gbogbo ibi àsásí àwọn aṣebi ní ìlú Oǹdó àti agbègbè rẹ̀: Ọ̀nàwúọ̀, Ọ̀nàkèèrè, Ẹ̀ẹ̀nkẹ̀ta, Òkè Ọpa ni ọwọ́jà Ọjọmu dé. Ó pa wọ́n run láìku ẹnìkan, ó sì sọ gbogbo ibẹ̀ di kòròfo. Lẹ́yìn èyí ni wọ́n ṣe ètùtù sí ibẹ̀ tí wọ́n sì di ibùgbé àwọn ènìyàn gidi. Àdúgbò kan wà tí à ń pè ní Ẹ̀ẹ̀nkẹ̀ta (Ẹ̀rìnkẹ̀ta) ní ìlú Oǹdó. Àdúgbò yìí àti agbègbè rẹ̀ kún fún wàhálà àti ìjàmbá àwọn aṣebi. Ọjọmu Ńlá wá pàṣẹ pé kí wọ́n lọ kọ ebè ('ẹ̀àn" ní èdè Oǹdó) mẹ́ta sí ibẹ̀, lẹ́yìn èyí ni ó fún wọn ní èbù iṣu, àgbàdo gbígbẹ àti orógbó, ó ní kí wọ́n sun wọ́n, ó wá ṣe ètùtù si. Ọjọmu gbéra, ó di àdúgbò yìí, ṣùgbọ́n nígbà tí ó dé ibẹ̀, ebè (ẹ̀àn) méjì ni ó bá, ó wá ní ebè yìí ku ẹ̀kẹ́ta, wọ́n wá kọ ẹyọ kan si, Ọjọmu wá gbin ẹ̀sun iṣu, àgbàdo sísun àti orógbó sísun sí ebè kọ̀ọ̀kan, ó sì wí pé ó di ọjọ́ tí gbogbo nǹkan tí òun gbìn sínú ebè náà bá ti hù ni ìjàm̀bà, wàhálà, ogun, ìjà máa tún wọ ìlú Oǹdó. Láti ìgbà náà ni ogun kò ti gba ibẹ̀ wọlé sí ìlú Oǹdó tí àwọn jàǹdùkú kò sì ríbi fojú pamọ́ sí.

Ọmọ ó rọ́kẹ ṣẹ̀wù sọ́ọ̀n – Ọmọ a rọ́kẹ̀ẹ́ ṣẹ̀wù sọ́rùn

Iba Kíndẹ́rinwá Ọ̀gbọ̀jámùká – Bàbá Akíndẹ́rinwá Ọ̀gbàjámùká

Dáwódù Ọjọmu Ńlá ni Kíndẹ́rinwá. Òun náà ni Ògún fi jóògùn fún Ọjọmu Ńlá láti sọ ọ́ di ìlúmọ̀ká akíkanjú alágbára. Ọ̀kẹ́ ni Ògún fi ṣe ẹ̀wù oògùn àpagbé fún Ọjọmu Ńlá. Èyí ni ó máa ń wọ̀ nígbà gbogbo tí ó bá ti ń lọ sójú ogun. Ìdí nìyí tí wọ́n fi ń kì í ní 'Ọmọ rọkẹ ṣẹ̀wù sọ́ọ̀n'. Kò farasin wí pé Àkọ́bí Ọjọmu ni Ògún fi jóògùn kí àlàáfíà ba lè jọba ní ìlú Oǹdó. Àdó ni wọ́n ṣe oògùn yìí sínú rẹ̀ tí yóò sì máa fi ońdè so ó kọ́ ọrùn. Àpapọ̀ Àdó àti Ońdè yìí ni wọ́n ń pè ní Ọ̀gbọ̀jámúkàn. Èyí ni Ọjọmu Ńlá máa ń lò bí atọ́nà tàbí afinimọ̀nà. Ọ̀gbàjámúká yìí ni ó máa ń sọ fún Ọjọmu Ńlá bí yóò ṣe ja àjàṣẹ́gun. Èyí dàbí ìgbà tí Ọlọ́run ń bá Mósè sọ̀rọ̀ nípa ohun tí yóò ṣe nígbà ìṣòro fún àwọn ọmọ Isrẹli. Ìyẹ́ ẹyẹ àgìrìṣaṣa tí wọ́n ti rẹ sínú oògùn ni Ọjọmu máa fi ń di etí rẹ̀ méjèèjì kí ó ba lè gbọ́ ohun tí Ọ̀gbàjámúkà bá ń sọ. Tí ó bá ti ṣe èyí, kì í gbọ́ ohun tí ènìyàn bá ń sọ mọ́ lójú ogun.

Layegbolí layegbode nujọmọn – Aláyé tí ń gbé ilé, Aláyé tí ń gbé òde nílé Ọjọmu
Líghòó ṣàn lele núgbàìọ̀ – Òjò ń ṣàn lele nígbó àìwọ̀
Egúngún ílá deǹdó – Egúngún ńlá òde Oǹdó

Ọjọmu kò pé ti Ògún báwo ni rárá. Bí ó ṣe ní ojúbọ fún un ní ìta gbangba náà ni ó ní ojúbọ fún un nínú ilé rẹ̀ gan-an. Gbogbo ara ni ó fi ń ṣe ti Ògún, tí ó sì ń júbà rẹ̀ nígbàkúùgbà nítorí pé olóore rẹ̀ ni, àti pé kí ó má baà jẹyán rẹ̀ nísu, ó gbọ́dọ̀ máa fún Ògún ní ọ̀wọ̀ tirẹ̀ bí ó titọ́ àti bí ó ti yẹ. Pẹ̀lú ojúbọ Ògún nílé àti níta Ọjọmu, gúdúgúdú ni, kì í fìgbà kan túra sílẹ̀ rárá. Gbogbo àyíká àti agbègbè rẹ̀ ni ààbò tí ó péye wà fún àyàfi ẹni tó bá fẹ́ fi ẹ̀mí rẹ̀ wéwu ni yóò ta félefèle ní àyíká rẹ̀. Ìdí nìyí tí àwọn Oǹdó ṣe máa ń sọ wí pé:

Ẹ ẹ wọlí lẹ́i ja
A kì í wọ ilé Ògún jà

Won a sì tún máa kọ ọ́ lórin pé:

Ọ̀yẹ́yẹ́ o lúodò
Ọ̀nà àti wọ̀lí lẹ́i jà
Ó ṣò o ò
Ọ̀yẹ́yẹ́ olú odò
Ọ̀nà láti wọ ilé Ògún jà
Ó ṣòro o

Ìpinu Ọjọmu Ńlá láti fi ọmọ rẹ̀ ṣètùtù fún àlàáfíà ìlú fara pẹ́ bí Ọlọ́run baba ṣe jọ̀wọ́ ọmọ rẹ̀ kanṣoṣo láti jìyà, kí ó sì kú fún ìgbàlà aráyé. Àràbà ńlá ni Ọjọmu Ńlá jẹ́ ní ìlú Oǹdó.

Ẹnikẹ́ni kò gbọdọ̀ mú oògùn ìkà wọ inú ilé Ọjọmu. Ẹni bá ṣe bẹ́ẹ̀ yóò fi orí ara rẹ̀ gbe. Àwọn ọmọ ilé Ọjọmu kò gbọdọ̀ saàgùn sí ara wọn, bẹ́ẹ̀ ni wọn kò gbọdọ̀ fi oògùn bá ara wọn jà. Ẹni bá dalẹ̀, ó di dandan kí ó bá ilẹ̀ lọ.

Igbó tí Ọjọmu Ńlá máa ń fi idà rẹ̀ pamọ́ sí ni igbó àìwọ̀. Ní gbogbo ìgbà tí Ọjọmu Ńlá bá ti ogun dé, tí ó fẹ́ dá idà rẹ̀ padà sínú igbó yìí ni òjò gbọ́dọ̀ rọ̀ níbẹ̀ láti pa ẹ̀rọ̀ sí àyíká igbó yìí fún ìdènà ibi. Ìdí nìyí tí wọ́n fi ń kì í ní "Líghòó ṣàn lele núgbàìọ̀". Ìghóó túmọ̀ sí òjò ní ẹ̀ka èdè Oǹdó.

Ọjọmu Ńlá lágbára débi wí pé àwọn akẹ̀gbẹ́ rẹ̀ bẹ̀rù rẹ̀. Wọn kì í kòó lójú. Gbogbo ọmọ Yorùbá ni ó mọ bí Ògèdèngbé Agbógungbórò ti lágbára tó ṣùgbọ́n nígbà tí ó gbúròó Ọjọmu Ńlá, ó pinu láti má kógun ja Oǹdó mọ́. Olóyè Ògúndélé sọ wí pé Ọjọmu Ńlá fúnra rẹ̀ ni ó lọ kojú Ògèdèngbé ní ìgbà ayé rẹ̀. Nígbà tí ó dé Ilésà, Ògèdèngbé sùn

lọ fọnfọn. Ṣé ọmọ odó ni wọ́n fi ń jí Ògèdèǹgbé, òmíràn ni wọ́n pè é. Gbogbo àkókò tí Ọjọmu Ńlá lò ní ilé Ògèdèǹgbé, kò jí lójú oorun. Ọjọmu wá wòye pé òun gbọ́dọ̀ fi àmì hàn pé òun wá dé Ògèdèǹgbé lálejò. Ọjọmu Ńlá bá lọ sínú igbó, ó wú igi àràbà ńlá tí ó tóbi jùlọ, ó fúnrarẹ̀ gbe wá sí ìlú ní ilé Ògèdèǹgbé, ó si gbe di ẹnu ọ̀nà rẹ̀ tó fi jẹ́ pé ẹnikan kò lè wọlé, bẹ́ẹ̀ ni ẹnikankan kò lè jáde. Nígbà tí Ògèdèǹgbé jí tí ó bá igi àràbà ní ẹnu ọ̀nà rẹ̀, ó béèrè bí ó ṣe dé bẹ̀, wọ́n ṣàlàyé fún un. Ó sì pinu pé láíláí òun kì yóò kógun ja ìlú Oǹdó torí pé ó bẹ̀rù Ọjọmu Ńlá àti pé ọ̀gá ni Ọjọmu Ńlá jẹ́ fún òun. Ìtàn yìí dàbí ìtàn Pọ́ọ̀lù àti Dáfídì nínú bíbélì.

Kí Ọjọmu tó kú, ó sọ fún àwọn ará ìlú Oǹdó bí ogun bá dé, kí wọ́n pe òun nípa gígún ilá popo, kí wọ́n sọ igi lulẹ̀ lójijì tàbí kí wọ́n da omi sí ìta gbòlàà (lójijì). Ní ọjọ kan, àwọn kan kóra jọ láti dẹ́jàá Ọjọmu Ńlá bóyá òótọ́ ni ọ̀rọ̀ ìkẹyìn tí ó sọ. Wọ́n sì ṣe gbogbo ohun tí ó sọ wí pé kí wọ́n ṣe tí wọ́n bá nílò ìrànlọ́wọ́ òun. Bí wọ́n ṣe pè é ni ó dáhùn wéré pẹ̀lú idà rẹ̀ tí ó sì bẹ̀rẹ̀ sí í ré gbogbo ènìyàn sí méjìméjì léèrò wí pé àwọn ọ̀tá ìlú ni. Ọjọmu Ńlá ti fẹ́rẹ̀ẹ́ pa gbogbo ìlàjì ìlú tán kí àwọn àgbà ìlú tó tètè ṣe ètùtù láti fi rọ̀ ọ́ lójú. Nígbà náà ni ó tó dáwọ́ dúró tí ó sì wọlẹ̀ padà.

Àgbálọgbábọ̀

Nínú iṣẹ́ yìí, a gbìyànjú láti wo Ọjọmu Ńlá gẹ́gẹ́ bí akọni ní ìlú Oǹdó. Ìtàn ìlú Oǹdó kò rinlẹ̀ nínú iṣẹ́ yìí nítorí pé Ọjọmu Ńlá ni àfojúsùn wa. Oríkì rẹ̀ ni ó kàn wá gbọ̀ngbọ̀n nínú iṣẹ́ yìí láti fi túṣu délẹ̀ apẹ àwọn iṣẹ́ rẹ̀ bí akíkanjú akọni ní ìlú Oǹdó. Iṣẹ́ yìí fihàn gba n gba wí pé oríkì kò dédé wà, ó ní í ṣe pẹ̀lú ìwà, ìṣe, ìtàn, èèwọ̀, èyí tí ó fi ìdí iṣẹ́ yìí múlẹ̀ pé oríkì Ọjọmu gan-an ni a ti rí ojúlówó ìtàn rẹ̀. Kò sí àkọsílẹ̀ tí ó rinlẹ̀ nípa Ọjọmu Ńlá àti oríkì rẹ̀ lọ dan-indan-in bíkọ̀ṣe ìtàn tí a gbà lẹ́nu àwọn òpìtàn àti àwọn abẹ́nà ìmọ̀. Oríkì Ọjọmu ni ó fi akọni inú rẹ̀ hàn. Bí ìlà kọ̀ọ̀kan nínú oríkì Ọjọmu ṣe rọ̀ mọ́ ìtàn kan ni a gbìyànjú láti gbé yẹ̀wò nínú iṣẹ́ yìí. Àbájáde iṣẹ́ yìí ni wí pé oríkì máa ń kó ipa takuntakun nínú ìwúlò ìtàn àtijọ́ ní òde-òní. Iṣẹ́ yìí tún ṣe àfikún ìmọ̀ lórí àwàjinlẹ̀ ìmọ̀ pàtàkì nípa akọni Oǹdó àti ìdánimọ̀ àwùjọ Oǹdó. Iṣẹ́ yìí ṣe àfikún ìmọ̀ nípa àwọn akọni, ọba jíjẹ àti ìrántí àṣà ilẹ̀ Yorùbá. Bẹ́ẹ̀ náà ni ó jẹ́ ìṣelọ́jọ̀ pàtàkì fún ìtàn àtẹnudẹ́nu ìlú Oǹdó. Àbájáde iṣẹ́ yìí tún fihàn pé ìmọ̀ ìgbé-ayé ẹ̀dá láwùjọ jẹ́ ibi ìpamọ́ fún àṣà ìṣẹ̀nbáyé, ìwà rere àti ìmọ̀ ìtàn ìran Oǹdó.

Abẹ́nà Ìmọ̀

S/N	Orúkọ	Ipò	Ọjọ́ orí	Iṣẹ́	Déètì Ìfọ̀rọ̀wánilẹ́nuwò	Àdírẹ́ẹ̀sì
1.	High Chief Ọjọmu Ògúnyè Akínṣadé Bólúwaji Ambrose	Olóyè gíga ní ìlú Oǹdó	90	Òṣìṣẹ́ fẹ̀yìntì	30/03/2026	Ojomu's chieftancy title house
2.	Mr Ògúnyè Olúfọ́sóyè	Ọmọ Ọjọmu	58	Iṣẹ́ Olùkọ́ni	27/03/2026	30, Àdúgbò Morayọ, Adéyẹmí, Oǹdó.
3.	Chief Pajámájẹ Akínjísọ́lá Òjó	Àwòrò Ògunlẹ́ri àti Òpìtàn ní ìlú Oǹdó.	74	Àwòrò	28/03/2026	2, Àdúgbò Àbẹ̀joyè, Odòjọmu, Oǹdó.

4.	Olóyè Ọlásẹ̀ghà Peter	Olóyè àti Òpìtàn ní ìlú Oǹdó.	60	Babaláwo	26/03/2026	20, Avenue 15, Road 13, Fágùn, Oǹdó.
5.	Olóyè Ògúndélé Ọpẹ́dilé	Olùsin/Òpìtàn Ògún ní ìlú Oǹdó	62	Àgbẹ̀	27/03/2026	23, Ọ̀kà Oǹdó.

Ìwé Ìtọ́kasí

Adédoyin, W. (2013). *Yorùbá Fact-Finder: Compilations of Yorùbá History, Culture and Tradition*. Ìbàdàn: Society of Young Nigerian Writers.

Adéyẹmí, M.C. (1983). *Oǹdó Kingdom, its History and Culture*. Ìbàdàn: Bonita Press Limited.

Bada, S. (1995). *Ìwé Ìtàn Oǹdó*. Ìgbẹ̀yìnádùn Press.

Bíòbákú, S.O. (1957). *The Ẹ̀gbá and their Neighbours 1842-1872*. Oxford: Clarendon Press.

Cambridge University Press Assessment https://www.cambridge.org.

Courlander, H. (1973). *Tales of Yorùbá Gods and Heroes*. New York, NY: Crown Publishers.

Fálọlá, T. (1984). *The Political Economy of a Precolonial African State: Ìbàdàn, 1830-1900*. Ilé-Ifẹ̀, Nigeria: University of Ife Press.

Ìlúyẹmí, O. (2013). "Oǹdó Traditional and Culture: The Female Angle" nínú Ìbídayọ̀ Àjàyí (eds.). *The Evolution of Oǹdó Kingdom over 500 years (1510-2010+)*. Ìbàdàn: Spectrum Books Limited.

Johnson, S. (1921). *The History of the Yorùbás*. London: George Routledge and Sons.

Ládiípọ̀, D. (1971). *Mọremi*. Ìbàdàn: Macmillan Nigeria.

Leigh, J.A. (1917). *The History of Oǹdó*. Oǹdó: Regina Press.

Mircea, E. (2006). *Rites and Symbols of Initiation*. Putnam, Conneticut, USA: Spring Publications.

Ogunsaki, P. (1976). *The People, their Customs and Traditions*. Lagos: In way Publishers.

Ògúnyè, A.A. (2023). *Ọjọmu Dynasty of Oǹdó Kingdom (Part of the story)*. Oǹdó: Sonia Graphics and Communication.

Olúpọ̀nà, J. (2013). Where a Woman was King: Continuity and Change in Oǹdó Religion and Culture" nínú Ìbídayọ̀ Àjàyí (eds.) *The Evolution of Oǹdó Kingdom over 500 years (1510-2010+)*. Ìbàdàn: Spectrum Books Limited.

Oroge, E.A. (1971). *The Institution of Slavery in Yorubaland with Particular Reference to the Nineteenth century*. U.K: Centre of West African Studies, University of Birmingham.

Wills, R.G. (1964). *Traditional History and Social Structure in Ufipa*: Africa XXIV.

Authors' Bios

Ọmọ̀wé Morọ́nmbọ́ Martina Akinseli jẹ́ ọ̀kan lára àwọn onímọ̀ Èdè àti Lítíréṣọ̀ Yorùbá ní Nàìjíríà, Olùkọ́ Àgbà ní ilé-ẹ̀kọ́ Olùkọ́ni Àgbà tí ìlú Abẹ́òkúta, Àdíìní Agboolé Èdè àti Alága Ìgbìmọ̀ Àdíínì ti Ilé-Ẹ̀kọ́ Olùkọ́ni Àgbà náà. Ó gba òye ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ àkọ́kọ́ ní Fásitì Ilọrin, oyè ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ kejì àti oyè Ọmọ̀wé nínú Lítíréṣọ̀ Yorùbá ní Fásitì Ìbàdàn, ìwé ẹ̀rí PGDE ní Fásitì Ahmadu Bello, Zaria. Fún bi ọdún mẹ́tàlélọ́gbọ̀n, àwọn iṣẹ́ ìwádìí àti ìkọ́ni rẹ̀ dá lórí àṣà Yorùbá, ìdánimọ̀ Yorùbá, ìmúgbóòrò èdè Yorùbá, àti eré oníṣe. Ọmọ̀wé Akinseli jẹ́ Ògbóntàrigì òǹkọ̀wé alátinúdá pẹ̀lú ipa ribiribi tí o kó nípa ṣíṣe àfikún sí ìmọ̀ ní orílẹ̀ -èdè yìí àti ni ilẹ̀ òkèèrè. Ó ti dá kọ ọ̀pọ̀lọpọ̀ ìwé bẹ́ẹ̀ náà ló kópa nínú kíkọ àwọn ìwé bíi; Yorùbá for Beginners (2026), Ṣé Orí Ní? (2024), Alámàlà Ìbàdàn (2018),Ọrẹ́ Mi (2013) àti Òkété (2008). Ó tún jẹ́ ọ̀kan lára àwọn òǹkòwé àkójọpọ̀ ìwé mẹ́tàlá Àkọ̀tun Èdè Yorùbá, tí a pèsè fún àwọn ọmọ ilé-ẹ̀kọ́ alákọ̀ọ́bẹ̀rẹ̀ àti girama kékeré.Àwọn iṣẹ́ ìwádìí rẹ̀ ti jáde nínú oríṣiríṣi àwọn ìwé àtẹ̀jáde àti jọ̀nà bíi *Asian Journal of Education and Social Studies, Scientific Research Journal* (SciRJ), and chapters in *Culture and Customs* of the Yoruba published by Pan-African University Press, Texas. Ọmọ̀wé Akinseli ka pépà ní àwọn ibi Àpérò ti ilẹ̀ òkèrè bíi; Annual Africa Conference University of Texas, Austin, àti IJAS Conferences in Germany. Ó jẹ́ igbákejì Ààrẹ Ẹgbẹ́ Ọmọ̀ràn Yorùbá, Ọmọ ẹgbẹ́ YSAN, ó sì ti gba ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ẹ̀bùn gẹ́gẹ́ bi adarí tó pegedé jùlọ àti ọlọ́pọlọ pípé nínú iṣẹ́ akadá.

Dr. Moronmubo Martina Akinseli is a Nigerian scholar of Yoruba Language and Literature, a Chief Lecturer at the Federal College of Education, Abeokuta, current Dean, School of Secondary Education (Languages) and Chairman, Committee of Deans.She earned her B.A. from the University of Ilorin, M.A. and PhD in Yoruba Literature from the University of Ibadan, and a PGDE from Ahmadu Bello University, Zaria. Her research and teaching for over 30 years have centered on Yoruba culture, identity, language conservation, and drama.Dr. Akinseli is a prolific author with significant contributions to scholarship nationally and internationally. She has authored and co-authored books including Yoruba for Beginners (2026), Sẹ Ori Ni? (2024), Alamala Ibadan (2018), Ọrẹ́ Mi (2013) and Òkété (2008). She also co-authored the 13-book Àkọ̀tun Èdè Yorùbá series for primary and junior secondary schools. Her work appears widely in chapters and journals like Asian Journal of Education and Social Studies, Scientific Research Journal (SciRJ), FUNNAB Journals, and chapters in Culture and Customs of the Yoruba published by Pan-African University Press, Texas. She has presented papers at international conferences including the Annual Africa Conference, University of Texas, Austin, and IJAS Conferences in Germany. A Vice President of Ẹgbẹ́ Omoran Yoruba and member of YSAN, she has received multiple leadership and academic excellence awards.

Mercy Ayò Fasehun jẹ́ Olùkọ́ Àgbà ní Ẹ̀ka Ẹ̀kọ́ Èdè Yorùbá, Fáṣítì Adéyẹmí ní Ìlú Òndó. Ó gbà oyè ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ MA àti oyè ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ gíga PhD nínú Lítíréṣọ̀ àti Àṣà Yorùbá ni Fásitì Ìbàdàn. Ó jẹ́ Ọmọ ẹgbẹ́ àti igbákejì Ààrẹ kini Ẹgbẹ́ Onímọ̀ Èdè Yorùbá (Yorùbá Studies Association of Nigeria) àti Ọmọ Ẹgbẹ́ Ọmọ̀ràn Èdè Yorùbá (Association of Yorùbá Language Scholars). Olùkọ́ èdè Yorùbá, lítíréṣọ̀ àti àṣà pọ́ńbélé ni. Iṣẹ́ ìwádìí rẹ̀ dá lórí Ọdún ìbílẹ̀ Ọrámfẹ̀, Ògún àti Ọba ní ìlú Òndó. Ó ti kọ oríṣiríṣi bébà iṣẹ́ akadá tí wọ́n ti gbé jáde ní jọ́nà òkè òkun àti ní Nàìjíríà.

Mercy Ayo Fasehun is an Associate Professor in the Department of Yorùbá, Adeyemi Federal University of Education, Oǹdó. She holds both MA and PhD degrees in Yorùbá Literature from premiere University of Ibadan, Nigeria. She is a member of Ẹgbẹ́-Onímọ̀ Èdè Yorùbá (Yorùbá Studies Association of Nigeria (YSAN) and Ẹgbẹ́ Ọ̀mọ̀ràn Èdè Yorùbá (Association of Yorùbá Language Scholars). Her academic background, teaching and research interests include Yorùbá literature and culture. Her research work focuses on indigenous performances of Ọ̀ràmfẹ̀, Ògún and Ọba festivals of Oǹdó Kingdom. Her articles on Yorùbá literature and culture have been published in IOSL Journal of Humanities and Social Science (IOSR – JHSS), International Journal of Sustainable Development and reputable books within and outside Nigeria. She has made academic presentations at local and international conferences.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): AKINSELI, Morónmúbọ̀ Martina. Ṣíṣí aṣọ lójú eégún àdìtú ẹ̀dá ọjọmu ńlá (jọmọn ílá): ìrìnàjò akọni ní ìlú oǹdó.*Njinga & Sepé:* Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.149-164, agosto 2026.

To cite this text (APA): Akinseli, Morónmúbọ̀ Martina Surname, Names (august 2026). Article title. Ṣíṣí aṣọ lójú eégún àdìtú ẹ̀dá ọjọmu ńlá (jọmọn ílá): ìrìnàjò akọni ní ìlú oǹdó. Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 149-164.

Language: Yorùbá

Ọba Adéṣòkejì Adérèlé, Tewogboye kejì àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adésànóyè Ósùngbẹ̀dẹ̀lọ́lá kejì Gẹ́gẹ́ bí Akọni Nínú Ìtàn Àwọn Òṣemàwé Ìlú Oǹdó

Ajíṣọlá ỌMOJẸ́JẸ́ (PhD)
Department of History and Diplomatic Studies,
Adeyemi Federal University of Education, Ondo, Nigeria
E-mail: ajilobioje@gmail.com & omojejeav@afuedondo.edu.ng
ORCID iD https://orcid.org/0000-0001-9097-3380

ÀṢAMỌ̀
Ọ̀pọ̀ ìtàn ló ti ń parun nínú àká-ìtàn (archives) nítorí pé kò fi bẹ́ẹ̀ sí àwọn tí wọ́n fi ìlànà ìwádìí ṣe àkójọpọ̀ wọn sí ojú kan. Ìtàn nípa àṣà àti ìṣe àwọn èniyàn tí wọ́n ti làmì-laaka, tí ó jẹ́ pé nípaṣẹ̀ agbára wọn àti ìfarajìn wọn ti tan ipa wọn ká orílẹ̀-àgbáyé ṣe pàtàkì gidi. Nítorí náà, àkọ́sílẹ̀ ìtàn tí a ṣe lọ́jọ̀ lórí àwọn ìṣèlẹ̀ ṣe pàtàkì, kì í ṣé fún títọ́jú ìwúlò àti pàtàkì wọn nìkan ṣùgbọ́n láti jẹ́ ẹ̀kọ́ fún àwọn ìran tí wọ́n ṣẹ́ kú àti àwọn tí a kò tíì bí. Àwọn àkókò Ọ̀ba Adéṣòkejì Adérèlé àti Ìbídàpọ̀ Adésànóyè, gẹ́gẹ́ bí akọni Ọ̀ba Ọ̀ṣemàwé ní Oǹdó ṣe pàtàkì, wọ́n sì yẹ́ fún ìrántí. Àwọn ọba méjèèjì náà ṣe ìranlọ́wọ́ púpọ̀ sí ìdàgbàsókè ìlú Oǹdó. Ọ̀ba Adéṣòkejì Adérèlé ló pẹ́ jù lọ lórí àpèré Ọ̀ṣemàwé láti ìgbà tí wọ́n ti dá oyè ọba jíjẹ sílẹ̀ ní ọdún 1516AD, nígbà tí Ọ̀ba Adésànóyè pa ọ̀pọ̀ àwọn èèwọ̀ rẹ́ láì fi ọ̀tá pè lójúnà láti mú kí ìlú náà o túbọ̀ gbòòrò si. Ìwádìí yìí ṣe àmúlò ọgbọ́n ìṣèwádìí méjì, àkọ́kọ́ ni ṣíṣe àkójọpọ̀ ìtàn àtẹnudẹ́nu láti ọ̀dọ̀ àwọn abẹ́nà-ìmọ̀ ní ìlú Oǹdó. Èkejì ni ṣíṣe àmúlọ̀ àwọn ìwé tí ó wúlò fún iṣẹ́ yìí. Àwọn ìwé bíi; ìwé ìrántí, àwọn àkójọ ìwé-ìròyìn, ìwé ní orí ìtàkùn ayélujára (Internet) àti àwọn àkọ́sílẹ̀ inú àká-itan. Àwọn àkójọ-èdè fáyẹ̀wò yìí ni a fi ọgbọ́n ajẹmọ́-ìtúpalẹ̀ yẹ̀ wò, tí́òrì àwọn akọni nlá àti ti ìtọ́sọ́nà olórí àtúnse la lò láti fi ṣọ̀diwọ̀n fún àtúpalẹ̀. Àbájáde iwadi si fi ye wa wi pe, awon akoni wonyii ṣe gudugudu méje àti yàáyàà mẹ́fà lójúnà áti ṣe ìdàgbàsókè fun ilu Ondo lọ́na tí ó gbónje f'ẹ́gbẹ́ tó si tun gba àwo bọ̀. Iṣẹ́ yìí dábàá pé kí àwùjọ ó fi àwọn akọni wa sì aye pàtàkì kí iṣẹ́ àwọn akọni wa tí wọ́n ti kọjá má bàá lọ ní àsán.

KÓKÓ ỌRỌ̀
Adéṣòkejì Adérèlé, Ìbídàpọ̀ Adésànóyè, ìdàgbàsókè, Ìlú Òǹdó, Ọ̀ṣemàwé, àwọn Akọni Ọ̀ba.

Oba Adesokeji Aderele, Tewogboye II e Oba Ibidapo Adesanoyce Osungbedeloola II como heróis na história dos escritores Ondo

RESUMO
Muita história está se perdendo nos arquivos devido à escassez de pessoas que a tenham reunido em um único local utilizando métodos de pesquisa. A história dos costumes e práticas de pessoas que viveram e morreram — cuja força e dedicação disseminaram sua influência pelo mundo — é de grande importância. Portanto, o registro histórico de eventos é fundamental, não apenas para preservar sua utilidade e relevância, mas também para servir de lição tanto para as gerações passadas quanto para as que ainda virão. As épocas do Rei Adesokeji Aderele e da Confederação Adesanoyce, bem como a do heroico Rei Oshemawwe em Ondo, são importantes e dignas de memória. Ambos os reis contribuíram significativamente para o desenvolvimento de Ondo. O Rei Adesokeji Aderele foi o governante que mais tempo

permaneceu no poder na dinastia Oshemawwe desde a instituição do título de rei em 1516 d.C. — época em que o Rei Adesanoyce aboliu diversas proibições, permitindo a expansão da cidade sem atrair inimigos. Este estudo empregou dois métodos de pesquisa: o primeiro consistiu na coleta de histórias orais junto a estudiosos de Ondo; o segundo, no levantamento de documentos relevantes, tais como memórias, artigos de jornal, livros disponíveis na internet e registros históricos. Esse material foi analisado por meio de um método analítico, utilizando a teoria dos grandes heróis e os princípios norteadores do editor-chefe como critérios de avaliação. Os resultados revelaram que esses heróis realizaram sete e seis grandes avanços, respectivamente, na trajetória de desenvolvimento e progresso de Ondo, de maneira benéfica e gratificante. O trabalho sugere que a sociedade dedique atenção especial a esses heróis, para que o legado daqueles que nos precederam não seja em vão.

PALAVRAS-CHAVE
Adeshokeji Aderele, Adesanoyce, desenvolvimento, Estado de Ondo, Oshemawe, Heróis Reais.

ABSTRACT
Many aspects of history are lost in archives because nobody has put them together systematically through devotion to research. History, which deals with customs and traditions of people of great eminence who, through their charisma and endowments, have spread their influence on the sand of time, are of great importance. Therefore, a systematised recorded history of events is important not only for the preservation of its value and ethics but also as lessons for the unborn generations. The periods of Adéṣòkejì Adérèlé and Ìbídàpọ̀ Adésànóyè, as heroic monarchs in Oǹdó is significant and worthy of reckoning in that, the two kings contributed immensely to the development of Oǹdó. While Adéṣòkejì Adérèlé was the longest reigning monarch since the establishment of Oǹdó monarchy in 1516AD, Ìbídàpọ̀ Adésànóyè, unequivocally broke many taboos in other to bring the town into limelight. The paper relies on oral accounts of identified resource persons in Oǹdó as well as secondary materials from books, memoirs, newspaper collections and archival materials in the discussion of the work. It also employs the Great Men Theory and the Transformational Leadership Theory to set standards for the work. Findings from the work reveals that these heroes contributed their quota to the development of Ondo Kingdom during their time and has imprinted their footprint on the sand of time. The work recommends that our heroes and heroines should be properly placed in the society so that the labour of our heroes past shall not go in vain.

KEYWORDS
Adéṣòkejì Adérèlé, Ìbídàpọ̀ Adésànóyè, Development, Oǹdó town, Òṣemàwé, Heroic monarchs.

1.0 Ìfáàrà

Ètò ìlànà ọba láàárín àwọn ọmọ Yorùbá tí wọ́n ń gbé apá gúúsù ìwọ̀-oòrùn ilẹ̀ Nàìjíríà jẹ́ ohun mímọ́ tí wọ́n sì ń bọ̀wọ̀ fún gidigidi. Ó wà ní ipò pàtàkì nínú ìgbé ayé àwùjọ, ọrọ̀ ajé àti ìṣèlú àwọn ènìyàn náà. Èyí jẹ́ bẹ́ẹ̀ nítorí pé àwọn Yorùbá gbàgbọ́ pé, ọba ní pàtàkì olùtọ́jú àṣà àti ìṣe àwọn ènìyàn rẹ̀. Nítorí náà, àwọn Yorùbá gbà pé, lẹ́yìn Olódùmarè, ọba ló tún kàn. Èyí ló ṣàlàyé ìdí tí wọ́n fi ń pè àwọn ọba ní Aláṣẹ Èkejì Òrìṣà (ẹni kejì lẹ́yìn Olódùmarè). Òtítọ́ yìí fi hàn pé ilé-iṣẹ́ ọba jẹ́ ọ̀pá ìdílé ayé àwọn ènìyàn, ìpìlẹ̀ tí ìgbé ayé wọn dúró lé lórí. Àwọn Yorùbá gbà pé ẹni tí ó bá jókòó lórí ìtẹ́ gíga yìí,

yálà ni ìlú ńlá tàbí kékeré, ní ànfàní ayé rẹ̀ láti fi àmì tirẹ̀ sílẹ̀ nínú ìtàn àti láti mú ìlera àti àlàáfíà àwọn ènìyàn rẹ̀ dára sí i. Ó tún jẹ́ ojúṣe mímọ́ fún un láti yí ìgbé ayé àwùjọ, ọrọ̀ ajé àti ìṣèlú àwọn ènìyàn rẹ̀ padà sí rere. Bí ó bá ṣẹlẹ̀ pé ẹni tó wà lórí ìtẹ́ gíga yìí kò fi àmì rere sílẹ̀ nínú ìtàn, ìran ọjọ́ iwájú kò ní ṣe ìdájọ́ rere fún un àti àwọn ọmọ rẹ̀. Ìdí nìyí tí àwọn Yorùbá fi máa ń sọ pé "ọbá tí ó jẹ́ tí ìlú tú aráyé ò ní gbàgbá rẹ̀, èyí tó jẹ tí ìlú tòrò ayé ò ní gbàgbé òun náà".

Nínú ìtàn, agbára àti ipa Òṣemàwé ilẹ̀ Ondo kò ṣeé fojú kọ. Ó jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ọba pàtàkì tí a mọ̀ jù lọ ní ilẹ̀ Yorùbá. Pàápàá jùlọ ní ọrundún kọkàndínlógún odún séyìn, ó jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ọba márùn-ún tí wọ́n fi ọ̀pá àṣẹ fún ní ilẹ̀ Yorùbá láti ọwọ́ Oba ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì (Ekimogun Brochure, 2023). Áwon ọba bìi, Ọ̀ọ̀ni Ilé-Ifẹ̀, Aláàfin Ọ̀yọ́, Aláké Ẹ̀gbá, àti Awùjalẹ̀ Ìjẹ̀bú. Òṣemàwé nikan ṣoṣo ni ọba ní agbègbè Ondo àtijọ́, tó ní àwọn ìpínlẹ̀ Ekiti àti Ondo lónìí, tí wọ́n fún ní ìdánimọ̀ bẹ́ẹ̀. Ìṣẹ̀lẹ̀ yìí ló mú kí wọ́n pe é ní "Ò sọkọ Ékìtì, sọkọ Àkókó," èyí tó túmọ̀ sí ọba tí agbára àti ọlá rẹ̀ tàn dé àwọn agbègbè Èkìtì àti Àkókó.

Bákan náà, ní àpéjọ àwọn ọba Yorùbá ní ọdún 1950s, Òṣemàwé jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ọba olókìkí méjì tó ṣojú agbègbè Ondo (Akingbule, 2022). Ní àfikún sí i, Òṣẹ̀màwé ni ọba àkọ́kọ́ ní agbègbè Ondo àtijọ́ tí wọ́n fi jẹ Ààrẹ Ilé Ìgbìmọ̀ àwọn Ọba Ìpínlẹ̀ Ìwọ̀-Oòrùn, tí ó sì tún jẹ́ mínísítà láìní àpò iṣẹ́ kan pàtó (Ajayi, 1967) àti (Ajayi, 2010). Iṣẹ́ ìwádìí yìí ń ṣàgbéyẹ̀wò ilé-iṣẹ́ ọba ní ìjọba Ondo pẹ̀lú àkíyèsí pàtàkì sí Ọba Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì, Òṣemàwé tí ìjọba rẹ̀ gba láti ọdún 1942 sí 1974, àti Ọba Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, Osungbedelola kejì, Òṣemàwé tí ó jẹ ọba láàárín ọdún 1992 sí 2006. Iṣẹ́ yìí tún ṣàfihàn pàtàkì àwọn akoni ọba wọ̀nyí nípasẹ̀ ogún rere tí wọ́n fi sílẹ̀, kì í ṣe fún àwọn ènìyàn Ondo nìkan, bíkòṣe fún gbogbo ẹ̀dá ènìyàn lápapọ̀. Nítorí náà, ó jẹ́ òtítọ́ pé ọ̀pọ̀lọpọ̀ ipa ìjọba wọn, ìgbé ayé wọn àti ìwà wọn jẹ́ ẹ̀rí kedere fún àwọn àfikún ńlá tí wọ́n ṣe sí ìdàgbàsókè àṣà, ọrọ̀ ajé àti ìṣèlú Ìjọba Ondo pàápàá, àti ayé lápapọ̀.

2.0 Ìsọníṣókí Nípa Ọba Adéṣòkejì Adérèlé Àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adésànoyè

2.1 Ìsọníṣókí Nípa Ọba Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì (1942–1974)

Adésokèjì Adérèlé di Òṣemàwé ní àkókò ìṣàkóso amúnisìn ìjọba ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì, ní pàtàkì ní ọjọ́ kẹ́ẹ̀ẹ́dógún oṣù kẹwàá ọdún 1942. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé kò ní ànfàní púpọ̀ nínú ẹ̀kọ́ kíkọ àti kíkà, ó jẹ́ akoni ọba alàkíkanjú àrà ọ̀tọ̀, ó fi gbogbo ọkàn rẹ̀ ṣe àtìlẹ́yìn fún ìdàgbàsókè ètò ẹ̀kọ́, a sì mọ̀ ọ́n gẹ́gẹ́ bí ẹni tí ó ní ìrírí tó péye nínú ọgbọ́n ìṣàkóso ìjọba nípa iṣe gidi (Ogunshakin, 1976). Ní pàtàkì, ọ̀pọ̀ ìyípadà ló ṣẹlẹ̀ ní ààfin ní àkókò Òṣemàwé yìí lẹ́yìn dídé àwọn Gẹ̀ẹ́sì. Ní àfikún sí i, ní ọdún 1949, ó lọ sí àpéjọ àwọn ọba tó gba ọjọ́ márùn-ún, ó sì tún lọ sí ìpàdé Ẹgbẹ́ Ọmọ Odùduwà (Akintoye, 1969). Yàtọ̀ sí gbogbo èyí, Ọba Adésokèjì Adérèlé tún jẹ́ ọba akíkanjú gidi. A mọ̀ ọ́ gẹ́gẹ́ bí ẹni tó ní ìgboyà àti ẹni tó máa ń sọ òtítọ́ láì bẹ̀rù, pàápàá ní àwọn ìpàdé àwọn ọba Yorùbá níbi tí wọ́n ti máa ń jíròrò àwọn ọ̀rọ̀ pàtàkì tó kan Yorùbá lápapọ̀. Òṣemàwé náà máa ń pa ipò rẹ̀ mọ́ gẹ́gẹ́ bí olórí àwùjọ, gẹ́gẹ́ bí ìṣe ìbílẹ̀ ṣáájú ìjọba amúnisìn, kódà ní àkókò ìṣàkóso amúnisìn náà.

Ní àfikún sí i, Òṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì ní ìwàpẹ̀lẹ́ àti ìrẹ̀lẹ̀ tí ó ṣòro láti rí, èyí tí ó fi hàn gbangba láàárín ọdún 1942 sí 1974. Kódà, nígbà tí òṣìṣẹ́ ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì kan fi ìtẹ́lọ́rùn rẹ̀ hàn ní ọ̀nà tí ó yọrí sí ẹ̀gàn sí ọba náà, Ọba náà ṣì ṣe gbogbo ohun tó lè ṣe láti tẹ́ àwọn ará Yúróòpù lọ́rùn. Òṣemàwé fi ìsenilálejò tó dára hàn sí Arthur Helliwell nígbà ìbẹ̀wò rẹ̀ sí Oǹdó, àti nígbà tí Helliwell fẹ́ padà lọ, Ọba Adésokèjì Adérèlé fún un ní ẹ̀bùn tó níyelórí, àkùkọ adìyẹ ńlá kan gẹ́gẹ́ bí ẹ̀bùn Kérésìmesì nígbà tí òṣìṣẹ́ ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì náà sì gba ẹ̀bùn náà pẹ̀lú ọ̀rọ̀ pé, "Ẹ ṣeun, Kabiyesi." Ṣáájú àkókò yìí ni ààfin Òṣemàwé ti n sàkóso ní ilu Oǹdó àti àwọn ìlú tó yí i ká. Àwọn ọba Yorùbá máa ń gbé inú ààfin, wọ́n sì fi ètò ìdájọ́ sílẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ipá pataki nínú ètò ìdájọ́ abínibí ní ààfin. G.J.A. Ojo tún fi í hàn wí pé ààfin Yorùbá jẹ́ àmì àṣà Yorùbá (Olaoba, 2010).

Nítorí náà, àṣà ààfin Yorùbá ni ó kó ètò ìdájọ́ abinibi sínú rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí irinṣẹ́ láti pa òfin àti àlààfíà mọ́ ní ìjọba náà. Ààfin Yorùbá ni ó ṣàfihàn ipele tó ga jùlọ nínú iṣẹ́ ètò ìdájọ́, nítorí pé ibẹ̀ ni ìtẹ́ ìdájọ́ wà lábẹ́ àṣẹ àwọn ọba Yorùbá. Ní àkókò ìjọba Òṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì, àwọn alákóso ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì ṣe ààfin náà ní ibi pàtàkì fún ìṣàkóso wọn, wọ́n sì lo Òṣemàwé yìí gẹ́gẹ́ bí òpó pàtàkì kan nínú ohun tí wọ́n pè ní ìlànà ìṣèjọba ẹkọrọ (Indirect Rule) (Togbese, 1976). Wọ́n tún kọ́ àwọn ọ́fíìsì ìṣàkóso wọn sí ilẹ̀ ààfin. Wón kọ àgọ́ ọlọ́pàá sí Ẹnu Ọwá ní ọdún 1950, àti pé wọ́n ṣí gbòngàn ńlá ilu Ondo (OndoTown Hall) sílẹ̀ ní ọjọ́ kẹrìnlélógún oṣù Kejì ọdún 1953 (Togbese, 1976) àti (Omojeje, 2007).

2.2 Ìsọníṣókí Nípa Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè, Ósùngbèdèlọ́lá kejì (1992–2006)

Nínú ìtàn ọdún tó ju ẹgbẹ̀rún márùn-ún lọ ti ìdílé Òṣemàwé, àwọn ènìyàn Òǹdó ti rí oríṣìíríṣìí ọ̀nà ìṣàkóso láti ọwọ́ àwọn ọba oriṣirịṣi. Ọba kọ̀ọ̀kan ti sapá láti fi ogún rere sílẹ̀ tàbí, ó kéré tán, láti fi àmì kan sílẹ̀ tí àwọn ènìyàn yóò máa fi rántí wọn. Ọkọ̀ọ̀kan wọn gbìyànjú láti fi àmì wọn sílẹ̀ nínú ìtàn gẹ́gẹ́ bí àkókò tí wọ́n wà, kí ìran tó ń bọ̀ lè ṣe ìdájọ́ ìṣèjọba wọn. Ìwòye ìjinlẹ̀ sí ìtàn ìdílé Òṣemàwé fi hàn pé Ìjọba Ọ̀ndó jẹ́ alábùkún pẹ̀lú ọ̀pọ̀ àwọn ọba tó ní ìtàn rere àti ìwà àpẹẹrẹ, tí wọ́n sì kó ipa pàtàkì nínú ìyípadà rere àti ìdàgbàsókè ìjọba náà.

Síbẹ̀síbẹ̀, ọba kan tí ikú rẹ̀ fi àlàfo ńlá sílẹ̀ nínú ọkàn àti ìgbé ayé àwọn ènìyàn Oǹdó ni Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè, Ósùngbèdèlọ́lá kejì. Ó jẹ́ ọmọ ilé ọba Léyò ní Oǹdó wọ́n sì yan an gẹ́gẹ́ bí Òṣemàwé kẹtàlélógójì ní ọjọ́ kẹrìndínlógún oṣù kẹwàá ọdún 1991. Wọ́n fi jẹ́ ọba ní ọjọ́ kẹsàn-án oṣù karùn-ún ọdún 1992, wọ́n sì ṣe ayẹyẹ ìwúyè rẹ̀ ní ọjọ́ keje oṣù karùn-ún ọdún 1994 (Fashedemi, 2006). Èyí jẹ́ bẹ́ẹ̀ nítorí pé ìjọba rẹ̀ gbé ìpele ìdílé ọba náà ga gan-an nípasẹ̀ ìdàgbàsókè àti ìtẹ̀síwájú tó mú wá sí ilé-iṣẹ́ ọba ní ìjọba náà.

Ọba Adésànóyè jẹ́ akọni Ọba tó dá nító, ó tun jẹ́ akíkanjú gidi nítorí pé ìjọba rẹ̀ jẹ́ ohun iranti. Ó kún fún iṣẹ́ àṣeyọrí, ó sì ní ìtúmọ̀ púpọ̀, ó tun ní ipa rere nínú gbogbo apá ìgbé ayé àwùjọ, ọrọ̀ ajé, àṣà àti ìṣèlú ìjọba náà. Àfikún alàìlẹ́gbẹ́ àti àìníwọn iṣẹ́ rẹ̀ tó yàtọ̀ sí ti ẹlòmíràn fún ìdàgbàsókè kò ní parun láéláé. Yóò máa wà nínú ọkàn gbogbo àwọn ènìyàn nítorí iṣẹ́ rẹ̀, iṣẹ́ àgbàyanu rẹ̀ àti ìyípadà àrà ọ̀tọ̀ tó mú bá àwùjọ náà (“The Indelible Legacy of HRM Oba Dr. Festus Adedisewo Adesanoye,” 2016). Ṣáájú ìgòkè rẹ̀ sí orí ìtẹ́ ọba, àwọn ènìyàn ti ń retí ọba kan tí ìjọba rẹ̀ yóò mú ìtẹ̀síwájú tuntun bá ọrọ̀ ajé àti ìṣèlú ìjọba náà. Wọ́n tún fẹ́ ọba kan tí yóò ní ipò gíga láàárín àwọn ọba ní Nàìjíríà.

Bákan náà, ṣáájú ìjọba rẹ̀, àwọn ènìyàn ìjọba náà ti mọ̀ pé bí ìlú bá fẹ́ yípadà sí rere ní kíákíá, wọ́n nílò ọba tí agbára rẹ̀ kò ní ìsopọ̀ pẹ̀lú àwọn ìdíwọ̀ tí ó wọ́pọ̀ láàárín púpọ̀ àwọn ọba Yorùbá. Wọ́n fẹ́ ọba tí ẹ̀kọ́ rẹ̀, ìrírí rẹ̀, ìbáṣepọ̀ rẹ̀ pẹ̀lú àwọn ènìyàn, orúkọ rere rẹ̀, ọgbọ́n rẹ̀ àti agbára ọrọ̀ ajé rẹ̀ yóò jẹ́ ohun èlò fún ìdàgbàsókè ilẹ̀ rẹ̀ àti ìlera àwọn ènìyàn rẹ̀. Èyí ni àyíká tó kún gbogbo ìjọba náà lẹ́yìn ti Ọba Oǹdó tó kọjá, Ọba Itiade Adekolurejo Jisomosun keta wàjà. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ìjọba rẹ̀ rí ìtẹ̀síwájú díẹ̀, àwọn ènìyàn ṣì ń fẹ́ ayípadà tuntun bí wọ́n ṣe ní ìfẹ́ àti ìbọ̀wọ̀ fún ọba náà (Ogunshakin, 1976). Nítorí náà, àwọn ẹni tó ní ojúṣe yíyan ọba tuntun ṣiṣẹ́ takuntakun láti mú ìfẹ́ àwọn ènìyàn ṣẹ. Nígbà tí àwọn ìgbìmọ̀ ọba yàn Ọmọ Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè gẹ́gẹ́ bí Òṣemàwé kẹtàlélógójì ti, ó dà bí àlá tí ó ṣẹ.

Dídé rẹ̀ sí orí ìtẹ́ ọba mú ìrètí pípé, àlá gíga àti ìfẹ́ tó jinlẹ̀ àwọn ènìyàn ṣẹ, pé wọ́n ní ọba kan tí ìjọba rẹ̀ yóò jẹ́ orísun ìbùkún àti ìyípadà tuntun nínú ìtàn ìlú náà (Akingbule, 2022). Ní ọjọ́ kẹsàn-án oṣù karùn-ún ọdún 1992, nígbà tí Ọba Adésànóyè jókòó lórí ìtẹ́ Òṣemàwé, àwọn ọkùnrin àti obìnrin, ọdọ àti àgbà jáde sí òpópónà láti ṣe

ayẹyẹ. Èyí rí bẹ́ẹ̀ nítorí pé dídé rẹ̀ sí orí ìtẹ́ ọba dà bí ìmọ́lẹ̀ òwúrọ̀ àti ayọ̀ tó parí òru pípẹ́ ti ìdààmú ìjọba kan tí ó ti fẹ́rẹ̀ẹ́ wà nínú ìdádúró àìdàgbàsókè. Nítorí náà, dídé rẹ̀ sí orí ìtẹ́ Òṣemàwé jẹ́ ìmọ́lẹ̀ ńlá àti ìrètí tuntun fún gbogbo àwọn ènìyàn ìlú Oǹdó (Akinnola, 2011).

3.0 Àgbéyẹ̀wò Isẹ́ Ìṣáájú

Iṣẹ́ yìí jẹ́ àfihàn sí iṣẹ́ ìwádìí nípa awọn akọni àti bí wọn ṣe n hùwà. Nínú iṣẹ́ Franco àti Zimbardo, (2011) wọ́n gbà wí pé àwọn akọni kò ṣàdédé jáde láti di akọni, ṣùgbọ́n wọn kò fẹ́ láti jẹ́ ònwòran lásán. Àti pé, iṣẹ́ Thomson, Nwaorgu, àti Aduraọlá, (2018) kín àwon iṣẹ́ iṣáájú leyin. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ wípé àwọn ònkọ̀wé yìí dojú iṣẹ́ wọn kọ àwọn obìnrin, kókó ọ̀rọ̀ iṣẹ́ wọn ni ó jẹ́ àkójá ipa tí àwọn ènìyàn tí o fi ara wọn jìn nígbàtí wọn ṣe ojúse ipò wọn kó. Nígbà tí à sì n tẹnumọ wípé iṣẹ́ wà láti ṣe ní ìyẹ́sí iṣẹ́ akọni tí irú àwọn ènìyàn ti wọn ti kópa nínú ìdàgbàsókè àwùjọ wọn ṣe.

Orísirísi iṣẹ́ ni wọn ti ṣe, pàápàá jùlọ lórí ipa àwọn ènìyàn káàkiri àgbáyé. Ní ìlú Oǹdó tí í ṣe agbègbè ìwadìí ní pàtàkì, ọ̀pọ̀lọpọ̀ ònkọ̀wé ti kọ lórí bí àwọn ènìyàn kan ṣe fi ipa àmì ẹsẹ̀ wọn lélẹ̀ lórí iyanrìn àkókò nínú àgbékalẹ̀ àwùjọ. Olufunke ìlúyemí ti fi ìwúlò obìnrin sí igun ìmúpadàbọ̀sípò àṣà sínú àwùjọ. Ó ṣe iṣẹ́ tí ó fi ẹsẹ̀ mulẹ̀ lórí apá kan tío kan obìnrin nínú àtúnbí àṣà ilẹ̀ ondo àti bí àwọn obìnrin Oǹdó ṣe kópa nínú ìdàgbàsókè ìlú náà ní àwọn àyè bíi àṣà, ẹ̀kọ́ àti ètò ọrọ̀ ajé. Ó ṣàfihàn ìwúlò Lọ́bùn pẹ̀lú ìtọ́kasí ètò ọrọ̀ ajé àti ìlọsíwájú. (Iluyemi 2009)

Lọ́nà kan náà, J.K Olúpona sọ ìtàn àwọn ènìyàn kan tí a so mó ẹ̀sìn ìbílẹ̀ ní ìlú Oǹdó nígbàtí ó ṣe ìtẹnumọ́ fún iye àti ìwúlò rẹ̀. Olúpọ̀nà sọ wípé àwọn iṣẹ́ àwọn ènìyàn bíi Jọmu, Ọ̀dọgun, Sagwe, ṣe pàtàkì ní ẹ̀ka tí ẹ̀sìn ondo kí àṣà má baà parun. Iṣẹ́ rẹ̀ gbé ìwúlò lórí ẹ̀sìn àṣà Oǹdó nígbàtí ó n mú wọn wá sí àkọsílẹ̀ìtàn pàtàkì àti ìwúlò àwọn olóyè ẹ̀sìn tí a so wọ́n mọ́. (Olupona 1991)

Rasheed Fawehinmi (1992) sọ àkolé ìwé rẹ̀ ní "Makers of Ode Ondo". Ó tọ́ka sí ọ̀pọ̀lọlpọ̀ ọmọ ondo láti ìgbà tí wọn ti da, tí wọn tí kó ipa sí ìdàgbàsókè àti ìgbéga àwùjọ. Fawehinmi kò dojú iṣẹ́ rẹ̀ kọ àṣeyọrí àwọn tówà ní ipò gíga ní àwùjọ, ó ṣe ìrántí àti àkọsílẹ̀ àwọn ẹ̀lẹ́fẹ̀ pàápàá, gẹ́gẹ́ bí ohun tí ó sọ wípé wọ́n wúlò gẹ́gẹ́ bí ohun tí ó n mú ẹ̀rín wá se se pàtàkì sí eré (Fawehinmi, 1990) Nínú iṣẹ́ Ogunsakin, ó tẹnúmọ́ ipa àwọn ọba nígbàtí ó n ṣe ìgbàsílẹ̀ àwọn iṣẹ́ akitiyan wọn, sí ìgbéga àti ìdàgbàsókè agbègbè Oǹdó (Ogunsakin, 1976)

Bí ó ti wù kọ́rí, iṣẹ́ àwọn gbajúgbajà onkọ̀wé ti sọ púpọ̀ nínú àṣeyorí àwọn ènìyàn ondo ṣùgbọ́n àwọn àyè kán wa ti ó ṣofo ti a sì nílò láti dí kí ìdọ́gba le wà lórí iṣẹ́ àwọn akọni nínú àwùjọ. Fún àpẹ̀ẹ̀rẹ̀, iṣẹ́ wọn kò dárúkọ isẹ́ ribiribi tí Òṣemàwé Adésànóyè, tí a lè pè ní ọba àkókó tí ó mú ondo wá sínú ìmọ́lẹ̀. Àti wí pé, iṣẹ́ wọn kò sọ nípa iṣẹ́ pàtàkà tí ọba Adésokeji Aderele, tí a kà sí ọba ti o pé jùlọ lórí oyè nínú ìtàn ìlú ondo. Akitiyan láti gùnlé àyè tí àwọn onkọ̀wé ìsáájú fi sílẹ̀ ló ṣokùnfà iṣẹ́ yìí.

4.0 Tíọ́rì Àmúlò: Tíọ́rì Àwọn Akọni Nlá (Great Men Theory) àti Tíọ́rì Ìtọ́sọ́nà Olórí Àtúnse (Transformational Leadership Theory)

Àwọn tíọ́rì méjèèjì yìí jẹ́ kókó iṣẹ́ tó dá lórí ipa àwọn akọni ní agbègbè Oǹdó. Yíyan ètò ìmọ̀ ṣe kókó kí a ba lè ṣe àgbékalẹ̀ ọ̀nà láti ṣàlàyé bí àwọn ènìyàn ṣe ní ipa lórí ìgbésí ayé àwùjọ, ọ̀ṣèlú, ọrọ̀ ajé àti àṣà tàbí bí ènìyàn bẹ́ẹ̀ ṣe mú ìyípadà àwọn ohun àmúṣeyẹ́ dáradára sínú ìlú. Tíọ́rì àwọn akọni nlá ṣe àfihàn pàtàkì wi pé ìtàn àti ìdàgbàsókè àwùjọ jẹ́ dídá àwọn ènìyàn tí ó yàtọ̀ tí wọn ní àwòmọ́ olùdarí tí ó yàtọ̀, ìran, ìgboyà àti ọgbọ́n tí wọ́n nílò tí ó fi lè jẹ́ wipé ó ṣe pàtàkì láti mú àfojúsùn rẹ̀ ṣẹ. Ẹ̀wẹ̀, tíọ́rì Ìtọ́sọ́nà Olórí Àtúnse tẹnumọ́ ohun kan pàtó wípé olórí maa n fún àwọn ọmọ lẹ́yìn rẹ̀ ní iran láti lè ṣe àṣeyọrí tí ó kọjá ara ẹni nìkan nípasẹ̀ agbára wọn láti ṣe ìwúrí fún ìran àti ìdàgbàsókè.

Gẹ́gẹ́ bí mo ti ṣọ ṣáájú, àwọn onímọ̀ bíi James macgregor Burns (1978) àti Bernard Brass (1985) jẹ́ alátìlẹ́yìn tíọ̀rì àwọn akọni nlá nígbàtí Thomas Carlyle (1840) si ṣe àtẹnumọ èrongbà àwọn akọni nlá. Thomas Carlyle ni baba tíọ̀rì yìí. Nínú ìwé rẹ̀ tí àkọ́lé rẹ̀ ń jẹ́ "On Heroes, Hero-Worship, and The Heroic in History" ni ó ti sọ pé ìtàn ohun tí ènìyàn ṣe nínú àgbáyé, ní ipòrò ni ó jẹ́ ìtàn àwọn akọni ńlá tí wọ́n ṣiṣẹ́ níbẹ̀. Ninu iwoye tire, akọni le jẹ́ ọba, wòlíì, akọ̀wé, tàbí òǹíṣẹ́ ìmọ̀ sáyẹ́nsì. Bẹ́ẹ̀ naa ni Ralph Waldo Emerson, ti o je ọ̀rẹ́ Carlyle tún gbà pé àwọn ènìyàn kan wà tí Ọlọ́run fi ìná sí inú wọn láti yí àgbáyé padà.

Àwọn onímọ̀ yìí fi ìmọ̀ hàn sí bí àwọn olórí tàbí akọni ṣe n yí àwùjọ padà nípasẹ̀ fífí ìran han ará ìlú, níní ipa lórí àwọn ìgbésẹ̀ sí ìdàgbàsókè ní pàtàkì jùlọ ìdàgbàsókè tó mọ níwọ̀n máa wáyé ní gbogbo ìgbà pàápàá jùlọ nígbàtí àwọn alágbàse àdúgbo kó àwọn irinṣẹ́ àti àwọn ènìyàn jọ fún ìtẹ̀síwájú àpapọ̀. Tíọ̀rì Àwọn Akọni ńlá ni ìròyìn tí ó sọ pé ìtàn àgbáyé níí ṣe yíyí dáradára lọ́wọ́ àwọn ènìyàn kan tí wọ́n ní agbára, ọgbọ́n, àti ìran tí kò wọ́pọ̀. Àwọn akọni ńlá ni wọ́n ń darí ìtàn. Àwọn jagunjagun, ọba, olórí ẹ̀sìn, àti àwọn òṣìṣẹ́ ìmọ̀ sáyẹ́nsì ni wọ́n ń pinnu bí àwùjọ ṣe máa rí bee ni àwọn ènìyàn wọ̀nyí si wà ní ìbẹ̀rẹ̀ ohun ńlá gbogbo.

Tíọ̀rí Olórí Àtúnṣe (Transformational Leadership Theory) jẹ́ ọ̀kan lára àwọn tíọ̀rí olórí tí ó sọ̀rọ̀ nípa bí olórí ṣe lè yí ènìyàn àti àjọ padà kí ó sì mú kí wọ́n ṣe dáradára ju ohun tí a fura sí lọ. Ninu àwọn onkọ̀wé pàtàkì tí wọ́n sọ̀rọ̀ nípa rẹ̀ ni James MacGregor Burns ti ó jẹ́ olùkọ̀ nípa ìmọ̀ ìṣèlú. Òun ni ó kọ́kọ́ mú ọ̀rọ̀ olórí àtúnṣe wá. Ninu eròǹgbà rẹ̀, Burns sọ pé tíọ̀rì yii da lori olórí méjì, olórí Ìṣòwòpọ̀ (Transactional Leadership) àti Olórí Àtúnṣe (Transformational Leadership). Ninu atupale Burns, olórí ìṣòwòpọ̀ ń ṣiṣẹ́ lórí fún mi, kí n fún ọ, sùgbọ́n olórí àtúnṣe kò duro níbẹ̀, ó ń gbé ìwà, ìyè, àti ìwúlò àwọn ẹlẹ́yìn rẹ̀ ga, ó si ń ran wọ́n lọ́wọ́ láti rí ibi tí wọ́n ti lè dé ibi tó ga jùlọ. Èròǹgbà rẹ̀ si ni pé, olórí àtúnṣe àti ẹlẹ́yìn rẹ̀ a maa gbé ara wọn ga sí ipele ìwà tí ó ga jùlọ papọ̀.

Bernard M. Bass ti ó mú iṣẹ́ Burns lọ síwájú ṣe é ní ìmọ̀ ìṣàkóso àti ìmọ̀ ìwà ènìyàn. Ninu eròǹgbà rẹ̀, Bass sọ pé olórí àtúnṣe ní àwọn ìwà tàbí àbúdá mẹ́rin pàtàkì, Ekini, Ìpaṣẹ́ Ìlàpẹẹrẹ (Idealized Influence) Olórí a maa di àpẹẹrẹ tí gbogbo ènìyàn bá fẹ́ tẹ̀lé. Wọ́n si ní ìgbẹ́kẹ̀lé rẹ̀, otítọ́ sì wà nínú iṣe rẹ̀. Lafikun, olórí àtúnṣe a maa ni àbúdá Ìwúrí Ìtẹ̀síwájú (Inspirational Motivation). Ó je eni ti ń sọ àlá tó je mímọ́ hàn, ó sì ń fún àwọn ènìyàn ní ìwúrí láti ṣiṣẹ́ lai si ìfẹ́kúfẹ́. Siwaju sii, olórí àtúnṣe a maa samulo Ìmúyìn Ọgbọ́n (Intellectual Stimulation). Ó ń gbà àwọn ènìyàn níyànjú láti ronú tuntun, láti dá èyí tí ó wà lẹ́nu ibò, kí wọ́n sì wá ọ̀nà tuntun sí iṣẹ́.

Bákan náà, olórí a tun maa se àkíyèsí Olúkúlùkù (Individualized Consideration). Ó ń tọ́jú gbogbo ènìyàn gẹ́gẹ́ bí ẹni kọ̀ọ̀kan. Ó ń kọ́ wọ́n, ó sì ń ṣe olùdámọ̀ràn fún wọn. Àkópọ̀ èròǹgbà tíọ̀rí olórí àtúnṣe ni pé, kò yẹ kí olórí ó máa fi àṣẹ tẹ ènìyàn lẹ́yìn mọ́ nìkan. dípò bẹ́ẹ̀, ó yẹ kí ó yí ọkàn àti ọgbọ́n àwọn ti o wa lẹ́yìn rẹ̀ padà, kí ó jẹ́ kí wọ́n fẹ́ ṣiṣẹ́ fún ìdí tí ó tóbi jù àǹfàní ara ẹni lọ, kí wọ́n sì gbà pé wọ́n lè ṣe ohun tí ó wuyi lawujọ. Ní ṣókí, olórí àtúnṣe ń yí ọkàn ènìyàn padà, kò sí ń ṣe iṣẹ́ pẹ̀lú wọ́n nìkan.

Àwọn tíọ̀rì méjèèjì yìí jẹ́ pàtàkì fún isẹ́ yìí torí ó fún un ní àlàyé tí ó múnádóko lórí àwọn ènìyàn jànkàn-jànkàn tí a mọ̀ sí akọni, ọba Adesokeji Aderele àti ọba ìbídàpọ̀ Adesanoyè ti lo ipò wọn láti fi ko àwọn ọmọ Ondo jọ fún ìdàgbàsókè agbègbè náà.

5.0 Àṣeyọrí Àti Títayọ Ọba Adérèlé Adéṣòkejì Àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adésànoyè

1. Ìdàgbàsókè, Ètò Ọ̀rọ̀ Ajé, Ètò Ẹ̀kọ́, àti Ètò Ààbò

Àwọn Àṣeyọrí ati Ogún tí kò lè parun lati ọwọ́ akoni Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè àti ọba Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì Nínú ìpinnu rẹ̀ láti pa àìníṣẹ́ àti òṣì run nínú ìjọba rẹ̀, Ọba pẹ̀lú àwọn ọmọ ọlọ́rọ̀ kan dá ilé iṣẹ́ "Stanmark Cocoa

Processing Company" sílẹ̀. Ìdàgbàsókè yìí dá iṣẹ́ sílẹ̀ fún ọ̀gọ̀ọ̀rọ̀ àwọn ọmọ àti àwọn ènìyàn mìíràn. Ilé iṣẹ́ náà dúró títí di òní gẹ́gẹ́ bí àmì ìmọ̀ ọ̀nà ìṣòwò rẹ̀. Ó tún jẹ́ ìmísí fún àwọn ọmọ tí wọ́n fẹ́ di oníṣòwò láti lépa àlá wọn. Ogún ìjọba rẹ̀ ní ipa nínú rẹ̀ yìí jẹ́ ohun ìyìn. Ọba Adesanoye jẹ́ ọba tó ní ọgbọ́n ní ọ̀pọ̀ ẹ̀ka ìgbé ayé. Ó jẹ́ amòye nípa ọrọ̀ ajé tí ó kún fún èrò ọlọ́gbọ́n. Ìmọ̀ rẹ̀ nínú ètò ọ̀rọ̀ àjé àti ìṣèlú (Economics and Political Science) fún un ní agbára láti gbé Ondo jáde kúrò nínú àìlera ọrọ̀ ajé àti ìṣèlú lọ sí ibi gíga.

Charles de Gaulle, jagunjagun àti olóṣèlú ọmọ ilẹ̀ Faransé tí ó darí ẹgbẹ́ ọmọ ogun "Free French Forces" ní àkókò Ogun Àgbáyé Kejì, sọ pé: "Kò sí ohun ńlá tí a lè ṣàṣeyọrí láìsí àwọn ènìyàn ńlá, àti pé ènìyàn máa di ẹni ńlá bí wọ́n bá ní ìpinnu láti jẹ́ bẹ́ẹ̀." Ọ̀rọ̀ ọgbọ́n yìí máa ń dun kedere sí i nígbà tí ènìyàn bá ronú jinlẹ̀ lórí ìgbé ayé, ìjọba àti àkókò Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè, Òsùngbẹ̀dẹ̀lọ́lá kejì. Ní gbogbo ìtumọ̀ rẹ̀, Ọba Adésànóyè jẹ́ ọba ńlá kan tí àwọn àṣeyọrí rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí Ọ̀ṣemàwé kẹtàlélógóji yóò máa wà nínú ìrántí ọ̀pọ̀ ọmọkùnrin àti ọmọbìnrin, gege bi alaanu ènìyàn tí ó fi gbogbo ọkàn àti ẹ̀mí rẹ̀ sìn.

Ọ̀pọ̀ ìsapá, agbára, ìpinnu tó lágbára àti ìfarabalẹ̀ sí ìbéèrè àwọn ènìyàn ló farahàn nínú ọ̀nà ìṣàkóso rẹ̀. Nínú ìjọba rẹ̀, gbogbo ènìyàn, nínú èyí tí a ti ríàgbà àti ọmọdé, ọlọ́rọ̀ àti talákàní ìmọ̀lára pé wọ́n jẹ́ apá kan pàtàkì nínú ìjọba náà ("The Indelible Legacy of HRM Oba Dr. Festus Adedisewo Adesanoye", 2016). Lẹ́sẹ̀kẹsẹ̀ lẹ́yìn tí ó gun orí ìtẹ́ Ọ̀ṣemàwé ní ọdún 1992, ó bẹ̀rẹ̀ iṣẹ́ láti mú àlá rẹ̀ ṣẹ pé kí Ìjọba di ibi tí gbogbo ènìyàn yóò máa wòlójú rere ní gbogbo agbègbè rẹ̀. Ṣùgbọ́n nígbà tó ń lépa àfojúsùn yìí, ó rò pé àjọ kan nílò láti ṣàkóso agbára àwọn ọmọ ìlú rẹ̀ kí wọ́n lè fara mọ́ ìran àti ète gíga rẹ̀ fún ìjọba náà.

Ó mọ̀ pé àjọ kan ti wà tẹ́lẹ̀ tí wọ́n ń pè ní "Ondo Action Committee", tí wọ́n dá sílẹ̀ ní ọdún 1986 láti jẹ́ ọ̀nà pàtàkì fún ìkójọpọ̀ agbára ènìyàn àti ohun èlò fún ìdàgbàsókè ọrọ̀ ajé àti ìṣèlú ìjọba náà. Ṣùgbọ́n, láti ìgbà tí wọ́n ti dá àjọ náà sílẹ̀, kò ṣiṣẹ́ bí àwọn ènìyàn ṣe ń retí. Ní kíákíá, Ọba náà tún àjọ náà ṣe, ó sì yí i padà sí ohun tí a mọ̀ sí "Ondo Development Committee (ODC)" lónìí, ó sì fún un ní agbára láti lè ṣe iṣẹ́ rẹ̀ dáadáa. Fún àpẹẹrẹ, ó rí i dájú pé ODC ní Ẹ̀ka Ìṣèlú àti Ètò Ọjọ́ Ọla. Ẹ̀ka yìí ló dá "Ekimogun Congress and Parliament" sílẹ̀, èyí tí iṣẹ́ rẹ̀ jẹ́ láti sí àwọn ènìyàn Oǹdó lójú sí pàtàkì ìfarahàn nínú ìṣèlú, ẹgbẹ́ òṣèlú àti láti tọ́jú àwọn tó nífẹ̀ẹ́ sí ìṣèlú ("The Indelible Legacy of HRM Oba Dr. Festus Adedisewo Adesanoye", 2016) Ìwádìí fìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé ṣáájú dídé rẹ̀ sí orí ìtẹ́ ọba, àwọn ènìyàn kò ní ìfẹ́ púpọ̀ sí ìṣèlú ẹgbẹ́ òṣèlú. Èyí jẹ́ nítorí pé wọ́n gbà pé "ìṣèlú jẹ́ eré ẹlẹ́gbin," wọ́n sì fẹ́ dáàbò bo orúkọ rere wọn. Nígbà tí wọ́n bá kópa nínú ìṣèlú, wọn kì í sábà wà ní ipò àárín nínú ìṣèlú ìpínlẹ̀ tàbí ti orílẹ̀-èdèṣùgbọ́n ní èrò Ọba náà, ó gbà pé bí ayípadà gidi bá fẹ́ ṣẹlẹ̀, ènìyàn gbọ́dọ̀ wà ní àárín àwọn ìṣẹ̀lẹ̀ pàtàkì. Nípasẹ̀ "Ekimogun Congress and Parliament", ó tún jí ìfẹ́ àwọn ọmọ sí ìṣèlú padà (Falola, 2006). Ìsapá yìí mú èso rere jáde ní ọdún 2009 nítorí pé fún ìgbà àkọ́kọ́ nínú ìtàn ìjọba náà, ọmọ kan, Dókítà Olusegun Mimiko, di gómìnà ìpínlẹ̀ náà. Ìmòye ìṣèlú tí ó dá sílẹ̀ yìí ti mú ìdàgbàsókè tó pẹ́ jùlọ wá sí ìlú Oǹdó.

Síbẹ̀, ìlú Oǹdó dàgbà gan-an ní ìgbà ìjọba Ọ̀ṣemàwé Adésokèjì lẹ́yìn tí odi ìlú tó ti ń dá ìtẹ̀síwájú dúró tẹ́lẹ̀ parun (Bada, 1940). Èyí yọrí sí ayípadà ipò ààfin Ọ̀ṣemàwé Adérèlé Tewogboye kejì. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ààfin náà ṣì wà ní àárín ìlú abinibi, kò tún sí ní àárín ìlú Oǹdó tuntun bí ó ṣe rí lónìí. Àwọn ilé ìtajà ńlá bẹ̀rẹ̀ sí í hàn lórí àwọn òpópónà pàtàkì bí agbègbè Yaba, níbi tí ìṣòwò àti òwò ti ń lọ. Ète rẹ̀ ni láti fún ìlú náà ní àyè fún ìtẹ̀síwájú àti ìdàgbàsókè amáyédẹrùn. Bákan náà, ààfin gíga tí Ọ̀ṣẹ̀màwé Adeuga Adetosoye Fidipote kejì kọ ní ọdún 1935 ni wọ́n tọ́jú dáadáa, Ọ̀ṣemàwé ọlọ́gbọ́n náà, Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì sì sọ ọ di àárín iṣẹ́ ìṣèlú.

Ó tún fi ilé olókè kan kún ilé tó wà ní ààfin ní ọdún 1946 kí ààfin náà lè ní ẹwà àti ọlá tó pọ̀ sí i. Nípasẹ̀ agbára tí ilana ofin ibile (Native Administration Ordinance) fún un nígbà náà, Ọ̀ṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì di alákóso àgbègbè Oǹdó ní

ọdún 1942. Nitooto, agbára Ọ̀ṣemàwé yìí lórí àwọn olórí mìíràn nínú ìjọba náà jẹ́ gidi gan-an. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn apá kan nínú agbára ọba rẹ̀ dínkù, ṣùgbọ́n ní tòótọ́, Ọ̀ṣemàwé di alárinà láàárín àwọn alákóso ìjọba, amúnisìn àti àwọn ènìyàn rẹ̀ (Ikime & Crowther, 1970). Fún àpẹẹrẹ, ní ọdún 1945, Adésokèjì Adérèlé Tewogboye II ṣàbẹ̀wò sí gbogbo ìlú àti abúlé ní agbègbè Ò̀ǹdó, níbi tí ó ti bá àwọn ènìyàn sọ̀rọ̀ lórí àwọn ọ̀ràn pàtàkì bí: ìpèsè oúnjẹ, ìsapá ogun, àyẹ̀wò owó orí ọdún 1945, ìwádìí kòkó àti ìgbèníjà fún ẹgbẹ́ akẹ́kọ̀ọ́ ìwọ̀ oòrùn Áfíríkà.

Gẹ́gẹ́ bí amòye ìṣàkóso tó ga jùlọ tí iṣẹ́ rẹ̀ ti kọjá ẹ̀kọ́, ilé iṣẹ́ àti iṣẹ́ ìjọba, ó ní ìmòye jinlẹ̀ àti èrò tó lágbára. Ó mú àwọn ìmọ̀ àtí ìrírí wọ̀nyí wá sínú ìṣàkóso rẹ̀. Ó gbàgbọ́ nínú fífi ojúṣe lé àwọn mìíràn lọ́wọ́ láti lè ṣàṣeyọrí ète ìjọba náà. Kò gbàgbọ́ nínú ìlànà ìṣàkóso àtijọ́ tí ó ti dá ìdàgbàsókè dúró fún ọ̀pọ̀ ọdún. Ní àkókò rẹ̀, ó fi ọgbọ́n ìṣàkóso gíga hàn nípa yíyan àwọn Mọ́gàjí àdúgbò (Quarter Chiefs) láti ṣàkóso àwọn agbègbè tuntun bí Lotogbe, Láògó, Lisaluwa, Liyemaja, Lágbogbo àti àwọn mìíràn. Nítorí èyí, àwọn olóyè Ìjámà ni wọ́n fún ní àṣẹ láti bójú tó àwọn agbègbè wọ̀nyí (Aderoba, 2017). Ìjọba rẹ̀ rí ìdàgbàsókè gidi ní Ìjọba. Ó mọ̀ pé ayànmọ́ ìjọba náà dá lórí agbára ọrọ̀ ajé rẹ̀. Láti jẹ́ kí ayànmọ́ náà má bàjẹ́, ó rí i pé ó ṣe pàtàkì láti pe àwọn ọmọ tó wà nílé àti ní òkè òkun láti fi ọwọ́ sowọ́ pọ̀ fún ìdàgbàsókè ilẹ̀ baba wọn.

Nítorí náà, ó pe ọ̀pọ̀ ọmọ tó ti ṣe rere nínú ọ̀pọ̀ iṣẹ́ láti kópa nínú ọ̀rọ̀ àti láti ṣe àfikún sí ìdàgbàsókè rẹ̀ ní gbogbo ọ̀nà. Ìsapá rẹ̀ yìí ṣi ń mú èso rere jáde títí di òní, nítorí pé àwọn ọmọ ìlú náà kì í ṣe pé wọ́n máa ń wá sí àwọn àpèje nìkan, wọ́n tún ń fi owó ṣèrànwọ́. Ó jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ọba tó fẹ́ kí Ìjọba má ṣe ṣubú sí ẹ̀yìn nínú ọ̀rọ̀ àṣà, ìṣèlú àti ọrọ̀ ajé. Ìfẹ́ rẹ̀ sí pọ̀ gidigidi, ní gbogbo ibi tí ó bá lọ tàbí iṣẹ́ tí ó bá ṣe, ó máa ń gbé orúkọ ga. Láti fi hàn pé ó ní ìfẹ́ gidi sí ète yìí, ó ṣiṣẹ́

Fọ́tò 1

Ọba Adéṣòkejì Adérèlé, Tẹ́wógboyè Kejì, Ọ̀ṣemàwé ti ìlú Ò̀ǹdó, 1942 – 1974
Orísun Ìmọ̀: Fọ́tò láti Ọwọ́ Olùwádìí ní 16/12/2025

Gidigidi láti jẹ́ kí àwọn ọmọ rí ipò nínú ìjọba ìpínlẹ̀ àti ti orílẹ̀-èdè. Nípa àṣà, ó fi ogún àìgbàgbé sílẹ̀. Gẹ́gẹ́ bí ọba tó fẹ́ ìṣètò, òdodo àti ìdájọ́ tó tọ́, ó tún ṣe àtúnṣe sí Ẹghàẹ (afobaje) gẹ́gẹ́ bí ìtàn ìpilẹ̀ Ìjọba. Ṣáájú ìjọba rẹ̀, ipò Ọ̀dọ̀fin ti wálẹ̀ láàárín àwọn afọbajẹ. Ipò náà ti dí òkù látàrí ìṣòro ìṣèlú ní àkókò Ọba Àìrọ̀ láàárín ọdún 1516 sí 1530. Ọba náà rí i pé ó tó àkókò láti tún ọlá àwọn afọbajẹ wọ̀nyìí ṣe gẹ́gẹ́ bí àwọn ọmọ ẹgbẹ́ mẹ́fà ìbílẹ̀ ti Òsẹ̀màwé-in-Council (Bada, 1940).

Ní àfikún sí i, nípasẹ̀ ọgbọ́n àti ọ̀nà ìdúnàdúrà rẹ̀, Adesanoye dènà ìsọ̀tẹ̀ díẹ̀ lárin àwọn Oloja, èyí tí ó lè ti di ìṣòro ńlá tó lè ba ìṣọ̀kan jẹ. Nípa ìtàn, Ọ̀ṣemàwé ni ìdílé ọba tó kẹ́yìn láti ṣàkóso agbègbè tí a mọ̀ sí lónìí. Ṣáájú rẹ̀ ni ìdílé Ekii, lẹ́yìn náà ni t'awon Ùdòko, Òkà, àti Ẹ̀pẹ̀ (Omojẹ́jẹ́, 2007). Bí díẹ̀ lára àwọn ìdílé wọ̀nyí ṣe parun nítorí ogun abẹ́léàti àjàkálẹ̀ àrùn, àwọn mìî bí Ẹ̀kíì àti Ùdòko ṣì ń pa adé wọn mọ́ títí dòní (Fashedemi, 2006). Láti sọ òtítọ́, píparun àwọn ìdílé ọba kì í ṣe ohun tuntun ní Ondo nìkan, nítorí pé ìdílé Ogiso náà parun ní Ìjọba Benin kí ìdílé Eweka tó bẹ̀rẹ̀ (Edo, 2001).

Gẹ́gẹ́ bí àfikún sí iṣẹ́ rere rẹ̀, ilé Oiden, ibi pàtàkì nínú àṣà àti ìṣe Ondo, ti won fún ẹni tí kìí se Omo Ondo fún èrè ọjà. Ọba náà rí èyí gẹ́gẹ́ bí àìbọ̀wọ̀ fún àṣà Ondo. Nítorí náà, ó ṣáájú rírà ilé náà padà àti ìtúnṣe rẹ̀ fún lílò "Ekimogun Community Bank". Ó yẹ kí a tún sọ pé Ọba Adesanoye jẹ́ ọba tí ó ní ìbẹ̀rù Ọlọ́run. Ìjọba rẹ̀ fi hàn pé "ìbẹ̀rù Ọlọ́run ni ìpilẹ̀ ọgbọ́n." Ó fi èyí hàn nípa fífi ìgbàgbọ́ Kristẹni kún àṣà àwọn ènìyàn rẹ̀, bi o tile je pe kò tapa si ìṣẹ̀ṣe ati ìgbàgbọ́ Yorùbá nipa Olódùmarè. Ààfin rẹ̀ jẹ́ ibi ìjọsìn, ó sì máa ń lọ síbẹ̀ fún ìjọsìn láì fi ipò ọba rẹ̀ hàn gẹ́gẹ́ bí ẹni pàtàkì jù lọ. Ìmísí rẹ̀, ọgbọ́n rẹ̀, ìfaramọ́ rẹ̀ sí àlàáfíà àwọn ènìyàn àti ọgbọ́n ìṣàkóso rẹ̀ ni ó jẹ́ kó gba ìfẹ́ àti ìbòwọ̀ fún àwọn ènìyàn.

2. Pípẹtù sí Aáwọ̀, Ètò òṣèlú/Ìtúnlùútò, àti Ètò ìbára-ẹni-gbé-pọ̀

Àwọn ènìyàn Oǹdó àti agbègbè rẹ̀ mọ̀ Ọ̀ṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì gẹ́gẹ́ bí olórí gidi, kì í ṣe nípa àsọyé asán. Ó tún sọ pé òun ni aláṣẹ pàtàkì fún agbègbè náà, ó sì ń gba owó oṣù tó tó 350 pounds (otadinnirinwo ponun) lọ́dọọdún. Ìdánimọ̀ Ọ̀ṣemàwé kọjá Ode- Oǹdó àti agbègbè rẹ̀. Ó ní ipò ọlá nínú àtòjọ ipò àwọn ọba ní gbogbo ilẹ̀ Yorùbá ní àkókò ìṣàkóso amúnisìn. Ànfàní yìí kì í ṣe nítorí ìdánimọ̀ àwọn Gẹ̀ẹ́sì nìkan; ó jẹ́ ipò tó ti ń bójú tó ṣáájú àsìkò ìmúnisìn, ó sì jẹ́ ẹ̀rí kedere pé ipò rẹ̀ kò ṣeé ṣiyèméjì. Ipò tí Ọ̀ṣemàwé pa mọ́ yìí kò ní lè dúró bí kò ṣe pé àwọn ènìyàn ní ìbòwọ̀ fún un gẹ́gẹ́ bí ọba ibílẹ̀ tó ní ipò gíga. Nítorí náà, ipò Òsemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì nínú ìgbìmọ̀ àwọn Ọba Yorùbá kò rújú, èyí túmọ̀ sí pé ó jẹ́ òpò kan pàtàkì nínú ètò ìṣèlú ibílẹ̀ ilẹ̀ Yorùbá (Omojeje, 2017).

Kò sí ẹni tí yóò lè sọpé ìṣàkóso amúnisìn fún Ọ̀ṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye ní agbára púpọ̀ ní àkókò yìí. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn ìjọba amúnisìn ṣe bẹ́ẹ̀ láti lè mú ète amúnisìn wọn ṣẹ, ọgbọ́n àti ìmòye Ọ̀ṣemàwé Adésokèjì Adérèlé jẹ́ kí ó lè gba ara rẹ̀ là láàrín ìṣòro ìṣàkóso amúnisìn náà. Kò yàtọ̀ pé ìṣàkóso àwọn èso ilẹ̀ bí iṣẹ́ ọgbìn ní Oǹdó àti àwọn ìlú pẹ̀lú abúlé tó yí i ká ni wọ́n fi sí ọwọ́ rẹ̀ àti àwọn olóyè rẹ̀, pàápàá jùlọ nípa ilẹ̀. Síbẹ̀, ìdánimọ̀ tí wọ́n fún Ọ̀ṣemàwé yìí fa ìbínú láàárín àwọn ìlú abẹ́ rẹ́ ní Oǹdó. Èyí tó gbajúgbajà jù lọ ni ìṣẹ̀lẹ̀ Òdìgbó gẹ́gẹ́ bí ẹjọ́ Lapahun ṣe fi hàn (NAI, Bridges, 1934). Ìlú Odigbo tó wà lẹ́gbẹ̀ẹ́ Ọrẹ̀ sapá gidigidi láti ní ipò pàtàkì nínú ètò amúnisìn, ṣùgbọ́n kò ṣàṣeyọrí. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé lè fi òmìnira rẹ̀ hàn, kò lè dé ipò tó dọ́gba pẹ̀lú Ọ̀ṣemàwé. Síbẹ̀, bí a bá wo ilé-iṣẹ́ ìṣèlú Ọ̀ṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye ní àkókò amúnisìn láti ojú ipò rẹ̀ ní ilẹ̀ Yorùbá nígbà náà, ó ṣàfihàn pé Ọ̀ṣemàwé lè pa ipò rẹ̀ mọ́ gẹ́gẹ́ bí ó ti rí ṣáájú ìjọba amúnisìn.

Ní àfikún sí i, ní ọdún 1949, ó lọ sí àpéjọ àwọn ọba tó gba ọjọ́ márùn-ún, ó sì tún lọ sí ìpàdé Ẹgbẹ́ Ọmọ Odùduwà (Akintoye, 1969). Yàtọ̀ sí gbogbo èyí, ó jẹ́ ọba akíkanjú gidi. A mọ̀ ọ́ gẹ́gẹ́ bí ẹni tó ní ìgboyà àti ẹni tó máa ń sọ òtítọ́ láì bẹ̀rù, pàápàá ní àwọn ìpàdé àwọn ọba Yorùbá níbi tí wọ́n ti máa ń jíròrò àwọn ọ̀ràn pàtàkì tó kan Yorùbá

lápapọ̀. Òṣemàwé náà máa ń pa ipò rẹ̀ mọ́ gẹ́gẹ́ bí olórí àwùjọ, gẹ́gẹ́ bí ìṣe ìbílẹ̀ ṣáájú ìjọba amúnisìn, kódà ní àkókò ìṣàkóso amúnisìn náà.

Ní àfikún sí i, Òṣemàwé Adésokèjì Adérèlé Tewogboye kejì ní ìwà pẹ̀lẹ́ àti ìrẹ̀lẹ̀ tí ó ṣòro láti rí, èyí tí ó fi hàn gbangba láàárín ọdún 1942 sí 1974. Kódà nígbà tí òṣìṣẹ́ ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì kan fi ìtẹ́lọ́rùn rẹ̀ hàn ní ọ̀nà tí ó yọrí sí ẹ̀gàn sí ọba náà, Ọba náà sì ṣe gbogbo ohun tó lè ṣe láti tẹ́ àwọn ará Yúróòpù lọ́rùn. Òṣemàwé fi ìsenilálejò tó dára hàn sí Arthur Helliwell nígbà ìbẹ̀wò rẹ̀ sí Ondo, àti nígbà tí Helliwell fẹ́ padà lọ, Òṣemàwé fún un ní ẹ̀bùn àkùkọ adìyẹ ńlá gẹ́gẹ́ bí ẹ̀bùn Kérésìmesì.

Fọ́tò 2: Gbongàn Nlà àkọ́kọ́ (Ondo Town Hall) ni ìlú Ondo, tí a kọ́ ní ọdún 1953 làkòkò **Òṣemàwé Adésokèjì Adérèlé**

Source: Orísun Ìmò: Fọ́tò láti Ọwọ́ Ajíṣọlá ỌMOJẸ́JẸ́ ní 16/12/2025

Ṣùgbọ́n ìmọ̀lára ìdúpẹ́ yẹn kò jẹ́ òtítọ́. Ní ọjọ́ díẹ̀ lẹ́yìn ìtẹ́wọ́gbà dídára àti ìfẹ́ rere tí Òṣemàwé fi hàn án, Helliwell kọ lẹ́tà sí ìwé ìròyìn kan ní ilẹ̀ Gẹ̀ẹ́sì níbi tí ó ti fi ẹni tí ó ṣe rere fún un ṣe yẹ̀yẹ́ níwájú ayé. Gbogbo ohun tí Òṣemàwé ṣe láti mú inú àlejò tí kò mọ̀ yẹn dùn ni wọ́n yí padà sí ẹ̀gàn, wọ́n sì ṣàfihàn rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ọba aláìmọ̀wé àti ọba igbó. Àkọlé àpilẹ̀kọ Helliwell náà gan-an fi ète rẹ̀ hàn gbangba, nítorí pé ìwé ìròyìn náà pe àwọn olùkà rẹ̀ láti tẹ̀lé olùṣàwárí Helliwell sínú igbó (NAI, 1940). Òṣemàwé àti àwọn olorì rẹ̀ tún rí ojú rere gbà lọ́dọ̀ àwọn Gẹ̀ẹ́sì nítorí pé ètò ìlànà ìṣèjọba ẹkọrọ (Indirect Rule) wọn nílò àwọn aṣojú abínibí láti mú ètò wọn ṣẹ. Nítorí náà, gẹ́gẹ́ bí ìríjú àwọn Gẹ̀ẹ́sì, Òṣemàwé rí ìtìlẹ́yìn pátápátá lòdì sí àwọn ìbéèrè àwọn ìlú abẹ́ rẹ́, kí ìpinnu rẹ̀ má bàa di aláìlò (Natufe, 1985).

Èyí ló jẹ́ kó di aṣáájú nínú ìdásílẹ̀ ìjọba ìbílẹ̀ tuntun ní kété tí ó di ọba ní ọdún 1992. Ní ọjọ́ ìwúyè rẹ̀, ó sọ pé: "Látìgbà tí wọ́n ti dá ìjọba ìbílẹ̀ Oǹdó (Ondo Local Government) sílẹ̀ ni ọ̀pọ̀ ilé-ẹ̀kọ́ alákọ̀bẹrẹ ti máa ń pẹ́ nínú sísan owó oṣù àwọn olùkọ́." Pẹ̀lú ọ̀rọ̀ tó mú ìrètí bá ọkàn yìí, ó bẹ̀rẹ̀ gbogbo ìgbésẹ̀ tó yọrí sí pínpín ìjọba ìbílẹ̀ Òǹdó (Ondo Local Government) sí ìjọba ìbílẹ̀ ìlà oòrùn Òǹdó àti ìjọba ìbílẹ̀ ìwọ̀ oòrùn Òǹdó (Ondo East and Ondo West Local Governments). Ọba Adésànóyè jẹ́ aṣáájú gidi tó dà bí Gaius Octavius ti Ilẹ̀ Romu Àtijọ́, ẹni tí ọgbọ́n ìṣàkóso rẹ̀ ṣi ń jẹ́ àpẹẹrẹ títí dòní (Adler &

Pouwells, 2006). Lẹ́yìn tí ó di ọba ní ọdún 1992, Ọba Adesanoye rí i pé ìlú nílò ààfin tuntun tó yẹ láti rọ́pò ààfin àtijọ́ tí Ọba Adéuga Fidipote II kọ ní ọdún 1930s. Nítorí náà, ó fi owó ara rẹ̀ kọ́ ààfin tuntun alárà ọ̀tọ̀ àti igbalode ("The Indelible Legacy of HRM Oba Dr. Festus Adedisewo Adesanoye", 2016).

Owó tó ju ogún mílíọ̀nù (Twenty Million) lọ ni wọ́n ná lórí iṣẹ́ náà ní ọdún 1992. Ààfin tuntun náà ní gbọngàn ńlá, ilé ìjọsìn àti ibùgbé fún ìdílé ọba àti àwọn alejo. Ààfin àwòṣífilà tí ó fi sílẹ̀ fún yóò máa dúró gẹ́gẹ́ bí àmì ìrántí rẹ̀, yóò sì tún jẹ́ ibi ìrìn àjò ìgbafẹ́ (Tourist centre) fún ìran òní àti àwọn tí a kò tíì bí. Títí di òní, àwọn ènìyàn ń fi ìdùnnú àti ayọ̀ wo ààfin ìgbàlódé yìí. Gẹ́gẹ́ bí ọba tí ó gbà pé àlàáfíà àti ìṣọ̀kan jẹ́ eroja pàtàkì fún ìdàgbàsókè àwùjọ, ó ṣiṣẹ́ takuntakun láti mú ìṣọ̀kan bá àwọn ìlú aládùúgbò tí wọ́n ní ìbáṣepọ̀ ìtàn pẹ̀lú Ìjọba. Lẹ́sẹ̀kẹsẹ̀ tí ó gùn orí ìtẹ́ gíga gẹ́gẹ́ bí Òṣemàwé kẹtàlélógójì ti Ìjọba, ó bẹ̀rẹ̀ ìrìnàjò ìbáṣepọ̀ àti ìbẹ̀wò ọlá sí àwọn ìlú bí Ilẹ̀-Olújì, Ẹ̀pẹ̀, Ìgbádò, Ajúe àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ, níbi tí ó ti ń sọ nípa ìbágbépọ̀ àlàáfíà àti ìṣọ̀kan (NAI, 1945).

Fọ́tò 3: Ọba Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè, Ósùngbẹ̀dẹ̀lọ̀lá Kejì, Òṣemàwé ti ìlú Oǹdó, 1992-2006

Source: Osemawe Historical Collection,Ondo Development Committee (ODC) Library, Ondo, Nigeria, 16/12/2025

Fọ́tò 4: Orísun Ìmò: Fọ́tò láti Ọwọ́ Ajíṣọlá ỌMOJẸ́JẸ́ ní 16/12/2025

Fọ́tò 5

Source: Orísun Ìmò: Fọ́tò láti Ọwọ́ Ajíṣọlá ỌMOJẸ́JẸ́ ní 16/12/2025

Àghọ̀fen Òṣemàwé (Òṣemàwé Palace) ti a kọ ní àkókò Òṣemàwé Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè

O rísun Ìmò: Fọ́tò láti Ọwọ́ Ajíṣọlá ỌMOJẸ́JẸ́ ní 16/12/2025

Gbongàn Nlà ìgbàlódé (Ondo Civic Centre) ti a kọ́ ní àkókò Òṣemàwé Ìbídàpọ̀ Adédíṣewò Adésànóyè

Ìgbésẹ̀ yìí ràn án lọ́wọ́ láti jẹ́ kí ìjọba rẹ̀ àti Ìjọba gbádùn ìbágbépọ̀ àlàáfíà pẹ̀lú àwọn ìlú aládùúgbò ní gbogbo àkókò ìjọba rẹ̀. Kò fi ìhìn rere àlàáfíà àti ìṣọ̀kan sí àwọn ìlú aládùúgbò nìkan; ó tún rí i dájú pé àwọn ọmọ abẹ́ rẹ̀ náà ń gbé ní àlàáfíà láàárín ara wọn. Lórí ọ̀pọ̀ ìgbà, ó ṣiṣẹ́ gẹ́gẹ́ bí alájọṣe àlàáfíà láàárín àwọn ọmọ ìlú rẹ̀. Àpẹẹrẹ tí ó fi èyí hàn kedere pé olùdá àlàáfíà ni òun nígbà tí ó mú àlàáfíà bá àríyànjiyàn tó wà láàárín ọmọ olókìkí méjì, Gàní Fáwẹ́hìnmi àti Alex Akínyelé Àwọn méjèèjì wọ̀nyí ti ń bá ara wọn jagun nípasẹ̀ àwọn ilé iṣẹ́ ìròyìn nípa lẹ́tà tí Gàní Fáwẹ́hìnmi kọ sí Ààrẹ ilẹ̀ Nàìjíríà nígbà náà, Olúṣégun Ọbásanjọ́, lórí ikú aya rẹ̀, Stella. Nígbà tí ìjà ọ̀rọ̀ náà bẹ̀rẹ̀ sí í burú sí i tí ó sì fẹ́ dà bí ogun tútù láàárín àwọn ọmọ Òǹdó méjèèjì wọ̀nyí, ọba ọlọ́lá yìí wọ inú ọ̀ràn náà, ó sì pa ìjà náà run kí ó má bàa di ìṣòro ńlá fún ìjọba náà.

6.0 Àgbálọgbábọ̀

Ní ìparí, Ọba Adesanoye jẹ́ akoni ọba akíkanjú tí ìwà àti iṣẹ́ rẹ̀ yóò máa wà ní ìrántí títí láé. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé ó ti darapọ̀ mọ́ àwọn baba ńlá rẹ̀, ipa àti ọlá rẹ̀ kò dín kù nínú ìtàn. Ẹnikẹ́ni tó bá ṣàbẹ̀wò sí yóò rí àmì iṣẹ́ rẹ̀ ní gbogbo ibi. Ó jẹ́ ènìyàn àrà òtò ní ayé, ó sì jẹ́ ẹni tí wọ́n nífẹ̀ẹ́ sí lẹ́yìn ikú rẹ̀. Àwọn àṣeyọrí rẹ̀ tó níye lórí yìí kò ní parun yóò dúró títí láé. Ó jẹ́ ọba tó da àṣà ìbílẹ̀ mọ́ ti ìgbàlódé, ó sì fi Ondo sí ipò ìlú ìgbàlódé tí àwọn ọmọ rẹ̀ fi ń ṣògo lónìí. Ìpínlẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ìlú ẹwà àti ọlá bẹ̀rẹ̀ láti ìjọba Ọba Adesanoye, Òṣemàwé kẹtàlélógóji tí ó wá, ó rí, ó sì ṣẹ́gun ayé ìgbà rẹ̀.

Ọ̀pọ̀ ẹ̀rí fi hàn pé ó fi Ondo sí ipò tó dára ju bí ó ṣe bá a lọ. Ìrántí iṣẹ́ rẹ̀ yóò máa wà títí láé. Kòsí àní-àní pé Ọba Adésokèjì Adérèlé, Tewogboye kejì àti Ọba Ibidapo Adesanoye, Osungbedelola kejì ni won yóò máa rántí gẹ́gẹ́ bí àwọn akoni ọba akíkanjú tí wọ́n fi ìgbésí ayé wọn sìn Ondo. Nípa ìwà rere wọn, ìrẹ̀lẹ̀ wọn àti bí wọ́n ṣe kó gbogbo ènìyàn mọ́ra, àwọn méjèèjì yìí ni a rántí gẹ́gẹ́ bí àwọn akoni ọba tó tútù ní ìwà, ọlọ́lá lài ṣe ìgbéraga, olóòtítọ́, olókìkí nínú ìfẹ́ àwọn ènìyàn, tí gbogbo ènìyàn sì ń bọ̀wọ̀ fún.

Ìtosẹ̀ Ọ̀rọ̀

See for instance, Ajayi, M.O. 1967. *The Role of the Traditional Rulers in the Changing Political Scene of Western Nigeria.* Unpublished B.A. Honours Original Essay. Department of History. University of Ife, Ile-Ife. And Ajayi, I. 2010. The Evolution of Ondo Kingdom over Five Centuries. *Ekimogun Day 2010. 23rd Edition.* 4/12/2010. See also, Formal Presentation of Staff of Office to H.R.M *Oba* Dr. Adesimbo Kiladejo, *Jilo III*, the *Osemawe* of Ondo Kingdom on Friday December 1st, 2006. p.13.

Ogunshakin, P. 1976. Ondo: *The People, Their Customs and Religions.* Lagos: Inway Publishers. p. 31.

Then, Igbobini was in Okitipupa Division. See for more detail, A. F. B. Bridges, Intelligence Report on Ondo District (1934) p. 100.

Olaoba, O.B.2010. The Indigenous Judicial System in the Yoruba Kingship Institution. InBabawale, T. Alao, A.A.and Adesoji, B. Ed. 2010. *The Chieftaincy Institution in Nigeria*. Lagos: CBAAC. p. 245-262. See also, Ojo, G.J.A.1967. *Royal Palaces: An Index of Yoruba Traditional Culture*. Nigeria Magazine. No. 94. September. See also, Ojo, G.J.A. 1966. *Yoruba Palaces*. London: University of London Press.

This was possible because during this period, the *Osemawe* was the richest and controlled all revenues as well as the largest number of slaves. These slaves were acquired partly during wars and partly as duties on the estate of deceased persons while some came as refugees in the palace. The slaves were assets to the *Osemawe* in that they used the forest background in the palace (*Ogbe*) to cultivate food crops such as yams, maize, cocoyam, cassava and plantains for the sustenance of the numerous inmates in the palace. Furthermore, they had personal plots on which they produced for their household and the *Osemawe*. Also, they rendered their labour annually during public work in the palace. Moreover, as the overseer of the market, the *Osemawe* usually, through the *Emese*, impound goods needed in the palace from the *Ugele*(market). *Jisomosun II*, demonstrated this when there was shortage of goods and food in the palace as a result of the *Peseghe* or Ondo/Ikale wars in late nineteenth century, when he ordered the *Emese* to impound from the market, goods needed in the palace. The *Emese* could also impound for the *Osemawe* the properties of anybody anywhere and such were not recoverable once they have been brought to the palace. Oral interview with S. I. Togbese at Ikun Akoko on Saturday April 5, 2015. Also, oral interview with chief Awosika, *Ruwasi* and *Genetu*, cited in Togbese S. I. 1976. Palace Organisation in Ondo. Unpublished B.A. project, University of Ife. p. 21.

Togbese, S. I. 1976. *Palace Organisation*… p. 25. See also, Omojeje, A. V. 2007. *The Administration of Native Courts in Ondo 1915-1960*. M. Phil Thesis, O.A.U. Ile-Ife. p. 40 and Bada, S.O.1940, *Iwe Itan Ondo*. Ondo: Igbeyin –adun Printing Press. p.80.

Luju, the Third *Osemawe* had built trenches as fortification against enemies. See Bada, S. O.

1940. *Iwe Itan Ondo.*
Ikime, O. and Crowder, M. ed. 1970. *West African Chiefs, Their Changing Status under Colonial Rule and Independence*. University of Ife. p. 258.

This meeting which include kings and the notables in Yorubaland was collectively known as

Western State Council of Chiefs. See for more detail on Ondo. Ondo Divisional Office, "Osemawe's File" Volume 11. Letter from the Osemawe's office 16 July, 1945. See for more detail, Akintoye, S. B. 1969. The Ondo Road Eastward of Lagos. C. 1870-1895. *The Journal of African History, Vol*. 10, No. 4.

NAI, 650/Vol II/1940 p.209, See also, the staff reporters comment in Tribune, of Friday, January

8, 1954, "The first Christmas present this year was a royal one and one that I shall always remember. It was given to me by His Highness Tewogboye II, the *Osemawe* of Ondo, at the end of an audience, he granted me in his mild and concrete palace in this sprawling sun-baked native city of Ondo, Nigeria a few days ago. As i prepare to leave after we had talked for nearly an hour, about everything from the future of Nigeria to his new refrigerator, the plump and smiling ruler of 3,000,000 Yoruba tribesmen descended from his wooden throne, "Wait, big man", he said "It is customs in my country to make gift to visitor". "I have splendid present for you", he said. He clapped his hands and one of his courtiers appeared carrying a live and very angry turkey upside down by its feet. It was an embarrassing moment. While the king of Ondo stood beaming graciously, I did my best to accept the royal gift with appropriate dignity".

NAI, Ondo Prof. 269/3172, A Coursing Report to an Intelligent Report on the Ondo District By

A.F.B Bridges 1934. p. 28. There seems no doubt whatsoever that the people of Odigbo did emanate from Ondo and (the Odigbo people) are subject to the authority of the *Osemawe*. The *Oloja* of Odigbo did not stop to serve as a disturbance to the colonial administration through his disdainful acts, even after he had asserted his independence. As a result, in February, 1936, the *Oloja*, village head of Odigbo, was sentenced to nine month's imprisonment for taking part in an unlawful assembly in connection with the demarcation of the Ondo-Ikale Boundary. The *Oloja* had claimed that his village area was not part of Ondo District and that the boundary should have been between Odigbo and Ikale. Since the punishment therefore, the Odigbo chiefs have been attending Ondo District Council meetings and taking their part in the Ondo Native administration affair.

Omojeje, A.V. 2017. *Changing Identities and Power Relations in Ondo 1800-1978*. Ph. D Thesis. University of Ibadan. *Osemawe* Aderele *Tewogboye II* was reputed to have been a gentle and sensible monarch. His predecessor, *Oba* Adeuga *FidipoteII* was also a bold and courageous monarch. Basking in the euphoria of

this monarchical audacity, he was recorded to have nipped the *Olubadan's* ambition of wearing a beaded crown in the bud by asking him to present such crown worn by his forebears as a mark of his professed claim to wearing a beaded crown during the all Yoruba Obas meeting at Ibadan.

Oba Adesanoye was born on November 8, 1929 into the Luju royal family. His father was Prince
Joseph Adesanoye of the Leyo rulling house in Ondo while his grandfather was Adedinsewo, younger brother of Oba Osungbedelola I whose reignal length spanned between 1870-1873. For more detail, see, "The Legacy and Times: 10th Year Memorial Service of HRM Oba Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, Osungbedelola II". p.13-38. See also, Anthony Olusola Fashedemi, *Osemawe*: *The Oba Who Broke Many Taboos in Ondo Kingdom*. Daily Independent. Thursday February 16, 2006. p. 6-7.

This is contained in a write up titled "The indelible Legacy of HRM Oba Dr. Festus Adedisewo Adesanoye". In The Legacy and Times: 10th Year Memorial Service of HRM Oba Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, Osungbedelola II. p. 24-26.

Ogunshakin, P.1976. Ondo: *The People, Their Customs and Religions.* Lagos: Inway Publishers. p. 31.

Chief Olabanji Akingbule, The Selection of Osemawe of Ondo Kingdom using Anti-traditional
and Anti-lawful Edict Method. Ondo: Makeway Publishing and Printing, 2022. He is also the *Odunwo* of Ondo, a kingmaker and the most senior high chief who presided during the selection of Oba Adesanoye as the Osemawe of Ondo. He asserted that, apart from his high profile, which made him to stand out among those contesting for the Osemawe stool, the Ifa oracle also agreed with the selection of Oba Adesanoye as the Osemawe.

This is contained in the assertion of Late High Chief Bayo Akinnola, *Lisa* of Ondo, at a personality programme on the Ondo State Radiovision Television (OSRC) *Alejo Wa,* sometimes in 2011. See also, *Osemawe* palace and Oba Adesanoye family Archive. See also, Synopsis of his Royal Majesty Late Oba (Dr.) F.I.A. Adesanoye CFR Osungbedelola II Osemawe and Paramount Ruler of Ondo Kingdom 1992-2006.

See for more detail, "The indelible Legacy of HRM Dr. Festus Adedisewo Adesanoye. In The Legacy and Times: 10th Year Memorial Service of HRM *Oba* Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, *Osungbedelola II*. p. 24-26.

The indelible Legacy of HRM Dr. Festus Adedisewo Adesanoye. In The Legacy and Times:
10th Year Memorial Service of HRM *Oba* Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, Osungbedelola II. p. 24-26.

Ekimogun Day 2006, Annual Magazine, 19th Edition 2/12/2006 and Ondo Development Committee News. Vol. 11. Sept-Oct. 2006. See, for more detail, Falola, T. 2006. Power, Status, and Influence of Yoruába Chiefs in Historical Perspective. In

Falola, T. *The Position of Women in Pre-colonial Yoruba Economy*: Seminar Papers 1978– 79. Department of History, University of Ife. See also, www.ekinmogundescendant.org

The indelible Legacy of HRM Dr. Festus Adedisewo Adesanoye. In The Legacy and Times:
10th Year Memorial Service of HRM *Oba* Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, Osungbedelola II. p. 24-26.

Adler, P. J., Pouwels, R.L. (2006). *World civilisations, fourth edition*. Canada: Thomson Wadsworth, 2006.p.116-133.

The indelible Legacy of HRM Dr. Festus Adedisewo Adesanoye. In The Legacy and Times:
10th Year Memorial Service of HRM *Oba* Festus Ibidapo Adedinsewo Adesanoye, Osungbedelola II. p. 24-26.

In doing this, Oba Adesanoye followed the example of Oba Aderele Tewogboye II who embarked on similar familiarization tour during the colonial days. For more on this, see, NAI. Ondo Divisional Office, "Osemawe's File" Volume 11. Letter from the Osemawe's office 16 July, 1945.

Oral Interview with Chief A.A. Aderoba, The *Lotujama* of Ondo kingdom and chief Michael
Olaniji, The Larogo Ijama of Ondo kingdom on 10 January, 2017. See also, Ojo, J.D. The Changing Role of Traditional Rulers in the Nigeria Political Set up. *Indian Journal of the Political Science. Vol*. 37, No. 4.

Odofin, the second in command to the *Osemawe* was demoted to the rank of an Ukule, junior to the Eghae because of the political imbroglio between Airo, the the first male Osemawe and the Odofin, his Prime Minister. For more detail, See, Omojeje, A. V. 2007. *Changing Identities and Power Relations in Ondo, 1800-1978*. Ph. D Thesis, O.A.U. Ile-Ife. and Bada, S.O.1940, *Iwe Itan Ondo*. Ondo: Igbeyin –adun Printing Press. p.80.

Omojeje, A. V. 2007. *The Administration of Native Courts in Ondo 1915-1960*. M.Phil Thesis, O.A.U. Ile-Ife. and Bada, S.O.1940, *Iwe Itan Ondo*. Ondo: Igbeyin –adun Printing Press.

Anthony Olusola Fashedemi, *Osemawe*: *The Oba Who Broke Many Taboos in Ondo Kingdom*. Daily Independent. Thursday February 16, 2006. p. 6-7.

Edo, V. O. 2001. The Benin Monarcy, 1897-1978: A Study in Adaptation to Change. PhD Thesis. University of Ibadan.

Ìwé Ìtọ́kasí

Ajayi, M.O. (1967). *The Role of the Traditional Rulers in the Changing Political Scene of Western Nigeria*. Unpublished B.A. Honours Original Essay. Department of History. Universityof Ife, Ile-Ife.

Ajayi, I. (2010). The Evolution of Ondo Kingdom over Five Centuries. *Ekimogun Day 2010. 23rd Edition.* 4/12/2010.

Akintoye, S. B. (1969). The Ondo Road Eastward of Lagos. C. 1870-1895. *The Journal of African History*, 10 (4), 17-24.

Bada, S. O. (1940). *Iwe Itan Ondo*. Igbeyin Adun Press.

Carlyle, T. (1841) *On Heroes, Hero Worship, and the Heroic in History*. London: James Fraser.

Edo, V. O. (2001). The Benin Monarchy, 1897-1978: A Study in Adaptation to Change. (Unpublished doctoral dissertation). University of Ibadan.

Ekimogun Day 2006, Annual Magazine, 19th Edition 2/12/2006.

Falola, T. (1979). Power, Status, and Influence of Yoruába Chiefs in Historical Perspective. In Falola, T. The Position of Women in Pre-colonial Yoruba Economy: Seminar Papers, 1978– 79. Department of History, University of Ife.

Fawehinmi, R. 1992. *Makers of Ode Ondo Parts 1-3 Vol1*. Italy: Tipolitografia di Borgosesia.

Fashedemi, A.O. (2006, February 16). Osemawe: The Oba Who Broke Many Taboos in Ondo Kingdom. *Daily Independent*.

Franco, Z. Blau, K. & Zimbardo, P.G. (2011). The psychology of Heroism: Extraordinary Acts of Everyday people. Praiger //ABC-CLO. 2011. 24

Ikime, O. and Crowder, M. (ed.). (1970). *West African Chiefs, Their Changing Status under Colonial Rule and Independence*. University of Ife Press.

Iluyemi, O. 2003. *Ondo Traditions and Culture, the Female Angle*, Ondo: Cornerstone Publishers.

Natufe, O. (1985, April). *Traditional Rulers and the Evolution of Politics in Nigeria.* Paper Presented at the Conference on the role of Traditional Rulers. Institute of African Studies, University of Ibadan.

Ogunsakin, P. (1976). *Ondo: The People, Their Custom and Traditions* Lagos: Inway Publishers.

Olaoba, O.B. (2010). *The Chieftaincy Institution in Nigeria*. Lagos: CBAAC.

Olupona, J.K. 1992. *Kingship, Religion, and Rituals in a Nigerian Community: Phenomenological Study of Ondo Yoruba Festivals*, Ibadan: layday Ltd

Omojeje, A.V. (2007). The Administration of Native Court in Ondo. (Unpublished M. Phil dissertation). OAU. Ile-Ife.

Omojeje, A. V. (2017). *Changing Identities and Power Relations in Ondo, 1800-1978*.(Unpublished doctoral dissertation). University of Ibadan.

Ondo Development Committee News. (2006).

Ojo, G.J.A. (1966). *Yoruba Palaces*. London: University of London Press.

Ojo, J.D. (?)The Changing Role of Traditional Rulers in the Nigeria Political Set up. *Indian Journal of the Political Science*. 37 (4).

Thompson, O.O. Nwangu, O.G.F. & Aduraola, R.R. (2018) Remembered or Disremembered, Deified or defied? The Challenges of African Heroism in Contemporary History. *LWAT: Journal of Comtemporary Research*, 15(4). 172-193.

Togbese, S. I. (1976). *Palace Organisation in Ondo*. (Unpublished B. A. Project). University of Ife. Ile-Ife.

Author's Bio

Ọ̀mọ̀wé Ajíṣọlá Ọmọjẹ́jẹ ní ìwé-ẹrí B. A, M. Phil, àti Dípúlọ́mà nínú ìmọ èdè Faransé láti ilé ẹ̀kọ́ Gíga Obafemi Awolowo, Ilé-Ifẹ, Ó sì gba ìwé-ẹrí PhD rẹ ní Yunifásítì ti ìlú Ìbàdàn l'órílẹ̀ èdè Nàìjíría. Ó ní ìmọ amọdájú nínú ìtàn Áfíríkà, àṣà, àti ìdánimọ. Ọpọlọpọ nínú àwọn iṣẹ́ ìwádìí rẹ ni wọ́n ti tẹ jáde nínú àwọn jọ́nà akadá olókìkí káàkiri

àgbáyé, bẹ́ẹ̀ni wọ́n sì tún wà lórí ìtàkùn ayé lu jára bíi likedin, Google scholar, Orcid àti bẹ́ẹ̀bẹ́ẹ̀ lọ.

Dr. Ajishola Omojeje holds a B.A, M.Phil. (History), Diploma in French proficiency degrees from Obafemi Awolowo University, Ile-Ife and PhD degree from University of Ibadan, Nigeria. He specializes in African history, culture and identity. Many of his works has featured in reputable Journal outlets such as Google Scholar, ORCID, LinkedIn etc.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): ỌMOJẸ́JẸ́, Ajíṣọlá. Ọba Adéṣòkejì Adérèlé, Tewogboye kejì àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adésànóyè Ósùngbẹ̀dẹ̀lọ̀lá. *Njinga & Sepé:* Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.165-183, agosto 2026.

To cite this text (APA): Ọmojẹ́jẹ́, Ajíṣọlá. (august 2026). Ọba Adéṣòkejì Adérèlé, Tewogboye kejì àti Ọba Ìbídàpọ̀ Adésànóyè Ósùngbẹ̀dẹ̀lọ̀lá. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 165-183.

Language: ChiShona (Shona)

Kushandiswa Muuviri Hunopikisana kweNhoroondo yeGambakadzi Nehanda muKuvaka Zimbabwe kubva kuma1960 kusvika Nhasi Uno

Mickias MUSIYIWA
Department of African Languages,
University of South Africa (UNISA), University of Zimbabwe
E-mail: mtnmusiyiwa@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0000-0002-5324-9980

"Mapfupa angu achamuka" (Nehanda, 27 Kubvumbi, 1898).

"Senyika tiri pamharararano. Tinokwanisa kuparadza zvachose or kuchengetedza nhaka yake [Nehanda]. Sarudzo ndeyedu. Api yatatora, ine muripo wekubhadhara" (Arthur Gwagwa, 16 Nyamavhuvhu, 2008).

Pfupiso
Basa reatikoro ino kumutsa zvematongerwo enyika nemweya zvine chokuita nerunganombiri rwaNehanda kutanga kumakore ekuma1960 apo hondo yekurwisa rusununguko rwenyika yeZimbabwe yakaputika munyika yaimbova Rhodesia. Yakanangana nekuratidza huchokwadi hwepfungwa inoti magamba haafi kunyangwe paine vamwe vanenge vachiedza kuasvibisa nekudzima zvimiro zvawo sezvakaitwa kugambakadzi Nehanda munguva yeupambevhu. Yakatsamirana nenyaya yehurumende yeupambevhu yekudzima gambakadzi iri kubva mukupambwa kwakaita nyika yeZimbabwe kusvika yasununguka muna1980, atikoro ino inoongorora matanho evatungamiri vekurwira rusununguko pamwe nemhomho yevanhu vose yekumutsiridza nekuraramisa kasingapere gambakadzi muhwaro rwekurwira rusununguko, kupemberera rusununguko, urongwa hwekutora ivhu uye nemunguva yeHurumende yeChipiri. Mongo wedambudziko retsvagurudzo yeatikoro ino kubvunzisisa nezvemamiriro ekuvaka kana kurongonyora uye nekutora nomazvo kana zvisizvo kwegambakadzi Nehanda uye nezvazvakakonzera munyika yeZimbabwe. Chinyorwa chino chinoshandisa nzira yetsvagurudzo ine chokuita nemafungiro evanhu, unhu hwavo nezvanosangana nazvo munhoroondo dzavo nemagariro avo. Urongwa hwetsvagurudzo hwakashandiswa hunosanganisira mibvunzo kumasangano ezvematongerwo enyika nezvitendero pamwe neveruzhinji rwevanhu. Izvi zvakaitirwa kuziva ruzivo rwavo maringe nezvaNehanda uyezve nekukosha kwake nekurudziro yake kuvanhu muZimbabwe zvekare nemaonero avanomuita. Zvinyorwa zvetsvagurudzo zvakaongororwa zvinosanganisira maraibhurari nezvepadandemutande zviri mumhando dzemaatikoro, mabhuku nemapepanhau zviri maringe negambakadzi remukurumbira iri. Ichitungamirirwa nePfungwa yeHwaro yeMaonero eVobwo iyo inokoshesa nzira dzekuziva dzevobwo uye nemasiyanirano adzo nenzira dzekuziva dzemadokero, atikoro ino inopopota ichiti kushandiswa kwerunganombiri rwaNehanda kwaita zvikonzero zvine uviri hunopikisana muZimbabwe. Nerimwe divi mhikisano iyi inokonzera kukamurana kwevanhu mune zvematongerwo enyika nekuoma kwezvinhu mumagariro neupfumi hwawo, nerimwe divi zvekare ichiunza rufaro rwerusununguko rwenyika nekutorwa kweminda.

Mazwi Akakosha
Nehanda, Chimurenga chePiri, Chimurenga cheTatu, Urongwa hwekurwira nyika, Hwaro hweMaonerovobwo, Madokeroonero/Yuropuonero

The Ambivalent Appropriation of the Legend of Nehanda in Nation-Building in Zimbabwe, 1960s to Present

Abstract
This article is pre-occupied with the politico-religious resuscitation of the legend of Nehanda since the 1960s when the armed struggle for Zimbabwe's independence broke out in then Rhodesia. It is concerned with affirming the hypothesis that legends never die despite attempts by others to demonize and suppress them as done to the legend during the colonial period. Against the backdrop of the colonial government to suppress it since the colonization of Zimbabwe to its independence in 1980, the article evaluates the deliberate efforts by both the nationalists and ordinary indigenous people to revive and immortalize the legend in the context of the liberation struggle, independence celebration, the land reclamation exercise and in the current context of the Second Republic. The core of the article's research problem is the interrogation of the nature of the (de)construction and (mis)appropriation of the legend and the effect that has had on Zimbabwean society. Employing a qualitative research approach, the research design consists of interviews with religious and political organizations and ordinary Zimbabweans to establish their knowledge of Nehanda and its significance and influence in Zimbabwe and their attitude towards it. Written sources studied included archival, library and online material in the form of articles, books and newspapers. Informed by the Indigenous Standpoint Theory's indigenous ways of knowing and their distinction from their western counterparts, the article argues that the appropriation of the Nehanda has had ambivalent repercussions in Zimbabwe causing political polarisation and socio-economic hardships on one hand and independence and land acquisition on the other.

KeyWords:
Nehanda, Second Chimurenga, Third Chimurenga, nationalism, Indigenous Standpoint Theory, Afrocentricity, Eurocentrism

Nhanganyaya

Ongororo yenhoroondo dzenyika dzinoratidza kuti nyika dzinomutsiridza nekukurudzira dzimwe dzetsika dzadzo idzo dzadzitora sedzakakosha mukutsanangura chimiro, vavariro nebudiriro dzadzo senzira yekuvaka nyika, kudzorera zvizvarwa zvadzo kuhunhu hwenyika pamwe nekuronga kana kuronga nyika patsva. Nguva zhinji kushandiswa kwetsika idzi kunokonzera zvakanaka nezvakaipa munyika. Dzimwe nguva tsika nenhoroondo dzenyika zvinokurudzira batano nebudiriro yenyika asi nedzimwe nguva tsika nenhoroondo idzi dzichishandiswa kukonzera upatsu-upatsu kuvanhu zvichienderana nekuti vatongi venyika vadzitora nekudzishandisa sei. Mazwi andanyora pamusoro apo aNehanda naGwagwa zvirevo zvinonyatsoumba mucherechedzo wemashandisirwo erunganombiri rwaNehanda kubva kuma1950 kusvika mazuvano. Mazwi ezvirevo ekutanga chiporofiti chaNehanda pachake kuburikidza nehomwe yake Charwe sezvataona mune imwe atikoro iri mujonari rino, asi mashoko echiporofiti aya akazonyanyoshandiswa kubva kuma1960 kusvika mazuvano. Munhoroondo dzeurongwa hwekurwira nyika, makore ekuma1950 akakosha nekuti urongwa uhu hwakanga kwakatarisa kumberi kwete kumashure semuhondo yeChimurenga cheKutanga. Vatungamiri veurongwa hwekurwira rusununguko

rwenyika vaida kusunungura nyika imwe chete yakanga yamisikidzwa nevarungu vobva vaitonga sematongero evachena. Vatungamiri vehondo yekusunungura nyika ava, avo vaiva vawana dzidzo kubva kuzvikoro zvevachena, vaida kuwana sununguko yenyika kwete inotsigirwa nevavariro yekudzinga vapambevhu munyika sevavariro yaiva nevarwi nevatungamiri veHondo yeChimurenga cheKutanga kuma1890 muZimbabwe. Kurwira kwavo rusununguko rwenyika kwaiva kwekuchengetedza nyika nehurumende dzakamisikidzwa pakapambwa nyika dzeAfrika, kusanganisira miganhu nemapazi enyika akasiyana-siyana. Kunyangwe zvazvo vaiva nevavariro yakadai, asi vaidazve nhaka yenhoroondo netsika dzevatema kuti kurwira rusununguko kureve chinhu kumhomho yevanhu. Nokudaro, magamba emuAfrika akanga akaurawa nevapambevhu, akanzi mabasa awo haasi pamutemo, vakabhaniwa, vakamhurwa nevakanzi vatyori vemutemo nganombiri dzawo dzakamutsiridzwa kuti dzisusukidze urongwa hwekurwira rusununguko uye kuti hutambire neruzhinji rwevanhu. Tinotenda uvaranomwetaurwa huri munzvimbo netsika dzevatema umo magamba akanga abhaniwa akanga achiremekedzwa nekupembedzwa. Kumutsurudzwa uku pamwe nekurwiwa kwehondo yekusunungura nyika kuchidaidzwa zita raNehanda neamwe magamba ndiko kwakatorwa sezadzikiso yechiporofiti chekuti: “Mapfupa angu achamuka!” Kutaura kwaNehanda uku achienda kunosungirirwa kunopa chokwadi kupfungwa yekuti magamba haifi akaparara; mushure mekufa kwavo mweya yawo nenganombiri dzawo zvinozomutswa kuti zvikurudzire nyika.

Mazwi echipiri aGwagwa anotiratidza makuriro ezvinokonzerwa nekumutsa magamba kuti akurudzire vanhu pane zvavanenge vachida kuita munyika. Nganombiri ingano dzinotsvedza sehove; haukwanise kudzidzima kunyangwe uchida uye nekudzimutsurudza kunyangwe pasina zvinozokonzerwa zvinopikisana, naizvozvo pane zvakanaka nezvakaipa mukumutsa nekushandisa magamba munyika. Runganombiri rwaNehanda mucherechedzo wezvirevo zvose zviri zviviri zvandanyora pamusoro apo. Kubva kuma1950 kusvika 1980, runganotaurwa rwaNehanda pamwe naiye Nehanda zvakanga zvakakosha mukuvambwa kweurongwa hwekurwira nyika humire mutsika nenhoroondo yevana vevhu sezvo gambakadzi Nehanda raigarodaidzwa nekumutswa kuti rive hokero yekurwira nyika nekusunungura mhomho yevatema kubva kuupambevhu hwevachena. Mushure nyika yasunungurwa, rungano rwaNehanda runoramba ruchitaurwa nekuremekedzwa semucherechedzo wekuramba nekurwisa mamhepo ose eudzvanyiriri hwetsika, matongerwo enyika neupfumi hwenyika ekusanduka kwepasi rose ayo ane vavariro yekuparadza kodzero yekuzvitonga kwenyika yeZimbabwe. Asi zvakadaro, kuramba vanhu vachimutsurudza nekupembedza gambakadzi iri mushure merusununguko rwenyika kwakonzera matambudziko ematongerwo enyika pamwe neupfumi hwenyika. Kushandiswa kwegambakadzi iri mukuramba nemasimba pamwe nekutsigisa huchokwadi kwemasimba eutongi nesangano reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe kwakonzera kupatsuka nepakati kwevanhu, mhirizhonga mune zvematongerwo enyika pamwe nekusasamurwa kweZimbabwe nedzimwe nyika, zvikuru dzekumadokero, sezvatinoona kuburikidza nekutemerwa zvirango zveupfumi nekurambidzwa kuwadzana nedzimwe nyika. Bopoto reatikoro ino nderokuti kusiyana kwekushandiswa kwegambakadzi Nehanda kubva kuma1950 kusvika munguva ino, kuri kukonzerwa neupambenyika pamwe nemusiirirwa wahwo. Izvi zvakacheka vatema kubva kuhunhu, nhoroondo, tsika neruzivo hwavo kuti vabvume kuti zvose maringe netsika, nhoroondo neupenyu hwavo zvakashoreka uye zviri pasi pezvenyika dzekumadokero.

Nzira dzetsvagurudzo nehwaro hwemaonero

Chinyorwa chino chinoshandisa nzira dzetsvagurudzo inokoshesa mafungiro evanhu, unhu hwavo nezvanosangana nazvo muupenyu hwavo. Nzira iyi inosanganisira

ongororo yezvinyorwa zvakasiyana-siyana zvinoti mabhuku, mapepanhau, maatikoro nezvimwe zviri maererano nerunganombiri rwaNehanda. Nokudaro nzira yetsvagurudzo iyi ndeyetsvagurudzo yekuverenga zvinyorwa ugere. Asi hurukuro dzakaitwawo nevanhu vakasarudzwa uye vakakodzera vemakereke, masangano ematongerwo enyika, vakarwira nyika, nevamwe veruzhinji rwevanhu. Nzira yetsvagurudzo iyi yakanga yakanangana nekuona manzwisisiro evanhu uye nemaonero avo maringe negambakadzi Nehanda uye nekukosha kwaro munyika yazvino yeZimbabwe. Maringe neurongwa hwepfungwa dzinotsanangura maonero emamiriro ezvinhu, chidzidzo chino chinoshandisa hwaro hweAfrikaonero. Aya maonero anokoshesa kushandisa ongororo yechose chiri pamusoro peAfrika kuchishandiswa mazano akadzama etsika nenhoroondo dzavatema vemuAfrika. Pane tsananguro nemataurirwo eAfrikaonero akasiyana-siyana (somuenzaniso ona, Asante 1980, 1987; Karenga 1986, 1988; Keto 1990) asi ose anokoshesa kuratidza amwe maonero ekunzwisisa pasi rino (Dei, p.5), kwete kungogarovavarira kuziva pasi rino nemazano eYuropuonero. Maziviro eAfrikaonero andiri kushandisa muatikoro ino ndiwo anoti tsika dzevanhu vane madzinza avo ane mviromviro muAfrika kana kuti vatema, nhaurwa dzavo dzepasichigare, uye nenhoroondo dzavo, zvinokwanisa kuonekwa semuunganidzwa weruzivo unoona nezveupenyu hwevanhu. Zvekare kuti hwaro hweAfrikaonero ndeimwe nzira yemaonero isingasarudzi uye urongwa hweruzivo husingadzvanyiriri asi hunotsigirwa nezveupenyu nenhoroondo dzevanhu vatema vemuAfrika (Dei, 1994, p.4). Naizvozvo, pfungwa yeAfrikaonero inodzivirira nhunha dzechinyorwa chino kubva mukusandurudzwa kwenhoroondo netsika dzemuAfrika nepfungwa yeMaonerodokero. Afrikaonero inotsigirwa neMaonero eVobwo (Nakata, 2007) ayo anokurudzira kuumbwa kwenzira dzevobwo dzetsvagurudzo pamwe nematekiniki evatsvagurudzi vobwo nekurizena kwakanangana ne kudzidza nezvenyika dzavo. Nakata (2007) anotsanangura maonero aya se"mhando yengororo" yakakosha iyo inova "chombo chinoshandiswa zvose kuvaka mazano zvine tsananguro uyezve nekurizena zvisina tsvete" paine vavariro "yekumbunyikidza vamwe pamwe nekusimudzira nyaya dzanga dzisingatariswe nevamwe". Chiga chiri pamongo peongororo yeMaonerovobwo ndicho 'uvobwo' hwemutsvagurudzi (Foley, 2003), uhwo husanganisira kukoshesa, kusanganisa nekusundaidza zveupenyu neruzivo rwetsika zvevatsvagurudzi vevobwo nenzira dzisingakwaniswi nevasiri vevobwo (Coates, Trudgett naPage, 2023: 906). Maonero eVobwo anogovana zviga neAfrikaonero ayo anokoshesa kushandiswa kwemazano anobva munhoroondo netsika dzemuAfrika mutsvagurudzo iri pamusoro peAfrika uye nevatema vose pasi rose (Asante, 2014, 1998, 1980; Ani, 1994). Nokudaro, Afrikaonero neMaonerovobwo ipfungwa dzinobatsirana nekuda kwekunangana kwadzo nechiga chevobwo uye neuvobwo hwemutsvagurudzi. Maonero aya anondibatsira kuongorora gambakadzi Nehanda nemaonero euvobwo hweAfrika zvichibatsira kuti tinyatsonzwisisa kuti gamba iri rinozikanwa nekurumbidzwa sei munhoroondo netsika dzemuZimbabwe.

Urongwa hweKurwira Rusununguko neKusimudzirwa kweGambakadzi kuva Chimiro cheNyika

Ndangariro maringe naNehanda dzakavandudzwa nekusimuka kwaita urongwa hwekurwira rusununguko hwakatanga kuma1950. Sekutaurwa kwazvinoitwa naMartin naJohnson (1981), kunyangwe Nehanda akaurawa mukupera kwemakore ekuma1890, "zita rake rakaramba riri benyu mutsikataurwa dzevaShona sezvo ngano dzemagamba ehondo yekutanga yerusununguko dzaitaurwa nevakuru mumisha" (pp. 49-50). Chimurenga chePiri (1960s-1980) chisati chatanga, icho chinova hondo yakaunza rusununguko muZimbabwe, mukurumbira werunganombiri rwaNehanda wakanga uchingova kumatunhu ari kumaodzanyemba nepakati peZimbabwe. Asi nekuda

kwekuvambwa kweurongwa hwekurwira nyika nekukokorodza kwahwaiita ruzhinji rwevana vebwo, pasina kutarisa dzinza kana mutauro wavo, gambakadzi Nehanda rakazozivikanwa nekuremekedzwa nyika yose. Uyezve Nehanda akazozivikanwa nekukudzwa nyika yose nekuda kwekutsvaga zvakakosha nezvakakodzera zvenhoroondo netsika dzenyika yevobwo zvinokurudzira vanhu senzira yekuvapa shungu dzekupinda muurongwa hwekurwira nyika yavo. Munguva yeChimurenga chePiri basa rekumutsidzira rungano rwaNehanda kuti rutekeshere nyika yose rakaitwa nebandiko rezvehondo reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe iro rakarwira munzvimbo dzinogara vaShona, uko kwaiva nerutsigiro rwezvematongerwo enyika hwesangano iri hwakanyanya. Kubva munguva iyi gakambakadzi Nehanda rakanyanyova mufananidzo wekuramba upambevhu kuburikidza nekurwa, kuramba tsika dzevachena pamwe nekudzorwa kwevhu rakabiwa nevapambevhu. Danho rehondo yeChimurenga chePiri rekurwa kwakasimba uye kune budiriro kwakatanga kumatunhu ari pakati pemaodzanyemba nemabudazuva enyika. Aya ndiwo matunhu gambakadzi Nehanda rainyanyozivikanwa. Kurwa kwakazotekeshera kuchienda nenyika yose kusvika kwatandira zvikamu makumi masere kubva muzana zvenyika pakazosvika makore ekuma1970. Mutsikataurwa dzehondo yeChimurenga chePiri, mapfupa aNehanda akanga amuka kekutanga munaNyamavhuvhu 1966 pamhemberero yemakore makumi matanhatu nemasere gambakadzi iri raurawa. Mugore iri varwi verusununguko vekutanga vakapinda munyika kundorwisana nemauto eRhodesia kuChinhoyi. Kunyagwe varwi vose ava vari vanomwe vakaurawa, kurwa kwavo uko kunorangarirwa nezita rekuti Hondo yeChinhoyi wava mucherechedzo wembumburu dzekutanga kupfurwa kuvamba Chimurenga chePiri.[1] Mumakore ekutanga ekuma1970, "makore makumi manomwe nemana Nehanda asungirirwa nevapambevhu, apo danho rine simba uye risingadzokeri shure reChimurenga chePiri ratanga, rimwe rematunhu mana akatarwa nevarwi verusununguko kurwira hondo ari pakati pemaodzanyemba nemabudazuva enyika, rakatumidzwa zita rekuti Nehanda" (Martin naJohnson, 1981, s. 50) amwe matunhu ekurwira hondo akatumidzwawo amwe mazita emagamba enguva iyo vachena vasati vapamba nyika ino uye mushure vapamba, vakaita saChaminuka, Herbert Chitepo[2] naLeopold Takawira.[3] Kunyange zvazvo panguva iyi pakanga pasisina homwe yaNehanda ine mukurumbitra sewaiva naCharwe, nganotaurwa maringe nebasa raakaita muhondo yeChimurenga cheKutanga pamwe nekuurawa kwake, dzaitaurwa zvakanyanÿa kumaruzevha uye kunyangwe nemumadhorobha. Mabasa ekurwisa rusununguko otanga kufazhaira kuma1950s, nganombiri yaNehanda yakaramba ichimutsiridzwa nekuwedzererwa kuti ienderane nevavariro neshuviro itsva dzekurwira rusununguko.

Nganotaurwa idzi dzakanga dzakakosha mukuruka mongo weurongwa hwekurwira nyika hunosundaidzwa netsika nenhoroondo dzezvizvarwa zveZimbabwe. Muna 1978, Robert Mugabe, uyo aive mumwe wevakakosha vevatungamiri veurongwa hwekurwira nyika mushure akazoita iye mutungamiri wesangano reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe kubva kumakore epakati ekuma1970 akataura kukosha kwenganotaurwa dzemagamba evaShona kuti dzakavakurudzira kuti vanorwira hondo yekuwana rusununguko. Anoti:

---

[1] Zororo reMagamba iro rinorangarira varwi verusunguko vapanyu nevakatisiya, rinoitwa gore roga-roga mumwedzi waNyamavhuvhu. Bhendi reMbundu Boys rakatsikisa rumbo runonzi "Viva Chinhoyi" muna1989 kucherechedza varwi verusununguko vanomwe vakaurawa pahondo yepaChinhoyi muna1966.

[2] Aiva sachigaro wenyika wesangano reZANU uye achitungamira Dare reChimurenga reZANU.

[3] Aiva mutevedzeri wekutungamiri weZANU uye akafira mutirongo.

Ruvengo rwakadzama [kuhurumende yevapambevhu]…. rwakatanga kuburikidza nengano idzo vabereki vedu vaititaurira; kuti vapambevhu vakauya munyika sei, vakabvuta ivhu redu sei (Barraclough, 1978).

Kufanana nemunguva yeChimurenga cheKutanga, nganombiri yaNehanda yakava mviromviro yesungano yevarwi verusununguko vaibva kumatunhu akasiyana enyika. Yakakurudzira zvose vakadzi nevarume kutsigira hondo yechimurenga pamwe nekusimbaradza mweya wekuda nyika yavo pamwe nekuziva kuti ivo vane ukama nenyika iyi ndivo vagari vemunyika yeZimbabwe. Anderson (1986) anotaura kuti nyika yoga-yoga ine mavambo ari mutsika nenhoroondo dzayo dzinorukwa nekutevedzerwa nekukurudzirwa nevanozviti ndivo vobwo venyika iyi. Rudo netsika nezvinamato zvavo ndizvo zvinoita kuti vazvipire kurwira sununguko yenyika yavo. Hondo yeChimurenga chePiri yakakwidziridza chimiro chaNehanda kuti ave gamba renyika yose nemarudzi ose uye kuti apembedzwe nemarudzi nematunhu ose munyika. Somuenzaniso, Yvonne Vera, sarunganokadzi wechiNdevere, akakurudzira nenganotaurwa dzaNehanda kunyora nganonyorwa pamusoro paNehanda uye ine musoro wenyaya wekuti Nehanda (1990). Semudzimu wekuchengetedza vanhu, Nehanda haana chete kuva mucherechedzo weshungu yekuwana rusununguko rweZimbabwe, asi zvekare nzira yekufamba nayo kusvika nyika yawanikwa. Mazwi ake echiporofiti, 'Mapfupa angu achamuka', akatorwa sechokwadi. Kuvatema vakanga vatendeukira kuChiKristu asi vachitendera muchinamato chavo chekupira midzimu, kumuka kwemapfupa aNehanda vakakufananidza nekumuka kwengozi iyo inonotsiva zvakaipa zvayakaitirwa ichivavarira kuti iripwe, muhondo yekurwira nyika zvichireva sununguro yevatema nekudzorerwa kweivhu ravo. Pachavo vega, sezvatamboona, vechidiki vakomana nevasikana vakasiya zvikoro nevabereki kuita nhangemutange kunodzidziswa kuva varwi verusununguko. Kunyangwe zvazvo vaimbova varwi verusununguko dzimwe nguva vachipa zvikonzero zvakasiyana zvakaita kuti vajoine hondo yechimurenga, vazhinji vavo zvikuru vechikadzi, vanopa umboo hwekuti nganotaurwa dzaNehanda ndidzo dzakavapa shungu dzekunojoina hondo yerusununguko. Josiah Tungamirai, uyo aiva umwe wemakomanda makuru ebandiko rehondo reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe (ZANU) rinonzi Mauto eSununguro yeNyika yeVatema yeZimbabwe (ZANLA), anoti varwi vebandiko iri pavakasvika kudunhu reDande vakaona kuti tsika yemasvikiro yaanaSekuru Kaguvi naMbuya Nehanda yakanga ichiri kutevedzwa nekutenderwa zvikuru, uye kuti vagari vemunzvimbo "vakanga vobvisa rukudzo rwavo rwemadzishe avo, avo vavakanga voona sevatengesi kana vakerekesi vevatongi vakapambe nyika, vachirupa kumasvikiro" (Tungamirai, 1995, s. 41). Kunyangwe naIan Smith mutongi weRhodesia uyo aiva musaruraganda uye achiramba utongi hwevatema, akabvuma kuti Nehanda neamwe masvikiro vaiva nemasimba nekurudziro kuvatema apo pakatanga danho rekurwa zvakasimba nekusadzokera shure rakatangwa neMauto eSununguro yeNyika yeVatema yeZimbabwe mugore ra1972.

Akati kusora kwakaitwa nebandiko reRhodesia rekudzivirira nyika kwakanga kwaburitsa pachena kuti "masvikiro ane hunhu husihwo uye asina remekedzo zhinji" ayo "akanga abudirira kuunza vanhu kudivi rawo" uye kuti akanga achishamiswa kuti "zvaifamba sei kunyepera vanatigerehedu vevanhu vanongotendera zvose-zvose avo vachiri kutenda kuti kune uroyi uye nekurova hakata" (Martin naJohnson, 1981, s. 74). Avo (masvikiro) vainzi nemutangamiri weRhodesia vaiva 'varoyivarapi' ndivo masvikiro anoremekedzwa muvanhu avo mabasa aNehanda akanga akasimba mune zvemweya. Ndiwo masvikiro akanga atambira varwi verusununguko ayo ainzi magorira uye achiona kuti magorira awana rukudzo kubva kuvanhu, avanzwa, apiwa chikafu pamwe nemashoko maringe nemafambiro emasoja eRhodesia. Sekubvuma kwakaitwa naSmith, "ndicho chikonzero" "zvakakwanisika kuti magandanga agare nekurwira munzvimbo iyi kwenguva yakareba vasina kuzivikanwa" (Martin naJohnson, 1981, s. 74). Saka

nganombiri yaNehanda yakanga yakakosha muruka zivo yevatema maringe nekukosha kwekurwira rusununguko munguva iyi yehondo. Sanhoroondo Ranger (1985) anopa pfungwa yekuti kumatunhu ari pakati pemaodzanyemba nemabudazuma munyika, "masvikiro akaita basa guru" rekuvandudza zivo yezvehondo yechimurenga kune vechidiki, avo vakanga vojoina hondo iyi uye vachiimba nziyo dzemuchimurenga vachipembedza Nehanda uye nekukumbira nhungamidzo yemidzimu mikuru yenyika (ss. 204-205). Mashoko aSmith anoratidza zviri pamhene kusanzwisisa kwake tsika nechinamato chevatema uye ndiko kufunga kwaiva nevazhinji vevachena muRhodesia. Kuferefeta kwakaitwa neBandiko rakaKosha reVasori (*Special Branch*) kwakanga kwaona zvechokwadi kuti kubudirira kwekurwisa hurumende kwemagorira kwakanga kwakonzerwa nekutambirwa zviri nyore nevanhu kwemashoko ekudzvanyiririrwa kwevatema nevarungu "mumweya wakafanana newekurwisá varungu mumakore ekuma1890, pamwe nenhoroondo dzine kurudziro kuvanhu dzemasvikiro akaita saNehanda naChaminuka avo panguva iyoyo Smith aitaura, mazita avo akanga atumidzwa kumatunhu matsva ekurwira hondo kunzvimbo dziri kumaodzanyemba nemabvazuva" (Martin naJohnson, 1981, s. 75) enyika. Vechidiki vakajoina hondo vari gurumwandira nekuti vaitendera kuti vaiva ivo mapfupa vegambakadzi akanga ataurwa makumi emakore akati oo apfuura kuti achazomuka. Mukurudziri Mukuru wezveMatongerwo eNyika muZANLA, Josiah Tungamirai, anotaura achiti Nehanda "ndiye svikiro raiva nemukurumbira wakanyanya kupinda amwe muZimbabwe uye amwe masvikiro vakatomutevera kujoinawo magorira, kuendesa vechidiki kunojoina ZANLA, pamwe nekunongedza 'vatengesi' vari mumamisha" (Martin naJohnson, 1981, s. 78). Mukutaurwa zvinokwezva vateeri kwetsika nenhroondotaurwa dzeurongwa hwekurwira nyika mazwi ekuti 'Tora gidi uzvitonge' akawedzerwa, achinzi akataurwa zvekare naiye Nehanda apo akataura mazwi ambotaurwa ekuti 'Mapfupa angu achamuka' paakanga oendeswa nevapambevhu kunourayiwa. Mazwi aya akapiwa mukurumbira nerumbo rwechimurenga rune zita rine mashoko amwewo ekuti 'Tora gidi uzvitonge', urwo rwandichaongorora mune chimwe chezvikamu zvinotevera.

Varwi verusununguko, vatungamiriri veurongwa hwekurwira nyika pamwe nemhomho yevatema vose vaidaidza zita raNehanda kuburikidza nedzimbo neminamato apo vaitsvaga nhungamiro nechengetedzo zvikuru-kuru apo hondo yakanga yopisa. Umwe wevatungamiri veurongwa hwekurwira nyika, uyo akazoita mutevedzeri wemutungamiri wenyika Zimbabwe yasununguka, Simon Muzenda, akanga achitorwa mwoyo zvakanyanya nedetembo remunyori, Solomon Mutswairo, rekuti "Nehanda Nyakasikana". Munguva yehondo uye nemunguva iyo nyika yasununguka, airidetemba pamagungano ematongerwo enyika akazvipira uye asingazezi. Detembo iri rakava munyengetero wenyika apo vatungamiri vebato raivepo mazuva iwayo reSangano rezveUtongi hweVeruzhinji muNyika (*National Democratic Party*) vakaona kuti urongwa hwekurwira nyika hwaifanira kuita kuti hondo yechimurenga ive nechirevo nekutambirwa mutsika nemuchinamato chevatema. Chinamato chevachena chakanga chapatsanura vatema chichivaisa mukakereke akasiyana-siyana. Apo nhengo dzemusangano dzaiungana umwe okumbira kupa munamato wemavhuramusangano, aiwanzonamata semanamatiro aanoita kukereke kwake. Sezvo nhengo dzemusangano dzaipinda makereke akasiyana, mune zvemweya maitiro aya aipatsanura vanhu mumusangano nemukufambiswa kweurongwa hwekurwira sununguko yenyika. Ndicho chikonzero chaiita nhengo dzose dzebato iri dzisarudze kuti detembo iri rive iro munamato uchadeketwa pose panoitwa ungano dzezvematongerwo enyika. Sanhoroondo ane mukurumbira muZimbabwe, Bhebe (2004) anoti "nhengo dzakati wandei dzakasarudzwa kuti dzidzidze detembo iri nekuzoridetemba nemusoro vachitungamira vamwe mukunamata" (s. 122). Achitora mashoko chaiwo akataurwa naMuzenda, Bhebe (2004) anonyora kuti: "Panguva yose

yatainamata nedetembo iri, taisimudza maoko edu. Takanga tataurirawo vamwe vanhu vane chitsama kuti vadzidzire kudetemba detembo iri, uye ini ndaive umwe vevamwe vakakwanisa kukasika kugona kuridetemba" (s. 122).

Sezvatinona mudetembo raNehanda Nyakasikana iri, raitsoropodza varungu zvakavanzika; kwaiva kurova imbwa rakaviga mupinyi. Vapambevhu, mamishinari nevamwewo vatema vasingazivi mutauro wechiShona wechibhende havana kubata pane mongo wedetembo iri kuti raichema kuna Nehanda pamusoro pekushungurudzwa kwevatema nevarungu. Mitsetse inova mibvunzonhando izere mudetembo iri, ndiyo inoburitsa kuchema uku zvine shungu dzakadzama. Idetembo rakapfumbata kutorerwa ivhu kwevatema nevapambevhu, kushandiswa zvine utsinye mumapurazi nemumigodhi nevachena, kurohwa, kutorehwa zvipfuyo nekubhadhariswa mitero. Mutsara unoti: 'Pfuma yenyika nhasi vakatora vakagovana pachavo vepfumojena', ndiwo wakapfumbata pfungwa iyi. Zita rekuti 'Vanyai' rakashandiswa nasarungano kumiririra vatema iriwo rekuti 'Pfumojena' utongi hwechipambevhu. Mambo anonzi Pfumojena munovheri raMutswairo, anotonga vanhu vake nechibhakera chesimbi, achivarova nekuvauraya sezvaiitwa nevachena munguva yeupambevhu yakanyorwa novheri iri. Kunyangwe munhoroondotaurwa Pfumojena riri rimwe remazitateguru ekutanga evaShona, Mutswairo anorishandisa zvine chibhende kureva varungu sezvo mundevo dzevaShona izwi rekuti 'pfumo' uri mucherechedzo wehondo, udzvanyiriri nekuurawa. Saka munyori ari kuti kutongwa nevachena kwaiva pfumo kana kuti kwaiva hondo. Ndizvo nyanduri mudetembo iri, uyo murume mukuru achembera achichema nekugurukuta kuna Nehanda achiti:

> Kunozove riniko isu vaNyai tichitambudzika?
> Mweya unoera! Kunozove riniko isu vaNyai tichidzvinyiriirwa?
> Ko, toshirira kudzamara kuve rini?
> Ko, inga taneta wani nokunwa misodzi? (Mutswairo, 1956).

Zvechokwadi vapambevhu kutonga kwavo kwaiva kwepfuti, mhirizhonga, kuvhundutsira nekuzvambaradza vatema nezvamboko, kuvasunga nekuvakanda mumatirongo pamwe nekuvasveveredza. Nokudaro detembo iri rinoburitsa pachena "hasha nemarwadzamwoyo evatema maringe nemabatirwo avaitwa nevachena. Rinodoma kunyadziswa kwevatema, kubirwa upfumi hwavo zvine makaro akaraudzira, uye raikoshesa shuviro yevatema yekusvika kwezuva rekuoneka kwemutoro hweutongi hwevachena wekusvetwa simba nekudzvanyiririrwa" (Bhebe, 2004, ss. 121-122). Fanon (1963) anoyanika pfungwa iyi pamhene yekutonga nechibhakera nedemo kwevapambevhu achiti: "Mukusangana kwavo nevatema, vapambevhu vauya nemhirizhonga uye kuzogara kwavo vose – zvichireva kudzvanyiririrwa kwevobwo nevapambevhu – kwaiitwa kuburikidza neungwanda-ngwanda hwemapanga epfuti nenganunu" (s. 36). Anoenderera mberi zvakare achiti: "Mhirizhonga … yatonga urongwa hwekutongwa kwenyika dziri muupambevhu, … yaridza zvisina magumo mutinhimira wayo wekuparadzwa kwemhando dzetsika nemagariro evobwo uye nekutyora pasina kusarudza urongwa hwezveupfumi, tsika dzezvipfeko …" (Fanon, 1963, s. 40) zvevatema. Edwards (2008) anotsinhira pfungwa yaFanon achiti, "nguva zhinji urongwa hweupambevhu hwakanga huchifambiswa kuburikidza nemhirizhonga" yakanga yakanangana nekudzika miganhu inofanira kutevedzerwa nevakapambwa (s. 62). Ndiro pfumo revapambevhu riri kuchemwa neharahwa nyanduri mudetembo iri, rinobaya pose zvapo pane upenyu hwevatema – upfumi hwavo, magariro avo, tsika dzavo, zvitendero zvavo, zvidyiwa zvavo, zvipfeko zvavo, ugaro hwavo. Pari papiko panosara?

Hurukuro yandakaita nasarungano Solomon Mutswairo mugore ra1998, iye anoti vaongorori veBazi rezveKunyorwa kweUvaranomwe muMitauro yeVatema (Southern Rhodesia Literature Bureau) iro rakavambwa mugore ra1953, vakabvisa chitsauko chekutanga munganonyorwa *Feso* sezvo chakanga chichitsoropodza kutorerwa ivhu kwevatema nevapambevhu. Naizvozvo munovheri rakazotsikiswa, chitsauko poshi chaiva chitsauko chepiri murunganonyorwa munyori akaendesa kuBazi iri (Musiyiwa, 1998). Kushandiswa semunamato weurongwa hwekurwira nyika kwedetembo 'Nehanda Nyakasikana' kwakaita kuti Simon Muzenda asungwe mugore ra1962. Akaridetemba pamusangano weSangano rezveUtongi hweVeruzhinji muNyika uyo wakaitorwa kuMvuma mutungamiri wesangano iri, Joshua Nkomo, akauya akataura zevamatongerwo enyika. Asungwa Muzenda akapomerwa mhosva yekupandukira hurumende uye nekupesvedzera vanhu kuti vamukire vachena (Bhebe, 2004, s. 122). Mukuzvidzivirira kwake mudare redzimhosva, Muzenda akaramba kuti Pfumojena zvaireva varungu sekupomerwa mhosva kwaaitwa nemuchuchusi nevaturikiri vedetembo iri kuenda muChirungu. Akati Pfumojena rwaiva rumbo rwechinyakare, urwo akakumbira jaji kuti aruimbe. Akarudenha "Vana vaPfumojena Vachauya" vateereri mukoti vakadavirira zvine simba nemutinhira zvakashamisa jaji, John Bull, uyo akadaidza vafakazi vemuchuchisi vakabvuma kuti rumbo urwu rwaiva rwechinyakare rwevaShona uye rwakanga rusingatauri nezvevachena. Bull akapa Muzenda wonin'i pamwe nekumusungura (Bhebe, 2004, ss. 122-124).

Semucherechedzo wetsika dzevaShona, chinamato chavo neupenyu hwavo, gambakadzi Nehanda chakava chombo chakasimba chekuita tsika dzeupambevhu nechinamato chahwo gariranoko. Chakabudirira kugarira nekudzima manyepo eupambevhu aitsigirwa nezvinamato zvevachena aitsoropodza hondo yechimurenga. Neimwe pfungwa, sezvakafanana nezvakaitika muHondo yeChimurenga cheKutanga, hondo yekusungura nyika yaiva hondo iri pakati peurongwa hwetsika nezvinamato zvinopikisana. Sechokwadi chinoratidzwa naBruce Moore-King, uyo aiva musoja wechichena Muuto reRhodesia, munganonyorwa yake inonzi *Muchena, Hondo yeVatema* (1988), vatongi veRhodesia vaishandisa zvakanyanya purupiti kukurudzira vana vavo kuti varwire kudzivirira nhoroondo nebudiriro yeupenyu hwevachena iyo inotsigirwa nechitendero cheKristu izvo vaiti madzitateguru avo akaunza muZimbabwe.

Nehanda anoendeswa kuMozambique

Zvakakosha kutaura kuti tendero musimba rmasvikiro, zvikuru-kuru muna iye Nehanda, zvakaita kuti varwi verusununguko vatsvage botedzi raNehanda mugore ra1972 kuti vapiwe mazano ezvemweya ekurwa hondo yechimurenga. Svikiro raNehanda nguva iyoyo raigara mudunhu reMusengezi, ndiro rainzi Kunzaruwa. Kwemakore anodarika makumi matanhatu Charwe aurawa, ndiro rairemekedzwa resvikiro chairo remweya waNehanda wekutanga. Magorira chaainyanyoda kuna Nehanda kuziva kuti vangarwisa vapambevhu nemutowo upi, "kwavangaviga zvombo, nzvimbo dzekuhwanda, pamwe nenzira dzekufamba nadzo" (Martin naJohnson, 1981, p. 75). Richitanga gore ra1972, gorira Joseph Chimurenga rakasvitsa shoko kune rimwe svikiro rainzi Chipfeni iro rakamutaurira kuti vanoona amwe masvikiro, Chidyamauyu naChiodzamamera. Chidyamauyu, uyo vaiva svikiro diki pane ose pazera, ndiye aiita basa rekuchengeta svikiro raNehanda. Nguva iyoyo homwe yaNehanda yaiva mumwe mukwegurukadzi aiva nemakore anopfuura makumi masere (Lan, 1985, ss. 4-5; Martin naJohnson, 1981, s. 75). Magorira Joseph Chimurenga naMayor Urimbo vakaenda kuMusengezi vakataura naiwo mudzimu waNehanda pachezvayo vakatsanangura kuti vaiva vana vake uye vaida nhungamhidzo yake muurongwa hwavo hwekutanga hondo yekusunungura nyika. Gorira Chimurenga anoti mukutaura kwavo

nemudzimu Nehanda, iwo wakati vatore homwe yawo kunzvimbo yakavanzika uye isina njodzi uko Nehanda aizokwanisa kuvapa mazano kuburikidza nehomwe yake (Martin naJohnson, 1981, s. 75). Varwi verusununguko ava vakamboenda naye kudunhu remaodzanyemba nemabvazuva uko kwavakazogadzira banda vakasungirira jira ndokutakura homwe yaNehanda kuenda kuChifombo, muMozambique.

Rwendo rwavo rwakanga rusi mufambanyore sezvo vaifanira kutevedzera zviera zvekufamba nemudzimu mukuru uyu. Semuenzaniso, havaífanira kuyambuka rwizi vasina kutenderwa nesvikiro. Pavakasvika parwizi Zambezi vakapedza nguva refu vachiombera kusvikira vazogutsikana kuti Nehanda abvuma kuyambuka. Vakatakura Nehanda nechikepe chinovezwa nedanda, ndokuyambuka havo vakananga kuChifombo. Vakamuvakira imba yake paChifombo apo aita basa rekueresa zvombo nevarwi apo vanenge vodzoka kumusha kuzorwa hondo yechimurenga. Aitaurira varwi verusununguko kuti "kana vaida kukunda hondo havaifanira kubata vanhukadzi (kuita choupombwe), havaifanira kudya dzimwe mhando dzeusavi (somuenzaniso, derere) uye havaifanira kurwisana pachavo" (Martin naJohnson, 1981, p. 76). Gorira Urimbo anowedzera achiti pavakasvika kuMusengezi, vataura naye vachiti: "Tiri vana veZimbabwe, tinoda kusungura nyika yeZimbabwe. Ivo (Mbuya Nehanda) vakafadzwa kwavo (nemashoko aya). Vaiziva zvakanyanya nezvehondo uye nekufambisa marwiro ayo. Vakati, 'Iri sango rinorema zvakanyanya kuti muri pinde', asi vakatiudza mafambiro. Vakatiudza mhando dzechikafu chatinofanira kudya, nzira dzekufamba nadzo, nzvimbo dzesanga dzataiva tingingabvumidzwi kugara kana kurara madziri, dzatakanga tisingabvumidzwi kurwira (hondo). Vakati takanga tisingabvumidzwe kuenda nevasikana uye vakatidzidzisa kutsanangura zviratidzo zvakawanda mumasango izvo zvaizoita kuti tigare neruchengetedzo uye nekuziva kana muvengi wedu ave padyo" (Lan, 1985, s. 4).

Mukurudziri Mukuru wezveGwara reMusangano muZANLA, Josiah Tungamirai, anobvuma simba raNehanda rekukudzira varwi apo akatorwa kuendwa naye kuMozambuique.

"Patakatanga hondo vanhu ava (masvikiro) vaibatsira nekukurudzira vanhu kuti vajoine hondo yechimurenga. Mumisha yavo vaiva nesimba guru. Kana vakataurira vana vavo kuti vasati vajoina vana havaitijoina. Pataida kunovhura nzvimbo itsva yekurwira, taitotanga takumbira masvikiro" (Martin naJohnson, 1981, s. 78). Mumaonero aTungamirai, Nehanda ndiye aiva mukokorodzi wekutanga uye mukuru wekuti vana vajoine hondo apo vakatanga danho rekurwa hondo zvine simba vasingadzokeri shure nekuti "panongozikanwa nevechidiki, vakomana nevasikana vari munzvimbo iyoyo kuti Nehanda akajoina hondo, vaiuya vakawanda zvikuru" (Martin naJohnson, 1981, s. 78). Seshingi hwakaitwa naNehanda muna1898 achitongerwa rufu, vechidiki vakanga vavawo neushingi sehwaNehanda. Vakanga vazvipira kufira nyika sezvatinoona kuti sekutongwa kwakaitwa Nehanda, magorira anotanga pamakumi mashanu kana kudarika vakatongerwa rufu apo vaikepuchiwa nemasoja aSmith, vobva vahenghwa (Martin naJohnson, 1981, s. 106).

Gambakadzi Nehanda raivawo musimboti wezvehunhu hwakanaka hwaikurudzirwa kuvarwi verusununguko. Kuva nehunhu hwaitarisirwa munguva yehondo kwaibva mune zvakataurwa naNehanda pamwe netsika dzechinamato chevaShona dzine chokuita nekusvikirwa. Izvi zvaitirwa kuti varwi verusunguko varambe vakananga chete nevavariro yechimurenga yekusunungura nyika sezvo vakanga zvino vava 'mapfupa akanga amuka' egambakadzi remukurumbira. Lan (1985), muhurukuro yake nevakarwa hondo yechimurenga anoti varwi ava vaiti Nehanda akanga achivenga chinhu chose chine chokuita nevachena. Muhondo yeChimurenga cheKutanga akataurira varwi vevatema kuti mukurwa kwavo vasapamba zvinhu zvavarungu, nekuti vakadaro hondo havaizoihwina. Izvi zvakaitawo

kuti varwi verusununguko vavenge vachena zvakanyanya vachiziva kuti ndivo mhandu yavo uye vachivadidza kuti 'mabhunu', zita rinoreva vachena vane utsinye hwakanyanya hwaitirwa vatema. Kuteerera mashoko ehunhu hwaidiwa neNehanda zvakaita kuti varwi verusunguko varemekedze masvikiro ose munzvimbo dzaivarova chimurenga, ayo akanga madzikisirwa masimba avo neutongi hwevapambevhu nezvitendero zvevachena ndokubva motsigira vanamukoma. Chirere naMhandu (2008) vanoti masvikro vaibatsira "nekusundaidza pfungwa yekuti vaizodzorera" kuvanhu "ivhu pamwe nemasimba avaiva nawo ayo izvo zvakabvutwa nevapambevhu" (s. 274). Vachibatsirwa nemasvikiro, varwi verusununguko "vakakwanisa kuzadzikisa zvisungo zvekurwa kwavo zvekudzidzisa veruzhinji nezvematongerwo enyika, kutakura zvombo pamwe nekurhukuruta vechidiki" (Tungamirai, 1995, s. 41). Sezvinoratidzwa munovhero raMafuranhunzi Gumbo, *Bute reMagorira* (1995), gambakadzi Nehanda rakanga rakakosha mukuumba nekuchengetedza kubatana pakati pevarwi vehondo nevabereki pamwe nekuona kuti vanhukadzi havambunyikidzwi nekurikidza nekuramba bonde pakati pevarwi avo vairwira nyika. Varwi vanenge vapara mhosva vaifanira kutongwa nomazvo. Tichitarisa zvakadzama, kufanana nehondo yeChimurenga cheKutanga, hondo yeChimurenga chePiri yaivawo hondo yekurwira tsika nehunhu hwevatema. Uyezve, sezvazvinoratidzwa murunganonyorwa *Bute reMagorira,* hondo yeChimurenga chePiri sekuonekwa kwayaiitwa nevatendi vemakereke echitema, yaiva "hondo yaMwari inoera" (Gumbo, 1995, s. 189).

Mumharidzo dzemakereke eChiKristu chevatema mononzi hondo yeChimurenga chePiri yakaita zvekumutsirwa vashakabvu kuti varwe hondo sezvo vapambevhu vairambidza, kusunga nekushungurudza vatendi vemakereke evatema. Vaishungurudzwa kuti vasanamate nokuti vapambevhu vaitya kuti vatema vangazopandukira hurumende. Saka zvinoreva kuti vanamati vemakereke echitema vakamutsa mweya wechimurenga ukapotera nenyika uchipfeka vakawanda kuti varwire nyika. Izvi zvinotitondedza nyaya yandambotaura kumashure yakanzi naNehanda, 'Mapfupa angu achamuka.' Saka hapana chekuramba kuti dai pasina gambakadzi Nehanda (uyewo naChaminuka naKaguvi), zvaizorema zvikuru kukurudzira nekukokorodza vabereki, varwi verusunguko pamwe nevatungamiri veurongwa hwekurwira nyikakuti vazvipire kuvavariro yehondo yechimurenga umo vamwe vaizorasikirwa neupenyu vachirwira nyika yavo. Runganombiri rwaNehanda rwakabatsira zvakanyanya mune zvematongerwo enyika, zvetsika nemune zvepfungwa kuti sei hondo yechimurenga yakanga yakakosha, kusanganisira marwadzo ehondo ayo vabereki nevarwi verusununguko vaisangana nawo. Kupira kuna neNahanda nekudaidza zita rake muminamato kwaitova marwadzo nekurerutsa upenyu kuvabereki nevarwi vehondo.

Hana dzavo dzaikwanisa kutambira ngwavaira dzehondo dzinorwadza zvakanyanya uku vachivandudza hushingi hwekuramba vachingorwa hondo. Gambakadzi Nehanda akaita kuti kufira sununguko yenyika chive chinhu chakakosha uye chekudada nacho. Zvinonzi munganotaurwa dzehondo yeChimurenga chePiri kana murwi akapfurwa nemuvengi akaona kuti haachararami, aikandira vamwe varwi vari padyo naye pfuti yake achiti, 'Ini ndava kufa, endererai mberi nehondo musunungure Zimbabwe!' Kuva murwi werusununguko kwazopembedzwa kuchinzi 'mbiri yechigandanga', uko munguva yeChimurenga cheTatu kwakaimbwa murumbo rwechimurenga naEliot Manyika runonzi "Mbiri yeChigandanga". Panorangarirwa magamba akafa muhondo gore roga-roga munaNyamavhvhu, Mauto eZimbabwe anogarorangaridza nyika kuti tsika nehunhu hwavo hwehondo inhaka yavakagamuchira kubva kumagamba eChimurenga chechiPoshi akaita saMbuya Nehanda. Somuenzano, musi wa11 Nyamavhuvhu mugore ra2009 apo magamba akafa muChimurenga chePiri airangarirwa, mashoko aya akataurwa apo Mauto eZimbabwe

aiita mhembero yemagamba muNhandare yeGwanzura. Homwe yaNehanda, Kunzaruwa, akafa mugore ra1973 kuMozambuique magorira akamuviga padyo nenzira yavaifamba nayo vachienda kuZimbabwe kunorwa hondo. Mayor Urimbo anoti, pavaipfuura nepaguva raNehanda vaimbotsveta zvombo zvavo paguva rake “vobva vakudza midzimu vachiti, ‘Tava kuenda kunosunungura Zimbabwe’” (Lan, 1985, s. 6).

Ndichipeta chikamu chino, tinoona kuti kunyangwe munguva yekutanga kwemakore ekuma1970 varwi veZANLA vakanga vachiri vashoma, nekukura nezvombo zvayo zvepamusoro mauto aSmith akatadza kuuraya varwi verusunguko ava. Izvi zvakakonzerwa nekuda kwemazano ekuhwanda, miko yekurwa neushingi hwaibva kuna Mbuya Nehanda. Martin naJohnson (1981) vanoti, kunyangwe zvazvo vasori vehurumende yaSmith “vaiva neruzivo rwemazita evazhinji vevarwi verusununguko vaiva kumatunhu ari pakati pemaodzanemba nemabudazuva enyika, nzvimbo dzavaiva vari uye nemarongero avo, masoja eRhodesia, ayo aiva akasimba pakurwa nguva iyoyo uye aine midziyo yepamusoro yekurwa, akatadza kuparadza hondo yevarwi verusununguko avo panguva iyoyo … vainzi vaiva vakawanda zviri pasi pe200” (s. 114).

Kusarova kwezita raNehanda mumimhanzi yenyika

Mukurumbira waNehanda tinouona mudzimbo dzechimurenga nedzemhiramidzimu zvinova chimwe chikonzero chakaita kuti zita rake risarova uye rizivikanwe nenyika yose. Mune imwe atikoro, Musiyiwa (2026) anoratidza kupembedzwa kwaNehanda muuvaranomwe hwakawanda hunosanganisira mitambo, nganonyorwa, nenhetembo. Muchikamu chino, ndinoda kuongorora kurudziro yakaitwa negambakadzi kumimhanzi yemukurumbira munyika, zvikuru mimhanzi urongwa hwekurwira rusununguko rwenyika kana kuti dzimbo dzechimurenga. N’angarucheche dzezvedzidzo yemimhanzi dzinosanganisira Musiyiwa (2008, 2013), Turino (2000), Pongweni (1982, 1997) nedzimwe vakaongorora mhando dzakasiyana dzemimhanzi ine mukurumbira vachitsanangura mashandisirwo adzaiitwa kusundaidza urongwa hwekurwira nyika hunobva mutsika nenhoorondo dzevatema munguva yeChimurenga cheChipiri. Mashandisirwo aya akaita kuti vaimbi vakasiyana-siyana vaburitse musambo wemimhanzi unonzi mumhanzi wechimurenga. Wakapiwa zita iri nekuda kwedindingira rawo rekutsoropodza udzvanyiriri neupambevhu uye uchichemera rusununguko rwevana vobwo nekupembedza magamba akaita saanaNehanda, Chaminuka naKaguvi pamwe netsika nezvinamato zvevatema. Uyu musambo wehondo unokwanisa kupatsanurwa uchiiswa mumhando ina dzinoti nziyo dzechinyakare, nziyo dzemapungwe, nziyo dzemakwaya eZANLA nemimhanzi yemabhendi akasiyana-siyana (Musiyiwa, 2008, s. 15). Kubva kuma1950 apo urongwa hwekurwira rusununguko rwenyika hwakavambwa, tinoona zita raNehanda neamwe magamba achiimbwa zvakanyanya munhando dzose dzemusambo wechimurenga. Pakatanga urongwa hwekutorera varimi vechichena minda muna2000 kuburikidza nechirongwa chekutora ivhu nechimbichimbi icho chaidaidzwa kuti Chimurenga cheTatu, tinoona dzimbo dzechimurenga dzichimutsiridzwa nekuimbwa nguva nenguva. Pano ndichaongorora dzimbo shoma kuratidza kusarova kwegambakadzi Nehanda munhoroondo nemunyika yeZimbabwe uye nekutsigira pfungwa inoti gambakadzi iri harisi chete iro rine mukurumbira wakanyanya, asi ndiro zvekare rine runganombiri makatorwa tsika nehunhu hwekuumba urongwa hwekurwira nyika. MuHarare neBhuruwayo, misha yaigara vatema nguva yeupambevhu iyo yainzi marukisheni kana mataundishipi, maiva nzvimbo dzaipisa nehasha dzekurwira rusununguko hwenyika. MunaChikunguru 1960 pakasungwa vatungamiri vebato reUtongi hweVeruzhinji muNyika, vatsigiri vebato iri vakachema kunaNehanda kuti vaburitswe mutirongo sezvatioona murumbo runonzi “Rangariraiwo shamwari dzedu”. Rumbo urwu rwakaimbwa nechimwe chikwata

chevaimbi vemurokeshi vaiva nemukurumbira zvikuru. Mamwe emashoko ari murumbo umu anoti:

> Rangariraiwo shamwari dzedu dzinodikanwa,
> Zuva riya rekutambudika
> Apo vatungamiri vose vebato revatema vakasungwa
> Kutambudzika vakasangana nako
> ……………………………
> Nehanda timirire
> Kuti isu tigosunungurwa (Ranger, 1982; ona zvekare Turino, 2000).

Zvinoonekwa kuti rumbo urwu ruri mumatsimba amwe chete nedetembo riya ratamboongorora, "Nehanda Nyakasikana" edindingira rekuchema kuna Nehanda, semudzimu mukuru wenyika kuti vanhu vasunungurwe kubva muupambevhu. Ndiko saka mudetembo iri Mutswairo achinyora kuti 'Mweya unoera' kutsanangura mweya waNehanda.

Kambo kechinyakare kemhando yemhiramidzimu, "Isu nemidzimu yedu", kanotaura zvekare nezvaNehanda neimwe midzimu mukuru yakapiwa zvinzvimbo zvekuva midzimu yenyika yakaita saChaminuka naKaguvi. Rumbo urwu runoti:

Mushauro: Isu nemidzimu yedu takabatana muno muZimbabwe!
Vabvumiri: Takabatana!
Mushauri: Nehanda naChaminuka takabatana muno muZimbabwe!
Vabvumiri: Takabatana!

Rumwe rumbo rwechinyakare, "Mudzimu woye", runotaura nezvaNehanda rwakahwanda. Rumbo urwu kuchema kukuru kwevanhu kumidzimu yenyika kuti ipindire muupenyu hwavo ivasunungure mukutambudzwa kwavo nevapambevhu, ivachengete nekutungamira magorira muhondo yavari kurwisa vachena. Rumwe rumbo zvekare runochema kumudzimu kuti vanhu nevarwi verusunungko vachenetedzwe ndi"Chengeta vana vanogara musango". Urwu rumbo rwaiimbwa pamapungwe rune mashoko andasarudza mashoma anoti:

Mushauri: Mbuya Nehanda, Mbuya Nehanda, Mbuya Nehanda!
Vabvumiri: Chengeta vana vanogara musango chimurenga!
Mushauri: Mbuya Nehanda, Mbuya Nehanda vana tatambura!
Runoendera mberi ruchichema kuna Chaminuka zvekare, umwe mudzimu mukuru wenyika. "Uyai titambe ngoma" nderumwe zvekare rumbo rwechinyakare.
Mushauri: Nehanda wakafa uyai titambe ngoma yababa
Vabvumiri: Uyai titambe
Mushauri: Mapfupa akamuka uyai titambe ngoma yababa
Vabvumri: Uyai titambe

Rumbo urwu nderwokumutsa mweya wechimurenga sezvo ruchitaura nezvekuurawa kwaNehanda. Mazwi anoti, 'uyai titambe ngoma yababa' akaimbwa nechibhende achireva kumuka kwehondo yechimurenga. Hondo sengoma yababa kureva hondo yechimurenga yakatambidzwa vanhu nemadzibaba avo senhaka iyo yavanorwa kana vodzvanyirirwa nemabvakure. Rumbo zvekare runokurudzira batano yevanhu vose, vabereki, varwi nevatungamiri veurongwa hwekurwira nyika, kuti vamwe nechisungo chimwe chete chinokurudzirwa naNehanda kuti vabudirire muurongwa hwavo. Mazwi aNehanda ekuti 'Mapfupa angu achamuka' tinoaona

achiimbwa zvekare murumbo urwo apo panonzi 'Mapfuppa akamuka…`'. Kumuka kwemapfupa zvinoreva hondo yechimurenga yakanga yorwiwa nevatema sekuporofitwa kwazvakanga zvaitwa naNehanda mugore ra1898. Zvekare rumbo urwu iyeuchidzo yenguva nenguva yechikonzero chakaurairwa Nehanda uye nechiporofiti chake chekumuka kwemapfupa ake.

Nziyo idzi dzechinyakare dzemhiramidzimu dzinoratidza zvekare kuti, kuburikidza negambakadzi Nehanda, hondo yeChimurenga chePiri yakakurudzira kumutsiridzwa kwezivo yechinamato chevatema muvanhu. Nehanda "aivenga chinhu chose chevarungu" (Lan, 1985, s. 4) uye sezvazvaratidzwa nehomwe yake Charwe mumatare edzimhosva evapambevhu, homwe yake panguva ino yeChimurenga Chepiri, Kunzaruwa, akanga aine tsika imwe chete yekuvenga vapambevhu. Ndicho chikonzero nei akabvuma kutakurwa kuenda kuChifombo, kuMozambique, kunobatsira varwi verusununguko. Asi rumbo rwakanyanyomutsa Nehanda kuti zita rake risarova uye rive nemukurumbira zvakanyanya nderekwaya yeZANLA runonzi "Tora gidi uzvitonge". Rwakawedzera zvakanyanya mukuumbwa, kwakakosha kusingabvi mundangariro uye kusingaparari, kwaNehanda semucherechedzo wekurwisa upambevhu. Pakawana nyika rusununguko rumbo urwu rwakazoiswa mumagitare neBhendi reHarare Mambos. Urwu rumbo rune dindingira rekukoshesa kurudziro yaNehanda kune vechidiki kuti vajoine hondo yechimurenga sezvatamboona zvichitaurwa kumashure nemagorira Mayor Urimbo naJoshiah Tungamirai. Rimwe dindingira kupembedza hondo yechimurenga yakatekeshera nenyika yose nekuda kweteera mashoko aNehanda ekuti, 'Tora gidi uzvitonge'. Sezvakaitika muhondo, tinoona murumbo urwu vechidiki vachiita nhangemutange kuenda kuhondo sezvinorehwa mumitsetse yesitanza yepiri murumbo urwu.

> Mbuya Nehanda kufa vachitaura shuwa
> Kuti "Zvino ndofira inyika ino."
> Shoko rimwe ravakatiudza,
> "Tora gidi uzvitonge."
>
> Wasara kuhondo
> Shuwa here,
> Tomhanya-mhanya nemasabhu
>   Totora anti-air
> "Tora gidi uzvitonge"

Kusimudzirwa kwaNehanda kuva pachigaro chemudzimu mukuru wenyika kunoratidzwazve murumbo rwaZex Manatsa hwaakaburitsa muna1976 runonzi "Musango mune hangaiwa".

Mushauri: Musango umo mune hangaiwa
Vabvumiri: Ichokwadi baba
Mushauri: Hangaiwa dzakatetereka
Vabvumiri: Tiyamurei baba
Mushauri: Hangaiwa idzo ndenzemudzimu
Vabvumiri: Ichokwad baba
Mushauri: Mukadziona musadzibate
Vabvumiri: Tiyamurei baba
Mushauri: Tangai maenda kuna Mbuya Nehanda
Vabvumiri: Ichokwadi baba

Mushauri: Mhondoro huru yenyika ino

Tinoona murumbo urwu achinzi 'mhondoro huru yenyika ino'. Sekuimba kwaiitwa nevaimbi vemabhendi vaiva munyika panguva yehondo yechimurenga, vaibhendekera mumamazwi ekuiimba kwavo kuti vasasungwa uye nekuita kuti nziyo dzavo dzisabhanwe. Asi vateereri vechitema vaiziva kuti chibhende ichi chairevei sezvatamboona mukunyora kwaMutswairo munovhero rake Feso, achishandisa zita rekuti 'Pfumojena' kureva vachena. Pongweni (1982) anopa pfungwa yekuti kuisa mazwi kamafurashi kuburikidza nemucheredzo wemutauro wakahwanda zvaiita kuti vapambevhu vatadze kupatsanura dindingira rakavanzika riri dzimbo idzi asi kuvanhu dingingira iri richizikanwa (s. 65). Nekudaro rumbo rwaManatsa urwu haruna kubhanwa, hwakaramba ruchiridzwa paNhepfenyuro yeRhodesia. Vatengesi kana vaturikiri mumatare edzimhosva nekunhepfenyuro ndivo chete vaiti vakaziva kuti zvinorevei, ndivo vaizoudza musoro wakavanzika wenyaya werumbo. Naizvozvo Manatsa anoimba achishandisa izwi rekuti 'hangaiwa' kureva vanamukoma vaiva musango vachirwa hondo. Anoti hangaiwa idzi dzisabatwe nekuti 'ndenzemudzimu' uye i'hangaiwa dzakatetereka' nemasango. Musango ndimo magorira airwa hondo achiita zvekuhwanda nekuvandira masoja aSmith vachipinda nemurukato, mumapako, nemumabvokocho mavasingaonekwi sezvinongoita hangaiwa dzemusango. Hangaiwa dzinondonda dzichipinda nemuuswa nemumatenhere dzonyangarika. Vairehwa kuti 'musadzibate' ndivo vatengesi vaikwenyera vasoja eRhodesia mafambiro anenge aitwa naanamukoma. Vatengesi ava zvose nemasoja aSmith vaifanira kuziva kuti kuvabata kutyora muko wenyika nekuti vanamukoma vaiva mapfupa emudzimu mukuru unoera wenyika, iye Nehanda. Ndiko kusaka muimbi achiti vanoda kudzibata hangaiwa idzi vanofanira kutanga vaenda kuna iye Nehanda kuti vanzwe kuti anoti kudii maringe nezvavari kuda kuita. Kareko vavhimi vakanga vasingangopindi musangano anoera chipende-pinde, vaitotanga vadeketa kumudzimu kuti vapiwe mvumo yekupinda vachivhimamo. Ko aya masoja aSmith vaizoitirei tsika yekupinda mumasango anoera vachitsvaga magandanga vasina kupiwa mvumo naNehanda? Masango misha yemhondoro kungopindamo pasina mvumo hakubvumidzwe, ukuzve masoja aSmith achiuraya vanhu, kwaiva kurwa nemidzimu yenyika.

Kune nziyo dzaiimbwa mumapungwe nevarwi verusununguko nepovho dzizere nekuchema kuna Nehanda. Nziyo idzi dzaiimbwa munguva dzeusiku dzainzi mapungwe apo vanamukoma vaiunganidza vabereki nevechidiki, vanamujibha naanachimbwido, kuti vavadzidzise nezvematongerwo enyika, vavariro yehondo yechimurenga, uye nekusimbaradza sungano yavo uye vachimboita morari. Ini semunhu akanga ari muguta pakarwiwa hondo yeChimurenga Chepiri, nziyo dzemapungwe ndakazodzinzwa patakazoenda kunogara kumusha kwaamai vangu kwaGutu munaKubvumbi 1981. Sezvo hondo yakanga ichangopera uye vatema vavakutonga nyika, nhoroondo nedzimbo dzechimurenga dzakanga dzichitaurwa nekuimba kuchikoro. Mumakore ose ekuma1980 izvi zvakaramba zvichiitwa, zvikuru paitambwa mitambo yebhora nezvikoro zvakasiyana. Kamwe kambo kaigaroimbwa kanonzi,"Tochemera Muchembere Wedu".

Mushauri: Mbuya Nehanda vakatitaurira,
Komuredhi Baba Mugabe ndauya navo!
Vabvumiri: Muchembere Mbuya Nehanda,
Komuredhi Baba Mugabe ndauya navo!

Kambo aka ako kaipembera kuwana rusununguko, kanodudza pachena kuti izvi zvakaitwa nekuda kwaMbuya Nehanda avo vakapa kunyika VaMugabe kuti vatonge nyika. Sekumbotaura mushure kwavakaita kuti 'Mapfupa angu achamuka' uye kuti 'Tora gidi uzvitonge', iye zvino Zimbabwe yasununguka vakanga votaura kuti 'Komuredhi Baba Mugabe ndauya navo!' Kuvanhu izvi zvairatidza kuti Mbuya Nehanda havanyepi, muromo wavo hauwiri pasi. Vaitaura chokwadi nokuti mudzimu mukuru. Murumbo urwu tinoona zvekare kuti Mbuya Nehanda ndivo vanoshandiswa kuratidza kuvanhu kuti vatungamiri veurongwa hwekusunungura nyika ndivo vechokwadi vanofanira kutonga nyika. Mutungamiri wekutanga wenyika itsva yeZimbabwe ari kunzi murumbo urwu akaunzwa naMbuya Nehanda. Kune mifananidzo yakawanda yaiiswa panhumbi dzekupfeka yairatidza musoro waMugabe uri pamusoro peMasvingo eZimbabwe, asi pamusoro pake pane mufananidzo waMbuya Nehanda. Sekutsangura kwaLan (1985) mufananidzo uyu unoreva kuti Nehanda akapa Mugabe masimba evadzimu venyika (s. 208).

Kunyangwe zvazvo runganombiri rwaNehanda hwaishandiswa zvakanakakurwira rusununguko rwenyika, rumbo urwu runotiratidza kushandiswa kwerunganombiri urwu kuti bato reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe ndiro chete rine kodzero nehunhu chaihwo hwekutonga nyika. Mubato iri hutungamiri hwaMugabe hwakatorwa sechinhu chimire pauchokwadi, chisingapikiswi kana kukwikwidzwa nekuti, sezvazvinotaura murumbo urwu, hutungamiri hwake akahutambidzwa naMbuya Nehanda nevadzimu venyika. Seutongi hwemadzishe, anotofanira kutonga kusvika afa. Mugabe akatonga kwemakore makumi matatu nemanonwe kusvika mauto azoti zvakwana, ndokumubvisa pachigaro muna2017, mushure memakore maviri ndokubva ashaya. Avo vaitaura kuti ngaachibva pachigaro dzaiva nhengo dzebato rake, vaipedzisira vashorwa nekubviswa pazvigaro zvepamusoro mubato, kwete naiye Mugabe, asi nedzimwe nhengo dzebato idzo dzainetseka kuti pangava here nemumwe mutungamiri angatungamira Zimbabwe kudarika Mugabe. Mugore ra1994, imwe nhengo yeparamende yebato raMugabe uye ari gavhena wepurovhinzi yeMasvingo, Dzikamai Mavhaire, akati muparamende "Mugabe anofanira kuchibva!" Asi kutaura uku kwakamupandukira; akashorwa pamwe nekunyadziswa kuburikidza nekubviswa pachigaro. Kuzoti mapato anopikisa hatingatauri, zvikuru-kuru Sangano reShanduko yeUtongi hweRuzhinji (*Movement for Democratic Change – MDC*). Mutungamiri waro, Morgan Tsvangirai, nevose vaitsigira bato rake vakataurirwa nemauto enyika muna2002, ayo aitungamirirwa naVitalis Zvinavashe kuti:

> Tinoda kunyatsozvijekesa kuzvizvarwa zvose zveZimbabwe isu semauto tichamira tichitsigira chete avo vatongi venyika vachatevedzera hunhu, tsika nezvitendero zveZimbabwe izvo zviuru zveupenyu hwevanhu zvakafira… . Ngazvizikanwe kuti hofisi yepamusoro munyika yakamanikana, chigaro chayo chinogarwa nemunhu anotarisirwa kuchengetedza zvinangwa zvehondo yerusununguko. Naizvozvo hatizobvume kutsigira kana kusaruta munhu upi zvake ane ajenda inokanganisa kuvapo kwekodzero yenyika yekuzvitonga… ." (Rukuni, 2013).

Iye Mugabe aituka Tsvangirai, kuita wekunonota achimuti aiva dzimati, dofo rakanga rafoira chikoro iro raida kutonga rakabereka maBhiritishi. Ainzi aiva mutengesi mukuru wenyika. Sezvatichanoona pamberi apo vavariro yaTsvangirai nebato rake yekudzorera varungu minda yavakanga vatorerwa muhondo yeChimurenga Tatu, ndiyo yakanyanyoita kuti vatsigiri vaMugabe nebato rake vati Tsvangirai haangatongi nyika nekuti zvaaida kuita zvaipikisana nenhoroondo

yaNehanda neimwe midzimu mikuru yekurwira ivhu. Mugabe akati Tsvangirai aida kudududzisa chimurenga. Munguva yekukambenera sarudzo dzegore ra2008, Mugabe akataurira vanhu kuBhuruwayo uko kwaiva nevatsigiri vakawanda sangano reTsvangirai kuti kunyangwe vakamuvhotera Tsvangirai, haafe akaitonga nyika yeZimbabwe. Kana tichitarisa nhoroondo neshuviro yaNehanda kunyika yeZimbabwe, Tsvangirai neSangano rake reUtongi hweRuzhinji vakanga vasingapembedzwi netsika, nhoroondo nechinamato chevatema munyika kunyangwe vaikwanisa kuhwinha musarudzo isina zvekubiridzira.

Sezvandichakurukura pamberi apo, kupiwa kwevanhu minda nehurumende yaMugabe pasina muripo munguva yeChimurenga Chetatu kwaita kuti vazhihji vatore Mugabe saiye mutungamiri chete anokwanisa kumira achirwisana neurongwa hwaTsvangirai nevatsigiri vake vechichena hwekurivhesa kugobwa kweivhu achiri dzorera kuvarimi vechichena. Kubva nguva yeChimurenga Chepiri nenguva iyo ivhu ratorwa kutanga gore ra2000, pane dzimbo dzemukumbira dzakatsikiswa kupemberera utongi hwaMugabe pamwe nekuti ndiye anogona kutonga chete. Eliot Manyika akaburitsa kambo kake kanonzi “VaMugabe chete!” muna2002, ukuwo Mbare Chimurenga Kwaya ikaburitsa kayo, “Nyatsoteera”. Musoro wenyaya yerumbo rwekutanga uri pachena; Mugabe chete ndiye anofanira kutonga. Kamwe kambo kakaburitswa zvekare neMbare Chimurenga Kwaya kanonzi “Vanogona” kaitsigira zvekare pfungwa yekuti hakuna mumwe anogona kutonga kudarika Mugabe (Musiyiwa, 2013). Aka “Nyatsoteera” kakanga kachitsoropodza nekusveverera vose vaiva mubato raTsvangirai neamwe mapato anopikisa vaifunga kuti vangatorera Mugabe chigaro vakatonga nyika ino. Saka vainzi vanyoteerera vazive kuti ‘muhofisi muna Bhobho’, Bhobho richiva zita raMugabe remadunhurirwa. Zvechokwadiwo munguva iyoyi yekutorwa kweivhu Mugabe akamira-mira achiratidza unyanzvi hwake hwekutaura mumisangano yeMubatanidzwa weNyika Dzose, yeMubatanidzwa weNyika dzemuAfrika, yeMutanidzwa weNyika dzekuChamhembe kweAfrika neimwe yakawanda, umo nyika dzinoita hurukuro pane nyaya dzinobata pasi rino. Mugabe ainyomba kutanga iyo Bhiriteni nemutangamiri wayo Tony Blair, otevera Amerika nedzose nyika dzekuYuropu dzakanga dzatemera Zimbabwe zvirango zveupfumi nezvekuwadzana kwenyika. Nyika zhinji dzemuAfrika neEzhiya dzakamutora semutungamiri asingatye uye aimirira nyika dzakawanda kutsoropodza upambenyika, udyire hwenyika dzekumadokero pamwe neudzvanyiriri pasi rose. Uku vatsigiri vake vaiti akapiwa masimba ekutonga nemidzimu mukuru yenyika, vamwe vakanga vachiona kutonga kwake neziso rechiKristu; voti Mugabe ndiMhozisi, uyo akatumwa naMwari kunodzikinura vaIziraire kubva muunhapwa hwaFarao achienda navo Kenani, nyika yechipikirwa. Vaine muono webhaibheri, vaitora upambevhu seunhapwa hweIjipita umo Mugabe akatungamira kuburitsa vanhu vake kuvandesa kuZimbabwe yakasununguka kana kuti Kenani, umo akazadzikisa chishuvo chaNehanda chekudzorera vanhu ivhu, nhaka yemadzitateguru avo. Vamwe vakaita senhengo yeMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe muparande, Tony Gara, akazonyanyoenderera mberi ofananidza Mugabe naKristu, zvichinzi nekupa vanhu ivhu kwaakanga aita, aiva musununguri (Thornycroft, 2002).

Gambakadzi Nehanda neChimurenga Chetatu

Zvekumutsiridzwa kwenhoroondo dzaNehanda zvakamboti dzikei mumakore ekuma1990. Munguva iyi hurumende yaMugabe yakanga yatora urongwa hweupfumi hwayaipiwa mari nemabhanga yeIMF neBhanga rePasi Rose, uhwo hwaisungirwa kudzikisa uwandu hwevashandi vehurumende, kuregera kubatsira veruzhinji mukurapwa pachena kuzvipatara, kubvisa urongwa hwekupinza vana chikoro pachena, kurega kudzivirira makambani emunyika kukwikwidzwa neekunze nezvimwe zvainzi

ndiko kuti upfumi hwenyika huvandudzwe hurumende igowana mari yekudzorera zvikwereti zvayakapiwa nemabhanga aya. Kusandura upfumi hwenyika uku kwakaunza ngwavaira munyika vashandi vehurumende vachimiswa mabasa ukuwo makambani achivhara sezvo akanga asisina kudzivirirwa mukukwikwidzana neekunze ayo mazhinji anova enyika dzekumadokero. Makambani aimisawo vashandi mabasa sezvo akanga asingachaiti porofiti. Ndimo mungwavaira makakwanisa Sangano rezveUtongi hweRuzhinji kudyara mbeu yaro yechinja sezvo vashandi vakanga vogara vachinyunyuta nekuramwa mabasa vachichemera kuwedzedzerwa mari. Muna1999 sangano rinopikisa iri rakaparurwa. Munyika yakanga yangova 'Chinja!', 'Ndizvo!', masirogani esangano reMDC, uku zvipfeko zvavo zvitsvuku zvotsvukisa pese.

Musarudzo dzereferendamu yakaitwa munaKukadzi 2000 yekusandura bumbiro remutemo wenyika, bato reMDC neamwe masangano airamba kuti 'Kwete!' havadi kuti bumbiro remutemo risandurwe semasandurwo aidiwa nesangano reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe vakahwina. Pedzezvo musarudzo dzeparamende dzakaitwa munaChikumi 2000, MDC yakatora zvigaro 57 kubva mu120 zvaikwikwidzwa muparamende. Rutsigiro rweMDC rwakashamisa hurumende yaMugabe kuti zvino masimba otorwa here nevapikisi, avo vakanga vachitsigirwa nemaBhiritishi ayo nezuro akanga akambopamba Zimbabwe? Zvekare kuti vapikisi vakanga vasingadi kuti ivhu, iro rakanga rava kutorerwa varimi vechichena pakaruza sangano reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe riferendamu ya2000, ritorwe kudzorera vatema. Kuti ridzore rutsigiro rwaro kuvanhu, sangano reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe rakadzokera kuzvinangwa zveChimurega Chepiri, chikuru chacho chaidiwa naNehanda neamwe masvikiro kuri kudzorera vatema ivhu ramadzitateguru avo. Nokudaro, vabereki, vechidiki, vaiva vanamukoma, mujibha naanachimbwido muhondo yeChimurenga Chepiri vakakokorodzwa kunotora mapurazi avachena kwese-kwese munyika. Urongwa uhu hwakabva hwatumidzwa nehurumende kuti Chimurenga Chetatu. Chakanzi chimurenga ichi ndecheupfumi nekuti upfumi hwese hunobva muvhu. Mumashoko ehurumende yaMugabe, muna1980 nyika yakanga yakawana sununguko yezvematongerwo enyika kwete sununguko mune zveupfumi. Saka vanhu vaifanira kutora ivhu kuti vawane rusununguko nebudiriro mune zveupfumi. 'Ivhu ndihwo upfumi, upfumi ndihwo ivhu!', 'Ivhu ndiwo magarikwa edu,' '100 pesendi kuvandudzwa mune zveupfumi!', ndiwo aiva amwe masirogani ehurumende.

Urongwa hwekurwira nyika hunobva mutsika nenhoroondo dzenyika hwakamboitwa kutanga kuma1950, hwakamutsiridzwa zvekare. Varwi veZANLA neZIPRA vaiimba dzimbo dzechimurenga munguva yehondo vakaita saKomuredhi Chinx naMarko Sibanda vakapiwa rutsigiro nehurumende kuti vamutsiridze kuimba nziyo dzechimurenga dzavaiimba kuhondo. Vakatsikisa madambarefu maviri anoti, Hondo yeMinda Vhorumu 1 neVhorumu 2. Vaimbi ava nevamwe vakawanda uye nemakwaya akavambwa akawanda, sezvandambotaura shure, akatanga kutsikisa dziyo dzechimurenga. Naizvozvo, zita raMbuya Nehanda rakatanga kumutsiridzwa zvekare kusanganisira mashoko ake aya anoti 'Mapfupa angu achamuka' na'Tora digi uzvitonge!'

Zvakakosha kuziva kuti kusatorwa kweivhu chinhu chakashungurudza sangano reMubatanidzwa weVatema veNyika yeZimbabwe nokuti kana raizoruza masimba, vanhu vaizoritsoropodza kuti sei rakanga ratanga Chimurenga Chepiri icho chakaurayisa varwi nevabereki vakawanda. Nyika hayaizowana kugadzikana kana ivhu rainge risina kutorwa. Kutora ivhu kwakapawo mukana kusangano iri kuti rirambe richitonga, saka urongwa hwekutora ivhu nechimbichimbi hwakaparurwa nehurumende. Sangano rezveUtongi hweRuzhinji iro raitsigirwa zvakasimba nemaBhiritishi, raivhundutsira zvine simba kutora utongi hwenyika nekuda

kwerutsigiro rwaro hwakanga hwokura. Ukuwo sangano reMubatanidzwa weVatema muNyika yeZimbabwe rakaona kuti raramo yaro mune zvematongerwo enyika yasara mukumutsa nhoroondo yezvekurwira rusununguko iyo inopembedza Nehanda neimwe midzimu mikuru yenyika, iyo ine homwe dzakamborwisana nevapambevhu kuma1890. Mupepeti webepanhau re*Herald* remusi wa11 Nyamavhuvu 2001, akanyora pfungwa iyi asingabhendi-bhendi achiti: "Rimwe remagamba edu makuru, Ambuya Nehanda rakati, Mapfupa angu achamuka. Naizvozvo, hamuzomboiti runyararo munyika ino kana ivhu rikasadzorerwa kuvaridzi varo'" (Chikoto, 2001, s. 10). Zvinyorwa zvine musoro wenyaya wokuti 'Mweya waNehanda hauparare' zvakatanga kuwanda mumapepanhau ehurumende. Somuenzaniso onai chinyorwa chaA. Matanda, "Mweya waNehanda hauparare," chakabuda mubepanhau re*Herald* musi wa10 Kurume 2000; chaCeasar Zvayi, "Mweya waNehanda hauparare," chakabuda mupebanhau re*Herald* remusi wa9 Nyamavhuvhu 2004 uyezve nechaArthur Gwagwa, "Mabasa aNehanda hauparare," chakabudiswa ne*Saturday Herald* remusi wa16 Nyamavhuvhu muna2008. Munguva imwecheteyo tinoona vanhukadzi vachitanga kudaidzira kuti vavandudzwe mune zveupfumi kuburikidza nekupiwa minda vachikohomedza pfungwa iyi nekutsigira nebasa rakaitwa nemunhukadzi akaita saNehanda mukusunungura nyika.

Nyaya yevhu muZimbabwe iri mutsika, raramo nenhoroondo yevobwo. Ivhu navo chinhu chimwe chete, ndimo mune madzitateguru avo, ndimo mune huvhute dzavo, ndimo mune upfumi hwavo, ivhu mucherechedzo wezvose kwavari. Ivhu ndimai nababa, ndisekuru naambuya. Ndicho chokonzero nei muShona achinzi 'mwana wevhu' nekuti hapana mutsauko pakati pake neivhu. Kumubvisa pavhu rake sezvaakaitwa neMabhiritishi kutanga kuma1890 kuuraya, kufonyora nekupoizena tsika, upenyu, nhoroondo, chinamato neugaro hwake. Sezvatamboona pashure zvichiitwa nevarwi verusununguko nevatungamiri veurongwa hwekurwira nyika mukutanga Chimurenga Chepiri, vachimutsidzira tsika nenhoroondo dzevatema kudzishandisa sechombo chekukurudzira nekubatanidza vatema kuti vamukire vapambevhu, tinoona zvekare zvichidzokorwa muna2000. Sangano reMubatanidzwa weVatema muZimbabwe parakaona kuti raruza riferendamu, nhengo dzaro dzakanga dzotya kuruza zvekare sarudzo dzeparamende idzo dzaiitwa mugore rimwe ra2000. Hurongwa hweIsapu hwainzi ndehwekuvandudzwa kwezveupfumi, uhwo hwakanga hwakonzera ngwavaira muvanhu sezvatamboona, hwakabva hwakandwa pasi nechimbichimbi. Ukuwo sangano iri richikwezvera vanhu kwariri richishandisa tsika nenhoroondo dzaanaMbuya Nehanda, uku Mabhiritishi nevarungu vachinonotwa zuva nezuva mumapenhau, madzangaradzimu nezvivhitivhiti zvehurumende. Kambo kekwaya yeZANLA, "Hondo maiona", kanova pfupiso yenhoroondo yekuuya kwevaurungu muZimbabwe, kurwisa vatema nekuvatorera ivhu ravo nekumukirwa kwavakaitwa muhondo dzechimurenga nevatema, kaigoridzwa pachizvitivhiti, marhedhiyo ehurumende pamwe nemisangano yebato reMubatanidzwa weVatema muZimbabwe nenhemberero dzemazuva emazororo eIndipendenzi neMagamba uye ekurangarira vamwe vatungamiri vakuru veurongwa hwekurwira nyika. Mhemberero dzemimhanzi dzekurangarira Simon Muzenda dzainzi 'Mzee Bira', dzokurangarira Joshua Nkomo dzichinzi 'Gara reMudhara Wedu' (*Umdala Wethu Gala*, neChiNdevere). Panewo dzekurangarira chibvumirano chekubatana kweSangano reMubatanidzwa weVatema muZimbabwe neSangano reMubatanidzwa weVanhu muZimbabwe chaikaitwa mun1987, idzo dzaidaidzwa kunzi 'Gara reKubatana' (*Unity Gala*). Mabhendi nemakwaya vaikokorodzwa kuzoridza nekuimba vaisanganisira vaimbi vemisambo yose inoti,´chimurenga, sungura, mbira, chitendero, zimudhanzihoro, neimwe. Hapana aidaidzwa achinzwa pamitambo iyi. Umwe zvakare wakaitwa mugore ra2004 wainzi "Mutambo weKubatana kweZimbabwe

neMozambuique" mukurwira rusununguko. Waironda matsimba ekurwira rusununguko rwenyika wakaitwa paChimoio kuMozambuique apo paiva nebhesi reZANLA.

Vechidiki vazhinji vakafarira mitambo iyi vakavamba mabhendi nemakwaya kuburikidza nekupiwa mukana weimba pamitambo iyi pamwe nekuridzwa kwedzimbo dzavo pamarhedhiyo nechivhitivhiti chehurumende. Sezvo Sangano reUtongi hweRuzhinji rakanga richitsigirwa zvakanyanya nevechidiki, Sangano reMubatanidzwa weVatema muZimbabwe raivatsoropodza richiti vakanga vasingazivi nhoroondo yekurwira nyika, naizvozvo vakanga vachishandiswa neSangano reUtongi hweRuzhinji kuti vatengese nyika. Saka vaifanira kudzorwa kuti vazive kuoma nekurwadza kwehondo yechimurenga. Muimbi wechidiki akaita saLast Chiyangwa uyo aiva nezita remadunhurirwa remudariro rekuti Tambaoga, akaita mukurumbira nekambo kake kekushambadzira Chimurenga Chetatu chainzi "Rambai makashinga". Ushingi hwairehwa ndihwo hwaanaMbuya Nehanda, Sekuru Kaguvi veChimurenga Chekutanga uyezve nehwevarwi verusununguko nevabereki muChimurenga Chepiri uhwo hwaifanira kutambirwawo nevana vakazvarwa nyika yasununguka. Sezvo mugore ra2001 Amerika yakatemera Zimbabwe zvirango zveupfumi zvekare nyika dzeMubatanidzwa weYuropu dzikaita zvimwechetezvo, munyika upfumi hwakatanga kuparara vanhu vakatambudzika zvikuru. Kambo aka kaikurudzira kuti vanhu vasadududze, asi varambe vakatsungarara kmkuminya musuva wakadaro, sezvo chakakosha kwaiva kutora ivhu ravo.

Mitambo iyi yakapa bato reMubatanidzwa weVatema muZimbabwe nzira ine uchenjeri yekukwezva vanhu kuti vaitsigire nezvechirongwa charo chekutora ivhu izvi zvichiita kuti irambe ichitonga. Ndlovu-Gatsheni naWillems (2009) vanotsigira pfungwa iyi vachiti kunyangwe "tsika dzepasichigare dzakaita basa guru kwazvo munguva yekurwira rusunguko mumakore ekuma1960 ne1970 kuburikidza nekupa varwi verusununguko tendero yekuti vatore nyika, tsika nenhoroondo dzekurwira nyika munguva yakatevera dzakazotora basa rakakosha musangano reZANU-PF. Basa rekumutsa patsva urongwa hwekurwira nyika kuchishandiswa nhoroondo netsika dzevatema mukutanga kwemakore ekuma2000, uhwo hwakanga hwakanangana nekupa huchokwadi hwebato riri kutonga kuti rirambe richitonga Zimbabwe. … Kunyangwe zvazvo ivhu rakanga riri chinhu chakakosha mukurwira masimba kweZANU-PF, nhoroondo nendangariro dzezvehondo yerusununguko zvakaratidzawo kuti zvinhu zvakakosha kuti zvishandiswe mukuvandudza vavariro yezvematongerwo enyika eZANU-PF" (s. 963).

Zvirango zveupfumi nengwavaira munyika

Kunyangwe zvazvo ivhu rakatorwa kubva kuvapambevhu vairida vakapiwa, munyika zvinhu hazvina kuzomira zvakanaka; pakava nematambudziko makuru mune zvematongerwo neupfumi hwenyika. Kurima, kunova bandi guru rezveupfumi hwenyika, kwakavhiringidzwa chikafu chikashomeka munyika. Mumatomngerwo enyika makanga mava nekurwisana kukuru pavatsigiri vebato raitonga nemapato evapikisi. Uchitungamirwa neBhiriteni, Mubatanidzwa weNyika dzeYuropi dzakatemera Zimbabwe zvirango zeupfumi zvawaiti hazvisi zvenyika yose asi ndehwedungamunhu. Vazhinji vebato reMubatanidzwa weVatema Munyika yeZimbabwe kusanganisira Mugabe nemudzimai wake Grace, amwe makorokota ehurumrnde, uto renyika, amwe makambani pamwe nevatapi venhau vemapepanhau ehurumende vakatemerwa zvirango izvi. Vakanzi havachatsika rutsoka kunyika dzeYuropu neAmerika. Sezvandambotaura, Amerika yakatemera Zimbabwe zvirango zveupfumi nematongerwo enyika hwaiva pasi pemutemo wainzi Kununura Zimbabwe muUtongi hweRuzhinji neUpfumi. Mutemo uyu waisungira makambani ekuAmerika kuti asaita zvemabhizimisi nenyika yeZimbabwe. Dhirauti rakawedzerawo kuoma

kwezvinhu chikafu chikatanga kutaira munyika. Zimbabwe iyo yaimbonzi yaiva dengu rechikafu chenyika dzekuchamhembe kweAfrika, yakasvika pakusunza. Zveutano nedzidzo zvakati pasi ngwanda-ngwanda. Kuzvipatara mishonga yaibvepi iyo hurumende isina mari yekuitenga? Ndiyo nguva varwara neshuramatongo vakafa mishonga yavo ichishaika. Madhokotera naanamukoti vakanga votiza vachienda Bhiriteni nedzimwe nyika dzekumadokero pamwe nedzakavakidzana neZimbabwe kundotsvaga mafuro manyoro. Makambani akatanga kutadza kugadzira zvakakosha munyika, zvikuru zvekudya zvakakosha – upfu, mafuta, shuga, mukaka, nechingwa. Mafuta edzimotikari akaoma, mafuta akatanga kutengeswa pamusika mutema. Kuzvikoro kwakanga kwava kungoendawo kusina kudzidza kune chimiro; vadzidzisi vazhinji vakatanga kusiya mabasa kuenda kunotsvaga mabasa kunze kwenyika. Izvi zvaitika kuvashandi vazhinji vaiva vehurumende nevechikamu chisiri pasi pehurumende. Mari yenyika yakanga isisina uremu, ichingodonha zuva nezuva, isisakwanisi kutenga zvine musoro; uku zvinotegwa zvacho muzvitoro masherefu akashama. Mari yakatanga kugadzirwa iri muzviuri zvemazana, mamiriyoni, mabhiriyoni nematiririyoni, asi chaiotenga chine kumeso pasina.

Kutatadzurana mune zvematongerwo enyika kwakaitika zvakaomarara muerekisheni eparamende neriferendamu muna2000, maerekisheni emutungamiri wenyika muna2002, nemaerekisheni eparamende muna2005 ayo aibatanidza eparamende nemutungamiri wenyika. Kunyangwe zvazvo ropa raideurwa nekupisirwa dzimba munguva yesarudzo idzi, sarudzo dzemuna2008 ndidzo dzakaita mhirizhonga yematongerwo enyika yakanyanyisa kuitika munyika kukaparadzwa misha nekudeurwa kweropa. Mumhirizhonga yose iyi bato raitonga raikakatira kunaNehanda nenhoroondo yechimurenga ukuwo bato reUtongi hweRuzhinji richikakatira kuvapambevhu. Saka ropa haraitadza kudeuka sekudeuka kwarakamboita muChimurenga Chekutanga neChimurenga Chepiri. Kunyagwe zvazvo munaGunyana 2008 bato reMubatanidzwa weVatema muNyika yeZimbabwe neBato reUtongi hweRuzhinji iro rakanga rapatsuka kuva maviri, vakasainira Chibvumiro Chikuru chezveMatongerwo eNyika kuti paumbwe hurumende yemubatanidzwa, kukuvadza nyika kwakanga kwatoitwa nechekare kuburikidza nekutora ivhu, masangisheni pamwe nekurwisana. Nazvino kukanganiswa kwenyika muupfumi nematongerwo ayo hakusati kwagadziriswa zvizere. Budiriro yenyika ichiri munjodzi. Tinoona kuti kumutsiridzwa zvine masimba nehasha kwegambakadzi Nehanda, iro raiva nevavariro yekurwira nekutora ivhu pamwe nekutandanisa vapambevhu, kwakaisa nyika pamhesano dzenzira. Kurega kutora ivhu kwaiva kupandukira iye Nehanda nevarwi vakafa muChimurenga Chekutanga neChimurenga Chepiri nekurega vatema vari kuganhu hweupfumi hwenyika, ukuwo kutora ivhu kwakakonzera ngwavaira muupfumi nematongerwo enyika. Ndimo muzipenhuwe maringe nekumutsa Nehanda nyika iri, umo Gwagwa (2008) anotsangura sekumira panosangana nzira mbiri apo, ipi ichasarudzwa inotova nematambudziko ayo; "Senyika tiri pamharadzano. Tinokwanisa kuparadza zvachose kana kuchengetedza zvachose nhaka yake [Nehanda] … . asi nzira ipi yatasarudza ine muripo wekubhadhara" (s. 10).

Zimbabwe yePiri neGambakadzi Nehanda

Pamhararano yasvika nyika ndipo hurumende yeNyika yeChipiri iri kuedza kugadzirisa kuti Zimbabwe itambirwe nenyika dzekumadokero idzo yakanga yatatadzurana nadzo muChimurenga Chetatu. Ichitanga muna2017 yakaparura hurongwa hwekugadzirisa upfumi hwenyika hwaitungamirwa nehokero yainzi "Zimbabwe yakazarura musiwo kune vemabhizimisi!" Urongwa uhu hwakanangana nekukwezva makambani ekunze, zvikuru enyika dzekumadokero dzakatemera Zimbabwe zvirango zveupfumi, kuti auye kuzovamba mabhizimisi avo munyika.

Munyaya dzezvematongerwo enyika yakavamba urongwa hwekuwadzana nenyika dzepasi rose waipfupikiswa nechirevo chinoti: "Zimbabwe ishamwari kunyika dzose uye haisi mhandu kunyika ipi zvayo". Urongwa uhu hwaitirwa kuti mumakakatanwa anoitika pakati penyika pasi rose, isava nekwayakarerekera asi ishamwaridzane nekudyidzana nenyika dzose. Kuita uku kuchibatsira kuti vemabhizimisi vanobva kunyika dzakasiyana-siyana, kunyangwe mumakwara adzo ezvematongerwo enyika dzisinga wirirane dzakaita seChaina neAmerika, dzitengeserane neZimbabwe.

Munyika mune zveupfumi hurumende yakatanga kugadzirisa mari yenyika. Kuti iwane vemakambani ekunze vanoita mabhizimisi avo muno, yakabvisa mari yekuAmerika kuti ichirega kushandiswa asi kushandiswe mari yemuno iyo yakanga yamiswa muna2009 sezvo, sezvatamboona, yakanga isingachatenga. Danho iri harina kushanda sezvo dhora renyika rakatanga kushaya simba zvekare vemabhizimisi vachiriramba uku vanhu vorishandisa kutenga mayusa chete sezvo ariwo aidiwa mukutenga, kurapwa, kubhadhara mafizi nezvimwe zvose zvakadaro. Hurumende yakazoita zano reshandisa dhora rekuAmerika pamwe nemari itsva yakatsigirwa negoridhe inonzi zigi. Kubva payakaparurwa munaKubvumbi 2024 yakambotatarika asi iyezvino inoratidza kuti yatsiga. Vemabhizimisi vekunze vari kunyanya kubva kuChaina neRhashiya vachipinda mumabhizimisi emigodhi, ekugadzira zvinhu, kurima, kuvaka nekugadzira migwagwa, zvemoto wemagetsi, neamwe. Zvetsika nenhoroondo zvegambakadzi Nehanda hazvina kukandwa pasi nehurumende yeZimbabwe yePiri. MunaChivabvu 2021 chiumbwa chaMbuya Nehanda chakamisikidza pakasangana migwagwa Samora Machel naJulius Nyerere pakati pedhorobha reHarare. Mwedzi wakatevera mugore rimwe chetero, mufanikiso waNehanda wakaiswa pamari yebepa yamadhora makumi mashanu (50). Hurukuro dzandakaita nevanhu vakasiyana-siyana ndichibvunza nezvaNehanda dzakaratidza kuti Mbuya Nehanda ndiro gamba rinonyanyozikanwa nhasi muZimbabwe kunyangwe kwapera makore ava kusvika zana nemakumi mana. Vakarwa hondo yeChimurenga Chepiri nevanhu vakatora minda kubva kuvarimi vechichena muhondo yeChimurenga Chetatu, vanoziva nhoroondo yaNehanda pamwe nekuremekedza gambakadzi iri. Asi vemakereke emapendekosta ndivo vanoti shorei nhoroondo iyi sezvo mukunamata kwavo vachiramba kutendera kune zvemidzimu.

Mhedziso

Vavariro yechinyorwa chino yanga iri yeongororo yeuviri hune zvakakana nezvakashatira kumutsiridza gambakadzi Nehanda mune zvematongerwo nemavakirwo enyika yeZimbabwe kutanga kuma1950 pakavambwa urongwa hwekurwira rusununguko rwenyika kusvika nhasi uno. Zvayanikwa pachena kuti nhoroondo dzenyika dzinoratidza kuti nyika inomutsiridza nekukurudzira dzimwe dzetsika yadzo idzo yadzinoona sedzakakosha mukutsanangura chimiro, vavariro nebudiriro yadzo senzira yekuvaka nyika, kudzorera zvizvarwa zvayo kuhunhu nezviga zvenyika uyezve nekuronga nyika patsva. Asi nguva zhinji kushandiswa kwetsika nenhoroondo izvi kunogoka zvose manake nemashate munyika. Kune rumwe rutivi mutsiridzo iyi inokurudzira batano nebudiriro munyika asi kune rumwezve rutivi kukonzera upatsu-upatsu hwevanhu munyika zvichienderana nekuti vatongi venyika vamutsiridza nekushandisa sei tsika nenhoroondo dzenyika. Uviri uhu hwezipenhuwe ndihwo hwatinoona mukumutswa hwenhoroondo yegambakadzi Nehanda pamwe nekushanda nehomwe dzaro. Kuramba zvisina mubvunzo kwaNehanda kuburukidza nemabasa akaitwa nehomwe yake Charwe, iyo yakaramba kutambira chose chevarungu, kwakaisa Nehanda pamongo hwetsika, nhoroondo neshuvo yenyika yeZimbabwe zvekuti ndiye gamba rine mukurumbira wakanyanya munyika. Nhasi ndiye mucherechedzo mukuru wekurwisa upambevhu kuti nyika iwane rusununguko nebudiriro. Mashoko ake

echiporofiti ekuti, 'Mapfupa angu achamuka', akazadzikisa kuburikidza nekutangwa nefambiswa kweChimurenga Chepiri icho chaiva hondo yevatema yekurwira rusununguko rwenyika yavo pamwe nekutora ivhu. Vanakomana nevanasikana vaienda kuMozambique kunojoina hondo yechimurenga, vatenda kuti ndivo vaiva mapfupa aiye Nehanda akanga omukira vapambevhu.

Kunyangwe hondo iyi yakarwiwa kwenguva refu, vanamukoma havana kudududza; vakaramba vakatsungarara kuminya musuva wakadaro kusvika vapambevhu vati aiwa ngatichigara pasi titaurirane. Hurukuro dzakaita kuBhiriteni kuLancaster House muna1979, dzakaunza sununguko yenyika yeZimbabwe. Rutivi urwu rwekushandiswa kwegambakadzi Nehanda tinoona rwakanaka. Asi matambudziko mune zveupfumi hwenyika kutanga mumakore ekuma1990, kwakakonzera kunyuka kwemapato anopikisa akatanga kutatatsurana nebato reMubatanidzwa weNyika yeVatema yeZimbabwe. Bato rakawana rutsigiro rwakanyanya reSangano reUtongi hweRuzhinji rapotsa ratora masimba kubva muna2000 kusvika muna2008. Kuzeza kutorerwa masimba ekutonga kwakaita kuti bato raitonga, nanhasi ndiro rinotonga, rikokorodze nekukurudzira vatsigiri varo kuti vapinde mumapurazi kutora ivhu ramadzitateguru avo. Urongwa uhu hwakava Chimurenga Chetatu. Nhoroondo dzegambakadzi Nehanda dzakamutsiridzwa zvine simba sezvadzaiitwa munguva yeChimurenga Chepiri; nenziyo, mitambo nezvinyorwa pamusoro paro zvakawanda mumapepanhau, zvivhitivhiti, mumarhedhiyo pamwe nepamisangano webato riri kutonga. Izvi zvakava mviromviro yekupatsuka nepakati kwevanhu munyika, vaitsigira bato riri kutonga nevatsigira bato raipikisa. Kubva 2000 kusvika 2008 pakaita kusundaidzana, kukwesherana, kudzvinyana nekurovana kwaisvika mukudeuka kweropa, kukuvadzana, kuremadzana nekuparadzirana mudziyo, misha nedzimba. Ndihwo rumwe rutivi rwekumutsa nhoroondo yaNehanda zvekuti pakasvika gore ra2009 apo bato rinotonga neaaipikisa vakasainirana chibvumirano chekuvamba hurumende yebatanidzwa nyika yakanga yava pamhararano. Izvi zvakanyanyoshatiswa nenyika dzekuYuropu, dzichipesvedzerwa neBhiriteni, idzo mubatanidzwa wadzo wakatemera Zimbabwe zvirango zveupfumi. Amerika ikati haisari, ndokutemerawo zvirango zvayo zveupfumi nematongerwo enyika. Ndiyo ngwavaira vanhu vakapinda asi uku ivhu ravo vatora. Nanhasi matambudiko ezveupfumi haasati apera kunyangwe zvazvo ava nani pane zvaaiva pakati pa2000 ne2009. Nyika yePiri iri kuedza kuvaka nyika isingarasi kana kumbokanganwa nezvenhoroondo yegambakadzi Nehanda. Izvi tinoona ichimisikidza chivakwa chikuru chaNehanda muguta reHarare pamwe nekuisa musoro wake pamari, asi uku ichikwezva nyika dzakamboitemera zvirango kuti vachiwadzana nekudyidzana semumakore Zimbabwe ichongosununguka.

Jerero

Anderson B. (2006). *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Revised Edition. Verso.

Ani, M., (1994). *Yurugu: An African-Centered Critique of European Cultural Thought and Behavior*. Africa World Press.

Asante, M. 1980/2003. *Afrocentricity: The Theory of Social Change*. Buffalo; New York: Amulefi Publishing Company.

Asante, M. K. 1998. *The Afrocentric Idea*. Philadelphia: Temple University Press.

Asante, M. K. 2014. Afrocentricity: Toward a New Understanding of African Thought in the World. In M. K. Asante, Y. Miike, & J. Yin (Eds.), *The Global Intercultural Communication Reader* (2nd ed.). New York, NY: Routledge. 101-110.

Barraclough, J. (Director). (1983). Not in a 1000 Years [Motion picture].http://www.youtube.com/watch?v=cikU1J_oIZ4

Bhebe, N. (2004). *Simon Vengayi Muzenda and the Struggle for Zimbabwe*. Mambo Press.

Chikoto, W. (2001). Editorial. *The Herald*. 11 August.

Chirere, M & Mhandu, E. (2008). Songs that Won the war of Liberation and Poems that Grapple with the War and its Aftermath. *MUZIKI, Journal of Music Research in Africa,* 5(2), 271-283.

Chiyangwa, L. (2002). Rambai makashinga [Song]. Shed Studio. Harare.

Coates, S.K, Trudgett, M & Page, S. 2022. Indigenous Institutional Theory: A New TheoreticalFramework and Methodological Tool. *The Australian Educational Researcher*, 50, 903-920.

Dei, G.J.S. (1994). Afrocentricity: A Cornerstone of Pedagogy. *Anthropology & Education Quarterly*, 25(1), 3-28.

Fanon, F. (1963). *The Wretched of the Earth*. Grove Press.

Foley, D. (2003). Indigenous epistemology and Indigenous standpoint theory. *Social Alternatives*, 22(1), 44–52.

Gumbo, M. (1995). *Guerrilla Snuff*. Baobab Books.

Guvamombe, I. (2009). Fichani Twins Resurface as Spirit Medium's Aides. *The Saturday Herald*, 25 July.

Gwagwa, A. (2008). Mbuya Nehanda Legacy Lives On. *The Saturday Herald,* 16 August.

Karenga, M. (1986). *Introduction to Black Studies*. University of Sankore Press.

Karenga, M. (1988). Black Studies and the Problematic Paradigm. *Journal of Black Studies,* 18(4), 395-414.

Keto, T. C. (1990). *The Africa Centered Perspective of History*. C.A. Associates.

Lan, D. (1985). *Guns and Rain: Guerrillas & Spirit Mediums in Zimbabwe*. James Currey.

Manatsa, Z. (1977/2004). Musango Mune Hangaiwa [Song]. Gallo Records/ZMC/Gramma. Harare.

Manyika, E. (2005). Mbiri yechigandanga [Song]. *Zimbabwe 2005*. Ngaavongwe Records.Harare.

Manyika, E. (2008). VaMugabe Chete [Song/Video]. *VaMugabe 2008*. Zimbabwe Music Corporation. Harare.

Martin, D & Johnson, P. (1981). *The Struggle for Zimbabwe: The Chimurenga War.* Zimbabwe Publishing House.

Matanda, A. (2000). The spirit of Mbuya Nehanda Lives On. *The Herald*, 10 March.

Mbare Chimurenga Choir. (2010). Nyatsoteera [Song]. *Nyatsoteera*. Gramma Records.Harare.

Moore-King, B. (1988). *White man, Black war.* Baobab Books.

Mugabe, R. G. *Inside the Third Chimurenga.* Harare: Department of Information and Publicity, 2001.

Musiyiwa, M. (2013). *The Narrativization of Post-2000 Zimbabwe in the Shona Popular Song Genre: An Appraisal Approach*. [Doctoral thesis, University of Stellenbosch]. South Africa.

Musiyiwa, M. (1998). The Use of Oral Traditions in Solomon Mutswairo and Ngugi wa Thiongo's Novels: A Comparative Analysis. [Masters' thesis, University of Zimbabwe].

Musiyiwa, M. (2008). The Mobilization of Popular Music in the Promotion of National Unity in Zimbabwe. *MUZIKI, Journal of Music Research in Africa* 5(1), 11-29.

Mutswairo, S. (1956). *Feso,* Oxford University Press.

Nakata, M. (1998). Anthropological texts and Indigenous standpoints. *Journal of Aboriginal Studies*, 2, 3–15.

Nakata, M. (2007). *Disciplining the savages, savaging the disciplines*. Aboriginal Studies Press.

Ndlovu-Gatsheni, S.J & Willems, W. (2009). Making Sense of Cultural Nationalism and the Politics of Commemoration under the Third Chimurenga in Zimbabwe. *Journal of Southern African Studies*, 35(4), 945-965.

Pongweni, A.J.C. (1997). The Chimurenga Songs of the Zimbabwean War of Liberation. In K. Barber (Ed.), *Readings in African Popular Culture* (pp. 63-72). Indiana University Press.

Pongweni, A.J.C. (1982). *Songs that Won the Liberation Struggle*. College Press.

Ranger, T. (1985). *Peasant Consciousness and Guerrilla War in Zimbabwe: A Comparative Study*. Zimbabwe Publishing House.

Ranger, T. (1982). The Death of Chaminuka: Spirit Mediums, Nationalism, and the Guerrilla War in Zimbabwe. *African Affairs* 81(324), 349-369.

Rukuni, C. (2013). The highest office in the land is a straightjacket. *Zimbabwe Insider*. https://insiderzim.com/the-highest-office-in-the-land-is-a-straightjacket/

Thornycroft, P. (2002 January 5). Mayor who said Mugabe is like Jesus Given Land. *Telegraph*,

Tungamirai, J. (1995). Recruitment to Zanla: Building up a War Machine. In T. Ranger & N. Bhebe (Eds.), *Soldiers in Zimbabwe's Liberation War, Volume One* (pp. 36-47). University of Zimbabwe Publications.

Turino, T. (2000). *Nationalists, Cosmopolitans, and Popular Music in Zimbabwe.* Chicago Press.

Zvayi, C. (2004). Mbuya Nehanda's Spirit Lives On. *The Herald*, 9 August.

Mazwi maringe nemunyori

Mickias Musiyiwa mutsvagurudzi weruzivo rwakadzama muBoka rezveMitauro yemuAfríka paYunivhesiti yeSouth Africa (UNISA). Zvekare ndimuzvinafundo muBoka rezveNhoroondo, Nhaka neUrongwa hweRuzivo paUnivhesiti yeZimbabwe. Mutsvagurudzo dzake musanganisi wezveruzivo runobva kuzvidzidzo zvakawanda kuumba pfungwa imwe chete. Anyora zvinyorwa zvakawandisa muzvidzidzo zvemitauro, uvaranomwe, pfungwa dzehwaro hwekuongorora uvaranomwe netsika, mimhanzi yemukurumbira, uvaranomwetaurwa, ruzivo hwevobwo, pfungwa yewadzano yevarume nevakadzi, utano hwekubara kwemadzimai, pamwe nezvidzidzo zveindaneti neupenyu hwevanhu.

About the author
Mickias Musiyiwa is a research fellow in the Department of African Languages at UNISA and associate professor in the Department of History Heritage & Knowledge Systems at the University of Zimbabwe. He is an interdisciplinarian with many publications in the fields of linguistics, literature, literary/cultural theory, popular music, oral literature, indigenous epistemologies, gender, maternal health and digital humanities.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): MUSIYIWA, Mickias. Kushandiswa Muuviri Hunopikisana kweNhoroondo yeGambakadzi Nehanda muKuvaka Zimbabwe kubva kuma1960 kusvika Nhasi Uno. *Njinga & Sepé:* Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.184-209, agosto 2026.

To cite this text (APA): Musiyiwa, Mickias. (august 2026). Kushandiswa Muuviri Hunopikisana kweNhoroondo yeGambakadzi Nehanda muKuvaka Zimbabwe kubva kuma1960 kusvika Nhasi Uno. Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 184-209.

Language: isiXhosa (Xhosa)

Linkumbulo nenzila kaWinnie Madikizela-Mandela njengegorhakazi lomzabalazo kumbongo kaTA Simayile othi "Ufudukile umama wesizwe"

Thulani SIMAYILE
Department of African Languages, University of Stellenbosch,
Cape Town, Western Cape
E-mail: simayileta@sun.ac.za
ORCID iD https://orcid.org/0009-0008-2062-9566

INTYLAPHANDO
Eli nqaku liphononongа iinkumbulo zegqala negorhakazi lomzabalazo kumbongo kaSimayile (2018) othi, *"Ufudukile umama wesizwe,"* onguWinnie Madikizela-Mandela. Eli nqaku lidandalazisa ubuqhawe nemfundiso eshiywe kuluntu ngumama wesizwe. Ngokusekelwe kwimbali yomzabalazo wenkululeko yoMzantsi Afrika, uphando luphononongа indlela lo mbongo ohlanganisa ngayo intlungu yongcungcutheko ngelixa ukwaphuhlisa ubugorha bukaWinnie Madikizela-Mandela. Ngokusebenzisa ingcingane yohlalutyo lombongo, olu phononongo lujolise kwizixhobo zesihobe ezinjengophindaphindo, uvakalelo, umbuzo buciko, imifanekiso-ntelekelelo, isimboli nolwimi oluncomayo. Iziphumo zophando zityhila ukuba lo mbongo uvuselela iinkumbulo nentlungu kuluntu ngokushiywa ligorhakazi, ngokusebenzisa ubuchule bombongo obubonisa umothuko, ukungakholelwa noxinzelelo lweemvakalelo. Ngaxeshanye, olu phando luphuhlisa uWinnie Madikizela-Mandela njengomntu okwaziyo ukumelana neenzima zengcinezelo, ukungcungcuthekiswa nokunyamezela ukubandezeleka ngenxa yokulwela inkululeko yabemi abantsundu baseMzantsi Afrika ababenyhashelwe amalungelo abo. Uphando lubonisa ukufa kwakhe njengelahleko kwinkcubeko, ngokulwela amalungelo oluntu nezopolitiko. Uphando lukwaveza intlungu yokushiywa ngumyeni aye kuvalelwa kwisiqithi seentini *(Robben Island)*, ngelixa emshiya ngasemva neemveku. Olu phando luqukumbela ngelithi lo mbongo unguvimba wenkcubeko obonisa indlela yombongo oyigcina ngayo indima eyadlalwa ngamaqhawe esizwe kwixesha lengcinezelo.

AMAGAMA ANGUNDOQO
Umama Wesizwe. Igqala Lomzabalazo. Inkumbulo. Ukuzila. Ufudukile

Memórias e luto por Winnie Madikizela-Mandela como heroína da luta no poema de TA Simayile, "A mãe da nação partiu"

RESUMO
Este artigo examina as memórias de Winnie Madikizela-Mandela — veterana e heroína da luta retratada no poema "Ufudukile umama wesizwe", de Simayile (2018). O texto explora o heroísmo e os ensinamentos deixados pela "mãe da nação". Com base na história da luta de libertação da África do Sul, a pesquisa analisa como o poema encapsula a dor do sofrimento ao mesmo tempo em que desenvolve a imagem heroica de Winnie Madikizela-Mandela. Utilizando a teoria da análise poética, o estudo concentra-se em recursos poéticos como repetição, emoção, pergunta retórica, imagens, simbolismo e linguagem laudatória. Os resultados revelam que o poema

evoca memórias e dor na comunidade pela perda da heroína, empregando técnicas poéticas que expressam choque, descrença e sofrimento emocional. Simultaneamente, a pesquisa apresenta Winnie Madikizela-Mandela como alguém capaz de resistir às adversidades da opressão e da tortura, suportando o sofrimento em prol da liberdade dos sul-africanos negros, cujos direitos haviam sido violados. O estudo retrata sua morte como uma perda para a cultura e para a luta por direitos civis e políticos. A pesquisa também aborda a dor do abandono por parte de seu marido — então encarcerado na Ilha Robben —, que a deixou sozinha com os filhos. Conclui-se que o poema constitui um arquivo cultural, demonstrando como a poesia preserva o papel desempenhado por heróis nacionais durante a era do apartheid.

PALAVRAS-CHAVE
Mãe da Nação. Veterana da Luta. Memória. Luto. Deslocada.

Memories and mourning of Winnie Madikizela-Mandela as a struggle hero in TA Simayile's poem "The mother of the nation has moved away"

ABSTRACT
This article investigates the memories of the veteran and heroine of the liberation struggle, Winnie Madikizela-Mandela, as portrayed in Simayile’s (2018) poem *“Ufudukile umama wesizwe”* (“The mother of the nation has departed”). This article highlights the heroism and legacy that has been left by the mother of the nation to the society. Drawing on the history of South Africa’s liberation struggle, the article explores how the poem intertwines the pain of persecution while simultaneously celebrating the courage and resilience of Winnie Madikizela-Mandela. Using the principles of poetic analysis, the article focuses on poetic devices such as repetition. Emotive language, rhetorical questions, imagery, symbolism and laudatory language. The findings indicate that the poem evokes collective memory and grief over the loss of a national heroine through poetic strategies that convey shock, disbelief and emotional distress. At the same time, the article portrays Winnie Madikizela-Mandela as a figure who suffered oppression, persecution and suffering in the struggle for the attainment of freedom for Black South Africans whose rights were denied under the apartheid. The article also sees her death as a deep cultural loss in the continuing struggle for human rights and political justice. It also brings out the pain of being separated from her husband who was in prison on Robben Island while she was left behind with her small children to care for. The article concludes that the poem is a cultural archive and shows how poetry preserves the memory of the important role of national heroes and heroines in the era of oppression.

KEYWORDS
Mother Of The Nation; Liberation Struggle Veteran; Memory; Mourning; Departure.

1. Intshayelelo

Ukusweleka kukaWinnie Madikizela-Mandela ngomhla wesi2 kuTshazimpuzi ngowe2018 kwaba lixesha lonxunguphalo kwimbali yoMzantsi Afrika, nto leyo eyabangela isankxwe kwilizwe nakwihlabathi jikelele. Oko kwavusa izivubeko kuluntu ngendlela awangcungcuthekiswa ngayo yingalo yomthetho wocalucalulo, eyayimana imkhupha ibuye imfake esiseleni ngenxa yokulwela intswela bulungisa. Ehlonitshwa njengomama wesizwe, uWinnie Madikizela-Mandela ngumzekelo wokumelana neenzingo, ukomelela, ukunyamezela nokuzinikela okungagungqiyo okuchasa

ucalucalulo nokumela umzabalazo wenkululeko (Mandela, 1995; Gunner, 2002). Uhambe emzileni wamagorhakazi omzabalazo alwela uMthetho waMapasi aquka uLilian Ngoyi, uHelen Joseph, uRahima Moosa, uSophia Williams-De Bruyn, uAlbertina Sisulu nabanye. Oku kumenze waba ngomnye wamanina adumileyo nafunga angajiki xa ebona izinto zihamba gwenxa. Unyamezelo nokuzinikela kwakhe phantsi kwengcinezelo elwela inkululeko yabemi boMzantsi Afrika kwamenza wangomnye onegalelo kwimbali yenkululeko yoMzantsi Afrika.

Emva kokusweleka kwakhe kwayilwa iziseko ezikhuthaza intuthuzelo ngeendlela ezahlukeneyo zenkcubeko, kuquka imibongo, ukuqanjwa kweengoma nokumiselwa kwezikhumbuzo zikawonkewonke. Ngoko ke, umbongo wonxunguphalo othi, *"Ufudukile umama wesizwe"*, usebenzise isihlonipho sokuthuthuzela uluntu ngokusweleka kwesikhuthali salo. Lo mbongo usekelezelwe kumthetho wemibongo yaseAfrika equka izimbambazelo okanye intuthuzelo ngenxa yokungxwelerhwa kwamaAfrika bubukoloniyali (Nyongesa, 2017).

UFinnegan (2012) noOpland (1983) bathi unxunguphalo olubhalwa kwisihobe saseAfrika alusebenzi njengembonakaliso yonxunguphalo kuphela, kodwa nanjengendlela yokugcina inkumbulo yentlalo ngexesha lobukoloniyali nokwazi nzulu ngeziganeko zembali. Olu phononongo luphononinga ukubaluleka kwenkcubeko nembali yesihobe sesimbambazelo. Okunye olu phando lubonisa ukuba ubhalo lwesihobe ludlala indima enkulu ekuvezeni amabali okuchasa ukohluthwa kwamalungelo oluntu, ukugcina iinkumbulo zamandulo nokuzazi ukuba ungubani kuMzantsi Afrika wasemva kocalucalulo (Chapman, 2006; Ndebele, 1991).

2. Isakhelo Sengcingane

Olu phononongo lusekelwe kwiimbono ezintathu zengcingane ezinxulumeneyo: Ingcingane yomlomo, ingcingane yengqokelela yeenkumbulo, nengcingane yoncwadi lwasemva kobukoloniyali. Ezi ngcingane zizoba isiseko sokwazi indlela lo mbongo owakhiwe ngayo njengesimbambazelo, inkumbulo, ubugorha nokuchasa ubukoloniyali ngokubhekiselele kwimbali neziganeko zaseMzantsi Afrika.

2.1 Ingcingane yomlomo

Ingcingane yomlomo ngokweengcali (umz. Finnegan, 2012; Ong, 1982), igxininisa ukuba ulwazi, imbali, iinkolelo, isidima nenkcubeko ziyagcinwa zize zidluliselwe kwizizukulwana ngezizukulwana ngomlomo, kusetyenziswa amabali, iintsomi, izibongo, iingoma nezinye iindlela zoncwadi lwemveli. Le ngcingane ibalulekile ekuhlalutyeni isihobe sesimbambazelo kuba ibonisa indlela imbali neenkumbulo zoluntu ezigcinwa ngayo ngokusebenzisa uncwadi lwemveli (Finnegan, 2012; Ong, 1982).

2.2 Ingcingane yengqokelela yeenkumbulo

Le ngcingane, eyaphuhliswa nguHalbwachs (1992), ithi iinkumbulo zonxunguphalo azigcinwa ngumntu omnye kuphela kodwa zakhiwa kwaye zigcinwe luluntu lonke. UHalbwachs uqhubeka athi imibongo, izibongo, nezinye iindlela zoncwadi zisebenza njengendawo yokugcina iinkumbulo zembali, iziganeko ezibalulekileyo kunye namava oluntu. Kwisimo saseMzantsi Afrika, isihobe sesimbambazelo sisetyenziselwa ukugcina iinkumbulo zengcinezelo, umzabalazo wenkululeko kunye nobugorha babantu abafana noWinnie Madikizela-Mandela, uLilian Ngoyi, uHelen Joseph, uAlbertina Sisulu nabanye (Halbwachs, 1992; Assmann, 2011).

2.3 Ingcingane yoncwadi lwasemva kobukoloniyali

Iingcali zesihobe (umz. Baderoon, 2015; Bila, 2016; Ferrus, 2026) zithi le ngcingane yoncwadi lwasemva kobukoloniyali ihlalutya isihobe ngendlela abacinezelweyo ababeziphendulela ngayo kwimithetho yobukoloniyali, ingcinezelo, ukuxhatshazwa kunye nokuphulukana nobuntu. Iingcali zikwathi le ngcingane ijonga indlela ababhali besihobe abachasa ngayo imithetho yobukoloniyali, ngelokubuyekeza inkcubeko nesidima sabantu abacinezelweyo. Isihobe sesimbambazelo sinokuhlalutywa kusetyenziswa le ngcingane kuba sisoloko siveza ukuchasa ingcinezelo, ukungcungcuthekiswa koluntu kunye nokubuyiselwa kwesidima samaAfrika (Ashcroft, *et al*., 2002; Fanon, 1963; Nuttall & Coetzee, 1998).

Le ngcingane ingumzekelo omhle kulo mbongo kaWinnie kuba idandalazisa ubomi bakhe bakutyakatywa yidyokhwe yocalucalulo. Wabanjwa izihlandlo ezininzi ngenxa yokuchasa inkqubo yezopolitiko.

Wayengcungcuthekiswa rhoqo, kubandakanya nokuvalelwa yedwa esiseleni esibandayo, ngamanye amaxesha evalelwa ngaphandle kwesizathu (Mandela, 2013). Apho wayefumana impatho egadalala, egadwe ngamapolisa angqongqo. Wayetyholwa ngobunqolobi, wada waya kulahlwa eBrandfort, eFree State, ephantsi kweliso likarhulumente wocalucalulo. Apho kwakungelula ukuqhagamshelana namagorha omzabalazo, nangona wayezama ukuqhubeka nokuxhasa uluntu ukuba lunganikezeli ukulwela inkululeko (South African History Online, 2023).

3. Indelela Yophando

Olu phando lusebenzisa indlela yohlalutyo olusekelwe kuphononongo lombongo othi, *"Ufudukile umama wesizwe,"* obhalwe nguTA Simayile (2018). Lo mbongo uhlalutywa ngokufundwa ngokondeleyo kolwimi, ulwakhiwo kunye neempawu zesihobe ukuze kuchongwe imixholo ephindaphindiweyo kunye neepateni zesimbo sokubhala umbongo.

3.1. Uhlalutyo

3.1.1 Uphindaphindo nengcaciso yokhuzo

Enye yezona mpawu zibalulekileyo kulo mbongo kukusetyenziswa kophindaphindo nezikhuzo. Imbongi iphindaphinda amagama athile ukuze igxininise ubunzulu bentlungu ebangelwe kukusweleka kukaWinnie Madikizela-Mandela. Oku kubonakala kwimiqolo yasekuqaleni kombongo ethi:

(1) "A-a-a! Nobandla!"
(2) "A-a-a! Nomzamo!"
(3) "A-a-a! Nosizwe!"
(4) "A-a-a! Mam' uWinnie!" (Simayile, 2018:71)

Uphindaphindo lwesikhuzo esithi, *'A-a-a!'* lubonakalisa ukungakholelwa kokwehlileyo, ngokungathi lowo uswelekileyo uza kuvuka ekufeni, oku komntu oleleyo nokhwazwayo ixesha elide, ade eve, asabele. Ngokunjalo, ibinzana elithi:

(5) "Awu! Uwile-e-e-e-e-e-e-e!"
(6) "Owu! Uwile-e-e-e-e-e-e-e!" (Simayile, 2018:71)

Liphindaphindwa kaninzi kuwo wonke umbongo ukubonisa umothuko obalaseleyo nobonisa ukuba akukho mntu ebelindele ukusweleka kweli gorhakazi. Olunye uphindaphindo oluthi:

(5) "Uwile-e-e-e-e-e-e-e!"
(6) "Uwile-e-e-e-e-e-e-e!"
(7) "Uwile-e-e-e-e-e-e-e, kambe ntozakuthi!"
(8) "Uwile-e-e-e-e-e-e-e, mzindini oNtsundu!"
(9) "Uwile-e-e-e-e-e-e-e, maDlomo nani maMpondo!"
(10) "Uwile-e-e-e-e-e-e-e, umthi omthunz' omyoli!" (Simayile, 2018:71)

sisihlonipho esisetyenziswe njengomfuziselo wokusweleka komntu, nokubonisa ubunyani bokuba ngenene akasayi kuphinda athethe, sele engumfikazi. Olu phindaphindo lwenza ukuba umfundi aluve unxunguphalo lokusweleka komntu ebemthanda nobesenza okuncomekayo ekuhlaleni. Isingqi esidalwa lolu phindaphindo sinxulunyaniswe nezililo zabantu ezenzeka xa besemngcwabeni. Baye balile bangayeki de bathuthuzelwe.

3.1.2 Umbuzo-buciko nokungakholelwa

Imbongi isebenzisa umbuzo-buciko ukubonisa ukungakholelwa nokumangaliswa ukuba ngenene uWinnie ulishiyile eli limagad' ahlabayo. Le mibuzo ayifuni mpendulo, koko iveza indlela abantu ababengakulungelanga ngayo ukwamkela ukufa kwakhe.

(11) "*Akungebi liphupha kusini na?*"
(12) "*Akungebi yintsomi kusini na?*"
(13) "*Akungebi lulwimi kusini na?*"
(14) "*Akungebi yinyani kusini na?*"
(15) "*Akungebi sisiqhulo kusini na?*"
(16) "*Akungebi ndiyelama kusini na?*" (Simayile, 2018:72)

Le mibuzo buciko ikwabonisa ukuba uluntu lwalunethemba lokuba mhlawumbi iindaba zokusweleka kwakhe aziyonyani. Imbongi ngaloo ndlela iveza ubunzulu bothando nexabiso awayenalo uWinnie phakathi kwabantu. Yiyo loo nto waxolela ukungcungcuthekiswa, ezenza idini, ezama inkululeko yokucinezelwa koluntu. Umbuzo buciko usaqhuba kule miqolo ilandelayo:

(48) "Kuthiwani na namhla"
(49) "xa intlak' ihluthw' emlonyeni?"
(50) "Kubhenelwa phi na xa kunqamk' umbele wezapholo?" (Simayile, 2018:72)

Apha imbongi iveza ukuba uluntu luzibona lulahlekelwe kwaye ludidekile kuba luphulukene nenkokeli yalo ebeluyithanda. Luzibona lushiyeke lungenammeli namncedi olunokukhalela kuye lwakudibana nengxaki. Kaloku intlaka ithandwa kakhulu kwaXhosa ngenxa yencindi yayo enencasa ngathi bubusi. Nokunqamka kombele ophuma ubisi, loo nto itolika ukuba uluntu loshiyeka lubhuqwa yindlala, kungekho mntu umana elumela ukuba lunikwe iinkonzo zalo zoluntu ngurhulumente wentando yesininzi.

3.1.3 Umfanekiso ngqondweni nesimboli

Umbongo usebenzisa imifanekiso-ngqondweni kunye nesimboli ukuqaqambisa ubukhulu bokulahlekelwa yinto ubuyixabisile kwaye uyithanda.

(19) Uchwechwil' umama wesizwe,

(20) Ufudukile uNomzamo enxiweni,
(21) Ugodukile wabuyela kokwabo,
(22) Uzimele engashiyanga nelimdaka,
(23) Uhambe kubhudl' umoya elizweni,
(24) Usithele kuxokozela elizweni. (Simayile, 2018:71)

Kule miqolo ingentla kusetyenziswe isihlonipho sokufa ngelokuzama ukungakubizi kunjengoko kunjalo kuba ingumba omasikizi. Apha kusetyenziswe isigama esichaza ukufa esifana no*'uchwechile,'* esibonisa ukuba uzimele kungekho mntu umbonayo; *'ufudukile,'* esibonisa ukuba akasayi kuphinda abuye ngamva kwindawo aya kuyo; *'ugodukile,'* esibonisa ukuba ubuyele kwikhaya lakhe lokugqibela. Esi sigama siphindaphinda ukufa ngeligxininisa ukuba uWinnie ngenene usandulele, ngexesha lobunzima apho ilizwe likruthakruthanayo ngakumbi kwezopolitiko. Ebemana eba namazwi awathethayo phambi kokuba asweleke, athi le politiki wayeyizabalazela ayiyiyo le nto wayecinga ukuba ingayiyo namhlanje. Oku kuxhaswa ngamabinzana afana nala: *'kubhudl' umoya elizweni, usithele kuxokozela elizweni,'* ngelokubonisa ukungazinzi ncam kwezopolitiko. Umbongo uphinda uchaze ngokusetyenziswa kwesimboli kule miqolo ilandelayo:

(10) "umthi omthunz' omyoli."
(18) "Ucingo lwabaNtsundu luyangqina", (Simayile, 2018:71)

Igama elithi,*'umthi'* yisimboli ebonisa umzekelo wokhuseleko kuba umthi unamasebe akhusela umntu elangeni nathwala iziqhamo. *'Umthunz' omyoli'* yisimboli eqaqambisa ukuba lo mthi awufani neminye, nomthunzi wawo wanelisa wonke umntu ophantsi kwawo. Oku kuthetha ukuba uWinnie ebengumkhuseli, enenkxaso nolonwabo kuluntu. Ebephelisa unxunguphalo, nonxinzelelo eluntwini, kwehle nezibilini. Ucingo lwabaNtsundu lutolika ukudula kweendaba zokusweleka kukaWinnie, ziviwe nanguthathatha. Kwakhona kulo mbongo kusetyenziswe izikweko ukuchaza isimo sikaWinnie, ezithi:

(36) "yimazi yehlobo."
(63) indlezana enebel' elide, (Simayile, 2018:72)

Ihlobo lixesha lokukhula kwezityalo nezihluma, nto leyo ebonisa impumelelo novuyo. Imazi yehlobo yeyona inobisi oluninzi neyenza umsengi alushiye engalusenganga lonke ngenxa yobuninzi balo. Ukanti indlezana yona yimazi yesilwanyana esinobubele kwithole laso elisandul' ukuzalwa. Oku kubonisa ukuba uWinnie wayenobubele kuwo wonke umntu, engenamkhethe. Kumqolo olandelayo kusetyenziswe isimboli yokuwa *'komthikazi'* ngelokuqaqambisa ubuntshatsheli bukaWinnie eluntwini.

(37) wokuwa komthikazi, (Simayile, 2018:72)

3.1.4 Ulwimi lokuzila

Umbongo ukwaqulathe ulwimi lokuzila. Imbongi isebenzisa iincwina, izililo nonxunguphalo. Umzekelo:

(41) Lachaphaz' izulu kwehl' ilinco,

(42) Yabuy' imfuy' edlelweni ishiy' abelusi,
(43) Zathotyw' iiflegi kulo lonke eleAfrika,
(44) Zabun' izityalo ngoqhwanya weso,
(45) Zehl' iintaka zandandela phantsi, (Simayile, 2018:72)

Le miqolo ingentla ibonisa indlela ukufa okubuhlungu ngayo kude kuchaphazele nendalo ngenxa yokunganyamezeleki kwako. Kude kuthathe nabantu abaxabisekileyo nabalulutho kuluntu. Olu lwimi lukule miqolo ingentla lukwasebenzise ubabazo lokuqaqambisa ukuba ukufa oku asinto iqhelekileyo nethathwa lula luluntu.

Kanti kwimigca ethi:
(61) "Namhla uthule, mazim' iziyolo,"

(62) "Namhla ucimele, makube ngunyaka wenzila." (Simayile, 2018:72)

Imbongi ibonisa ukuba ukusweleka kukaWinnie kubangele ukuba uvuyo luphele kwaye kuqalise ixesha lokuzila. Oku kukwaphuhlisa isinxulumanisi esibonisa ukuba xa kuswelekiwe kuyazilwa. Wofika emzini onomphanga wonke umntu ezibhijele ngebhayana kulucwangco, kungekho ngxolo nakuphithizela. Ngoko ke, olu lwimi olusetyenzisiweyo ludala umoya wosizi, unxunguphalo neenkumbulo zongasekhoyo.

3.1.5 Ukudunyiswa kwamagama nokumela ubuqhawe

Ukudunyiswa kwamagama yenye yezona mpawu zibalaseleyo kulo mbongo. KwaNtu umntu unconywa ngemisebenzi yakhe emihle ebeyenza noxa engasekho eluntwini. UWinnie unikwa amagama amaninzi embeko abonisa iindima zakhe ezahlukeneyo azidlalileyo kuluntu ngelixa ebesaphila. Intsingiselo yamagama:

(1) "Nobandla," ukubonisa ukuba ebengumntu kawonkewonke. Igama elithi 'ibandla' lichaza isiqhu sabantu abahlangene ndawonye.
(2) "Nomzamo," ukubonisa ukuba ebezama phantsi kweenzima zengcinezelo. Ngenene uwufezile umzamo omhle wokuzabalazela uluntu kuba ngomnye wamaqhawe azise inkululeko eluntwini.
(3) "Nosizwe," ukubonisa ukuba ebekhathalele sonke isizwe engakhethi buso bamntu. Oku kuye kwadizwa ngumngcwabo wakhe apho zazikho zonke iintlanga, abezopolitiko, oosomashishini, iindwalutho nezihandiba kunye noluntu jikelele, bonke bemtyibela njengomama wesizwe.
(Simayile, 2018:72)

Imbongi ibuye yasebenzisa iziduko ezifana nezi: *'MamSuthu,' 'MaMsengeshe,' 'Mbelukazi kaMakhalendlovu,'* ezisetyenziswa xa kunconywa imisebenzi emihle eyenziwe ngumntu phambi kwabantu.

Le miqolo ilandelayo ibonisa imbeko, uthando kunye nendima yakhe njengomkhuseli wesizwe. Kukwavezwa ubuqhawe bakhe bokulwela isizwe, ekwaxolele ukusifela:

(56) "Elwel' inkululeko yabaNtsundu,"

(57) "Wahanjiswa ze phambi kweentsana,"
(58) "Akajika wathi: 'Phambili ngembokotho!" (Simayile, 2018:72)

Le migca ibonisa ukuzimisela kwakhe kumzabalazo wenkululeko nangona wayejongene nentshutshiso nengcinezelo. Waxolela ukuba yintlekisa yokubanjwa ngamapolisa engcinezelo phambi kwabantwana kodwa engajiki kumzabalazo.

3.1.6 Amazwi amany' isizwe nokuzithemba

Umbongo awubalisi nje ngentlungu yembongi kuphela, koko umele ilizwi loluntu lonke. Oku kubonakala kwimigca ethi:

(8) "Mzindini oNtsundu!"
(18) "Ucingo lwabaNtsundu luyangqina", (Simayile, 2018:71)

Apha imbongi ithetha egameni loluntu lwabaNtsundu ngokubanzi. Intlungu yomntu omnye
iguqulwa ibe yintlungu yesizwe.

Kwakhona imbongi ikhumbula indima kaWinnie emzabalazweni:

(55) "Licinga ngezo mini zamadabi,
(56) "Apho uWinnie wayesiw' evuka." (Simayile, 2018:72)

Le migca igcina iinkumbulo zomzabalazo ukuze izizukulwana ezizayo zingalilibali igalelo lakhe lokuzijul' ijacu efuna ilizwe likhululeke kumatyathanga ocalucalulo. Kukwasetyenziswe nochasaniso, '*uWinnie wayesiw' evuka,*' olubonisa ubunzima ahlangabezana nabo ngokumana ephuma engena entolongweni ngenxa yokuchasa umthetho wokunyhasha amalungelo abaNtsundu.

3.1.7 Ukugxeka nokuchasa

Nangona umbongo ugxile ekuzileni, ukwasebenzisa ilizwi lokugxeka abo bangazange bamxabise uWinnie ebomini bakhe. Oku kutyhilwa yile miqolo ilandelayo:

(76) "Zathi imisebenzi yakhe bubuvuvu,"

(77) "Zambhunyul' ubukhosikazi ngenqala,"
(78) "Zamphuc' ilifa alithenge ngelakh' igazi." (Simayile, 2018:72)

Le miqolo ingentla igxeka abo banyevulela igalelo likaWinnie kumzabalazo wenkululeko. USouthall (2013) uyakungqina oko xa esithi nangona ubomi bakhe babambethwe yimingeni nezityholo ezada zenza uqhekeko kuye nomyeni wakhe onguNelson Mandela, kodwa yena usahleli ekhunjulwa ngabantu abaninzi njengenina eladlala indima enkulu kumzabalazo wenkululeko. Igama elithi '*igazi*' ligxininisa ukuzinikela kwakhe, ebanjwa aze angcungcuthekiswe esiseleni, ophe ngenxa yokulwela inkululeko yabaNtsundu. Imbongi ivalelisa ngokumkhulula uWinnie aye kuphululwa ngoPhezulu izivubeko zengcinezelo ezamtyakatyayo ngexesha lomzabalazo:

(83) "Yikhululeni indwaluthokazi iyokuphumla,"
(84) "Kuba ilwile yeza nenkululeko." (Simayile, 2018:72)

Le migca ingentla ibuyisela isidima sikaWinnie kwaye iqinisekisa indawo yakhe njengelinye lamaqhawekazi amakhulu embalini yoMzantsi Afrika azama kwada kwazameka, ilizwe layifumana inkululeko elaliyinxanelwe.

4. Iziphumo Zophando

Iziphumo zolu phando zibonisa ukuba umbongo othi, *"Ufudukile umama wesizwe"* uzisebenzise ngempumelelo izixhobo ezahlukeneyo zokuphonononga isihobe, ukwakha iinkumbulo zesimbambazelo sikaWinnie Madikizela-Mandela. Uhlalutyo lubonise ukuba ukuphindaphindwa kwezikhuzo ezifana no*'A-a-a!'* no*'Uwile-e-e-e-e!'* zidala umoya wonxunguphalo nentlungu eyambese ilizwe nokungakholelwa kukusweleka kwakhe. Ezi zixhobo zoncwadi lwesihobe zenza ukuba umbongo ufane nonxunguphalo lwesihobe saseAfrika jikelele, apho iimvakalelo zobukoloniyali zivezwa ngokucacileyo kubhalo loncwadi.

Uphononongo luphinde lwabonisa ukuba ukusetyenziswa kolwimi lokuzila nombuzo-buciko kunceda ekubonakaliseni ubunzulu belahleko eyafunyanwa uluntu lwaseMzantsi Afrika. Imibuzo buciko efana nethi, *'Akungebi liphupha kusini na?'* nothi*'Kubhenelwa phi na xa kunqamk' umbele wezapholo?'* ibonise indlela abantu ababengakulungelanga ngayo ukwamkela ukufa kukaWinnie Madikizela-Mandela kunye nendlela ababemthatha ngayo njengenkokeli ebalulekileyo kuluntu.

Iziphumo zikwabonise ukuba imifanekiso ngqondweni kunye nesimboli zidlala indima enkulu ekwakheni umfanekiso ngqondweni wakhe njengomntu owazinikelayo ekulweni nengcinezelo. Ukumchaza njengomthi onomthunzi omyoli okanye *'imazi yehlobo'* kubonisa indlela awayejongwa ngayo njengexhadi elinika inkxaso nelilwela inkululeko. Kwangaxeshanye, imifanekiso ngqondweni yendalo, efana neeflegi ezithotywayo, izityalo ezibunayo kunye neentaka ezindandela phantsi, ibonakalisa ubukhulu bentlungu yokusweleka kukaWinnie, eyathi yasasazeka kulo lonke ilizwe laseAfrika.

Olunye uphando olubalulekileyo oluvele kolu hlalutyo kukuba amagama endumiso asetyenziswe embongweni agcine kwaye aqinise inkumbulo yenkcubeko. Amagama afana no *'Nobandla,' 'Nomzamo,' 'Nosizwe'* no *'MamSuthu'* abonisa imbeko enkulu awayenayo phakathi kwabantu kwaye ammisela njengomfuziselo wobuqhawe nowobunkokeli.

La magama akwanceda ekumfakeni kwisimbo saseAfrika sokudumisa nokukhumbula iinkokeli ezibalaseleyo zomzabalazo. Ngaphezu koko, iziphumo zibonise ukuba umbongo awupheleli nje ngokuzila kodwa ukwasebenza njengendlela yokugcina inkumbulo yembali kunye nokuchasa iinzame zokuthintela igalelo likaWinnie Madikizela-Mandela kumzabalazo wenkululeko. Imiqolo egxeka abo babemnyevulela iqinisekisa ukuba igalelo lakhe kumzabalazo liyakhuselwa kwaye lidluliselwa kwizizukulwana ezizayo. Ngenxa yoko, umbongo umveza uWinnie njengomama wesizwe, iqhawekazi lenkululeko, kunye nophawu oluhlala luhleli kwimbali nakoovimba bokulondoloza amaqhawe aseMzantsi Afrika.

5. Ingxoxo

Iziphumo zolu phando zibonisa ukuba umbongo othi, *"Ufudukile umama wesizwe"* unochatha kumbongo wokuzila, kuba usebenze njengendlela yokwakha nokugcina inkumbulo yesizwe. Ngokusebenzisa izixhobo zesihobe ezifana nophindaphindo, imibuzo buciko, isimboli namagama endumiso, imbongi iyakwazi ukudibanisa iimvakalelo zosizi nenkumbulo yembali ngendlela ebonisa ukubaluleka kukaWinnie Madikizela-Mandela kuluntu lwaseMzantsi Afrika. Oku kuhambelana nombono wokuba imibongo yokuzila ayikhumbuli kuphela abafileyo, kodwa ikwanceda ekuqinisekiseni indawo yabo kwinkumbulo yemisebenzi yabo kuluntu.

Uhlalutyo lukwabonisa ukuba ulwimi lokuzila olusetyenziswa embongweni lunegalelo elikhulu ekwakheni umoya wonxunguphalo nesingqala. Izikhuzo

eziphindaphindwayo kunye nemibuzo buciko zenza ukuba umfundi azive ebandakanyeka kule ntlungu, nto leyo eyenza ukuba amava embongi aguquke abe ngamava oluntu ngokubanzi. Ngale ndlela, umbongo uba sisixhobo esidibanisa abantu ngexesha lentlungu kunye nokubanceda ekwabelaneni ngeemvakalelo zokulahlekelwa ngulowo ebeliqhawe loluntu.

Enye ingongoma ebalulekileyo evela kwingxoxo kukuba umbongo uyamphakamisa uWinnie Madikizela-Mandela ukusuka kumgangatho womntu oqhelekileyo ukuya kumgangatho wamaqhawe esizwe. Ukusetyenziswa kwemifanekiso ngqondweni enjengomthi onomthunzi omyoli okanye *'imazi yehlobo'* kumenza abonakale njengenina lokhuseleko, lethemba kunye nenkululeko. Le ndlela yokumelwa kwakhe iqinisekisa ukuba imbali yakhe ayixhomekekanga kuphela kwiziganeko zembali kodwa ikwafumana intsingiselo entsha kwinkumbulo nakwinkcubeko.

Ingxoxo iphinda iveze ukuba amagama endumiso asetyenziswa embongweni adlala indima ebalulekileyo ekugcineni nasekuqhubeleni phambili izithethe zoncwadi lomlomo lwesiNtu. Ngokusebenzisa la magama, imbongi ayibonisi nje imbeko kumfi, kodwa ikwadibanisa umbongo nezithethe zenkcubeko zaseAfrika zokudumisa nokukhumbula abantu abenze igalelo elikhulu eluntwini. Oku kubonisa ukuba uncwadi lunokusebenza njengesixhobo sokugcina inkcubeko kunye nembali ngaxeshanye.

Kwakhona, iziphumo zibonisa ukuba umbongo unesakhono sokusebenza njengendlela yokuchasa kunye nokulungisa imbali. Imigca egxeka abo babethoba okanye bengayixabisi imisebenzi kaWinnie Madikizela-Mandela ibonisa indlela imbongi ezama ngayo ukuphikisa iimbono ezingalunganga ngaye. Ngaloo ndlela, umbongo uba sisixhobo sokubuyisela isidima sakhe kunye nokuqinisekisa ukuba igalelo lakhe kumzabalazo wenkululeko alilibaleki okanye ligqwethwe.

Ekuqukumbeleni, olu phando lubonisa ukuba *"Ufudukile umama wesizwe"* ludibanisa umsebenzi woncwadi, inkumbulo yembali kunye nokwakhiwa kwesazisi sesizwe. Umbongo ugcina iinkumbulo zomzabalazo wenkululeko, ukhuthaza ukuqhubeka kokuxatyiswa kwamagorha esizwe, kwaye uqinisekisa ukuba ilifa likaWinnie Madikizela-Mandela liyaqhubeka nokuphila kwiingqondo zabantu nakwizizukulwana ezizayo. Oku kungqina ukuba uncwadi lunendima ebalulekileyo ekwakheni inkumbulo yoluntu nasekugcineni imbali yesizwe (Nuttall & Coetzee, 1998).

6. Isiphelo

Olu phando belujolise ekuphononongeni indlela umbongo kaTA Simayile (2018) othi *"Ufudukile umama wesizwe"* owakha ngayo iinkumbulo, intlungu yokuzila kunye nomfanekiso ngqondweni wobuqhawe bukaWinnie Madikizela-Mandela. Ngokusebenzisa uhlalutyo olusekelwe kwizixhobo zoncwadi lwesihobe ezifana nophindaphindo, izikhuzo, imibuzo buciko, imifanekiso ngqondweni, isimboli, amagama endumiso kunye nesimbo sobhalo, uphando lubonise ukuba lo mbongo uyakwazi ukuveza ubunzulu bentlungu yesizwe ngaxeshanye ugcine inkumbulo yegalelo likaWinnie Madikizela-Mandela kumzabalazo wenkululeko.

Iziphumo zophando zibonisile ukuba umbongo awusebenzi nje njengesimbambazelo sokusweleka komntu, kodwa ukwasebenza njengendlela yokugcina imbali, inkcubeko kunye neenkumbulo zoluntu. Imbongi isebenzise izixhobo zesihobe ukwakha umfanekiso ngqondweni kaWinnie Madikizela-Mandela njengomama wesizwe, iqhawekazi lenkululeko kunye nomzekelo wokunyamezela, ukomelela nokuzinikela ekulweleni amalungelo abantu abacinezelweyo. Ngaphezu koko, umbongo uchasa iinzame zokunciphisa okanye zokugqwetha igalelo lakhe kwimbali yoMzantsi Afrika ngokuphinda uqinisekise indima yakhe ebalulekileyo kumzabalazo wenkululeko.

Ngokusekelwe kwiingcingane zomlomo, zengqokelela yeenkumbulo kunye noncwadi lwasemva kobukoloniyali, olu phando luqinisekisa ukuba uncwadi lwesiXhosa lunendima ebalulekileyo ekugcineni iinkumbulo zembali, ekwakheni ubuwena besizwe nasekudluliseleni imbali yamagorha kwizizukulwana ezizayo. Ngoko ke, umbongo othi, *"Ufudukile umama wesizwe"* ngumzekelo obalaseleyo wendlela isihobe esinokuthi sidibanise ngayo ukuzila, inkumbulo, imbali kunye nokuchasa, ngelixa sigcina kwaye sihlonipha ilifa lamaqhawe esizwe.

Imithombo esetyenzisiweyo

Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306.

Ashcroft, B., Griffiths, G., & Tiffin, H. (2002). *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures (2nd ed.).* Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203426081.

Baderoon, G. (2014). *Regarding Muslims: From slavery to post-apartheid*. Wits University Press. https://doi.org/10.18772/2014067694.

Bila, V. (2020). *The prophet of despair*. Botsotso Publishing.

Barber, K. (ed.). (1997). *Readings in African popular culture*. Indiana University Press.

Chapman, M. (2006). Postcolonialism: A literary turn. *English in Africa, 33*(2), 7–20. http://www.jstor.com/stable/40232378.

Fanon, F. (1963). *The wretched of the earth*. Grove Press.

Ferrus, D. (2002). *I've come to take you home*. In *I've come to take you home* (poem). Parliament of South Africa.

Finnegan, R. (2012). *Oral Literature in Africa*. Cambridge: Open Book Publishers.https://doi.org/10.11647/OBP.0025.

Gunner, L. (2002). *Zulu lament poetry: Arts of healing*. University of KwaZulu-Natal Press.

Halbwachs, M. (1992). On Collective Memory. (Trans., Lewis A. Coser from Les cadres sociaux de la mémoire, and from La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective.) The University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226774497.001.0001.

Madikizela-Mandela, W. (2013). *491 days: Prisoner number 1323/69*. Johannesburg, South Africa: Picador Africa.

Mandela, W. M. (1995). *Part of my soul went with him*. W. W. Norton & Company.

Ndebele, N. S. (1991). *Rediscovery of the ordinary: Essays on South African literature and culture*. COSAW.

Nuttall, S. & Coetzee, C. (Eds.). (1998). *Negotiating the past: The making of memory in South Africa*. Oxford University Press.

Nyongesa, A. (2017). Resistance in African poetry: Postcolonial perspective of Okot p'Bitek's *Song of Lawino* and Okigbo's *Labyrinths and Path of Thunder*. *Nairobi Journal of Humanities and Social Sciences, 1*(4).

Ong, W. J. (1982). *Orality and literacy: The technologizing of the word*. Methuen.

Opland, J. (1998). *Xhosa poets and poetry*. David Philip.

Simayile, T.A. (2018). *Isitha*. Imitha Publishers.

South African History Online. (2023). *Winnie Madikizela-Mandela*. https://www.sahistory.org.za/people/winnie-madikizela-mandela

Southall, R. (2013). *Liberation Movements in Power: Party and State in Southern Africa*. Pietermaritzburg, South Africa: University of KwaZulu-Natal Press.

Author's Bio

Ibhayografi

UThulani Simayile ngumhlohli kwiSebe leeLwimi zesiNtu kwiYunivesithi yaseStellenbosch. Uqukumbela isidanga sePhD kwizifundo zokufundisa ulwimi nethiyori ye-apreyizali kuncwadi. Uphando lwakhe lobungcali lukwithiyori ye-apreyizali, imfundo ngeelwimi ninzi, ukufundisa okusekelwe kuhlobo lwejanri, uphuhliso lokwazi ukubhala nokufundisa, uncwadi, kunye nezifundo zophuhliso lweelwimi zesiNtu (kubandakanywa nezifundo zenkcubeko). Amava ngezifundo zakhe aquka izifundo zeYunivesithi yaseStellenbosch, iYunivesithi yaseMzantsi Afrika (UNISA), iLawrence Bible University, kunye neKing Jesus Bible Institution. Njengesifundiswa, unamava okufundisa nokufunda kwimfundo ephakamileyo nakwimfundo esisiseko. Ukwanamava ekuphuhliseni ikharityhulam nasekufundiseni abafundi abangekathweswa zidanga nabasele benezidanga. Njengombhali ophume izandla, sele ebhale iindidi ngeendidi zoncwadi eziquka iinoveli, iidrama, isihobe, namabali amafutshane esiXhosa, nalapho athe waphumelela ukuwongwa ngeembasa eziquka iSanlam Prize for Youth Literature, iSouth African Literary Award for Youth Literature neNational best author award for African languages.

Thulani Simayile is a lecturer in the Department of African Languages at Stellenbosch University. He is pursuing a PhD in language teaching and appraisal theory in literature. His specialisation research is in appraisal theory, multilingual education, genre-based pedagogy, academic literacy, literature, and African language development studies (including cultural studies), among others. His previous qualifications include studies at Stellenbosch University, University of South Africa (UNISA), Lawrence Bible University, and King Jesus Bible Institution. As an academic, he has experience in teaching and learning in higher education and basic education teaching. He also has experience in curriculum development and teaching academic literacy (to undergraduates and postgraduates). As an author, he wrote several genres including novels, dramas, poetry, and short stories in isiXhosa for which he has won awards, including the Sanlam Prize for Youth Literature, the South African Literary Award for Youth Literature, and the National best author award for African languages.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): SIMAYILE, Thulani. Iinkumbulo nenzila kaWinnie Madikizela-Mandela njengegorhakazi lomzabalazo kumbongo kaTA Simayile othi "Ufudukile umama wesizwe". *Njinga & Sepé:* Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.210-222, agosto 2026.

To cite this text (APA): Simayile, Thulani. (august 2026). Linkumbulo nenzila kaWinnie Madikizela-Mandela njengegorhakazi lomzabalazo kumbongo kaTA Simayile othi "Ufudukile umama wesizwe". Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 210-222.

Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras
São Francisco do Conde (BA) | vol. 6, nº Especial III | p.223-232 | agosto 2026.

Language: Mfantse

Mfantse ɔkorsa no
The trio of mfantse

Patience OBENG
University of Education, Winneba, Ghana
E-mail: pobeng@uew.edu.gh
ORCID iD https://orcid.org/0009-0002-8035-8397

Oburumankoma, Oburumankoma, Oburumankoma Oburumankoma eee
Oburumankoma, ɔdapagyan eee
Oburumankoma ɔdapagyan eee
ɔson eee, ɔson ekyir nnyi abowa!

Iyi nye Mfantsefo gya a ɔnan Mfantse bɔgya a ada
Ndwom a ɔwen Mfantsefo kra
Na ɔporow hɔn ho mfuntuma gu
Ndwom a ɔma Mfantse mbanyindam bɔ pankran!
Ma Mfantse atamfo bɔ sankran!
Sɛ hɛnara yɛammbɔ hɛn ho safohen a, woana bɔbɔ?
Sɛ hɛnara ankasa yɛannkyerɛ hɛn sunyiwa a, ɔkyerɛfo nye woana?
Sɛ yɛannkyerɛ hɛn asaw a, ɔtamfo mmbɛsaw nnkyea ne pa a?
Sɛ ɔka dɛ ne dansenyi wɔ Aborɔkyir so ɛ?
Sɛ oennhu asekyerɛ so mpo a?
Na ɔhɔho mbohu nkɛka so nnyɛ amanbɔe bi a?
Pin ha ma yendzi nkɔmbɔ
Kyɛn w'aso ma menka wo Mfantse daasee
Poɛ w'enyi ma menyɛ tsetse ekunyindze nkyerɛ wo
Taa dzinn ma menka wo dza okunsen adwen
Mfantse aboasee ekunyin ekokroko no a!
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson
Hom soaa Mfantsefo bodwiir nsu ano

Dze hɔn fofoow akokoakoko siansiaan mbɔnsambɔnsa
Hom yɛɛ dɛ Ɔkorsa
Dze koryɛ peem do boduur Mankɛsem
Akotorka na obende nyinara ekyir no,
Hom yɛɛ dɛ tosa

Hom dze nhomdo dzii nyim
Dze dɔm kukuankoma baa fahodzi bea
Bɔbɔɔ hɔn sua gyee ntae
Woana nye hom asɛ?
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson a!
Anwanwadze na nsɛnkyerɛdze dze ɔha kapɛr
Esu yantam Pra no ntwaree no sɛ enyi o
Wɔdze eburowhon yɛɛ wimuhɛn
Tuu faa dɛ fafranta kesii nsu no egya, kim!
Kɔnkɔnoa nkyɛkyɛr dukuduku mu
Woana nye hom asɛ?
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson a
Ei nananom ayɛ bi o!
Ɔkɔmfo nwanwanyi Amona ayɛ bi o!
Oduaa dua ma ofiir ndwow na ahaban dafua
Ɔyɛ Ɔnwanwanyi ampa!
Mankɛsem mu anwanwadze yɛfo
Nananom nsasen, woana nye hom asɛ?
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson a!
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson!
Bahatɔ na honam mberɛw gyee hɔn esunsun,
Ahofama, akokodur, etuhoakyɛ na ɔpɛpa
Maa wɔpeem baa bɔhyɛ asaase no do
Iyi ama wɔabɛyɛ atsenka na ɔkrabɔhwɛ

Woana na ɔnye hɔn sɛ?

Dasanyi e! ma mbɔdzembɔ nsɔ w'enyi
Ka nyimpa ne mbɔdzembɔ hyɛ n' enyimnyam
Mpanyimfo baasa yi kɔr ekuraa
Nye Nananom kɔr nda
Wɔbɛpɛɛ hɔn korabew wɔ abɔasee Mankɛsem
Hɔ bɛyɛɛ krɔnn bea maa Mfantsefo
Dza ɔkɔr do wɔ hɔ dze asɛm sɛbɛ a!
Hɔ bɛyɛɛ Mfantsefo som bea
Adasa dze hɔ yɛɛ ebisatsir
Atɔrmuadze dze, ɔha kapɛr
Atɔrmuadze a ɔmaa Mfantseman ho yɛɛ hu
Wɔyɛɛ no ewirwa,
Na nnyɛ baguanserɛda a
Woana nye hom asɛ?
Abrafo twaa akɔmfo ho hyiae
Woduaa abrafo wɔ kurow biara do
Wɔtahyee mbew no nyinara do
Wɔhyɛɛ wimu nsakyeree ho nkɔm
Nyaa hɔn ho tam
Woana nye hom asɛ?

Ɔkɔmfo Amona nwanwanyi
Nananom kasamaafo krɔnkrɔn
Bɔrbɔr Kunkumfi enyiwa
Eminsadua bɔɔ sua
Mfantsefo nkwagye enyiwa
Apatasu Kɔmfo Akomanyi
Atɔrmuadze kwankyerɛfo
Ɔkyerko, ekyerɛɛ Mfantsefo
Mbusuyi ho akwan
Atɔrmuadze kwankyerɛfo e!
Bra bɔso hɛn daa ɛ!

Nananom kwankyerɛfo
Obiara nnye hom nnsɛ
Ɔkɔmfo Eku Asɔ
Wo nsɔhwɛ gyee adehye
Dɛw hyɛɛ awerɛhow ma petsee
Enyidado sii pi sii ta
Nkwa bɔɔ werdam
Anondze na edzieno nyina m'
Suro ennsi wo mpa
Asɔ bayer sɔfo Eku Asɔ
Edze asosɔ asosɔ, kɔsɔɔ
Nkwa nsu a ebuw dɛ edubuwii
Enndzi asɔ mu dabiara da

Odum tutu a ɔtwer onyaa
Ber a dɔm kukuankoma, a
Ano ayɛ wesewesee maa
Binom dze no apaapaa
dɛ ɔpɛber mu siw a ɔadɔw, maa
Ɔbɔmbɔfo Nsafor na Eku paa
Tsenee kɛpaar kwaa mu praa
Oh! Mbanyin akokodurfo paa
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson ankasa a!

Kyerem e, Oburumankoma e!
Oburumankoma e!
Kyerem e! Oburumankoma e!
Oburumankoma e! Owuodzi e!
Ekumfi Amoyaw no wuodzi e!
Tekyimanhen e!
Eduasa enum ahendzi wura
W'ahendzi braa wo

Amantsimadzefo gyee wo too mu

Sɔɔw w' sor

Woana nye hom asɛ?

Mfantsefo enyimnyam wura,

Ituur Kunkumfi kɔhwɛɛ nkwa.

Nyansabuwakwa wura,

Anɔna Okusubantsir dehye e!

Tekyimanfo bɔɔ hwea.

Dɔm kukuankoma hwɛdofo e!

Woana nye w'asɛ?

Ɔsahen kokroko Oburumankoma e!

W'awerɛw paam dɔm pepe

Yɛwɔ ano a yɛdze bɛse?

Wo nhwi mpo, sundze kor be!

Wo nsabran nye 'ibotu anaa ebɛhera,' se!

Ehyiakwa na osiwakwan patafo, be!

Po mu ɔkoamankra, se!

Woana na ɔnye wo sɛ?

Kyerem e, Oburumankoma e!

Oburumankoma e!

Ɔsahen kokroko Oburumankoma e!

W'awerɛw paam dɔm pepe

Etahyee wiadze nhanoa

Woana na ɔnye wo sɛ?

Tɛkyerɛma pa mmporɔw

Werɛ nnkefir wo da.

Ɔdapagyan ee

Ɔdapagyan ee!

Ɔtwe anamɔn mpo ihu n' botan do.

Wimu ntumbowa danfo

Wo sorkɔ nnyi ɔsɛfo

Ndamyɛ fir w' bɔfo
Eyɛ pagyaw nkɔree
Woana na ɔnye wo sɛ?
Wo mberee yɛ hyɛnn dɛ ewia
Wim' mmbor wo tsentsen do.
W'enyiwa yɛ ɔkɔr enyiwa
Nokwar, eyɛ ɔkɔr sɛfo.
Ntumbowa hwetse w'enyi mu.
Wimu nnyɛ wo nsakyera na
Woana nye w' sɛ?
Mfantsefo nkaadum wo a
Werɛ nnkɔ po.
Werɛ nnkefir wo
Amansuon bɛkye bo
Mbotoaba hwɛdofo
Woana na ɔnye wo sɛ?
Ɔdapagyan Ɔdapagyan
Ɔtwe anamɔn mpo ihu n' botan do.
Eyɛ pagyaw nkɔree
Woana na ɔnye wo sɛ?
Wimu nnyɛ wo nsakyera na
Na wim' so tsetsew w'enyim ntɛm
Sum hyerɛn wo ho nka mu
Kusukuukuu dan ahwehwɛ
Ma hann pae dɛ ewia kataban
Woana nye w' sɛ?
Mbotoaba hwɛdofo

Ɔson e!,
Ɔson ekyir nnyi abowa.
Ɔson, se!
Ɔdandanbran, pom' nam dan w'

Daadze na pom' 'kraban
Bɔrbɔr a ɔbɔɔr adze nyinara
Bɔrbɔr a ɔbor adze nyinara do
Dɔm pepe ahoda o
Tɛkyerɛma pa mmporɔw
Werɛ nnkefir wo da.
Woana nye wo asɛ?
Ɔson ee! Ɔson ee!
Ɔson ekyir nnyi abowa.
Abowa bɛn, abowa nye woana?
Kukurdu, ɔson yi botum amen?
Ehunabɔbirim kukrudu
Daadze wura
Asaase keka bɔmm!
Ndupɔn na mbabaawa guanfo
Woana na ɔnye wo sɛ?
Onyimpa pankor tsentsen
Onyimpa pankor ɔbran
Frɔm dɛ enua m' edzikanfo
Nhwi trenn dɛ kwaa
Abɔyɛfo nngyina w'enyim.
Wɔhwetse dɛ mbɛfe
Woana na ɔnye wo sɛ?
Bɔrbɔr Kunkumfi
Tsetse kaa asowa mu
Na ofir ɔkakyerɛ.
Edzikanfo ayɛ bi

Oburumankoma, Oburumankoma, Oburumankoma
Oburumankoma eee
Oburumankoma, ɔdapagyan eee
Oburumankoma ɔdapagyan eee

ɔson eee, ɔson ekyir nnyi abowa!

Taa dzinn ma menka wo dza okunsen adwen
Oburumankoma, ɔdapagyan, ɔson
Mfantsefo, Esuantsefo, Kwawufo,
Akyemfo, Wasafo, Asenfo,
Ekuapemfo, Agonafo, Denkyirafo
Na Akwamufo bɛkaa hɔn daa
Ekunyin a hɔn mbanyindam bunkam do.
Mfantse aboasee ekunyin ekokuroko no a!
Woana nye hom asɛ?
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson a!
Iyi ama wɔabɛyɛ atsenka na ɔkrabɔhwɛ
Woana na ɔnye hɔn sɛ?
Woana nye hom asɛ?
Nananom kwankyerɛfo
Obiara nnye hom nnsɛ
O! Mbanyin akokodurfo
Oburumankoma, Ɔdapagyan, Ɔson a
Mfantseman kukurii gyee hom too mu
Sɔɔw w' sor
Nna aso woana nye hom asɛ?

Mfantse aboasee ekunyin ekokuroko no a!
Nananom kwankyerɛfo
Obiara nnye hom nnsɛ
Obiara nntse dɛ hom
Obiara nntse dɛ hom
Yɛdze hom bɔtoto woana ho, obiara a?
Hom tsetse dɛ woana, obiara?
Akwankyerɛfo a obiara annye hom enndzi ntentamsɛ
Mfantse ɔkorsa ekunyin eeii

Dza hom yɛɛ ntsi no

Nkyirmba kontonkyi bɛkaa hom

Mbasantsen bɔbɔ hom dawur

Amma werɛ ennkefir dɛ hom dze nkwa na nkodzen gyee Mfantseman sii hɔ

ɔman ho dɔ

ɔmanba pa yɛ

ɔman ho banbɔ

Ahopakyi

Ahofama

Ahoɔdzen

Atamfo ko

Akandzi papa

Ahokyer ehyiahyia

Ahomtsew mu atseetsee

Ahomgye a ɔyewee

Ahogurow m' ndamyɛ

Ko-ko-ko-ko Takyiman

Wadawada Esuantse

Nkakrankakra Nkran

Satser satser Mfantse

Kyekyerkyekyer Mfantseman

Yɛda hom ase a, ɔsɛ

Yɛda hom ase a, ɔfata

Yɛda hom ase a, oye

Yɛda hom ase a, aberaw

Yɛda hom ase a, ahenewa

Yɛda hom ase

Yɛda hom ase

Yɛda hom ase

Yɛda hom ase a, ɔsɛ fata

Yɛda hom ase a, ɔfata oye,

Yɛda hom ase a, oye aberaw

Yɛda hom ase a, aberaw, ahenewa

Yɛda hom ase a, ahenewa, hom aseda ɔbɛdɛw!

Author's Bio

Patience Obeng, a lecturer at the University of Education, Winneba, Ghana, is a linguist with a PhD from the University of Ghana. She studied the Ghanaian language throughout her formal education and worked with a team of Ghanaian language experts from the UG to produce an Akan dictionary. She has taught in the Department of Akan-Nzema for thirteen years. Her areas of specialisation are Translation and Interpreting Studies (Akan and English), Ghanaian literature, Oral Literature and Cultural Studies. She is both a writer and performer of poems in Twi and Fante.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): OBENG, Patience, Mfantse ɔkorsa no. *Njinga & Sepé:* Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.223-232, agosto 2026.

To cite this text (APA): Obeng, Patience. (august 2026). Mfantse ɔkorsa no. Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 223-232.

Language: Nupe

Kuci Etsu Nupe Umaru Sanda Ndayako

Tribute to late Etsu Nupe Umaru Sanda Ndayako

Adamu Idris MANARAKIS
Department of Nupe Language, Initial Languages Legacy and Culture (ILLEC),Minna, Niger State, Nigeria,
E-mail: adamuidrismanarakis@gmail.com
ORCID iD https://orcid.org/0009-0009-9368-933X

Etsu Nupe na man egangan na,
Etsu Nupe na man ewofan na,
Etsu Nupe na man ezanda na,
Etsu Nupe na man Doko tu na,

Enya a ya KinNupe,
Cigban yikunuci a gbinya,
Kati be ela guba a ya,
Edunfege a cinbo KinNupe o,
Yi de a ba zuman tan a,

Etsu Nupe na wu yi nyagbanwu na,
Wungan enya danbo ce kagbo nyagbanwu a,
Woga nyagbanwu wo, wo a gile dokun,

Etsu Nupe Umaru Sanda e kudu a,
Etsu Nupe e gangan dokun a,
Etsu Nupe ga baye, cetezhi wo eza u,
Etsu Nupe ga yiman, eba ga dafe yeko,
Wo a gangan zunzunka be yikere nyi o,

Egan ga ce kagbo KinNupe,

Etsu Umaru ga e gan won o,
Etsu Umaru ga eba she nuwan,
baga e la bafe, wun a ye wo be a,
Etsu Umaru e zhewun a, wunman zo ewunzhe,
Etsu Umaru goza wo, wunman kpe ciwan eza ye,

Egwa Agaye o lo Lapayi,
Egwa Patigi o lo Lafiyagi,
Egwa Tsonga o lo Tsaragi,
Egwa Lokoja o lo Basa,
Gbando e ti toh gbani, gan,
Etsu Umaru da, eyigi u de danbo.

Etsu dozhin Etsu Sanda e tsu a,
Eh la ke dan yizhe o,
Eh la zhe eganmangan,
Eh la zhe cigbanko ya Kin,

Ci o bo sanyi Etsu Sanda,
Fe woman o sanyi Etsu Sanda,
Lati na wo dzo na, wun e sun,
Zanazhi wo go na e yagwa,
Soko u fa be Etsu Sanda e,
Wunla eminmanwo u ya u,
Wunla wun ta Legenlege emin guru wuncin o,
Gboroci.

Etsu nupe gwegi din guba

(The 13th Etsu Nupe)

Yahaya abubakar,
Etsu na Soko gi na,
Wo de za, ama wo de soko,

Yikan kankuru de o,
Ama wan yaba ya Gaba,
Kasa de edo,
Ama edo wo e yesan be nya kasa nya.

Yahaya Abubakar,
Wotso yi dzuru,
Egya wo yi ta u,
kpele nini kasan gubaba,
Agan wo e gan,
Woga be nyigan zhi,
Enya wu ya o,
Agan wo e jin a,
Woga be nyi jin zhi,
Gboro wen ya o,

Yahaya abubakar,
Bagi e ye bagi bana e sa bagi na,
Wo ma tun na,
Wo go bagi ye,
Wa bagi jin yawo,
Ebo nyizagizhi a de dasun wo e

Yahaya abubakar,

Agan wo a lo ezhi wuncian,
Abe tun na, ada tsun wo e,
Wo e kun za,
Zhe ma ga kun wo e na,
Wun kun soko,
Asha ze ka pati vundunu na,
Enya a ya u emi yizhe o,
Ebo egwa a tagan ya u.

Yahaya Abubakar,
Zana wogan na,
Wogan wan ni,
Zana wogan na,
Wogan wan ni,
Zana wogan na,
Wogan wan ni,
Kau gafe ata tsutsu,
Wogan wan ni,

Ngba Soko le Zakuku ye,
Wunci a edzoshi ya Zawangi,
Ngba Soko le Dagba ye,
Wunci a edzoshi ya Gaba,
Ngba Soko le Sheshi ye,
Wunci a edzoshi ya Gbongboroko,
Asha zhi du Soko wan wa o?

Soko Etsu yegun,
A esa etsu yi nupencizhi gboka,
Soko Etsu bago,
A esa Etsu yi nupencizhi za mi
Soko Etsu Kangi,

A esa Etsu Nupe fi yaka nyiringi,
Soko Etsu bawu, be eba wu ya Etsu Nupe,
Soko Etsu na wancin a zankpe na,
A Etsu zoge, Amin!

Haja gogo nna yi

Haja Gogo our Mother

Enya na e la eza wancin na,
Eba min bo, wunzo a,
Soko a Haja Gogo wancin,
Yi man a jin ciwan ya u.

Nna wun de cincin nya
egizhi be eye ladan a saranyi,
wun yi bagi ko nyizagi.
Ah ce kpaye eti egizhi o be enya na e wa
wunman ga fe nyagbanfa ya egi na be na a la
nyagbanshekpe be ya na e.
Nna eza wun yi o na e wagan egi u zhi a
wancin be nyagbanfa be afiya ahbe yegborolo
nya nusabo e. Nna kpegi kini wanginyi eba eye
ladan be enya nazhi go a nyi na ya zandondo mini a bo na.

Nna ndondo gajin wun a fa nyagbanfa be
egi u nyi kendondo wun ga yi na ahbe fifa
be eba bicicin a zhi, wunciko be tetengi.
Nna e gikini ya egi kamindondo kendo tso wunga yiyi na.

Bemin gboro e, wunjin nna kpata jin

enya nana wo ya egi u zhi a.

Wunzo na a de egi na a gikini shi
bokun wangi na, anma kemin na a
la eye dauna wunjin nna kpata jun wo a.
Esan wangi nana wunyi,
kabo nna ndocizhi lotun nana wo a,
wungo nyi na a lo na. Yi ga cin u le,
kandoci wo a de nna na e fa nyagban
eba eye ladan egizhi wanginyi na yi a wo na.
Nna kpata na kpeti kinbo na toh nazhi mangi
na tsoci twarya nya egi zhi ya na, min e wa dajin
ya ye be nyagbafa nana e. Cincin ahbe eye ladan
nya ba ye wun a ye batan.

Author's Bio

Adamu Idris Manarakis (Tashiru Nupe, Kinshi be Ebawuci ILLEC), ah man u Kpakungu Minna o, Neja Siteti, wun yi egi minmanci Bida. Wun kpe kpikpeba bana e wu Nupe na tswafo 19, etswa Sowunko, 2019, naman a zhe kpikpeba caba na a de nya Zhiminzhi wu kin Neja o na. Ebo egba zhimin na wun yi na, wun ka Enyabagi Nupe nya caba be egikagi u zhi. Wun ka Shidugi Nupe, Etanzhi, Tswayegan be Gbagban ecingizhi, be egankotizhi. Wun fingwa aci ka Kpeyizhe Nupe, wun e lotun nya enyazhe egwa zhimin ndoci o lo Nupe, eganganci kungu sanwo be esangbaci ya Prestige FM Radio be Nexter Radio nyi. Wun e gangan na e fu ezazhi sharya na, sharyafuci gbyagula, wun e wu Nupe efya COE be FLAILAS Minna e. Wun e zhe Gbakala Nupe etswa ndondo, wun ca kpangwa nana tswafo 1, nya etswa Ninfu, 2017. Manarakis ga yi eza caba na go ryatwa gawaman nya Manko ciwan na o, naman de gugo nya Nupencizhi na. Gbani, wun e ka ezhe nya kpikpe legenlege ebaci kpangwa Yemantsunzhimin o kpikpeba Legenlege NSUK o.

English Version

Adamu Idris Manarakis (Tashiru Nupe, Founder & Director, ILLEC) was born in Kpakungu, Minna, Niger State, and hails from Bida. He established the first Nupe Language School on November 19, 2016, which later became the first Language Institute in Niger State. As an indigenous language expert, he developed and wrote the first Nupe Mathematics book with numerals. He writes Nupe poems, histories, fiction and non-fiction stories, and articles. He has also co-authored Nupe Biology book. He works as a Nupe language translator, radio presenter, and broadcaster with Prestige FM Radio Minna and Nexter FM Radio Minna. He is also a motivational speaker and social media influencer. He provides pro-bono Nupe language lectures at COE Minna and FLAILAS Minna. Additionally, he publishes a monthly Nupe newspaper, a venture he started on January 1, 2017. Manarakis has received the Award of the First Professor of Nupe Language, recognized by his Nupe community. Currently, he is awaiting the result of his Master of Arts in Linguistics at Nasarawa State University.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): MANARAKIS, Adamu Idris. Kuci Etsu Nupe Umaru Sanda Ndayako. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.233-239, agosto 2026.

To cite this text (APA): Manarakis, Adamu Idris. (august 2026). Kuci Etsu Nupe Umaru Sanda Ndayako. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 233-239.

Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras
São Francisco do Conde (BA) | vol. 6, nº Especial III | p.240-242 | agosto 2026.

Language: Oromoo (Oromo)

Guddinaa Tumsa: Goota Sabaa Oromoo

Hambisa BELINA
Morgan State University
E-mail: hambisa.belina@morgan.edu
ORCID iD https://orcid.org/0000-0002-5115-3360

Guddinaa Tumsa dhugaadhaaf dhaabbate,
Bakka abbaa bu'ee obbolaa guddifate;
Jagna akka bakakkaa ogeessa qixxee hin qabne,
Gurmeesaa saba, guddise Baroo nuuf kenne.

Dhihaatti biqilee, Oromiyaa guute,
Miillaa isaan lafa, harkaan Waaqa qabate;
Wangeela labsee, dhugaa barsiise,
Hiruu tokko malee walitti qabsiise.

Jal'ina hundumaa cimsee mormee,
Saba gama-gamanaa walitti waame;
Ummata fi waldaa isa dhiisee hin deemne,
Aangoof jilbeenfatee dhugaa hin ganee.

Bonhoeffer Afrikaa jedhame beekama,
Bu'a dalgaa diduutti Museen fakkeeffama;
Taayitaa yeroo tiif hin ganne saba isaa,
Mamii tokko malee ofi godhee aarsaa.

Waarii isaa ajjeesaan irraanfataniiru,
Seenaan tuffatamtanii gad darbatamaniiru;
Hojii fi yaadannoon leenca Tumsa garuu,
Gootummaan jiraata bara dhufe darbu!

June 30, 2026

Guddinaa Tumsa: Hero of the Oromo Nation

Guddinaa Tumsaa, who stood for truth,
Who took a father's place and raised his own;
A hero like thunder, a wisdom without equal,
Who raised Baroo, gatherer of the nation, and gave him to us.

He sprang from the West and filled Oromia,
His feet upon the earth, his hands holding fast to God;
He preached the Gospel and taught the truth,
And gathered all together, leaving no division.

He stood firm against every crookedness,
He called the people from every side;
He did not flee, abandoning his people or his church,
Nor bend his knee to power and betray the truth.

Known as the Bonhoeffer of Africa,
He is likened to Moses for choosing his people;
He did not betray his nation for passing power,
But, without a shadow of doubt, offered himself as sacrifice.

Those who killed him have been forgotten;
Their history is despised and cast aside.
But the memory of Tumsa, the lion, endures—
His heroism shall live through every age that comes and goes!

======//====//=====

Author's Bio

Dr. Hambisa Belina barsiisaa herrega qabeenyaa ta'uun mana Barumsaa Daldala fi Bulchiinsaa Earl G. Graves, Yuunivarsiitii Morgan State keessa tajaajila. Ph.D. isa Bulchiinsaa Daldala Xiyyeeffanna gosa herrega qabeenya (accounting) tti argate. Barsiisi isa auditing, managerial accounting, fi financial accounting irratti xiyyeeffata. Qorannon isaa gama herrega qabeenyaa tiin auditing, internal controls, fi corporate transparency irratti xiyyeeffata. Kana alattis, Dr. Hambisan akka hayyuu hawaasaa tokkootti qorannoo walitti-qaxxaamuraa bal'aa qaba. Qorannon isaa dhaabbiilee fi yaadota Oromo kanneen akka Safuu, Gadaa, Finna, fi Nagaa irratti xiyyeeffata; akkasumas walitti-dhufeenya isaan siyaasa-diinagdee, nagaa, dagaaginaa, qorannoo magaala, fi qorannoo daangaa irratti qabaan qorata.

Dr. Hambisa Belina is an Associate Professor of Accounting at the Earl G. Graves School of Business and Management at Morgan State University. He holds a Ph.D. in Business Administration with a concentration in Accounting. He teaches auditing, managerial accounting, and financial accounting. His accounting research focuses on auditing, internal controls, and corporate transparency. In addition to his work in accounting, Dr. Belina maintains an active interdisciplinary research agenda as a critical social scholar. His scholarship examines Indigenous Oromo institutions, including Safuu, Gadaa, Finna, and Nagaa, and explores their intersections with political economy, peace, development, urban studies, and territorial studies.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): BELINA, Hambisa. Guddinaa Tumsa: Goota Sabaa Oromoo. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.240-242, agosto 2026.

To cite this text (APA): Belina, Hambisa. (august 2026). Guddinaa Tumsa: Goota Sabaa Oromoo. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 240-242.

Language: Yoruba

Àwẹ̀lé àti Ojúọ̀lápé : Obìnrin tó Yakin

Olúwakémí Olúwájúẹ̀dálọ̀ SÒMỌ̀RÍN
Centre for Language Learning, Faculty of Humanities and Education
University of West Indies. St Augustine Campus, Republic of Trinidad and Tobago
E-mail: Olukokemi1@gmail.com,
ORCID iD https://orcid.org/0009-0004-4513-646X

Mo gun igi ìtàn,

Mo lé kenkà,

Mo rí nǹkan ọ̀tọ̀.

Àwọn obìnrin tó wà níhà ibì kan tí ó yẹ kí ayé gbọ́ nípa wọn.

Ìṣẹ àti ìṣe akọni ló gbé wọn yọ níbi orí dá wọn sí.

Ọkan l Àwẹ̀lé akíkanjú obìnrin.

Àwẹ̀lé yọ gedegbe láàárín àwọn obìnrin ẹgbẹ́ rẹ̀.

Àwẹ̀lé , ajagun tí ọgbọ́n mú hánhán ju idà lọ.

Obìnrin tó fi ọgbọ́n ṣẹ́gun fún Ìbàdàn, tí agbára kò lè ṣe.

Ògbójú aṣáájú tí kò bẹ̀rù.

Erújẹjẹlójú ogun.

Olójà tó fi ìmọ̀ràn àti ọgbọ́n ṣe òwò.

Olùṣọ́ ìlú, olùdábò bo àwọn ènìyàn rẹ̀.

Iná tó jó gẹlẹgẹlẹ sí ojú ọ̀tá.

Idà ìdílé, apá tí kò gbọ̀n.

Òré Èṣù tí wọ́n fi ń pe Èṣù Àwẹ̀lé ní Ọ̀rànyàn Ìbàdàn.

Èṣù ti ṣe igi lẹ́yìn ọgbà àwọn ọ̀tá.

Obìnrin tí ó sọ ìgílógbà di ọ̀rẹ́, tí ó gbé wa sí Ìbàdàn.

Àwẹ̀lé , àpẹẹrẹ ìgboyà, ọgbọ́n, ògbójú àti ìfaradà.

Èkejì ni **Ojúọ̀lápé**, ìyá ńlá ìdílé.

Ojúọ̀lápé yọ gbọgbọ l'ààárín wọn bí ọwọ́ yọ jórí lọ.

Apáta tí gbogbo ilé fi dúró.

Ìyá tó fi ọwọ́ iṣẹ́ àti àdúrà kọ́ ilé rere.

Olùtọ́jú ọmọ, olùtọ́jú ẹbí.

Aṣọ tó bo gbogbo ìdílé.

Olórí tó fi gbogbo ara ṣàánú
Obìnrin ọlọ́gbọ́n tó fi ìfẹ́ ṣẹ́gun ayé.
Olùṣọ́ ọkàn àti ẹ̀mí àwọn ọmọ rẹ̀.
Ọpá tí gbogbo ìdílé fi ń rìn.
Orísun ìbùkún tí kò gbẹ. Àwọn Obìnrin tó ṣe’hun ribirib
Ọkan jẹ́ iná tó ń jó.
Èkejì jẹ́ omi tó ń tútù.
Ọkan jẹ́ idà tó dá ìlú sílẹ̀.
Èkejì jẹ́ apáta tí ìdílé fi dúró.
Ọkan fi ọgbọ́n ṣẹ́gun ogun.
Èkejì fi ìfẹ́, ìwà rere àti ìfaradà ṣẹ́gun ayé.
Ọkan dáàbò bo ìlú.
Èkejì kọ́ àwọn ènìyàn mọ́ra.
Ọkan jẹ́ agbára.
Èkejì jẹ́ ìfẹ́.
Ọkan jẹ́ ìmọ̀ràn.
Èkejì jẹ́ ọgbọ́n ìgbésí ayé.
Wọ́n jọ jẹ́ àwọn ìlérí tí Ọlọ́run fi sínú ẹbí àti ìlú wa.
Àwọn ni ọ̀wọn méjì tí ìlú àti ilé fi dúró.
Àwọn ni ìran wa fi ń gòkè.
Orúkọ wọn   kò má bàjẹ́.
Kí ìran wọn kó má dàrú
Kí iṣẹ́ rere wọn má parun títí láé.

English Translation

The Women of Extraordinary Worth – Àwẹ̀lé **àti Ojúọlápé**

I climbed the tree of history.
I searched far and wide.
I discovered something remarkable.
There are women whose stories deserve to be heard by the world.
It was their heroic deeds that elevated them to the place destiny prepared for them.
The first is Àwẹ̀lé , a woman of courage.
Àwẹ̀lé stood out brilliantly among the women of her generation.

Àwẹ̀lé , the warrior whose wisdom was mightier than the sword.
The woman who won battles for Ibadan through wisdom where mere strength could not prevail.
A fearless leader who never retreated before danger.
Steadfast and unwavering on the battlefield.
A leader who traded in wisdom and sound counsel.
The guardian of the city, the protector of her people.
A blazing fire that scorched the faces of her enemies.
The sword of her lineage, the unyielding arm of her family.
The trusted companion of Èṣù, renowned as the Èṣù Àwẹ̀lé of Ọ̀rànyàn in Ibadan.
Èṣù stood behind her like an unshakable pillar against her enemies.
The woman who transformed strangers into allies and brought us safely to Ibadan.
Àwẹ̀lé the embodiment of courage, wisdom, boldness, nobility, and perseverance.
The second is **Ojúọ̀lápé**, the great mother of the family.
Ojúọ̀lápé shone brightly among all women.
She is the solid rock upon which the household stands.
A mother who built a worthy home through hard work and constant prayer.
The devoted nurturer of her children.
The faithful caretaker of her entire family.
The covering garment that sheltered everyone beneath her care.
A leader who gave herself completely for the good of others.
A wise woman who conquered life's challenges through love.
The guardian of the hearts and souls of her children.
The staff upon which the whole family leaned.
An unfailing fountain of blessings that never runs dry.

One is the fire that burns brightly.
The other is the cool water that refreshes.
One is the sword that established a city.
The other is the rock upon which a family stands.
One overcame war through wisdom.
The other overcame life through love, virtue, and perseverance.
One defended the city.
The other nurtured and united her people.

One represents strength.

The other represents love.

One provides sound counsel.

The other is the wisdom of living well.

Together they are God's blessings bestowed upon our community.

They are the two pillars upon which both home and society stand.

They are the foundation upon which our generations continue to rise.

May their name forever be a symbol of honor.

May their descendants thrive without turmoil.

May the light of their good deeds continue to shine through the ages, leaving an everlasting legacy

Author’s Bio

Olúwakémí Olúwájúẹ̀dálọ̀ Sòmọ̀rín jẹ́ olùkọ́, olùgbéga,aṣáájú àṣà Yorùbá àti oníṣòwò tí ó ń gbé ní Trinidad àti Tobago. Ó ń kọ́ Èdè Yorùbá ní Yunifásítì ti West Indies, Ilé-ẹ̀kọ́ St. Augustine, níbi tí ó ti ń gbé èdè Yorùbá, àṣà, àti ìmọ̀ nípa Yorùbá lárugẹ. Nípasẹ̀ àṣà ó ń so Áfíríkà àti Karíbéánì pọ̀ nípa ìtìlẹ́yìn fún ìtọ́jú , ẹ̀kọ́, iṣẹ́ òwò, àti ìbáṣepọ̀ àṣà fún ìdàgbàsókè.

Olúwakémí Olúwájúẹ̀dálọ̀ Sòmọ̀rín is an educator, cultural leader, heritage advocate, and businesswoman based in Trinidad and Tobago. She teaches Yorùbá Language at The University of the West Indies, St. Augustine Campus, where she promotes Yorùbá language, culture, and Indigenous knowledge. Through her cultural and creative work, she connects Africa and the Caribbean by supporting heritage preservation, education, entrepreneurship, and cultural exchange while creating opportunities for sustainable development.

Recebido em: 03/2026
Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): SÒMỌ̀RÍN, Olúwakémí Olúwájúẹ̀dálọ̀. Àwẹ̀lé àti Ojúọ̀lápé : Obìnrin tó Yakin. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.243-246, agosto 2026.

To cite this text (APA): Sòmọ̀rín, Olúwakémí Olúwájúẹ̀dálọ̀. (august 2026). Àwẹ̀lé àti Ojúọ̀lápé : Obìnrin tó Yakin. Njinga & Sepé*: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 243-246.

Language: Yorùbá

Èrò nípa Akọni Gbére Ajẹmóṣèlú nínú Orin Ìdárò Yorùbá

Paul Akíntúndé AKÍNWÙMÍ (Ph.D)
Department of Linguistics and African Languages
Obafemi Awolowo University, Ile-Ife. Nigeria.
E-mail: aakinwumi@oauife.edu.ng
ORCID iD https://orcid.org/0009-0002-5156-6162

ÀṢAMỌ̀
Ìlépa iṣẹ́ yìí ni láti ṣe àwárí àwọn àṣàyàn akọni inú ètò ìṣèlú tí ọ̀rọ̀ nípa wọn jáde nínú orin Yorùbá lẹ́yìn ìgbà tí wọ́n kú tán, kí a ṣe àfàyọ ohun tí ó sọ wọ́n di akọni, kí á ṣe àfihàn èrò ọ̀kọrin nípa wọn. Iṣẹ́ yìí ṣe àṣàyàn àwọn ọ̀kọrin ìgbàlódé ní àwùjọ Yorùbá, ó sì ṣe àfàyọ àwọn ipa akọni tí ó ti kú gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú orin ìdárò tí wọ́n kọ fún wọn. Ìdí tí ó fi jẹ́ pé àwon ọkọ̀rin ìgbàlóde ni a ṣà yàn ní pé àwọn akọni ìgbàlódé nínú ètò ìṣèlú náà ni ó jẹ iṣẹ́ yìí lógún. Ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ yìí wáyé ní ìlànà tíọ́rì Ìmọ̀-Ìtàn. Ọ̀nà mẹ́ta ni a lè pín àwọn akọni gbére ìdí ìṣèlú tí wọ́n ti kú wọ̀nyí sí nípa wíwo irúfẹ́ ètò ìṣèjọba tí wọ́n ṣe – akọni ètò ìṣèlú ìbílẹ̀, nínú ètò ìṣèlú àwaarawa àti akọni ètò ìṣèlú ìjọba ológun. Lára àwọn kókó-èrò tí ó jẹ mọ́ akọni gbére tí iṣẹ́ yìí ṣe àfàyọ ni ìdárò ikú akọni, ìtọ́kasí irúfẹ́ ikú tí ó pa wọ́n, ìtọkásí ẹni tí ó kú gẹ́gẹ́ bí ènìyàn ńlá, ipò tí òkú dì mú nígbà tí ó wà láyé àti bẹbẹ tí ó gbé ṣe lórí ipò náà. Iṣẹ́ yìí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé bí ènìyàn bá ṣe rere gẹ́gẹ́ bí akínkanjú tàbí fi ìfẹ́, àìmọtara-ẹni-nìkan àti ìgboyà jà fita-fita láti yọ́ ìlú àti àwọn ìran rẹ̀ kúrò nínú ìsìnrú àti làásìgbò nígbà tí ó wà láyé, bí irú onítọ̀hún bá kú tán, ayé ó sì máa polongo rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni, ìpolongo wọn yìí yóò máa jẹ yọ nínú orin tí àwọn ọ̀kọrin bá ń kọ àti ìhà tí àwùjọ bá kọ sí wọn. Èyí ni yóò sì jẹ́ kí a lè tọ́ka sí irúfẹ́ àwọn akọni bẹ́ẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni gbére.

KÓKÓ-ỌRỌ̀
Akọni, Akọni Gbére, Orin Ìdárò, Ìṣèlú, Òṣèlú, Yorùbá

Reflexões sobre o herói político Gbére nas Lamentações Yorubá

RESUMO
O objetivo deste trabalho é identificar determinados heróis políticos mencionados em canções iorubás após suas mortes, identificar o que os tornou heróis e revelar as reflexões dos poetas a respeito deles. O estudo selecionou poetas contemporâneos da sociedade iorubá e identificou os papéis desempenhados pelos heróis falecidos, conforme retratados nas elegias a eles dedicadas. A escolha de poetas contemporâneos justifica-se pelo interesse deste trabalho nos heróis do sistema político atual. A análise baseia-se nos princípios da Teoria Histórica. Esses heróis políticos falecidos podem ser classificados em três categorias, de acordo com o tipo de governo que serviram: heróis do sistema político tradicional, heróis do sistema político militar e heróis do governo militar. Entre os temas relacionados aos heróis do passado explorados neste trabalho, destacam-se o lamento pela morte do herói, a referência às circunstâncias de seu falecimento, a exaltação da grandeza da pessoa falecida, o cargo que ocupava em vida e suas ações nesse posto. O trabalho estabelece que, quando um indivíduo pratica o

bem como herói ou luta — com amor, altruísmo e coragem — para libertar seu país e seus descendentes da escravidão e da pobreza durante sua vida, o mundo o reconhece como herói após sua morte; esse reconhecimento reflete-se tanto nas canções entoadas pelos cantores quanto na atitude do público em relação a eles. Isso nos permite classificar tais figuras como heróis exemplares.

PALAVRAS-CHAVE
Herói, Herói mundial, Canto de lamento, Política, Iorubá

The Concept of Political Life-Heroes in Yorùbá Elegiac Songs

ABSTRACT
The focus of the paper is to dig out some political heroes whose issues preoccupied Yorùbá songs after their death, to identify what made them heroes and to show the singers' perception about them. This work selected some Yorùbá contemporary singers and elucidated the concept of dead political heroes as it is portrayed in the elegaic songs composed for them after their death. The reason for the selection of these comtemporary singers is because this paper focuses mainly on comtemporary political heroes. The theory used for the analysis of this paper is Historicism. It shows that the political life-heroes that have died can be categorised into three by examining the system of government they served: traditional political life-heroes, civilian political life-heroes and military political life-heroes. The life-heroes related themes identified in the work are lamentation of the death, reference to the causes of the death, reference to the dead as public figure, the position of the dead while alive and his/her roles while holding the position. This work shows that if a person does what is good as a hero/heroine or fought shelflessly and courageously to saẹe his town and people from unrest and slavery/captivity while alive, people will continue to proclaim his/her name after the death. The proclamation of his/her name will preoccupy the songs composed by singers to mourn his/her death and the attitude of the society towards the songs. Therefore, such hero can be referred to as a life-hero.

KEYWORDS
Hero, Life-Hero, Historicism, Elegiac songs, Politics, Yorùbá

Ìfáárà

Èrò ìjìnlẹ̀ àwọn Yorùbá nípa pé ọjọ́ a kú là á dère, ènìyàn kì í ṣunwọ̀n láàyè ṣe àfihàn ojú àmúwayé àwọn Yorùbá nípa pé ènìyàn máa ń gba iyì lẹ́yìn tí ó bá kú ju ìgbà tí ó wà láyé lọ. Ìdí nìyí tí ó fi jẹ́ pé nígbà tí ẹlòmíràn bá kú tán ni ayé tó máa ń mọ irú ẹni bẹ́ẹ̀ sí akọni. Lọ́nà mìíràn, bí wọ́n bá mọ ènìyàn ní akọni nígbà tí ó wà láyé, bí onítọ̀hún bá kú tán, ayé lè má gbọ ohun kankan nípa rẹ̀. Èyí ni pé ó bá orúkọ kú. Àwọn akọni gbére ni àwọn tí ayé mọ̀ ní akọni nígbà tí wọ́n wà láyé, tí òkìkí wọn kò sì tún parun nígbà tí wọn bá kú tan tàbí akọni tí ó farasin nígbà tí ó wà láyé, ṣùgbọ́n tí òkìkì rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni bú yọ lẹ́yìn ikú rẹ̀. Lárà ohun tí ó máa ń fi ìdí akọni múlẹ̀ lẹ́yìn ikú rẹ̀ ni ìhà tí àwọn ọ̀kọrin bá kọ sí akọni. Àkọtúnkọ orin jẹ́ ọ̀kan lára ohun tí ó máa ń fi hàn pé akọni gbére ni ẹnìkan. Bí ènìyàn kan bá kú, irúfẹ́ orin tí àwọn ọ̀kọrin bá kọ lẹ́yìn ikú rẹ̀ àti bí irúfẹ́ orin bẹ́ẹ̀ ṣe jẹ́ ìtẹ́wọ́gbà sí láàrin àwùjọ máa ń fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé akọni gbére ni ẹnìkan nígbà tí ó bá kú tán.

Ipa tí ẹ̀dá bá kó ní àarin àwùjọ kì í ṣe ohun tí ó máa ń lọ sí òkun ìgbàgbé. Bí àwọn ènìyàn àwùjọ kò tilẹ̀ mú ìwé àti gègé láti kọ nípa ìtàn ẹnìkan sílẹ̀, ohun tí ó dájú ni pé wọ́n máa ń kọ ìwà àti ìṣe ẹ̀dá kọ̀ọ̀kan sí inú ọpọlọ wọn. Wọ́n sì máa ń rán an ní àrántúnran fún gbogbo àwọn ìràn wọn tí ó bá ń wá sí ayé. Akọni ní àwùjọ Yorùbá ni

àwọn ẹ̀dá àwùjọ tí wọ́n kó ipa akínkanjú láàrin àwùjọ, tí wọ́n sì ní orúkọ rere nínú ìtàn. Àjùwọ̀n (2017) ṣe àlàyé pé ènìyàn lè jẹ́ akọni níbi ogun jíjà, ètò ìṣèlú, ìṣòwò àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Èyí ni pé bí ènìyàn bá ja ogun tí ó ṣẹ́gun; akọni ni, bí ènìyàn bá ṣe ètò ìṣèlú ìlú ní àṣeyọrí; akọni ni, bí ènìyàn bá ṣòwò ní àrà ọ̀tọ̀, tí ó sì jèrè, tí ó sì dí olórúkọ ńlá; akọni ni, àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀.

Ọ̀kan nínú àwọn ohun tí ó lè sọ ẹ̀dá àwùjọ kan di akọni ni ipa tí onítọ̀hun kó nínú ètò ìṣèlú àwùjọ bẹ́ẹ̀. Èyí kan ipò tí ó dì mú, bẹ́bẹ́ tí ó gbé ṣe, bí àṣìkò rẹ̀ ṣe rí àti àtunbọ̀tan onítọ̀hun lórí ipò náà. Bí àwọn nǹkan wọ̀nyí bá mú ìdẹ̀rùn, ìdẹ̀ra àti ìlọsíwájú bá àwọn ènìyàn àwùjọ ọ̀hún, wọn yóò rí ẹ̀dá tí o túkọ̀ ìṣèlú gẹ́gẹ́ bí akọni nítorí pé kì í ṣe ohun tí ó rọrùn ni láti túkọ̀ ìṣèlú àwùjọ. Ìdí tí àwọn akínkanjú òṣèlú fi jẹ́ akọni ni pé wàhálà tí ó rọ̀ mọ́ ètò ìṣèlú pọ̀ láti orí ipò dídù, bíbọ̀ sí orí ipò, ìforíràn àti ìdàyàkọ gbogbo ìṣòro àwùjọ àti fífi iṣẹ́ rere lólẹ̀ fún ìtẹ̀síwájú àwùjọ. Ipò akọni tọ́ sì ẹni tí ó bá lè la gbogbo àwọn nǹkan wọ̀nyí já nínú ètò ìṣàkóso ìlú.

Lára ohun tí ó máa ń jẹ́ èrèǹjẹ fún jíjẹ́ akọni láàrin àwùjọ yálà nínú òṣèlú tàbí ní ọ̀nà mìíràn ni kí orúkọ wọn má parẹ́ nígbà tí wọ́n bá kúrò láyé. Èyí ni wọ́n máa ń rí bí nǹkan pàtàkì tí àwọn fi sílẹ̀ sáyé. Ọ̀pọ̀ àwọn adarí gidi nínú ètò ìṣèlú tilẹ̀ gbà pé fífi orúkọ rere sílẹ̀ yìí jẹ́ ogun ìní àwọn tí ọmọ le jẹ. èyí ni wọ́n fi máa ń sọ pé, ‘Ó fi orúkọ rere sílẹ̀ de ọmọ’. Èyí tí ó túmọ̀ sí pé bí onítọ̀hún kò bá tilẹ̀ sí láyé mọ, orúkọ rere tí ó fi sílẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni yóò wà gbéré tàbí wà títí láéláé, àwọn ọmọ àti àrọ́mọdọ́mọ rẹ̀ yóò sì máa jèrè rẹ̀ títí ayé. Èyí sì ni ó fà á tí iṣẹ́ yìí fi tọ́ka sí irúfẹ́ àwọn akọni bẹ́ẹ̀ gẹ́gẹ́ bí akọni-gbére.

Fífi àròfọ̀ dárò òkú jẹ́ ohun tí ó gbilẹ̀ ní àwùjọ àwọn Yorùbá (Adeoye (1980), Àjùwọn (1981), Àmàó (1988), Ajíbáde (2010) àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ lọ. Ipa tí lítírèṣọ̀ alohùn Yorùbá ń kó nínú sísọ àwọn ẹni tí ó bá jẹ́ akínkanjú láàrin àwùjọ di akọni-gbére kò kéré rárá. Ìdí ni pé, nípasẹ̀ lítíréṣọ̀ nípa fífi orúkọ wọn àti iṣẹ́ ribiribi tí wọ́n ṣe nígbà ayé wọn kọ orin, fífi orúkọ wọn àti ipa rere tí ìgbé ayé wọn mú bá àwùjọ wọn ké ewì tàbí fífi orúkọ wọn ṣe ìgbéjáde ìwé lítíréṣọ̀ àpilẹ̀kọ máa ń sọ irúfẹ́ àwọn ẹni bẹ́ẹ̀ di ẹ̀dá mánigbàgbé. Ní àwùjọ Yorùbá, ọ̀kan pàtàkì nínú àwọn ẹ̀ya lítíréṣọ̀ tí wọ́n máa n lò fún ìdárò òkú ni orin. Èyí rí bẹ́ẹ̀ nítorí orin jẹ́ máyàmí àwọn Yorùbá, gẹ́gẹ́ bí èrò Adémúyìwá (2017), Akínwùmí (2015, 2023), Ajíbádé (2007, 2020), Beier (1956), wọ́n fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé orin ṣe pàtàkì ní àwùjọ Yorùbá. Irúfẹ́ àwọn orin tí wọ́n bá sì lò láti dárò òkú ni orin ìdárò.

Tíọ́rì Àmúlò - Tíọ́rì Ìmọ̀ Ìtàn (Historicism)

Tíọ́rì Ìmọ̀-Ìtàn (Historicism) ni tíọ́rì àmúlò fún ìtúpalẹ̀ iṣẹ́ ìwádìí yìí. Tíọ́rì yìí jẹ́ tíọ́rì tí ó ń fúnka mọ̀ ìfìdí-òtítọ́-múlẹ̀ nípa ìtàn àwùjọ. Àwọn tí ó jẹ́ agbátẹrù tíọ́rì yìí fún ìtúpalẹ̀ iṣẹ́-ọnà ajẹmọ́-lítíréṣọ̀ ni Gallagher àti Greenblatt (2000), Levine (2022), Shittu àti Ayinla (2022), Zhuravleva (2022), Carte (2026). Tíọ́rì yìí ń wo ìbáṣepọ̀ tí ó wà láàrin ìtàn gidi, àṣà àwùjọ àti lítíréṣọ̀. Tíọ́rì Ìmọ̀-Ìtàn rí lítíréṣọ̀ gẹ́gẹ́ bí ohun tí ó jẹ́ èṣo ìtàn àti àṣà àwùjọ, èyí tí kì í ṣe ohun tí ó dá dúró láàrin àwùjọ.

Ìdí pàtàkì tí ó jẹ́ kí a yan tíọ́rì yìí láàyò fún iṣẹ́ ìwádìí yìí ni pé tíọ́rì yìí wúlò fún ìtúpalẹ̀ iṣẹ́-ọnà aláwòmọ́-lítíréṣọ̀ nípa ṣiṣo ìṣẹ̀lẹ̀ inú lítíréṣọ̀ mọ́ ìtàn gidi tí ó ṣẹlẹ̀ láàrin àwùjọ. Èyí rí bẹ́ẹ̀ nítorí lọ́pọ̀ ìgbà, ìfìdímulẹ̀ ìtàn àwùjọ máa ń jẹ́ ìlépa lítíréṣọ̀. Tíọ́rì yìí yóò jẹ́ kí a lè tọpinpin ìtàn àwọn akọni-gbéré, kí a sì ṣe àmúlò ìtàn gidi nípa wọn láti fi ìdí ohun tí àwọn ọ̀kọrin sọ nípa wọn nínú orin wọn múlẹ̀. Èyí yóò sì jẹ́ ẹ̀rí máa jẹ́ mi nìṣó lórí àwọn àbùdá tí ó sọ àwọn àkàndá ènìyàn náà di akọni-gbére.

Àfihàn Akọni nínú Orin Gbéré Yorùbá

Ní ilẹ̀ Yorùbá bí ẹni tí ó jẹ́ akọni ènìyàn bá kú, onírúurú àwọn ọ̀kọrin ní ó máa kọ orin nípa onítọ̀hún. Èyí sì máa ń ṣe àfihàn ẹni tí ó kú náà gẹ́gẹ́ bí akọni. Àwọn kókó-èrò tí ó máa ń jádé nínú àwọn orin tí wọ́n bá kọ fún ìdárò òkú máa ń jẹ́ àwọn kókó-èrò tí ó

máa ń ṣàlàyé nípa ẹni tí ó kú jẹ́, ipò rẹ̀ láàrin àwùjọ àti ìdí tí àwùjọ fi rí onítọ̀hun gẹ́gẹ́ bí akọni. Lára àwọn kókó-èrò bẹ́ẹ̀ tí iṣẹ́ yìí ṣe àfàyọ ni ìdárò ikú akọni, ìtọ́kasí irúfẹ́ ikú tí ó pa wọ́n, ìtọkásí ẹni tí ó kú gẹ́gẹ́ bí ènìyàn ńlá, ipò tí òkú dì mú nígbà tí ó wà láyé àti bẹbẹ tí ó gbé ṣe lórí ipò náà.

Ìdárò Ikú Akọni

Bí ènìyàn bá kú láàrin àwùjọ, bí wọ́n bá ṣe dárò ikú ẹni náà sí máa ń ṣe àfihàn bí onítọ̀hún ṣe ṣe pàtàkì sí nígbà tí ó wà láyé. Ikú ẹni tí ó bá jẹ́ akọni máa ń mi ìlú tìtì, ó sì máa ń ká àwọn ènìyàn lára, ìmọ̀lára wọn sì máa ń fi han pé ẹ̀dùn ọkàn ni ikú ẹni bẹ́ẹ̀ mú bá wọn. Bí ó bá jẹ́ ènìyàn kan yẹpẹrẹ ni ó kú, yàtọ̀ sí pé ìmọ̀lára àwùjọ nípa ikú rẹ̀ kò ní rinlẹ̀ bíi ti ikú akọni, àwọn ọ̀kọrin gan-an kò ní ka kíkọ orin nípa ikú ẹni bẹ́ẹ̀ kún nǹkan tí ó ṣe bàbàrà. Àpẹẹrẹ ìdáro ikú akọni ni:

Ègbè: Lokacin da Múrítàlá ya mutu
Àjọkọ: Mutu mu da yaa sun yay kuka
Lokacin da Múrítàlá ya mutu
Lílé: Tọmọdé tàgbà ni wọ́n ń sunkún ojú
Ègbè: Lọ́jọ́ tí Múrítàlá jáde láyé
Lílé: Tọmọdé tàgbà ni wọ́n ń sunkún ojú
Ègbè: Lọ́jọ́ tí Múrítàlá jáde láyé
Lílé: Mùtú mútu kíkeya dèkí a láira
Ègbè: Ènìyàn pàtàkì lọ
Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́
Lílé: Ìba kó dì dán Kánò
Ègbè: Dúkà sírí ń kúká á á á
Lílé: Ìba ko di dan Kánò
Ègbè: Dúkà sírí ń kúká á á á
Lílé: Lọ́jọ́ tán ń gbé Múrí lọ síbojì
Ègbè: Tonílé tàlejò ní Kánò ń sọkún fu lórí ìtẹ́
Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́
(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Gen. Muritala Muhammed*)

Orin òkè yìí jẹ́ orin tí Hárúnà Ìṣọ̀lá kọ́ láti ṣe ìdáro Ọ̀gágun Múrítàlá Ramat Muhammed. Ọ̀gágun Múrítàlá jẹ́ ọ̀kan lára àwọn ọ̀gá ológun ti wọ́n yọ̀nda ẹ̀mí wọn fún ikú nítorí kí orílẹ̀-èdè yìí lè wà ní ìrẹ́pọ̀, ó jà fita-fita lójú ogun ní àṣìkò ogun abẹ́lé ti wáyé ní ilẹ̀ yìí. Ọ̀gágun Múrítàlá Ramat Muhammed ni olórí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní àṣìkò ti wọ́n ṣe ikú pa á. Inú làásìgbò ìdìtẹ̀gbàjọba tí ó wáyé ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní ọjọ́ kẹtàlá, oṣù kejì, ọdún 1976 (13th Februrary, 1976) ni àwọn ọmọ ogun kan tí wọ́n gbìyànjú láti dìtẹ̀ gbà ìjọba orílẹ̀-èdè yìí pa Ọ̀gágun Múrítàlá Ramat Muhammed sí (Panter-Brick, 1978; Oyediran, 1979; Ali, 1982; Garba, 1982; Olajide, 2020; Siollun, 2009). Ìdìtẹ̀gbàjọba tí ó wáyé yìí forí sánpọ́n lẹ́yìn tí wọ́n ti pa Ọ̀gágun Muritala Ramat Muhammed tí ó jẹ́ olórí orílẹ̀-èdè tán, èyí ni ó sì jẹ́ kí Ọ̀gágun Olúṣẹ́gun Ọbásanjọ́ di olórí orílẹ̀-èdè ní ọdún 1976 lẹ́yìn ikú Ọ̀gágun Muritala Ramat Muhammed. Lára orin mìíràn tí ọ̀kọrin yìí tún fi dárò ikú akọni yìí ni:

Lílé: Ọkùnrin ọ̀gbágbárá wọnú ilẹ̀ o
Ègbè: Ọkùnrin gbọ̀rọ̀gọ̀dọ̀
Múrí dẹni à ń fẹkún gbè
Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́

Àwọn àyọlò orin Hárúnà Ìṣọ̀lá òkè yìí fi hàn pé gbogbo ará orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ni ikú Ọgágun Múrítàlá Ramat Muhammed jẹ́ ẹ̀dùn ọkàn fún, gbogbo wọn ni wọ́n sì dárò nígbà tí wọ́n gbọ́ ikú rẹ̀.

Bákan náà, ni wọn fi orin ṣe ìdárò Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ ẹni tí ó tí ó jẹ́ Premier ìjọba Ìwọ-Oòrùn (Western Region) Nàìjíríà ijọ́hun ní ìgbà ayé rẹ̀. Orin náà lọ báyìí:

Lílé: Àjànàkú sùn bí òkè
Erin ṣubú kò mà lè dìde
Ègbè: Áàwolọ́wọ̀, ó di gbéré…
Lílé: Ẹni bá magbe
Ègbè: Kó ṣèdárò aró
Lílé: Ẹni bá màlùkò
Ègbè: Kó ṣèdárò osùn
Lílé: Ẹnikẹ́ni tó bá mọ lèkélèké
Ègbè: Kó ṣèdárò ẹfun báláú
(Sunny Ade - 'Late Papa Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ S.A.N.' nínú *Jealosy*)

Orin òkè yìí jẹ́ orin tí King Sunny Adé kọ́ láti ṣe ìdáro Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀, ẹni tí ó kú ní ọdún 1987. Koko-èrò ohun tí ọ̀kọrin sọ nínú orin náà ni pé ẹni tí ó bá mọ Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ kí ó dárò ikú rẹ̀. Àpẹẹrẹ mìíràn tún ni orin ìsàlẹ̀ yìí tí ọ̀kọrin fi ki *Olóògbé Ọba Joel Adébóyè* tí ó jẹ́ ọba Orímọlúsì Ìjẹ̀bú-Igbó nígbà kan:

Lílé: Ìjẹ̀bú-Ugbó!
Ọ̀rọ̀ yìí kàyífì ni o, Sáátì!
Baba Démọlá ṣe bẹ́ẹ̀ ó wàjà
Igbó máràárún tÓlúmosì ni
Lílé: Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀
Ijọ́ yó gbọ́
Ó fọwọ́ gbárí pẹ́ pẹ́
Ó lỌba Adébóyè ló jáde láyé
Baba Morádéhún
Àfi tọ́n bá gbé e bọ̀
(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Ọba Joel Adébóyè*)

Hárúnà Ìṣọ̀lá ni ó kọ orin òkè yìí láti dárò ikú Olóògbé Ọba Joel Adébóyè. Olóògbé Ọba Joel Adébóyè jẹ ọba Orímọlúsì Ìjẹ̀bú-Igbó ní ọdún 1947, ó sì kú ní ọdún 1955. Hárúnà Ìṣọ̀lá fi orin òkè yìí dárò ikú Ọba yìí nípa títọ́kasí bí ó ti jẹ́ pé gbogbo ayé ni ó dárò rẹ̀. Láti fi hàn pé ìdárò ikú ọba yìí rinlẹ̀ ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, Hárúnà Ìṣọ̀lá tọ́ka sí àwọn bí Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀, tí wọ́n jẹ́ ènìyàn pàtàkì àti akíkanjú láàrin ìlú ni àṣìkò ti ọba yìí kú, gẹ́gẹ́ ọ̀kan lára àwọn ti wọ́n ṣe ìdárò ikú Ọba yìí.

Ìtọ́kasí Irú Ikú tí ó pa wọ́n

Ọ̀kan nínú àwọn ohun tí ó máa ń jẹ́ àbùdá àwọn akọni ni pé ikú wọn kì í ṣáábà jẹ́ ikú jẹ́ẹ́jẹ́ tàbí ikú bọ̀ńkẹ́lẹ́ tí ẹnìkan lè dọwọ́ bò pé kí arayé má mọ irú ikú tí ó pa wọ́n. Ìtọ́kasí irú ikú tí ó pa wọ́n yìí máa ń jẹ yọ nínú orin tí àwọn ọ̀kọrin bá kọ láti ṣe ìdárò ikú àwọn akọni gbére. Àpẹẹrẹ nìyí nínú orin ìsàlẹ̀ yìí:

Lílé: Ìlú Òyìnbó ná lọ
Wọ́n lọ̀pàdé ọ̀rọ̀ kòkó ni
Àjọkọ: Wọ́n ń bọ̀, kíṣẹ́ tó ṣe

Wọ́n ti dé Jàmíkà kọ́lọ́jọ tó dé
Adébóyè ọmọ Àdòrò-òkè, bọ́rọ́kọ́tọ́ bí ọká
Àkòtakìjí Erin-ńlá tí ń migbó
Ó lọ
Atẹ́gùn ló fa sábàbí ọkọ̀
Fọ́mọ Olú fọwọ́ ẹ̀ ṣé bẹ̀yẹn
Tírípolì ni wọ́n dé?
Àjọkọ: Ọkọ̀ yìí fẹ́ bà sílẹ̀ lafẹ́fẹ́ ńlá dé
Ọkọ̀ yìí forí sọgi
Nígbà tó já lojúù sánmọ̀
Kó tóó délẹ̀
Ó gbaná ẹ̀mí rọ̀run
Lílé: Bọ́jọ́ bá ti pé
Àjọkọ: Oníṣẹ̀gùn tó lè yẹ̀ ẹ́ ò sí o
Kádàrá!
Ọkọ̀ ojú sánmọ̀ lókè
Ló wa Adébóyè sájùlé ọ̀run
(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Ọba Joel Adébóyè*)

Ó hàn nínú orin òkè yìí pé nípasẹ̀ ọkọ̀ òfurufú bàálù tí ó jábọ́ ni Ọba Joel Adébóyè ni ọba yìí ṣe kú ní ọdún 1955. Ìlú Òyìnbó ni ọba yìí àti àwọn ènìyàn pàtàkì mìíràn lọ láti lọ ṣe ìpàdé nípa ọ̀rọ̀ òwò kòkó èyí ti ọrọ̀-ajé ìjọba ìwọ̀-oòrùn orílẹ̀-èdè yìí rọ̀gbọ̀kú lé ní ìgbà náà. Nígbà tí wọ́n dé Tírípolì ní afẹ́fẹ́ ṣe ọwọ́ òdí sí bálùú wọn, tí ó sì jábọ̀. Ọkọrin tẹ̀ṣíwájú láti tọ́ka sí àwọn tí wọ́n jọ kọ́wọ̀ọ́ wọ bàlúù náà, tí ìṣẹ̀lẹ̀ sì jọ mú ẹ̀mí wọn lọ. Èyí hàn nínú orin ìsàlẹ̀ yìí:

Ègbè: Àlí Àtàndá lọ ní Kánò
Asán nilé ayé
Ikú tó ń pa tálákà ló ń polówó
Tọ́n bá ń rírа ní Kìyómọ̀
Àlí bá wa kí Màkọ́lì
Adébóyè bá wa kí Bọ̀dé lọ́run
(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Ọba Joel Adébóyè*)

Ó hàn nínú àyọlò òkè yìí pé Àlí Àtàndá láti ìlú Kánò jẹ́ ọ̀kan nínú àwọn tí ẹ̀mí wọn bọ́ nínú ìjàm̀bá bàlúù náà. Àpẹẹrẹ mìíràn tún nìyí nínú àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

Adélabú, ó lóun ọ́ rọ̀nà Èkó,
Asàráìlù ló lọ̀ọ́ dènà fún un,
O kù dẹ̀dẹ̀ kó wolúyọ̀lé lọlọ́jọ́ dé o!
Ǹ jẹ́ ọ́ yẹ ká dẹ tàkúté de ra a wa?
(Odòlayé Arẹ̀mú - *Ikú Akíntọ̀lá*)

Orin òkè yìí tọ́ka sí irú ikú tí ó pa Adégòkè Adélábú àgbà olóṣélù ilẹ̀ Ìbàdàn tí gbogbo ènìyàn mọ̀ sí Adélábú Pẹnkẹlẹmẹ́ẹ̀sì tí ó kú ní ọdún 1978 nípasẹ̀ ìjàǹbá ọkọ̀. Adégòkè Adélábú jẹ́ ọ̀kan lára àwọn akíkanjú ti wọ́n ja ìjà òmìnira orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ìlú Èkó ni Adégòkè Adélábú Pẹnkẹlẹmẹ́ẹ̀sì lọ, nígbà tí ó ń bọ̀ wálé, bí ó ṣe fẹ́ wọ ìlú Ìbàdàn ni ọkọ̀ àjàgbé kọ lù ú, tí ó sì pa á. Nínú èrò Odòlayé Arẹ̀mú tí ó kọ orin òkè yìí, ó gbà pé wọ́n mọ̀-ọ́n-mọ̀ dẹ ọkọ̀ àjàgbé náà láti ṣọ̀nà de Adégòkè Adélábú Pẹnkẹlẹmẹ́ẹ̀sì ni. Ìdí nìyí tí ó fi sọ pé "Ǹ jẹ́ ọ́ yẹ ká dẹ tàkúté de ra a wa?".

Bákan náà, Odòlayé Arẹ̀mú tọ́ka sí irúfẹ́ ikú tí ó pa Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá nínú àyọlò orin ìsàlẹ̀ yìí:

À ń pé kí an mọ́ pà á, wọ́n pa á dandan dan!
Wọ́n pagbe tán, ayé ò ráró dá mọ́ oo!
Wọ́n sì pa Àlùkò tán ayé ò kosùn!
Wọ́n wá pa lèkélèké ayé ò gbádùn ẹfun!
À ń pé kí an mọ́ pà á, wọ́n pa á dandan dan!
Wọ́n wá á pa gúnnugún ayé ò gún mọ́ o!
Wọ́n sì pa Àkàlàmọ̀gbò tán ayé ò kalẹ̀!
Bí àtàtà èèyàn bá kú, ó yẹ kó dààmú ìlú o!
Ẹ wo ikú ọlọ́lá bí ti ń lé gbogbo ọmọ ará-ayé kiri!
(Odòlayé Arẹ̀mú - *Ikú Akíntọ́lá*)

Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá tí ọ̀kọrin tọ́ka sí nínú orin òkè yìí jẹ́ olórí ìjọba Ìwọ̀-Oòrùn Nàìjíríà (Premier Western Region), òun sì tún ni Ààrẹ-ọ̀nà-Kakaǹfò kẹ̀tàlá nígbà ayé rẹ̀. Ààrẹ-ọ̀nà-Kakaǹfò yìí ni olórí ọmọ-ogun ilẹ̀ Yorùbá. Ó hàn nínú àyọlò orin òkè yìí pé pípa ni wọ́n pa Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá. Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá kú ní ọjọ́ kẹẹ̀ẹ́dógún, oṣù kín-ín-ní, ọdún 1966 (15th January, 1966) nípasẹ̀ ìdìtẹ̀ gbàjọba tí ó wáyé ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní ọdún 1966.

Ìtọ́kasí Òkú gẹ́gẹ́ bí Ẹni-Ńlá

Láti fi hàn pé akọni gbére ni ẹnìkan, ó gbọdọ̀ jẹ́ èniyàn pàtàkì tí a lè pè ní akọni láàrin ìlú nígbà tí ó wà láyé, nígbà tí ó bá sì kú tí orúkọ rẹ̀ kò bá parẹ́ ni ó tó di akọni gbére. Àwọn ọ̀kọ̀rin tí wọ́n ń kọrin láti dárò àwọn akọni gbére máa ń tọ́ka sí ipò tí irúfẹ́ àwọn akọni bẹ́ẹ̀ dì mú nígbà tí wọ́n wà láyé. Àpẹẹrẹ hàn nínú àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

Lílé: Mo dénú igbó o
Igbó pa lọ́lọ́
Ègbè: Mo béèrè kí ló ṣegbó o
Kó tó pa lọ́lọ́?
Lílé: Wọ́n lólórí igbó o ló fayé sílẹ̀
Ègbè: Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́
Lílé: Mo dénú ọdàn-àn
Ọdàn ń mì tìtì
Ègbè: Mo ní kí ló ṣọdàn
Tọ́dàn ń mì tìtì?
Lílé: Wọ́n lólú ọdàn ló fayé sílẹ̀
Ègbè: Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́
Lílé: Mo débi omi
Ibú ṣomi kánrin kése e
Ègbè: Mo ní kí ló ṣebú
Tó ṣomi kánrin kése?
Lílé: Wọ́n lárọ̀gìdìgbà ló fayé sílẹ̀
Ègbè: Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́
Lílé: Èkò di bó ò lọ yàgò lọ́nà kí n lọ
Ègbè: Lọ́jọ́ Jímọ̀ tí Múrí jáde láyé é
Lílé: Èkò di bó ò lọ yàgò lọ́nà kí n lọ

Ègbè: Lọ́jọ́ Jímọ̀ tí Múrí jáde láyé é
Lílé: Fẹ̀búárì 13, 1976
Ègbè: Láílaha ílà lahù Múrítàlá Muhọ́mọdù a ò ri mọ́
(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Gen. Muritala Muhammed*)

Orin òkè yìí júwe irúfẹ́ ènìyàn tí Ọ̀gágun Múrítàlá Muhammed jẹ́ nígbà tí ó wà láyé. Fífi Ọ̀gágun Múrítàlá Muhammed wé olórí igbó, olórí ọ̀dàn àti àrọ̀gìdìgbà fi hàn pé akíkanjú àti ènìyàn ńlá ni. Èyí ni pé bí olórí igbó ṣe jẹ́ akọni nínú igbó, tí olórí ọ̀dàn jẹ́ akọni nínú ọ̀dàn, tí àrọ̀gìdìgbà jẹ́ akọni nínú omi, bẹ́ẹ̀ náà ni Ọ̀gágun Múrítàlá Muhammed ṣe jẹ́ akọni pàtàkì ní àwùjọ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Èyí ni ó fà á tí ó fi jẹ́ pé nígbà tí wọ́n pa Ọ̀gágun Múrítàlá Muhammed tan ní ọjọ́ kẹtàlá, oṣù kejì, ọdún 1976 (13th Februrary, 1976), gbogbo ìlú Èkó, èyí tí ó jẹ́ olú-ìlú orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní ìgbà náà kò fara rọ.

Èèkàn kàn-kàn-ràn ni Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ nínú ìṣèlú àti gbígba ilẹ̀ Nàìjíríà kúrò lọ́wọ́ ìṣèjọba àwọn òyìnbó amúniṣìn. Ètò ìṣèjọba rẹ̀ mọ́yánlórí, ó sì mú ìlọsíwájú bá ilẹ̀ Yorùbá àti orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní àpọpọ̀. Àwọn nǹkan wọ̀nyí jẹ́ kí àwùjọ Yorùbá rí i bí olùgbàlà, nítorí ó ṣe ohun ti ẹnìkan kò ṣe rí nínú ètò ìṣèjọba ni àwùjọ ilẹ̀ yìí. Èyí ni wọ́n fi ṣe àfihàn Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ gẹ́gẹ́ bí ènìyàn ńlá ní àwùjọ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nínú orin tí wọ́n fi ṣe ìdárò wọn ní ìsàlẹ̀ yìí:

Lílé: Gbogbo ọmọ Afíríkà o
Ègbè: Háà! Àràbà ńlá ya níjù
Ó ṣe e!
Lílé: Gbogbo ọmọ Nàìjíríà
Ègbè: Árábà ńlá ya níjù
Ó ṣe e!
Lílé: Gbogbo ọmọ Odùduwà pátá
Ègbè: Háà! Àràbà ńlá ya níjù
Ó ṣe e!
(Sunny Ade - 'Late Papa Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ S.A.N.' nínú *Jealosy*)

Fífi Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ wé àràbà nínú orin òkè yìí fi hàn pé ọ̀kan nínú àwọn òpó ìṣèlú ilẹ̀ Yorùbá, orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti ní gbogbo ilẹ̀ Áfíríkà lápapọ̀ ni. Èyí ni pé bí àràbà ṣe jẹ akọni igi nínú igbó náà ní Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ jẹ́ akọni ní àwùjọ ènìyàn. Èyí ni ó sì fà á tí ọ̀kọrin fi fi ikú Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ ní ilẹ̀ Áfíríkà wé yíya igi àràbà nínú igbó. Orin náà tún tẹ̀síwájú báyìí pé:

Lílé: Jíjí tí mo jí nílùú Òyìnbó
Ègbè: Mo gbọ́ kowéè kan tó ń ké
Lílé: Jíjí tí mo jí nílùú Òyìnbó
Ègbè: Mo gbọ́ kowéè kan tó ké
Lílé: Jíjí tí mo jí nílùú Òyìnbó
Ègbè: Mo gbọ́ kowéè kan tó ké
Lílé: Mo ní kí ló dé tó ń ké láìha?
Ègbè: Ẹyẹ abàmì tó ń ké é
Lílé: Ó ké lẹ́ẹ̀kejì

Ègbè: Láìha láìha
Ẹyẹ abàmì tó ń ké
Lílé: Ó ké lẹ́ẹ̀kẹta
Ègbè: Láìha láìha
Ó ń kéké ìyanu
Ó ń ṣèṣe ìyanu
Ẹyẹ abàmì ló ń ké é
Lílé: Àmì ara sọ mí
Mo ránṣẹ́ sílé
Mo ní kí ló ṣẹlẹ̀?
Ègbè: Wọ́n ní erin ti wó
Ó wó, ó wó, ó wó ó
Lílé: Àjànàkú sùn bí òkè
Erin ti wó kò lè dìde
Ègbè: Áàwolọ́wọ̀, ó di gbéré
Lílé: Àjànàkú sùn bí òkè
Erin ṣubú kò mà lè dìde
(Sunny Ade - 'Late Papa Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ S.A.N.' nínú *Jealosy*)

Ní ilẹ̀ Yorùbá, ohun àmì ni ó jẹ́ nígbà tí ẹyẹ kowéè bá ké ṣùgbọ́n tí kó hà. Bí irú èyí bá wáyé, ìgbàgbọ́ àwọn Yorùbá ni pé ìṣẹ̀lẹ̀ ńlá kan ti ṣẹlẹ̀, ẹni ńlá kan ti kú. Irúfẹ́ èrò yìí ni King Sunny Ade gbé kalẹ̀ nínú orin òkè yìí láti ṣe àfihàn pé ènìyàn ńlá ni Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ tí ó jáde láyé. Bákan náà ni ọ̀kọrin tún fi kíkú Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ wé wíwo erin nínú igbó. Èyí túmọ̀ sí pé bí erin ṣe jẹ ọba ẹranko ni Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ jẹ́ akọni ènìyàn.

Yàtọ̀ sí èyí, ìfihàn pé ènìyàn pàtàkì ni Olóògbé Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà Awùjalẹ̀ ti Ìjẹ̀bú-Òde tí ó kú ní ọdún 2025 ní àwùjọ ilẹ̀ Yorùbá àti orílẹ̀-èdè Nàìjíríà lápapọ̀ hàn nínú orin tí Ebenezer Obey fi ṣe ìdárò rẹ̀ gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú orin ìsàlẹ̀ yìí:

Àjọkọ: Kò sẹ́ni tí ó ní san
Kò sẹ́ni tí ó ní san
Igbèsè nikú, Baba Morádéhún
Kò sẹ́ni tí ó ní san
Lílé: Erin ńlá wó ó
Àjànàkú lọ lọ́dàn ó ṣe
Àjọkọ: Káàsà! Ìjẹ̀bú-Ugbó
Ẹ mà kú etíìgbọ́
Ẹ kú ilédè ọkọ Modúpẹ́ Orímolúsì
Kábíèsí tó lọ sájùlé ọ̀run

Lílé: Ẹni ò lè ṣe bí aláarùn lóyìngbò
Àjọkọ: Íyẹ́n ò lè ṣe bí Adégbọrọ̀ lọ́jà ọba ò
Àjọkọ: Àdá tó mú sánsán kò le sánko fún ra rẹ̀
Ènìyàn lo le sánko fún un
Ewé ńlá-ńlá o
Ewé ńlá-ńlá o

kò ní padà, kó rú wẹ́wẹ́
Èèwọ̀ òrìṣà!
(Ebenezer Obey – Orin tí wọ́n kọ níbi àdúrà ọjọ́ kẹjọ́ Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà)

Orin òkè yìí ni Ebenezer Obey kọ lẹ́yìn ikú Olóògbé Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà Awùjalẹ̀ ti Ìjẹ̀bú-Òde. Ọba Káyọ̀dé Adétọ̀nà jẹ́ ọ̀kan lára àwọn awùjalẹ̀ Ìjẹ̀bú-Òde ti wọ́n fi kún òkìkí àti ìdàgbàsókè Ìjẹ̀bú-Òde àti ilẹ̀ Ìjẹ̀bú ní àpapọ̀. Gẹ́gẹ́ bí ìwé ìròyìn *The Punch* (July 13, 2025) àti *The Guardian* (July 25, 2025) ṣé ṣàlàyé, Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà jẹ ọba Awùjalẹ̀ ti ìlú Ìjẹ̀bú-Òde ní ọjọ́ kejì, oṣù kẹrin ọdún 1960 (2nd April, 1960) nígbà tí ó wà ní ọmọ ọdún mẹ́rìndínlọ́gbọ̀n (26), ó sì kú ní ọjọ́ kẹtàlá, oṣù keje ọdún 2025 (13th July, 2025) ní ẹni ọdún mọ́kànléláàádọ́rùn-ún (91years) (The Guardian, July 13, 2025). Èyí fi hàn pé Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà ló ọdún márùndínláàádọ́rin (65years) ní orí àpèrè ọba Awùjalẹ̀ ti ìlú Ìjẹ̀bú-Òde. Ebenezer Obey fi Olóyè Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà wé erin ńlá tí ó tún dà pè ní àjànàkú. Èyí túmọ̀ sí pé bí erin ṣe jẹ ọba ẹranko ni Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà jẹ́ ọba ní àwùjọ ènìyàn. Ọkọrin tún pé Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà ní ewé ńlá nínú orin náà, èyí tí ó sọ pé " Ewé ńlá-ńlá kò ní padà, kó rú wẹ́wẹ́". Eyí túmọ̀ sí pé bí Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà ṣe tobí tó, kò lè padà di ẹni yẹpẹrẹ kódà lẹ́yìn ìgbà tí ó kú tán. Èyí sì fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé akọni-gbére ni Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà.

Àpẹẹrẹ mìíràn tú ni orin tí wọ́n fi ki Olóyè Símbìàtù Abíọ́lá nínú àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

Lílé: Lọ́jọ́ tán gbé Símbìàtù dé
Tí wọ́n gbé e dé làtìlú Ọba
Kódà bó jólórí-ìlú ni
Kò lè yẹ é ju Símbìàtù lọ
Ayé yẹ é, aya Ọláwálé
Kọ̀run dáa fún ẹ jù bẹ́ẹ̀ lọ
Olórí-ìlú, gbogbo wọ́n ná wá
Látorí olórí-ìlú orílẹ̀-èdè wa
Bùráímọ̀ ọmọ Bàbáńgídá
Àwọn gọ́fánọ̀ pọ̀ lọ jàra
Àwọn mínísítà wọn pọ̀ lọ bìbà o
Àǹbásádọ̀, wọ́n pọ̀ lọ bí i rẹ́rẹ
Àwọn Mùsùlùmí lọ bí ọlá Ọlọ́hun
Àwọn Onígbàgbọ́ ò lóǹkà o
Mẹ̀kúnnù wọ́n pọ̀ lọ jàra
Ọmọ ilékéú ò lónkà o
Àlìhúlàmọ́hù, wọ́n lọ bíi rẹ́rẹ́
Àyìndé Adé lójú mi ló ṣé
Ẹ wobi kéú gbé ń kù bí òjò o
(Síkírù Àyìndé Barrister - 'Late Ayinba Simbiat Abíọ́lá' nínú *Fuji Dimension*)

Orin òkè yìí ni Síkírù Àyìndé Barrister fún ìdárò ikú lẹ́yìn ikú Olóògbé Alhaja Simbiat Abíọ́lá ẹni tí ó jẹ́ ìyáwò Olóògbé Ààrẹ Moshood Kásìmáawòò Abíọ́lá tí ó wọlé ìbò Ààrẹ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní ọdún 1993, ṣùgbọ́n tí wọn kò gbé ìjọba fún un. Alhaja Simbiat Abíọ́lá kú ní ọjọ́ kẹwàá, oṣù kọkànlá, ọdún 1992 (10th November, 1992) ní àṣìkò tí ọkọ rẹ̀ ń du ipò Ààrẹ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ènìyàn ńlá ni Alhaja Simbiat Abíọ́lá,

akọnibìnrin sì ni pẹ̀lú. Ohun tí ó fún ní orúkọ gan-an ni gbajúmọ̀ ènìyàn tí ọkọ rẹ̀ jẹ́. Yàtọ̀ sí èyí, Alhaja Simbiat Abíọ́lá tún jẹ́ oníṣòwò àtí onílé-iṣẹ́. Irúfẹ́ àwọn ọ̀wọ̀ ènìyàn tí ọ̀kọrin mẹ́nu bà nínú orin òkè yìí pé wọ́n wá sí ibi ìsìnkú Alhaja Simbiat Abíọ́lá fi hàn pé Alhaja Simbiat Abíọ́lá kì í ṣe ènìyàn lásán láàrin àwùjọ.

Ìpò Òkú kí ó tó kù

Bí ènìyàn bá ènìyàn bá jẹ́ ẹni ńlá tàbí akọni pàtàkì láàrin ìlú, ó máa ní irúfẹ́ ipò tí onítọ̀hún dì mú nínú àwùjọ kí àwọn ènìyàn àwùjọ tó rí i gẹ́gẹ́ bí akọni. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé àwọn akọni inú ètò ìṣèlú ni a ṣàyàn nínú iṣẹ́ yìí, síbẹ̀ oní inú irúfẹ́ ètò ìṣèlú tí ẹnìkọ̀ọ̀kan wọn ti kópa, ó sì ní irúfẹ́ ipò tí wọ́n dì mú nínú ìlànà iṣẹ̀lú tí wọ́n ti kópa. Ìtọ́kasí ipò tí àwọn akọni gbére yìí dì mú láyé máa ń jẹ yọ nínú orin tí àwọn ọ̀kọrin bá kọ láti dárò wọn lẹ́yìn ikú wọn. Àpẹẹrẹ irúfẹ́ kókó-èrò bẹ́ẹ̀ ni:

Mo rántí olólùfẹ́ mi o,
Akíntọ́lá,
Premier Western Region
Bótò: Bàbá o!
Ikú oo, tí èé jẹ́ á dágbére fẹ́nìkejì ẹni
Kò tóó mọ́ ọn múni lọ
(Odòlayé Arẹ̀mú – *Ikú Akíntọ́lá*)

Nínú orin òkè yìí, Odòlayé Arẹ̀mú tọ́ka sí ipò tí Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá dì mú nígbà tí ó wà láyé. Ipò yìí ni ipò olórí ìjọba Ìwọ̀-Oòrùn Nàìjíríà (Premier Western Region). Ipò yìí náà ni ipò tí Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ dì mú ṣáájú, kí ó tó di pé Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá dé ibẹ̀. Èyí fi hàn pé nínú ètò ìṣèlú ìjọba àwaarawa (democracy) ni Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́látí di ipò mú nígbà tí ó wà láyé.

Apẹẹrẹ mììràn tún ni orin ìsàlẹ̀ yìí nípa ìtọ́kasí ipò ti Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà Awùjalẹ̀ ti Ìjẹ̀bú-Òde dì mú nígbà tí ó wà láyé:

Lílé: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
Ègbè: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
Lílé: Kábíyèsí ti wàjà, ó ti wàjà o!
Ègbè: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
Àjọkọ: Awùjalẹ̀ ọba tótó
Ègbè: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
Lílé: Kábíyèsí ti wàjà, ó ti wàjà o!
Ègbè: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
Lílé: Èdùmàrè kó dẹlẹ̀
kó dẹlẹ̀ fún bàbá tó relé
Ègbè: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
Lílé: Ọ̀gbágbá, a gbọ́tẹ̀ mọ́lẹ̀
Ègbè: Síkirù Àyànfẹ́, Àwùjalẹ̀ ọ̀ba tótó
(Ebenezer Obey – Orin tí wọ́n kọ níbi àdúrà ọjọ́ kẹjọ́ Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà)

Nínú orin òkè yìí, Ebenezer Obey tọ́ka sí ipò Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà gẹ́gẹ́ bí Awùjalẹ̀ ti Ìjẹ̀bú-Òde nígbà tí ó wà láyé. Èyí fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ (traditional politics/monachical system) ni Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà ti di ipò òṣèlú mú láàrin ọdún 1960 sí ọdún 2025, àgbà ọba sì ní ní gbogbo ilẹ̀ Ìjẹ̀bú (paramount king of Ìjẹ̀bú land). Nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ náà ni Oba Joel Adébóyè Orímọlúsì Ìjẹ̀bú-Igbó ọdún 1947 sí ọdún 1955, gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú orin ìsàlẹ̀ yìí:

Baba Morádéhún
Àfi tọ́n bá gbé e bọ̀
Ègbè: Wọ́n ti lórí Adé ò ní sùnta
Lílé: Owó ńlá lọ
(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Ọba Joel Adébóyè*)

Ìpèdè pé 'Wọ́n ti lórí Adé ò ní sùnta' tí ó nínú orin òkè yìí fi hàn pé ọba ni Oba Joel Adébóyè Orímọlúsì Ìjẹ̀bú-Igbó, wọn kò sì gbọdọ̀ sin òkú rẹ̀ sí ẹ̀yìn odi. Èyí wà ní ìbámu pẹ̀lú àṣà àwùjọ Yorùbá àti ìgbàgbọ́ wọn nípa pé wọn gbọdọ̀ sin ọba kan sí ìlú tí ó ti jẹ ọba lẹ́yìn tí ó bá kú tan, wọ́n kò gbọdọ̀ sin ín sí ibòmíràn nítorí pé ọba gbọdọ̀ ní ojú-oórì ní ìlú rẹ̀.

Bí ó ti jẹ́ pé kì í ṣe ọkùnrin nìkan ní ó ń kópa nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ Yorùbá, tí ó jẹ́ pé àwọn obìnrin náà ní ipò tí wọ́n dì mú nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ Yorùbá, àwọn ọ̀kọrin náà tọ́ka sí ipò àwọn obìnrin tí ó ti kú náà nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ Yorùbá. Èyí hàn nínú orin Síkírù Àyìndé Barrister tí ó ti tọ́ka sí ipò Alhaja Simbiat Abíọ́lá báyìí:

Lílé: Símbìátù aya Abíọ́lá
Ìyálóde Kẹ́m̀ta kú o
Ègbè: Símbìátù aya Abíọ́lá
Tinúkẹ́ fayé sílẹ̀
Ọ̀tún Ìyálóde Líṣàbí
Àrìnnàkò ó dojú àlá á

Lílé: Lójú mi ló ṣe nílé Abíọ́lá
Ilé owó, ilé ọlá
Ilé ọgbọ́n, ilé òye
Nínú ọlá ńlá Símbìà
TAtinúkẹ́ ti ń pàṣẹ
Kó tó jáde rèlú ọba
(Síkírù Àyìndé Barrister - 'Late Ayinba Simbiat Abíọ́lá' nínú *Fuji Dimension*)

Ó hàn nínú orin òkè yìí pé Ìyálóde Kẹ́m̀ta Ẹ̀gbá ni Alhaja Simbiat Abíọ́lá. Bákan náà ni ó sì tún jẹ́ Ọ̀tún Ìyálóde Líṣàbí ní Ẹ̀gbá. Èyí fi hàn pé Alhaja Simbiat Abíọ́lá jẹ́ akínkanjú obìnrin tí ó ní ipa nínú ètò ìṣèlú ìbílẹ̀ ní àwùjọ Yorùbá. Yàtọ̀ sí èyí, ó tún hàn nínú orin náà pé apaṣẹ̀ ni Alhaja Simbiat Abíọ́lá nínú ẹbí. Èyí rí bẹ́ẹ̀ nító rí pé òun ni ìyàlé àgbà ní ọ̀dẹ̀dẹ̀ ọkọ wọn.

Bẹbẹ tí Òkú gbé ṣe

Ìgbàgbọ́ àwọn Yorùbá ni pé kí ènìyàn di ipò kan mú kò tó pọ́n, bí ohun tí ènìyàn gbé ipò náà ṣe. Wọ́n gbàgbọ́ pé tí ènìyàn bá lo ipò, tí ó fí orúkọ rere sílẹ̀ níbẹ̀ ni orúkọ ènìyàn kò fi ní parẹ́, tí ènìyàn yóó sì fi di akọni gbére lẹ́yìn tí ó bá kú tán. Nínú àwọn kókó-èrò nípa akọni gbére tí àwọn ọ̀kọrin máa ń fi hàn ni bẹbẹ tí ẹni náà gbé ṣe lórí ipò tí ó wà kí ó tó di pé ó kú. Àpẹẹrẹ ni orin ìsàlẹ̀ yìí:

Lílé: Nípa iṣẹ́ rere tí Múrítàlá ṣe sáyé
Ègbè: Ọmọ Nàìjíríà a ò ní gbàgbé rárá
Lílé: Nípa iṣẹ́ rere tí Múrítàlá ṣe sáyé
Ègbè: Ọmọ Nàìjíríà a ò ní gbàgbé rárá

Ègbè: Dárí ji Múrí tó dolóògbé o
Lílé: Olúwa Ọba
Ègbè: Dárí ji Múrí tó dolóògbé o
Lílé: Olótùú Ìjọba Àpapọ̀
Ègbè: Iṣẹ́ rere tó ṣe sáyé
Lílé: Ẹ tẹ́tí
Ègbè: Kí ẹ mí a gbọ́
Lílé: Ẹ tẹ́tí
Ègbè: Kí ẹ mí a gbọ́
Lílé: Gbogbo ohun tó le bí irin
Ègbè: Ó múyẹn dẹ̀ bí ẹ̀kọ
Lílé: Gbogbo ohun tó le bí irin
Ègbè: Ó múyẹn dẹ̀ bí ẹ̀kọ
Lílé: Ó ní gbogbo mẹ̀kúnnù
Ègbè: Nǹkankan ò gbọdọ̀ ni wọ́n lára
Lílé: Ó ní gbogbo mẹ̀kúnnù
Ègbè: Nǹkankan ò gbọdọ̀ ni wọ́n lára
Lílé: Ìyẹn ni gbogbo
Ègbè: Ọmọráyé fi ń ṣèdárò fún un
Lílé: Ìyẹn ni gbogbo
Ègbè: Ọmọráyé fi ń ṣèdárò fún un
Àlìájì Múrítàlábì

(Hárúnà Ìṣọ̀lá - *Late Gen. Muritala Muhammed*)

Nínú àyọlò òkè yìí, Hárúnà Ìṣọ̀lá tọ́ka sí àwọn bẹbẹ tí Ọ̀gágun Muritala Ramat Muhammed gbé ṣe nígbà tí ó jẹ́ olórí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, kí ó tó di pé wọ́n pa á. Lára ohun tí ó ṣe ni pé ó mú gbogbo ohun tí ó le koko kí ó tó dé orí àláàfà rọ̀, kí ara lè tu àwọn mẹ̀kúnnù. Kò fẹ́ kí ara ni àwọn mẹ̀kúnnù rara. Ó hàn nínú orin òkè náà pé àwọn nǹkan tí ó gbé ṣe yìí gan-an ni ó jẹ́ kí àwọn ènìyàn máa ṣe ìdárò rẹ̀.

Àpẹẹrẹ mìíràn tún hàn níbi tí King Sunny Ade ti tọ́ka sí àwọn ohun ribiribi tí Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ ṣe nígbà tí ó wà ní ipò. Èyí hàn nínú àwọn àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

Lílé: Àjànàkú sùn bí òkè
Erin ṣubú kò mà lè dìde
Ègbè: Áàwolọ́wọ̀, ó di gbéré
À ń wá a, a ò rí i
A ò rójú onígbèjà mọ́

Áàwólọwọ̀, ó di gbéré
À ń wá a, a ò rí i
A ò rójú onígbèjà mọ́
Áàwolọwọ̀, ó di gbéré

Lílé: Àjànàkú kò ṣé fa nírù
Ègbè: Kó tó kú
Lílé: Olótìtọ́ ènìyàn kì í ṣọ̀rẹ́ aráyé
Ègbè: Ìgbà tó kú tán la wá mọyì Ọbáfẹ́mi
Awólọ́wọ̀ ṣerú dọmọ ọ
Awólọ́wọ̀ sọ wá doge o ò
Awólọ́wọ̀ ṣerú dọmọ ọ
Awólọ́wọ̀ sọ wá doge o ò
Ta ló le gbàgbé?
Ta ló le gbàgbé?
Ohun rere tÁwólọ́wọ̀ ṣe sílẹ̀ fún wa?

Lílé: Ìwòsàn ọ̀fẹ́ fún gbogbogbòò
Ètò ẹ̀kọ́-ọ̀fẹ́ fún gbogbo wa
Ẹ̀kúnwó òṣìṣẹ́ òun lẹni àkọ́kọ́ tó ṣe é
Ẹ̀rọ-amóhùn-máwòrán àkọ́kọ́ lÁfirikà
Ètò ilé olówó pọ́ọ́kú
Ẹ̀ka tó mójútó ààbò àwọn tí n rìnrìn-àjò
Títí lọ fi dé ilẹ̀-mímọ́
Liberty Stadium ní ká sọ ni
Tàbí ti Cocoa House tìlú Ìbàdàn?
Jagunlabí tún ṣere fálejò ó ṣe fónílé
Ègbè: Ó ṣe e!
Ó mà má ṣeun ò
Ọbáfẹ́mi ṣere fálejò ó ṣe fónílé kó tó lọ
(Sunny Ade - 'Late Papa Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ S.A.N.' nínú *Jealosy*)

Ó hàn nínú àwọn àyọlò orin òkè yìí pé iṣẹ́ tí Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ nígbà tí ó jẹ́ olóòtú ìjọba Ìwọ̀-Oòrùn kò kéré. Lára àwọn àwọn nǹkan náà ni pé ó jẹ́ olùgbèjà àwọn mẹ̀kúnnù, ó sọ ẹrú di ọmọ, ó jà fún òmìnira àwọn ènìyàn, ó ṣe ètò ìwòsàn ọ̀fẹ́, ẹ̀kọ́-ọ̀fẹ́ àti ẹ̀kúnwo owó-oṣù òṣìṣẹ́. Bákan náà, ó tún ilé-iṣẹ́ amóhùn-máwòrán àkọ́kọ́ ní ilẹ̀ Áfirikà sí ìlú Ìbàdàn, ó kọ àwọn ilé olowó pọ́ọ́kú fún àwọn mẹ̀kúnnù, ó mójú tó ètò ààbò ìlú, ọ́ kọ́ pápá ìṣeré *Liberty Stadium* àti *Cocoa House* sí ìlú Ìbàdàn, ó sì ṣe ètò ìjọba tí ó karí tẹrú-tọmọ. Gbogbo àwọn nǹkan wọ̀nyí fi hàn pé akọni ènìyàn tí ó ṣe bẹbẹ ní ipò ni òṣèlú ni Olóyè Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀.

Àpẹẹrẹ mìíràn tún hàn nínú orin tí Odòlayé Arẹ̀mú ti tọ́ka sí ìfarajìn Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ́lá ṣe nígbà tí ó wà ní ipò ìṣàkóso ìjọba Ìwọ-Oòrùn. Èyí hàn nínú àyọlò ìsàlẹ̀ yìí:

Ọmọ-ọmọ kẹ́kẹ́yẹjú, ọmọ Abídogun
A bìdóni bí ìpìn baba Ìwàloyè!
Wàá bí ààrá sán, ọ̀gbaraga, bìtú yaǹya
Àjàlá-Àgbé tíí mọ́mọ láàsẹ̀jà sọnù
Kúrímọ̀dì ọmọ òpetu, kòkòkî ọmọ ìsàlẹ̀ òjé

Àjàlá-Àgbé ń bẹ ní ọ̀run ọ̀sán gangan!
Kíyà ọ́ mọ́ jẹ Yóòbá ló fa sábàbí ẹ̀
(Odòlayé Àrẹ̀mú - *Ikú Akíntọ̀lá*)

Ó hàn nínú àyọlò orin òkè yìí pé Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ̀lá ara rẹ̀ jìn ni nítorí kí ìyà má baà jẹ́ àwọn ìran Yorùbá. Èyí ni pé tí ó bá jẹ́ pé onímọ̀ tí ara-ẹni nìkan ni Ààrẹ Samuel Ládòkè Akíntọ̀lá, ó ṣeé ṣe kí ó má kú irúfẹ́ ikú tí ó kú.

Àgbálọgbábọ̀

Iṣẹ́ yìí ṣe àlàyé lórí pé àwọn akọni tí ó bá gbé ilé ayé ṣe rere kì í kú kúrò láyé tán nítorí bí wọ́n bá kú tán, orúkọ wọn kì í parẹ́ mọ́ nílé ayé. Irúfẹ́ àwọn akọni tí orúkọ wọn ò parẹ́ lẹ́yìn ikú wọn ni ó pè ní akọni gbére. Èyí tí ó túmọ̀ sí àwọn akọni tí wọn yóó máa jẹ́ akọni títí ayé. Iṣẹ́ yìí fi hàn pé orin kíkọ ní àwùjọ Yorùbá jẹ́ ọ̀nà kan láti de àwọn akọni gbére mọ́lẹ̀ nítorí pé àwọn akọrin máa ń fi wọ́n ṣe orin kọ. Ó tún hàn nínú iṣẹ́ yìí pé ó ní àwọn kókó-èrò tí àwọn ọ̀kọrin máa ń fi hàn nípa àwọn akọni gbére. Lára àwọn kókó-èrò bẹ́ẹ̀ tí iṣẹ́ yìí tọ́ka sí ni ìdárò ikú akọni, ìtọ́kasí irúfẹ́ ikú tí ó pa wọ́n, ìtọ̀kásí ẹni tí ó kú gẹ́gẹ́ bí ènìyàn ńlá, ipò tí òkú dì mú nígbà tí ó wà láyé àti bẹbẹ tí ó gbé ṣe lórí ipò náà.

Ìwé Ìtọ́kasí

Adémúyìwá, A.L. (2017). "Ìtúpalẹ̀ Ìmọ̀ Ìṣọwọ́lò-Èdè nínú Àsàyàn Ewì Ọláńrewájú Adépọ̀jù". Unpublished M.A Thesis, Department of Linguistics and African Languages, Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University, Ilé-Ifẹ̀.

Adéoyè, C. L. (1980) *Àṣà àti Ìṣe Yorùbá*. Ibadan: University Press Ltd.

Akínwùmí, P.A. (2015). "Àgbéyẹ̀wò Àwọn Kókó Ọ̀rọ̀ Àti Ìṣọwọ́-lò-Èdè nínú Orin Ṣẹ́gun Akinlolú". Unpublished M.A Thesis, Department of Linguistics and African Languages, Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University, Ilé-Ifẹ̀.

Akínwùmí, P.A. (2023). "Yorùbá Poetry: An Elixir of the Nigeria National Security and Integration. Ifẹ̀ Journal of Languages, Literature and Linguistics (IJLLL): A Journal of the Department of Linguistics and African Languages, Ọbáfẹ́mi Awólọ́wọ̀ University, Ilé-Ifẹ̀. Nigeria. Vol 9 (1), 1-26.

Ajíbádé, G. O. (2007). "New Wine in Old Cups: Postcolonial Performance of Christian Music in Yoruba Land". *Studies in World Christianity*. Pp105-126.

Ajíbádé, G. O. (2010). "The Hunting Poem: A psychoanalysis of Contemporary Yorùbá Elegy(Orin Òkú Ọ̀fọ̀)". In Bọ́dúndé, C. (ed) *Text and Theories in Transition: Black African Literature and Imagined Tradition*. Bayreuth African Studies 89. Pp 76-90.

Ajíbádé, G. O. (2020). "A Sociocultural Appraisal of Yoruba Kegites songs". *Yoruba Studies Review*. Vol 5, no 1,2. Pp39-52.

Àjùwọ̀n, B. (1981). *Ìrèmọ̀jé Eré Ìṣípà Ọdẹ*. Ìbàdàn: University Press Ltd.

Àjùwọ̀n, J. (2017). "Ìtúpalẹ̀ Àṣàyàn Oríkì àwọn Akọnikùnrin àti Akọnibìnrin Yorùbá ní Ìwọ̀Oòrùn Gúúsù Orílẹ̀-Èdè Nàìjíríà". Unpublished PhD. Thesis submitted to the of Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife.

Ali, S. H. (1982). Murtala Muhammed: A betrayed revolutionary. Publicity Communications.

Àmàó, T. A. (1988). *Àròfọ̀ Òkú Pípè*. Ikeja: Longman Nigeria.

Carte, D. T. (2026). Harmonizing literary criticism: How AI can help resurrect the author and unite the banners of literary theory. Literature, 6(1), 3.

Editorial Board. (2025, July 25). Ọba Síkírù Adétọ̀nà (1934-2025). *The Guardian Nigeria News*. http://guardian.com

Gallagher, C., àti Greenblatt, S. (2000). Practicing New Historicism. University of Chicago Press.

Garba, J. N. (1982). Revolution in Nigeria: Another chance. African Publishers.

Hassan, J. (2025, July 13). Awujale of Ijebuland, Adetọna, dies at 91. *Punch Newspapers*, http://punching.com

Levine, R. S. (2022). "That Grim Sphinx": Literary historicism and Tourgée's Toinette novels. American Literary History, 34(1), 224–236.

Ogunsanwo, G. (1976, Feb 25). Sunday Times, February 13, 1976.

Olajide, A. (2020). Why Muritala Mohammed was assasinated. Caltop Publications.

Oyediran, O. (Ed.). (1979). Nigerian government and politics under military rule, 1966-1979. Macmillan.

Panter-Brick, K. (Ed.). (1978). Soldiers and oil: The political transformation of Nigeria. Frank Cass.

Shittu, T., àti Ayinla, S. (2022). A New Historicist reading of Wole Soyinka's The Strong Breed and Femi Osofisan's No More the Wasted Breed. Isagoge: Journal of Humanities and Social Sciences, 2(8).

Siollun, M. (2009). Oil, politics and violence: Nigeria's military coup culture (1961–1976). Algora Publishing.

The Guardian, July 13, 2025 www.guardian.ng/news/awujale-of-ijebu-oba-adetona-dies-at-91

Zhuravleva, O. A. (2022). Historicism as an aspect of novel thinking. Semiotic Studies, 2(4), 53–58.

Àkójọ Àwọn Orin

Adegeye, S. A. (1987). *Late Papa Obafemi Awolowo S.A.N, G.C.F.R.* (*Song*). *On Jealosy (Album)*. Atom Park Ltd, Vol. 24

Ayinde, S. O. (1993). *Late Alhaja Simbiat Atinuke Abiola (Song). On Fuji Dimension (Album)*. Barry Black Music, Vol. 49

Hárúnà, I. B. (1955). *Late Ọba Adeboye -The Orimolusi Of Ijẹbu Igbo (Song). On Late Oba Adeboye -The Orimolusi of Ijebu Igbo (Album).* Star Records, SRPS, Vol. 49

Hárúnà, I. B. (1976). *Late Gen. Muritala Muhammed (Song). On Late Gen. Muritala Muhammed -The Orimolusi of Ijebu Igbo (Album).* Star Records, SRPS, Vol. 31

Obey-Fabiyi, E. (2025). *Late Ọba Síkírù Káyọ̀dé Adétọ̀nà (Live Recording)*. Awujale Street, Ijebu-Ode, Nigeria. YouTube. *Ebenezer Obey YouTube.Song Town 26 Jul 2025.*

Odòlayé, A. (1978). Ikú Akíntọ́lá *(Song). On Ikú Akíntọ́lá (Album).* Olatubosun Records Company, ORCLP, Vol. 23.

Author's Bio

Dr. Paul Akintunde Akinwumi Ph.D, is a Lecturer in the Department of Linguistics and African Languages, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife. Nigeria. He got his B.A. and M.A. in Yorùbá Language and Literature from the Obafemi Awolowo University, Ile-Ife. He further to have his Ph.D in Yorùbá Literature from the Obafemi Awolowo University, Ile-Ife. Nigeria. He was the first recipient of Chief Alex Akinyele Prize, for the best male graduating student in the Faculty of Arts, Obafemi Awolowo University, Ile-Ife, Nigeria in year 2004. He also won Professor Wande Abimbola Prize, for the student with the best overall performance in the B.A. Yoruba Examination, 2004. He has received a number of commendations from the University managements for invaluable services rendered in the maintenance of peace, safety and notable participation in the developmental activities on the university community. His areas of research interests are Yoruba literature, culture and performance. He also explores studies on religion and society, security, environment and gender studies.He has done extensive study on Yorùbá poetry, culture and gender; the outcome of the studies culminated in the completion of a doctoral dissertation and a number of publications.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): AKINWUMI, Paul Akintunde. Èrò nípa Akọni Gbére Ajẹmóṣèlú nínú Orin Ìdárò Yorùbá. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial III, p.247-263, agosto 2026.

To cite this text (APA): Akinwumi, Paul Akintunde (august 2026). Èrò nípa Akọni Gbére Ajẹmóṣèlú nínú Orin Ìdárò Yorùbá. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras.* São Francisco do Conde (BA), 6 (Special III): 247-263.